

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2002: ΤΟΜΟΣ 77^{ΟΣ}

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ - ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2002

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2002: ΤΟΜΟΣ 77ΟΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ - ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2002

ПРАКТИКА

ISSN 0369-8106

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ ΟΖ' – 2002 τόμου τῶν Πρακτικῶν

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

		Σελ.
<i>ΕΠΙΕΤΗΡΙΔΑ</i>	<i>11-66</i>	
<i>ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ</i>		
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ	2002	69
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2002	81
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2002	83
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2002	91
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ	2002	111
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7 ΜΑΡΤΙΟΥ	2002	141
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4 ΑΠΡΙΛΙΟΥ	2002	175
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 16 ΜΑΪΟΥ	2002	189
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23 ΜΑΪΟΥ	2002	199
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30 ΜΑΪΟΥ	2002	213
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6 ΙΟΥΝΙΟΥ	2002	221
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13 ΙΟΥΝΙΟΥ	2002	243
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ	2002	265
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ	2002	311
<i>ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ</i>		
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ		325
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΘ' ΎΛΗΝ		327

ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
ΕΤΟΣ ΟΖ' 2002

ΔΩΡΗΤΑΙ ΤΟΥ ΜΕΓΑΡΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

ΣΙΜΩΝ ΚΑΙ ΙΦΙΓΕΝΕΙΑ ΣΙΝΑ

ΝΟΜΟΣ 4398/1929

«Περὶ κυρώσεως καὶ τροποποιήσεως τῆς ἀπὸ 18 Μαρτίου 1926 Συντακτικῆς Ἀποφάσεως περὶ ὀργανισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν»

(Φ.Ε.Κ., τεύχ. Α', ἀριθ. φύλ. 308)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Ἐχόντες ὑπ' ὄψει τὸ ἄρθρον 75 τοῦ Συντάγματος, ἐκδίδομεν τὸν ἐπόμενον νόμον ψηφισθέντα ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ τῆς Γερουσίας.

Ἄρθρον πρῶτον

Κυροῦται ἡ ἀπὸ 18 Μαρτίου 1926 Συντακτικὴ Ἀπόφασις «περὶ ὀργανισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» ἔχουσα οὕτω:

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΑΠΟΦΑΣΙΣ ΠΕΡΙ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Λαβόντες ὑπ' ὄψιν ὅτι αἱ ἐπιστῆμαι, τὰ γράμματα καὶ αἱ τέχναι, στοιχεῖα ἀπαραίτητα ὑγιοῦς καὶ στερεᾶς διοργανώσεως παντὸς Κράτους, συντελοῦσιν εἰς τὴν εὐκλειαν καὶ λαμπρόνους τὴν αἴγλην τῶν Ἑθνῶν,

Ὅτι αἱ ἐπιστῆμαι, τὰ γράμματα καὶ αἱ τέχναι, ἡ θεμελιώδης αὐτῆ κρηπίς, ἐφ' ἧς στηρίζεται ἡ ἔθνικὴ ἀνάπτυξις καὶ ἡ ὕλικὴ εὐημερία τῶν λαῶν, ρυθμίζουσι τὴν πρόοδον καὶ ἐπιδρῶσι σπουδαίως ἐπὶ τῆς τύχης αὐτῶν,

Ὅτι αἱ ἐπιστῆμαι, τὰ γράμματα καὶ αἱ τέχναι, ὁ ἀκρογωνιαίος οὗτος λίθος τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος, εἶνε συγχρόνως ὁ σοφὸς σύμβουλος τοῦ νομοθέτου, ἡ φωτεινὴ λαμπὰς τῆς συνειδήσεως τοῦ δικαστοῦ, τὸ πηδάλιον τοῦ κυβερνήτου, ὁ ὀδηγὸς τοῦ δημοσίου λειτουργοῦ καὶ ὁ διδάσκαλος τοῦ διδασκάλου, ἦτοι αὐτὸ τοῦτο τὸ θεμέλιον τοῦ Κράτους,

Ἐπιθυμοῦντες,

Νὰ παράσχωμεν πλήρη καὶ ἐνεργὸν τὴν προστασίαν καὶ ὑποστήριξιν τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας εἰς τὰς ἐπιστήμας, τὰ γράμματα καὶ τὰς τέχνας ἐν Ἑλλάδι, πρὸς προαγωγὴν τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς εὐημερίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ,

Νὰ συντελέσωμεν εἰς τὴν ἀνγέννησιν αὐτῶν ἐν τῇ πρώτῃ κοιτίδι των, ὅπως συντέλεσεν αὐτὴ καὶ πάλιν εἰς τὴν πρόοδον τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ,

Θεωροῦντες,

Ὅτι ἡ ἐπιστήμη, ὄπλον πανίσχυρον καὶ συντελεστής τῆς νίκης ἐν πολέμῳ, εἶνε συγχρόνως ἐν εἰρήνῃ ὄργανον ἀπαραίτητον προαγωγῆς τῆς Γεωργίας, προστατῆς τῆς Ναυτιλίας, σύμβουλος τῆς Βιομηχανίας, ζωογόνος δύναμις τοῦ Ἐμπορίου, πηγὴ πεφωτισμένης ἐκμεταλλεύσεως τῶν φυσικῶν πόρων τῆς Χώρας,

Ὅτι ἡ ἴδρυσις τῆς Ἀκαδημίας ἐν Ἑλλάδι εἶνε Ἑθνικὴ ἀνάγκη ἐκ τῶν μεγίστων, ὅπως φωτίξῃ καὶ χειραγωγῇ τὰς δημοσίας ὑπηρεσίας, μελετᾷ καὶ κανονίζῃ τὰ τῆς Ἑθνικῆς ἡμῶν γλώσσης, παρασκευάζῃ καὶ συντάσῃ καὶ δημοσιεύῃ τὴν Γραμματικὴν, τὸ Συντακτικὸν καὶ τὰ Λεξικά αὐτῆς, ἐρευνᾷ καὶ ἐκδίδῃ ἀκριβῶς τοὺς μεγάλους Ἑλληνας συγγραφεῖς, μελετᾷ καὶ τελειοποιῇ τὴν δημοσίαν ἐκπαίδευσιν, σπουδάζῃ καὶ ἀποκαλύπτῃ τὴν φύσιν τῆς Χώρας, καθοδηγῇ καὶ φωτίξῃ

τὴν ἐπιτυχῆ ἐκμετάλλευσιν τῶν φυσικῶν θησαυρῶν καὶ ἰδιοτήτων αὐτῆς, μελετᾷ καὶ ἐρευνᾷ τὴν Ἑλληνικὴν ἱστορίαν, νομολογίαν καὶ ἀρχαιολογίαν, συλλέγει καὶ σπουδάζει τὰ ἥθη καὶ ἔθιμα, τὰς διαλέκτους καὶ τὸν γλωσσικὸν θησαυρὸν, τὰς παροιμίας, τοὺς μύθους καὶ τὰς παραδόσεις, τὴν δημόδιον μουσικὴν καὶ ποίησιν καὶ καθόλου τὰ τοῦ βίου καὶ τῆς λαογραφίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ, σφυρηλατῆ νέα ὄπλα ἀσφαλείας, ἀκμῆς καὶ δόξης τοῦ Κράτους, ἐνθαρρύνει καὶ ζωογονεῖ τὰς πνευματικὰς ἀρετὰς τοῦ Ἔθνους, δημιουργεῖ καὶ ἀναδεικνύει ἀκμαίαν καὶ σελαγίζουσαν νεωτέραν ἑλληνικὴν Ἐπιστήμην καὶ ἐν γένει ἐξυπηρετῆ καὶ προάγει τὰ μεγάλα ἠθικὰ καὶ ὕλικὰ συμφέροντα τοῦ τόπου,

Ἐπιθυμοῦντες νὰ συνενώσωμεν εἰς κοινὴν συναδελφότητα καὶ καρποφόρον συνεργασίαν, πρὸς προαγωγὴν τῆς Ἐπιστήμης, τῶν Γραμμάτων καὶ τῆς Τέχνης, τὰς κορυφαίας τοῦ Ἔθνους πνευματικὰς δυνάμεις,

Νὰ διακρίνωμεν τοὺς ἐν Ἑλλάδι προέχοντας ἐν τῷ πνευματικῷ ἀγῶνι καὶ τιμήσωμεν τοὺς πρωτεργάτας τῆς διανοίας ἀνυψοῦντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὑπατον Ἀκαδημαϊκὸν ἀξίωμα,

Νὰ συνδέσωμεν τὸ ὄνομα τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας πρὸς τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἡμετέρου Ἔθνους: ἰδρύντες Ἀκαδημίαν τῶν Ἐπιστημῶν, τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν, ἥτοι στάδιον εὐγενοῦς ἀμιλλῆς τοῦ πνεύματος, στάδιον ἐπιστημονικῶν, φιλολογικῶν καὶ καλλιτεχνικῶν ἀγῶνων, στάδιον, ἐν ᾧ ἀγωνίζονται καὶ ἀποκαλύπτονται αἱ ἰδιοφυαί, ἀκτινοβολεῖ καὶ στέφεται ἡ μεγαλοφυΐα, προκαλοῦνται, συλλέγονται καὶ βραβεύονται αἱ ἀνακαλύψεις, ἐνθαρρύνονται καὶ ποδηγετοῦνται αἱ ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι, καλλιεργοῦνται τὰ γράμματα, προάγονται καὶ τελειοποιοῦνται αἱ τέχναι, ἐλέγχονται καὶ χρησιμοποιοῦνται αἱ ἐφευρέσεις, ἀναλάμπει διὰ τῆς συζητήσεως ἡ ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια, ἀναδεικνύεται καὶ βραβεύεται ἡ ἰκανότης, ἡ ἐργασία καὶ ἡ ἀρετὴ δι' ἠθικῶν καὶ ὕλικῶν βραβείων,

Ἐχοντες ὑπ' ὄψει,

Τὸ ἀπὸ 4 Ἰανουαρίου ἐ.ἔ. Διάγγελμα ἡμῶν πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν λαόν, Στρατὸν καὶ Στόλον, ὁ πιστῶς καὶ ἀπαρεγκλίτως ἐφαρμόζομεν, ἀπεφασίσαμεν καὶ διατάσομεν·

Α'. Ἰδρυσις καὶ σκοπὸς τῆς Ἀκαδημίας.

Ἄρθρον 1.

Ἰδρύεται ἐν Ἀθήναις Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν, τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀκαδημία Ἀθηνῶν», ἔχουσα σκοπόν:

α') Τὴν καλλιέργειαν καὶ τὴν προαγωγὴν τῶν Ἐπιστημῶν, τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν καὶ καθόλου τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων διὰ τῆς συγκεντρώσεως καὶ τῆς συνεργασίας τῶν ἐπιφανεστάτων Ἑλλήνων ἐπιστημόνων, λογογράφων καὶ καλλιτεχνῶν καὶ τῆς μετὰ τῶν ξένων Ἀκαδημιῶν καὶ ἄλλων ὑπερόχων ἐπιστημόνων, λογίων καὶ καλλιτεχνῶν ἐπικοινωνίας,

β') Τὴν ἔρευναν τῶν στοιχείων καὶ τῶν προϊόντων τῆς Ἑλληνικῆς γῆς καὶ καθόλου τῆς μελέτης τῆς φύσεως τῆς Χώρας, τὴν ἐπιστημονικὴν ὑποστήριξιν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς Γεωργίας, τῆς Βιομηχανίας, τῆς Ναυτιλίας καὶ τῶν λοιπῶν πλουτοπαραγωγικῶν κλάδων καὶ δυνάμεων τοῦ τόπου καὶ ἐν γένει τὴν προαγωγὴν τῆς Ἑθνικῆς Οἰκονομίας, καὶ

γ') Τὴν διὰ γνωμοδοτήσεων, προτάσεων, ἀποφάσεων καὶ κρίσεων διαφώτισιν καὶ καθοδήγησιν εἰς τὰ σχετικὰ ἔργα αὐτῶν τῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν ἄλλων Ἀρχῶν καὶ ἐν γένει τὴν ἐξυπηρέτησιν τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ἀρμοδιότητα αὐτῆς δημοσίων καὶ ἰδιωτικῶν ἀναγκῶν τοῦ τύπου.

Ἄρθρον 2.

Ὁ σκοπὸς τῆς Ἀκαδημίας ἐπιτυγχάνεται διὰ ἀνακοινώσεων, συζητήσεων, ὁμιλιῶν καὶ δημοσιευμάτων, διὰ τῆς ἰδρύσεως Ἐργαστηρίων ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ ἐν γένει διὰ τῆς ὀργανώσεως, ἐνθαρρύνσεως καὶ ἐνισχύσεως τῆς γεωργικῆς, βιομηχανικῆς καὶ καθόλου τῆς καθαρᾶς καὶ τῆς ἐφηρμοσμένης ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης· διὰ τῆς ἐκτελέσεως, προκλήσεως ἢ ἐνθαρρύνσεως ἐρευνῶν, ἀνασκαφῶν, μελετῶν καὶ ἄλλων ἔργων· διὰ προκηρύξεων διαγωνισμῶν καὶ ἀπονομῆς ἀριστείων, χρηματικῶν ἐπάθλων, ὑποτροφιῶν ἢ ἄλλων ἠθικῶν καὶ ὑλικῶν βραβείων καὶ ἀμοιβῶν· διὰ συνεδρίων, ἀποστολῶν καὶ παντὸς ἄλλου καταλλήλου πρὸς τοῦτο μέσου ὑπ' αὐτῆς ἀποφασισζομένου ἢ ἐγκρινομένου.

Ἄρθρον 3.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐδρεύει καὶ συνεδριάζει ἐν τῷ ἐν Ἀθήναις μεγάρῳ τῆς Συναίας Ἀκαδημίας, τῷ ὑπὸ τῶν ἀειμνήστων Σίμωνος καὶ Ἰφιγενείας Σίνα, πρὸς ἀποκλειστικὴν χρῆσιν αὐτῆς, ἀνεγερθέντι καὶ δωρηθέντι εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὸ κτίριον τοῦτο, ἀνήκον εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν, κατὰ πλήρες ἰδιοκτησίας δικαίωμα, διατίθεται ὑπ' αὐτῆς μετὰ τοῦ περὶ αὐτὴν κήπου κατὰ βούλησιν.

Ἄρθρον 4.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἔχει ἰδίαν νομικὴν προσωπικότητα, ἰδίαν περιουσίαν καὶ ἰκανότητα πρὸς κληρονομεῖν· εἶνε ἀνεξάρτητος καὶ ἀνεξέλεγκτος ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῆς καὶ ἐπικοινωνεῖ πρὸς τὸ Κράτος διὰ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως.

Ἄρθρον 114.

Πρὸς σύστασιν καὶ ὀργάνωσιν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, διορίζομεν ὡς πρῶτα τακτικὰ μέλη αὐτῆς τοὺς ἐξῆς:

Ἐν τῇ Πρώτῃ Τάξει:

- 1) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου καὶ Διευθυντὴν τοῦ Ἀστεροσκοπείου, νῦν δὲ καὶ Ὑπουργὸν τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, ΔΗΜ. ΑΙΓΙΝΗΤΗΝ,
- 2) Τὸν πρῶτον Ὑπουργὸν καὶ ἐπίτιμον τοῦ Πανεπιστημίου διδάκτορα Φ. ΝΕΓΡΗΝ,
- 3) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ρ. ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΝ,
- 4) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Γ. ΦΩΚΑΝ,
- 5) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Κ. ΖΕΓΓΕΛΗΝ,

- 6) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Γ. ΡΕΜΟΥΝΔΟΝ,
- 7) Τὸν Διευθυντὴν τοῦ Πολυτεχνείου ΑΓΓ. ΓΚΙΝΗΝ,
- 8) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Κ. ΚΤΕΝΑΝ,
- 9) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Κ. ΜΑΛΤΕΖΟΝ,
- 10) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ι. ΠΟΛΙΤΗΝ,
- 11) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Κ. ΣΑΒΒΑΝ,
- 12) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Γ. ΣΚΛΑΒΟΥΝΟΝ,
- 13) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου ΕΜΜ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ,
- 14) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πολυτεχνείου ΑΛ. ΒΟΥΡΝΑΖΟΝ,
- 15) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πολυτεχνείου Κ. ΒΕΗΝ.

Ἐν τῇ Δευτέρᾳ Τάξει:

- 1) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΝ,
- 2) Τὸν καθηγητὴν καὶ Πρύτανην τοῦ Πανεπιστημίου Σ. ΜΕΝΑΡΔΟΝ,
- 3) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΝ,
- 4) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Χ. ΤΣΟΥΝΤΑΝ,
- 5) Τὸν Κ. ΠΑΛΑΜΑΝ,
- 6) Τὸν Διευθυντὴν τῆς Σχολῆς τῶν Καλῶν Τεχνῶν Γ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΝ,
- 7) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΗΝ,
- 8) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Κ. ΑΜΑΝΤΟΝ,
- 9) Τὸν Γ. ΔΡΟΣΙΝΗΝ,
- 10) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πολυτεχνείου Β. ΚΟΥΡΕΜΕΝΟΝ,
- 11) Τὸν ΑΡ. ΠΡΟΒΕΛΕΓΓΙΟΝ,
- 12) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου ΑΝΤ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΝ,
- 13) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ι. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΝ,
- 14) Τὸν Διευθυντὴν τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΝ,
- 15) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ,
- 16) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πολυτεχνείου Α. ΟΡΛΑΝΔΟΝ.

Ἐν τῇ Τρίτῃ Τάξει:

- 1) Τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν καὶ ἐπίτιμον καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΝ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΝ,
- 2) Τὸν τέως Ὑπουργὸν Κ. ΡΑΚΤΙΒΑΝ,
- 3) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Α. ΑΝΔΡΕΑΔΗΝ,
- 4) Τὸν πρῶτον Ὑπουργὸν καὶ ἐπίτιμον καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων Ν. ΠΟΛΙΤΗΝ,
- 5) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Δ. ΠΑΠΠΟΥΛΙΑΝ,
- 6) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Θ. ΒΟΡΕΑΝ,
- 7) Τὸν καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Μ. ΛΙΒΑΔΑΝ.

Ἄρθρον 115.

Διορίζομεν Πρόεδρον τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν διὰ τὸ ἔτος 1926 τὸν ΦΩΚ. ΝΕΓΡΗΝ.

Ἀντιπρόεδρον τῆς Ἀκαδημίας διὰ τὸ ἔτος 1926 τὸν Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙΝ.

Γενικὸν Γραμματέα τῆς Ἀκαδημίας μέχρι τέλους τοῦ ἔτους 1927 τὸν Σ. ΜΕΝΑΡΔΟΝ.

Γραμματέα ἐπὶ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας τὸν Κ. ΠΑΛΑΜΑΝ μέχρι τοῦ ἔτους 1928.

Γραμματέα ἐπὶ τῶν Δημοσιευμάτων τῆς Ἀκαδημίας τὸν Γ. ΔΡΟΣΙΝΗΝ μέχρι τέλους τοῦ ἔτους 1928.

Ἄρθρον 116.

Τὰ ὑφ' ἡμῶν διορισθέντα ἀνωτέρω τακτικὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας θὰ ἐκλέξωσιν ἀνὰ ἓν καὶ τὰ λοιπὰ τοιαῦτα, συμφώνως τῷ παρόντι Ὁργανισμῷ αὐτῆς καὶ οὕτως ὥστε ἕκαστον νέον τακτικὸν μέλος ἐκάστης Τάξεως νὰ δύναται νὰ συμμετέχη τῆς ἐκλογῆς τῶν μετ' αὐτὸ ἐκλεχθησομένων τακτικῶν μελῶν τῆς οἰκείας Τάξεως.

.....
Ἐν Ἀθήναις τῇ 18 Μαρτίου 1926

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ
.....

Ἐν Ὑδρᾷ τῇ 16 Αὐγούστου 1929.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας

ΠΑΥΛΟΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΙΩΤΗΣ

Οἱ Ὑπουργοί

Ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν

Γ. Μαρῆς

Ἐπὶ τῆς Παιδείας κλπ.

Κ. Γόντικας

Α' ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΕΣ ΑΡΧΕΣ

ΠΡΟΕΔΡΕΙΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

ΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΗΖΙΟΥΓΛΑΣ, Μητροπολίτης Περγάμου

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΣΚΑΛΚΕΑΣ

ΓΕΝΙΚΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

ΠΡΟΕΔΡΕΙΑ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

1. Τάξη των Θετικών 'Επιστημών.

1. Πρόεδρος	ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΟΥΝΑΔΗΣ
2. 'Αντιπρόεδρος	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΡΙΣΑΚΗΣ
3. Γραμματεύς	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ

2. Τάξη των Γραμμάτων και των Καλών Τεχνών.

1. Πρόεδρος	ΙΑΚΩΒΟΣ ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ
2. 'Αντιπρόεδρος	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
3. Γραμματεύς	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡΟΛΛΙΟΣ

3. Τάξη των 'Ηθικών και Πολιτικών 'Επιστημών.

1. Πρόεδρος	ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ
2. 'Αντιπρόεδρος	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
3. Γραμματεύς	ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ

ΣΥΓΚΛΗΤΟΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

1. Τὸ Προεδρεῖο τῆς 'Ακαδημίας.
2. Ὁ Πρόεδρος τοῦ προηγουμένου ἔτους (ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΟΜΗΣ).
3. Οἱ Πρόεδροι τῶν Τάξεων.

Β'. ΣΥΜΒΟΥΛΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

1. Ὑπηρεσιακὸ Συμβούλιο

Πρόεδρος	ΛΑΜΠΡΟΣ ΣΤΥΛΛΑΣ.
Μέλη	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, — ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΚΡΗΣ.
Ἀναπληρωματικά μέλη (ἀντίστοιχα)	ΣΠΥΡΟΣ ΖΕΡΒΟΣ, — ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, — ΜΑΡΙΑ ΚΑΛΑΜΠΑΛΙΚΗ.
Ἐκπρόσωποι τῶν διοικητ. ὑπαλλήλων	ΕΡΑΣΜΙΑ ΡΑΝΙΟΥ - ΣΚΡΕΠΕΤΟΥ, — ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ - ΓΙΟΚΑΡΗ.

2. Τεχνικὸ Συμβούλιο.

Πρόεδρος	ΠΑΥΛΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ.
Ἀντιπρόεδρος	ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΟΥΝΑΔΗΣ.
Μέλη	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΟΥΡΕΜΕΝΟΣ, — ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΩΤΣΙΟ- ΠΟΥΛΟΣ, — ΣΙΜΟΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, — ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΛΟ- ΓΕΡΑΣ, — ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΒΒΑΣ.
Ἀναπληρωματικά μέλη	ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΡΔΟΥΛΑΚΗΣ, — ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΤΣΙΚΑΔΕΛΗΣ, — ΔΗΜ. ΜΠΕΣΚΟΣ.
Γραμματεὺς	ΧΡΗΣΤΟΣ ΡΕΠΑΠΗΣ.

3. Ἐπιτροπὴ τῶν Δημοσιευμάτων.

1. Ὁ Πρόεδρος τῆς Ἀκαδημίας.
2. Ὁ Ἀντιπρόεδρος.
3. Ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς.
4. Ὁ Γραμματεὺς ἐπὶ τῶν Δημοσιευμάτων.
5. Οἱ Γραμματεῖς τῶν Τάξεων.

4. Ἐπιτροπὴ γιὰ τὴν Διεθνή Ἀκαδημαϊκὴ Ἐνωση.

Μ. Μανούσακας, — Νικ. Κονομῆς, — Σπύρος Ἰακωβίδης, — Ἀθανάσιος Καμπύλης, —
Ἐμμ. Ρούκουνας.

5. Ἐπιτροπὴ γιὰ τὸ Διεθνὲς Συμβούλιο Ἐπιστημονικῶν Ἐνώσεων (ICSU).

Κ. Ἀλεξόπουλος, — Νικ. Ματσανιώτης, — Νικ. Ἀρτεμιάδης, — Π. Λιγομενίδης, —
Γεώργ. Κοντόπουλος, — Ἀντ. Κουνάδης, — Γεώργιος Παρισάκης, — Λουκάς Χριστοφόρου.

6. Νομικὴ Ἐπιτροπὴ.

Γεώργ. Μητσόπουλος, — Ἐμμανουὴλ Ρούκουνας, — Ἀπόστ. Γεωργιάδης, — Ἐπαμεινών-
δας Σπηλιωτόπουλος, — Ἀναπληρωματικός: Ἰωάννης Πεσμαζόγλου.

7. Καλλιτεχνικὴ Ἐπιτροπὴ.

Μεν. Παλλάντιος, — Χρῦσανθος Χρήστου, — Παναγ. Τέτσης, — Παῦλος Μυλωνᾶς, —
Παναγ. Βοκοτόπουλος.

8. Οικονομική Έπιτροπή.

Ξεν. Ζολώτας. — Νικ. Ματσανιώτης. — Γεώργ. Μητσόπουλος. — Ίωάν. Πεσμαζόγλου. — Κωνστ. Δρακάτος.

9. Έπιτροπή για την έκδοση του Corpus Vasorum Antiquorum.

Μαν. Μανούσακας. — Μιχ. Σακελλαρίου. — Χρύσανθος Χρήστου. — Σπύρος Ίακωβίδης. — Άλέξανδρος Καμπίτογλου. — Ήως Ζερβουδάκη. — Μιχ. Τιβέριος. — Έλένη Walter-Καρύδη.

10. Έπιτροπή για την έκδοση του Corpus Signorum Imperii Romani.

Μαν. Μανούσακας. — Μιχ. Σακελλαρίου. — Σπύρος Ίακωβίδης. — Άλέξανδρος Καμπίτογλου. — Βασ. Πετράκος.

11. Έπιτροπή για την προστασία του περιβάλλοντος.

Νικ. Ματσανιώτης. — Γρηγ. Σκαλκιάς. — Ίωάννης (Ζηζιούλας), Μητροπολίτης Περγάμου. — Κ. Στεφανής. — Δημήτρ. Τριχόπουλος. — Παύλος Μυλωνάς. — Θεμ. Χατζηϊωάννου.

12. Έπιτροπή για την Ίστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

Μεν. Παλλάντιος. — Μαν. Μανούσακας. — Μιχ. Σακελλαρίου. — Κωνστ. Δεσποτόπουλος. — Άγγελος Βλάχος. — Ίωάννης Πεσμαζόγλου. — Παύλος Μυλωνάς.

13. Έπιτροπή για την ιστορία της Άνθρωπότητας (UNESCO).

Μιχ. Σακελλαρίου (Πρόεδρος). — Μαν. Μανούσακας. — Κωνστ. Δεσποτόπουλος. — Άγγ. Βλάχος. — Άγγελική Λαίτου. — Παναγ. Βοκοτόπουλος. — Βασ. Σφυρόερας. — Κ. Μπουραζέλης. — Μιλτ. Χατζόπουλος.

14. Έπιτροπή Παιδείας.

Μιχ. Σακελλαρίου. — Κωνστ. Δεσποτόπουλος. — Άγγ. Βλάχος. — Νικ. Άρτεμιάδης. — Νικ. Κονομής. — Έμμαν. Ρούκουνας. — Άντώνιος Κουνάδης.

15. Έπιτροπή Έρευνών.

Γρηγ. Σκαλκιάς (Πρόεδρος). — Νικόλαος Άρτεμιάδης. — Μιχ. Σακελλαρίου. — Έμμ. Ρούκουνας. — Άναπληρωματικά μέλη (άντίστοιχα): Πάνος Λιγομενίδης. — Νικόλαος Κονομής. — Κωνστ. Δρακάτος.

Γραμματεία: Προϊστάμενος Γρηγόριος Γκιζέλης. — Ύπάλληλος Έλένη Μπίτα.

16. Έπιτροπή Κτιρίων.

Παῦλος Μυλωνᾶς (Πρόεδρος). — Μεν. Παλλάντιος. — Ἰωάννης Παππᾶς. — Νικ. Ματσανιώτης. — Χρῦσ. Χρήστου. — Ἀντώνιος Κουνάδης.

17. Έπιτροπή γιά τήν ἔκδοση τοῦ Corpus Philosophorum Medii Aevi.

Μαν. Μανούσακας. — Κωνστ. Δεσποτόπουλος. — Ἄθαν. Καμπύλης. — Ἐπιστημονικός συνεργάτης: Λίνος Μπενάκης.

18. Έπιτροπή γιά τήν Ἀκαδημία Πλάτωνος.

Μ. Σακελλαρίου. — Κ. Δεσποτόπουλος. — Νικ. Ματσανιώτης. — Γρ. Σκαλκέας. — Σπ. Ἰακωβίδης. — Ἀ. Καμπίτογλου. — Παῦλος Μυλωνᾶς. — Βασ. Πετράκος.

ΕΠΙΤΡΟΠΕΣ ΥΠΟ ΤΗΝ ΑΙΓΙΔΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

Ἐθνική Έπιτροπή Ἐρευνῶν τοῦ Διαστήματος.

Γεώργιος Κοντόπουλος (Πρόεδρος). — Πάνος Λιγομενίδης (Ἀντιπρόεδρος). — Γεώργ. Βέης. — Ἐμμ. Σαρρῆς. — Νικ. Βόγγλης. — Βασ. Τριτάκης (Εἰδ. Γραμματέας).

Ἐθνική Μαθηματική Έπιτροπή.

Νικ. Ἀρτεμιάδης (Πρόεδρος). — Πάνος Λιγομενίδης. — Γεώργ. Κοντόπουλος. — Ἀντ. Κουνάδης.

Έπιτροπή Μελέτης τῆς Παγκόσμιας Μεταβολῆς (IGBP-GLOBAL CHANGE).

Γεώργ. Κοντόπουλος (Πρόεδρος). — Ἰωάννης (Ζηζιούλας), Μητροπολίτης Περγάμου. — Λουκᾶς Χριστοφόρου. — Χ. Ζερεφός. — Γεώργ. Χρόνης. — Μιχ. Δεκλερῆς. — Νικ. Βόγγλης. — Χ. Ρεπαπῆς. — Β. Τριτάκης (Γραμματέας).

Γ'. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΤΑΚΤΙΚΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΚΑΤ' ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ*

1	1952	'Απριλίου	18	Ξενοφῶν 'Ε. Ζολώτας
2	1963	Μαΐου	4	Καϊσαρ Δ. 'Αλεξόπουλος
3	1968	'Ιουνίου	7	Μιχαήλ Δ. Στασινόπουλος
4	1970	Φεβρουαρίου	6	Μενέλαος Γ. Παλλάντιος
5	1974	'Ιουνίου	6	Γεώργιος Μιχ. Μιχαηλίδης-Νουάρος
6	1980	'Ιουνίου	11	'Ιωάννης 'Α. Παππᾶς
7	1982	Αύγουστου	31	Μανουῆσος 'Ι. Μανούσακας
8	1983	'Ιανουαρίου	5	Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου
9	1984	Φεβρουαρίου	15	'Αγαπητὸς Γ. Τσοπανάκης
10	1984	Μαρτίου	16	Κωνσταντῖνος 'Ι. Δεσποτόπουλος
11	1984	Μαρτίου	16	Ευάγγελος 'Αναστ. Μουτσόπουλος
12	1984	Μαΐου	18	Νικόλαος Σωτ. Ματσανιώτης
13	1985	Σεπτεμβρίου	23	'Αγγελος Στ. Βλάχος
14	1987	'Ιανουαρίου	28	Νικόλαος Κ. 'Αρτεμιάδης
15	1987	'Ιανουαρίου	28	Τάσος Μιχ. 'Αθανασιάδης
16	1987	Σεπτεμβρίου	2	Γεώργιος Γ. Μητσόπουλος
17	1989	'Απριλίου	20	Γρηγόριος Δ. Σκαλιέας
18	1990	'Οκτωβρίου	29	Νικόλαος Χ. Κονομῆς
19	1990	Δεκεμβρίου	24	Κωνσταντῖνος 'Ι. Τούντας
20	1991	'Ιουνίου	26	Χρῦσανθος 'Αθ. Χρήστου
21	1991	Σεπτεμβρίου	25	Σπύρος 'Ε. 'Ιακωβίδης
22	1992	Αύγουστου	10	'Ιωάννης Στ. Πεσμαζόγλου
23	1993	Μαΐου	17	'Ιωάννης Δ. Ζηζιούλας, Μητροπολίτης Περγάμου
24	1993	'Ιουλίου	7	Πάνος 'Α. Λιγομενίδης
25	1993	'Ιουλίου	7	Παναγιώτης 'Ι. Τέτσης
26	1993	'Ιουλίου	7	Μᾶρκος 'Αντ. Σιώτης
27	1994	Αύγουστου	19	Κωνσταντῖνος Ν. Στεφανῆς
28	1994	'Οκτωβρίου	14	'Αλέξανδρος 'Αντ. Καμπίτογλου
29	1994	Νοεμβρίου	30	Κωνσταντῖνος Χ. Γρόλλιος
30	1996	Μαΐου	14	'Αθανάσιος Λεων. Καμπύλης
31	1996	'Ιουλίου	22	Παῦλος Μ. Μυλωνᾶς

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ. — 'Η ἀρχαιότητα κανονίζεται σύμφωνα με τὴν ἡμερομηνία δημοσίευσσος τοῦ Προεδρικοῦ Διατάγματος μετὸ ὁποῖο ἐπικυρώνεται ἡ ἐκλογή.

32	1997	Μαρτίου	18	Γεώργιος ΄Ι. Κοντόπουλος
33	1997	΄Απριλίου	10	Δημήτριος Βαΐου Νανόπουλος
34	1997	Μαΐου	9	Γαλάτεια Τρύφ. Σαράντη
35	1997	Μαΐου	30	Δημήτριος Β. Τριχόπουλος
36	1997	Μαΐου	30	΄Εμμανουήλ ΄Ι. Ρούκουνας
37	1998	Φεβρουαρίου	5	Κωνσταντίνος Γερ. Δρακάτος
38	1998	Σεπτεμβρίου	3	΄Αγγελική Εύ. Λαΐου
39	1999	΄Ιουνίου	1	΄Ιάκωβος Στ. Καμπανέλλης
40	1999	Δεκεμβρίου	15	΄Αντώνιος Ν. Κουνάδης
41	2000	Φεβρουαρίου	10	Παναγιώτης Α. Βοκοτόπουλος
42	2000	Φεβρουαρίου	10	Βασίλειος Χ. Πετράκος
43	2000	Μαΐου	4	΄Απόστολος Σ. Γεωργιάδης
44	2000	΄Ιουλίου	28	Γεώργιος Κ. Παρισάκης
45	2000	Αύγουστου	21	Θεμιστοκλής Π. Χατζηϊωάννου
46	2001	Φεβρουαρίου	2	Λουκάς Γ. Χριστοφόρου
47	2001	Δεκεμβρίου	20	΄Επαμεινώνδας Παν. Σπηλιωτόπουλος

ΜΗ ΕΝΕΡΓΑ ΜΕΛΗ

1	1989	΄Ιουνίου	6	Νικόλαος Βαλτικός
---	------	----------	---	-------------------

ΤΑΚΤΙΚΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΑΞΕΙΣ ΚΑΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ ΔΙΟΡΙΣΜΟΥ

1. Τάξη τών Θετικών Ἐπιστημών.

1	(1)	1963	Μαΐου	4	ΚΑΙΣΑΡ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ
2	(2)	1984	Μαΐου	18	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ
3	(3)	1987	Ἰανουαρίου	28	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΡΤΕΜΙΑΔΗΣ
4	(4)	1989	Ἀπριλίου	20	ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΣΚΑΛΚΕΑΣ
5	(5)	1990	Νοεμβρίου	15	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΟΥΝΤΑΣ
6	(6)	1993	Ἰουλίου	7	ΠΑΝΟΣ ΔΙΓΟΜΕΝΙΔΗΣ
7	(7)	1994	Αύγουςτου	19	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΗΣ
8	(8)	1997	Μαρτίου	18	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ
9	(9)	1997	Ἀπριλίου	10	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
10	(10)	1997	Μαΐου	30	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΡΙΧΟΠΟΥΛΟΣ
11	(11)	1999	Δεκεμβρίου	15	ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΟΥΝΑΔΗΣ
12	(12)	2000	Ἰουλίου	28	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΡΙΣΙΑΚΗΣ
13	(13)	2000	Αύγουςτου	21	ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΧΑΤΖΗΓΩΑΝΝΟΥ
14	(14)	2001	Φεβρουαρίου	2	ΛΟΥΚΑΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ

2. Τάξη τών Γραμμάτων και τών Καλών Τεχνών.

15	(1)	1970	Φεβρουαρίου	6	ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΣ
16	(2)	1980	Ἰουνίου	11	ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΠΑΣ
17	(3)	1982	Αύγουςτου	31	ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ
18	(4)	1983	Ἰανουαρίου	5	ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
19	(5)	1984	Φεβρουαρίου	15	ΑΓΑΠΗΤΟΣ ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ
20	(6)	1985	Σεπτεμβρίου	23	ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ
21	(7)	1987	Ἰανουαρίου	28	ΤΑΣΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ
22	(8)	1990	Μαρτίου	29	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΟΜΗΣ
23	(9)	1991	Ἰουνίου	26	ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΧΡΗΣΤΟΥ
24	(10)	1991	Σεπτεμβρίου	25	ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ
25	(11)	1993	Ἰουλίου	7	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΕΤΣΗΣ
26	(12)	1994	Ὀκτωβρίου	14	ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ
27	(13)	1994	Νοεμβρίου	30	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡΟΛΛΙΟΣ
28	(14)	1996	Μαΐου	14	ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΜΠΥΛΗΣ
29	(15)	1996	Ἰουλίου	22	ΠΑΥΛΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ
30	(16)	1997	Μαΐου	9	ΓΑΛΑΤΕΙΑ ΣΑΡΑΝΤΗ
31	(17)	1998	Σεπτεμβρίου	3	ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ
32	(18)	1999	Ἰουνίου	1	ΙΑΚΩΒΟΣ ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ

33	(19)	2000	Φεβρουαρίου	10	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
34	(20)	2000	Φεβρουαρίου	10	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΠΕΤΡΑΚΟΣ

3. Τάξη των Ἠθικῶν καὶ τῶν Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

35	(1)	1952	Ἀπριλίου	18	ΞΕΝΟΦΩΝ ΖΟΛΩΤΑΣ
36	(2)	1968	Ἰουνίου	7	ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ
37	(3)	1974	Ἰουνίου	6	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ - ΝΟΥΑΡΟΣ
38	(4)	1984	Μαρτίου	16	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
39	(5)	1984	Μαρτίου	16	ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
40	(6)	1987	Σεπτεμβρίου	2	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
41	(7)	1992	Αύγουστου	10	ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ
42	(8)	1993	Μαΐου	17	ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ, Μητροπολίτης Περγάμου
43	(9)	1993	Ἰουλίου	7	ΜΑΡΚΟΣ ΣΙΩΤΗΣ
44	(10)	1997	Μαΐου	30	ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ
45	(11)	1998	Φεβρουαρίου	5	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΡΑΚΑΤΟΣ
46	(12)	2000	Μαΐου	4	ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ
47	(13)	2001	Δεκεμβρίου	20	ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΜΗ ΕΝΕΡΓΑ ΜΕΛΗ

Τάξη των Ἠθικῶν καὶ τῶν Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.

1	(1)	1989	Ἰουνίου	6	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΒΑΛΤΙΚΟΣ
---	-----	------	---------	---	-------------------

ΕΠΙΤΙΜΑ ΜΕΛΗ

1	(1)	1979	Μαΐου	25	VALERY GISCARD D'ESTAING
2	(2)	1991	Φεβρουαρίου	28	RICHARD VON WEIZSAECKER
3	(3)	1996	Σεπτεμβρίου	11	ἡ Α.Θ.Π. ὁ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΣ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗΣ κ.κ. ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ
4	(4)	2000	Αύγουστου	21	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΞΕΝΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

1. Τάξη των Θετικῶν Ἐπιστημῶν.

1	(1)	1975	Μαΐου	13	PAVLE SAVIĆ
2	(2)	1975	Μαΐου	13	DUSAN KANAZIR

3	(3)	1980	Μαρτίου	20	CHARLES FEHRENBACH
4	(4)	1981	Μαΐου	8	FRANÇOIS GROS
5	(5)	1981	Μαΐου	8	CHRISTIAN DE DUVE
6	(6)	1982	Ίουνίου	2	WILLIAM JOHNSON
7	(7)	1983	Σεπτεμβρίου	13	VICTOR HAMBARTSUMIAN
8	(8)	1983	Σεπτεμβρίου	13	FRANÇOIS LHERMITTE
9	(9)	1992	Ώπριλίου	8	MICHAEL E. DeBAKEY
10	(10)	1997	Ώκτωβρίου	14	RITA LEVI-MONTALCINI
11	(11)	2001	Ώπριλίου	20	ERIC RICHARD KANDEL

2. Τάξη τών Γραμμάτων και τών Καλών Τεχνών.

12	(1)	1988	Δεκεμβρίου	19	GIOVANNI PUGLIESE CARRATELLI
13	(2)	1990	Ώπριλίου	2	PIERRE AMANDRY
14	(3)	1990	Μαΐου	31	JACQUELINE DE ROMILLY
15	(4)	1992	Ίουνίου	19	ΒΑΣΟΣ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΗΣ
16	(5)	2001	Μαΐου	16	HUGH LLOYD-JONES

3. Τάξη τών Ώθικών και τών Πολιτικών Ώπιστημών.

17	(1)	1970	Μαΐου	13	HANS - GEORG GADAMER
18	(2)	1974	Ίανουαρίου	9	MICHAEL RAMSAY
19	(3)	1981	Ίουνίου	9	MAURICE SAMUEL ROGER CHARLES DRUON
20	(4)	1983	Μαΐου	19	AMADOU-MAHTAR M'BOW
21	(5)	1983	Μαΐου	31	BERNARD CHENOT
22	(6)	1986	Μαρτίου	6	JEAN GUITTON
23	(7)	1987	Μαρτίου	16	NORBERTO BOBBIO
24	(8)	1988	Αύγούστου	24	WASSILY LEONTIEF
25	(9)	1991	Δεκεμβρίου	18	GEORGES VEDEL

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΑ ΜΕΛΗ

1. Τάξη τών Θετικών Ώπιστημών.

1	(1)	1964	Αύγούστου	7	ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΤΟΣ
2	(2)	1970	Μαΐου	18	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΤΣΟΓΙΑΝΝΗΣ

3	(3)	1970	Μαΐου	18	ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΑΡΑΜΠΑΤΣΟΣ
4	(4)	1970	Μαΐου	18	ΗΛΙΑΣ ΓΥΦΤΟΠΟΥΛΟΣ
5	(5)	1971	Ἀπριλίου	29	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΟΥΡΑΤΩΦ
6	(6)	1971	Σεπτεμβρίου	29	HUBERT CURIEN
7	(7)	1973	Μαρτίου	10	ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΡΓΥΡΗΣ
8	(8)	1976	Ἀπριλίου	14	ΠΕΤΡΟΣ ΑΡΓΥΡΗΣ
9	(9)	1976	Μαΐου	8	ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΜΠΟΥΤΡΟΔΗΜΟΣ
10	(10)	1976	Ἰουνίου	19	ΑΔΡΙΑΝΟΣ ΜΕΛΙΣΣΗΝΟΣ
11	(11)	1978	Μαρτίου	8	ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΝΕΛΛΑΚΗΣ
12	(12)	1978	Αύγουςτου	16	ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΕΒΑΣΤΙΚΟΓΛΟΥ
13	(13)	1980	Μαρτίου	13	ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΣΧΟΒΑΚΗΣ
14	(14)	1980	Μαρτίου	17	ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ
15	(15)	1980	Μαρτίου	17	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΡΕΤΖΕΠΗΣ
16	(16)	1981	Ἰανουαρίου	23	EMMANOÛHA ΑΡΩΝΗΣ
17	(17)	1981	Ἰανουαρίου	23	JEAN AUBOUIN
18	(18)	1983	Ἀπριλίου	28	JEAN JADIN
19	(19)	1983	Αύγουςτου	17	RONALD RAVEN
20	(20)	1983	Σεπτεμβρίου	13	ΟΜΗΡΟΣ ΜΑΝΤΗΣ
21	(21)	1984	Ἰανουαρίου	31	ΙΩΑΚΕΙΜ-ΜΑΚΗΣ ΤΣΑΠΟΓΑΣ
22	(22)	1984	Ἀπριλίου	23	CHARLES SÉRIÉ
23	(23)	1985	Φεβρουαρίου	22	ΣΤΡΑΤΗΣ ΑΒΡΑΜΕΑΣ
24	(24)	1985	Σεπτεμβρίου	12	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΟΝΑΤΑΣ
25	(25)	1985	Δεκεμβρίου	20	ROBERT BLINC
26	(26)	1986	Ὀκτωβρίου	13	LÉON LE MINOR
27	(27)	1988	Μαΐου	6	GEORGES COHEN
28	(28)	1988	Ἰουνίου	21	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΑΦΕΡΜΟΣ
29	(29)	1988	Ἰουνίου	21	ALEX FAIN
30	(30)	1988	Αύγουςτου	24	ΛΥΣΙΜΑΧΟΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ
31	(31)	1988	Αύγουςτου	24	PIERRE MERCIER
32	(32)	1989	Ἀπριλίου	20	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΕΛΑΛΗΣ
33	(33)	1989	Ἰουνίου	28	ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
34	(34)	1990	Ἀπριλίου	2	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΣΕΦΕΡΗΣ
35	(35)	1990	Ἀπριλίου	2	ΑΝΘΙΜΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΙΔΗΣ
36	(36)	1991	Μαΐου	28	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ
37	(37)	1992	Φεβρουαρίου	7	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΙΑΤΡΙΔΗΣ
38	(38)	1992	Φεβρουαρίου	7	ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΑΝΔΑΛΑΚΗΣ
39	(39)	1992	Αύγουςτου	10	ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΝΙΚΟΛΗΣ

40	(40)	1993	Φεβρουαρίου	26	ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
41	(41)	1993	Ἀπριλίου	23	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΩΡΑΙΟΠΟΥΛΟΣ
42	(42)	1994	Μαρτίου	7	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΑΜΙΟΣ
43	(43)	1994	Σεπτεμβρίου	15	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ
44	(44)	1994	Σεπτεμβρίου	15	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ
45	(45)	1994	Ὀκτωβρίου	14	ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΔΗΣ
46	(46)	1995	Ἀπριλίου	26	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ
47	(47)	1995	Ἀπριλίου	26	SIR NORMAN LESLIE BROWSE
48	(48)	1995	Σεπτεμβρίου	12	ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ ΚΡΙΜΙΖΗΣ
49	(49)	1995	Σεπτεμβρίου	12	ΜΙΧΑΗΛ ΓΡΑΒΒΑΝΗΣ
50	(50)	1996	Φεβρουαρίου	12	LOUIS FRANÇOIS HOLLENDER
51	(51)	1997	Φεβρουαρίου	7	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΡΙΑΔΗΣ
52	(52)	1998	Ἰουλίου	9	ΑΧΙΛΛΕΥΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
53	(53)	1998	Ἰουλίου	10	ΑΡΓΥΡΙΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ
54	(54)	1998	Σεπτεμβρίου	24	ΧΑΡΙΣΙΟΣ ΜΠΟΥΝΤΟΥΛΑΣ
55	(55)	2000	Μαΐου	22	ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΚΑΖΑΝΑΣ
56	(56)	2000	Ἰουλίου	28	ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΣΧΟΣ
57	(57)	2001	Ἰανουαρίου	25	ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ
58	(58)	2001	Φεβρουαρίου	2	TOM M. APOSTOL
59	(59)	2001	Αύγουςτου	9	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΙΜΙΤΣΗΣ
60	(60)	2001	Αύγουςτου	9	ΚΥΡΙΑΚΟΣ Κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ
61	(61)	2002	Φεβρουαρίου	26	ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΑΡΤΑΒΑΝΗΣ-ΤΣΑΚΩΝΑΣ

2. Τάξη τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν.

62	(1)	1976	Ἰουνίου	19	ΕΛΕΝΗ ΑHRWEILER-ΓΑΥΚΑΤΖΗ
63	(2)	1980	Ἀπριλίου	2	PATRIC MICHAEL LEIGH FERMOR
64	(3)	1980	Ἀπριλίου	2	ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΡΙΑΡΑΣ
65	(4)	1980	Μαΐου	9	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
66	(5)	1981	Ἰανουαρίου	26	HRATCH BARTIKIAN
67	(6)	1982	Μαρτίου	8	ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ
68	(7)	1983	Μαΐου	31	NIKOLAI TODOROV
69	(8)	1983	Αύγουςτου	17	JEAN IRIGON
70	(9)	1984	Ἰουνίου	25	GERARD VERBEKE
71	(10)	1991	Μαΐου	28	VINCENZO ROTOLO
72	(11)	1991	Σεπτεμβρίου	25	BRUNO GENTILI
73	(12)	1991	Ὀκτωβρίου	11	FRANCISCO RODRIGUEZ ADRADOS
74	(13)	1992	Ἰουνίου	19	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΑΛΑΒΑΡΗΣ
75	(14)	1992	Αύγουςτου	10	GILBERT DAGRON
76	(15)	1992	Ὀκτωβρίου	29	ΣΠΥΡΟΣ ΒΡΥΩΝΗΣ
77	(16)	1993	Ἰουλίου	7	GEOFFREY STEFEN KIRK
78	(17)	1993	Ἰουλίου	7	RUDOLF KASSEL

79 (18)	1994	Φεβρουαρίου	16	CHRISTIAN MEIER
80 (19)	1994	Φεβρουαρίου	16	JOHN NICHOLAS COLDSTREAM
81 (20)	1994	Μαΐου	16	HELMUT KYRIELEIS
82 (21)	1995	Φεβρουαρίου	14	ERIC WALTER HANDLEY
83 (22)	1995	Φεβρουαρίου	14	BORIS FONKIC
84 (23)	1997	Ίανουαρίου	29	BERTRAND BOUVIER
85 (24)	1997	Ώπριλίου	23	SIR JOHN BOARDMAN
86 (25)	1998	Φεβρουαρίου	5	ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΒΡΑΜΙΔΗΣ
87 (26)	1998	Σεπτεμβρίου	24	MICHAEL JOHN OSBORNE
88 (27)	1999	Ώπριλίου	8	LOUIS GODART
89 (28)	1999	Ώπριλίου	8	TAKΗΣ ΒΑΡΒΙΤΣΙΩΤΗΣ
90 (29)	1999	Ίουνίου	29	CHRISTIAN HERBERT HABICHT
91 (30)	1999	Ίουνίου	29	ΑΝΤΩΝΙΟΣ-ΑΙΜΙΛΙΟΣ ΤΑΧΙΑΟΣ
92 (31)	2000	Ίουλίου	28	ΚΩΣΤΑΣ ΜΟΝΤΗΣ
93 (32)	2001	Ίανουαρίου	19	ANTONIO GARZYA
94 (33)	2001	Φεβρουαρίου	2	JAMES DIGGLE
95 (34)	2001	Φεβρουαρίου	2	RICHARD LAWRENCE HUNTER
96 (35)	2001	Μαΐου	16	LJUBOMIR MAKSIMOVIC
97 (36)	2001	Μαΐου	16	HERMAN KIENAST
98 (37)	2001	Ίουλίου	24	EDMUND KEELY

3. Τάξη τών Ήθικών και τών Πολιτικών Ήπιστημών.

99 (1)	1970	Μαΐου	13	RAYMOND KLIBANSKY
100 (2)	1970	Σεπτεμβρίου	30	PASQUALE DEL PRETE
101 (3)	1974	Ίανουαρίου	9	GEORGE PATRICK HENDERSON
102 (4)	1975	Μαΐου	23	FRANCESCO MARIA DE ROBERTIS
103 (5)	1976	Ώπριλίου	14	JOHANNES LOHMANN
104 (6)	1977	Ίανουαρίου	14	VALENTIN GEORGESCU
105 (7)	1977	Ώπριλίου	18	JEAN CARBONNIER
106 (8)	1977	Ίουνίου	17	KLAUS OEHLER
107 (9)	1977	Ίουνίου	17	GEORGES BALANDIER
108 (10)	1980	Ίανουαρίου	21	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΒΑΒΙΑΝΟΣ
109 (11)	1981	Ίουνίου	9	OTTO VON HABSURG LORRAINE
110 (12)	1981	Ίουνίου	9	ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΖΑΜΙΑΣ
111 (13)	1982	Ίουλίου	2	ROGER MILLIEX
112 (14)	1983	Ίανουαρίου	19	MARIO MONTUORI
113 (15)	1983	Μαΐου	31	JUAN GARCIA BACCA

114 (16)	1983	Σεπτεμβρίου	13	JOHN ANTON (ANTONOPOULOS)
115 (17)	1984	Ἀπριλίου	6	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΑΒΟΥΣΚΟΣ
116 (18)	1984	Ἰουνίου	25	ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ
117 (19)	1984	Ἰουλίου	26	JOHN BRADEMAs
118 (20)	1985	Φεβρουαρίου	22	JOSEPH MÉLÉZE - MODRZEJEWSKI
119 (21)	1987	Αὐγούστου	12	ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΖΟΥΜΠΟΣ
120 (22)	1987	Αὐγούστου	12	ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΚΕΣΣΙΔΗΣ
121 (23)	1988	Αὐγούστου	24	DIETER SIMON
122 (24)	1990	Ἀπριλίου	2	PIERRE VILLARD
123 (25)	1990	Ἀπριλίου	2	KARL - HEINZ SCHWAB
124 (26)	1990	Ἀπριλίου	2	FRANCO SARTORI
125 (27)	1991	Δεκεμβρίου	18	ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΣ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ, Μητροπολίτης Ἑλβετίας
126 (28)	1992	Μαΐου	26	EDWARD GOUGH WHITLAM
127 (29)	1992	Ἰουνίου	6	FRANÇOIS TERRÉ
128 (30)	1993	Φεβρουαρίου	26	ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΥΜΟΥΛΙΔΗΣ
129 (31)	1993	Μαΐου	5	ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΤΟΣ, Ἀρχιεπί- σκοπος Τυράνων καὶ πάσης Ἀλβανίας
130 (32)	1993	Μαΐου	27	JOHN KENNETH GALBRAITH
131 (33)	1994	Ἀπριλίου	1	ΜΙΧΑΗΛ ΔΟΥΚΑΚΗΣ
132 (34)	1995	Φεβρουαρίου	14	ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ
133 (35)	1995	Ἀπριλίου	26	ΤΕΡΕΖΑ ΠΕΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΒΑΛΛΑΑ
134 (36)	1996	Μαΐου	14	MICHEL WOITRIN
135 (37)	1996	Σεπτεμβρίου	11	ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Μητροπολίτης Ἐφέσου
136 (38)	1996	Σεπτεμβρίου	11	LUCIEN JERPHAGNON
137 (39)	1996	Σεπτεμβρίου	11	MARCEL CONCHE
138 (40)	1997	Ὀκτωβρίου	14	ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ
139 (41)	1998	Σεπτεμβρίου	24	ΛΑΜΠΡΟΣ ΚΟΤΣΙΡΗΣ
140 (42)	1999	Νοεμβρίου	5	ΦΟΙΒΟΣ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΟΥΡΕΛΑΤΟΣ
141 (43)	2000	Ἰουλίου	28	ΠΑΥΛΟΣ ΤΖΕΡΜΙΑΣ
142 (44)	2000	Ἰουλίου	28	ΛΑΜΠΡΟΣ ΚΟΤΑΟΥΜΠΑΡΙΤΗΣ
143 (45)	2001	Ἰανουαρίου	25	THE RIGHT HON. THE LORD (THOMAS) BINGHAM of CORNHILL

Δ'. ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΑ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

ΓΡΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

1. Έφορος τῶν Γραφείων	
2. Έπιμελητής τῶν Γραφείων	ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΣΕΙΡΑ.
3. Βοηθοί	ΕΡΑΣΜΙΑ ΡΑΝΙΟΥ-ΣΚΡΕΠΕΤΟΥ. — ΘΑΛΕΙΑ ΜΠΟΝΟΥ-ΣΑΝΤΟΖΑ. — ΠΑΥΛΟΣ ΓΙΑΜΑΣ. — ΓΕΩΡΓΙΑ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ.
4. Γραφεῖς	ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ-ΓΙΟΚΑΡΗ.—ΕΛΕΝΗ ΚΑΡΑΦΩΤΗ. — ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΚΑΤΣΙΔΟΝΙΩΤΗ. — ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΚΟΝΤΟΕ.
5. Όδηγός	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΚΑΦΙΔΑΣ.
6. Κλητήρας	ΦΩΤΙΟΣ ΜΠΙΤΑΣ.
7. Νυκτοφύλακας	ΦΩΤΙΟΣ ΡΑΠΤΗΣ.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ

1. Οικονομικοί υπάλληλοι	ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ.— ΦΩΤΕΙΝΗ ΣΕΡΒΟΥ. — ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΣΙΡΜΠΑΣ. — ΣΟΦΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ. — ΑΝΘΟΥΛΑ ΑΝΔΡΕΔΑΚΗ.
2. Γραφεῖς	ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ ΚΑΛΠΙΟΣ.— ΜΑΡΙΑ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ.— ΕΙΡΗΝΗ ΒΙΔΑΛΗ. — ΠΟΥΛΞΕΝΗ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ - ΠΑΠΠΑ. — ΕΛΕΝΗ ΚΑΛΟΓΕΡΑΚΗ. — ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΟΥΡΗ. — ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΔΗΜΗΤΡΟΥΛΑΚΗΣ.

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΕΩΣ & ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΕΩΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

Βουλῆς 27Α, Ἀθήνα 105 57, τηλ.: 010 3314.680, Fax: 010 3314.679

e-mail: edapasim@academyofathens.gr

Διοικητικὸ Συμβούλιο: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ (Πρόεδρος). — ΚΩΝΣΤ. ΔΡΑΚΑΤΟΣ (Ἀντιπρόεδρος). — ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ (Γενικός Γραμματέας). — ΠΑΥΛΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ. — ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΟΥΝΑΔΗΣ (Μέλη). — ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ (Γενικός Διευθυντής).

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ (Τηλέφ. 010 3643.104)

1. Εἰδικὸς Σύμβουλος:	ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΚΑΡΕΝΤΖΟΣ
2. Γραφέας :	ΑΝΝΑ ΛΑΖΑΡΟΥ - ΛΥΡΙΤΖΗ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

(Τηλέφ. 36.43.067 - 36.00.207 - 36.00.209)

e-mail: library@academyofathens.gr

1. Έφορευτικὴ Ἐπιτροπή:	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ (Πρόεδρος). — ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ. — ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ. — ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡΟΛΛΙΟΣ. — ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ.

2. Βιβλιοθηκονόμοι: ΔΗΜΗΤΡΑ ΧΟΥΒΑΡΔΑ-ΚΑΝΑΚΗ. — ΖΩΗ ΡΩΠΑΪΤΟΥ (άποσπ. από τὸ Κέντρο Λαογρ.).
3. Γραφεῖς: ΘΕΟΔ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ. — ΚΑΛΛΙΡΡΩΗ ΚΟΝΤΟΕ-ΚΡΑΤΗΜΕΝΟΥ. — ΧΡΗΣΤΙΝΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ.
4. Ἐπιστημονικὸς συνεργάτης: ΚΩΝΣΤ. ΚΑΣΙΝΗΣ, τ. Δ/ντής.

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

(Τηλ. 010 3612.182)

1. Γραμματεῦς: ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ.
2. Βοηθοί: ΕΥΦΡΟΣΥΝΗ ΑΡΓΥΡΙΟΥ-ΣΑΡΤΖΕΤΑΚΗ (άποσπ. στὴν Προεδρία τῆς Δημοκρατίας). — ΕΛΕΝΗ ΜΑΝΙΝΟΥ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ.

ΚΕΝΤΡΑ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

Α'. Κέντρον Συντάξεως τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσης.

Συγγροῦ 129 καὶ Β. Δίπλα 1, 117 45 Ἀθήνα.

Τηλ. 010 9344.806, Fax 010 9316.350

e-mail: ksilneg@academyofathens.gr

1. Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Τακτικοί: ΜΙΧ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Πρόεδρος). — ΑΓΓ. ΒΛΑΧΟΣ. — ΝΙΚ. ΚΟΝΟΜΗΣ. — ΚΩΝΣΤ. ΓΡΟΛΛΙΟΣ. — ΑΘΑΝ. ΚΑΜΠΤΑΝΗΣ. — Ἀναπληρωματικοί: ΠΑΝΑΓ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ.
2. Ἐπόπτης: ΝΙΚ. ΚΟΝΟΜΗΣ.
3. Διευθύντρια: ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ.
4. Ἐρευνητές: ΣΤΑΥΡΟΣ ΚΑΤΣΟΥΛΕΑΣ. — ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΜΠΑΣΣΕΑ-ΜΠΕΖΑΝΤΑΚΟΥ. — ΑΓΓ. ΑΦΡΟΥΔΑΚΗΣ. — ΓΕΩΡ. ΤΣΟΥΚΝΙΔΑΣ. — ΝΙΚ. ΜΟΥΤΖΟΥΡΗΣ. — ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΤΖΑΜΑΛΗ. — ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΚΑΡΑΝΤΖΗ-ΑΝΔΡΕΪΩΜΕΝΟΥ. — ΙΩΑΝΝΑ ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ.
5. Ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες: ΔΗΜ. ΚΡΕΚΟΥΚΙΑΣ, τ. Δ/ντής. — ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΖΑΖΗΣ, καθηγητὴς Πανεπιστημίου Θεσ/νίκης.
6. Γραφεάς: ΑΘΑΝ. ΚΟΤΣΙΡΑΣ.

Β'. Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας.

Λεωφ. Συγγροῦ 129 καὶ Β. Δίπλα 1, 117 45 Ἀθήνα.

Τηλ. 010 9344.811, Fax 010 9370.030

e-mail: keel@academyofathens.gr http: academyofathens.gr

1. Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Τακτικοί: ΚΩΝΣΤ. ΔΡΑΚΑΤΟΣ (Πρόεδρος). — ΧΡΥΣ. ΧΡΗΣΤΟΥ. — ΠΑΝΑΓ. ΤΕΤΣΗΣ. — ΠΑΝΟΣ ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗΣ. — ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΓΟΥ. — ΠΑΝΑΓ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ. — Ἀναπληρωματικοί: ΒΑΣ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ.
2. Ἐπόπτης: ΠΑΝΟΣ ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗΣ.
3. Διευθύντρια: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΟΛΥΜΕΡΟΥ-ΚΑΜΗΛΑΚΗ.
4. Ἐρευνητές: ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΑΛΕΞΑΚΗΣ. — ΕΛΕΝΗ ΨΥΧΟΓΙΟΥ. — ΑΙΚΗ ΠΑΛΗΟΔΗΜΟΥ. — ΜΙΡΑΝΤΑ ΤΕΡΖΟΠΟΥΛΟΥ. — ΠΑΝΑΓ. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ. — ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΣΙΟΥΝΗ-ΦΑΤΗΝ. — ΖΩΗ ΡΩΠΑΪΤΟΥ (άποσπ. στὴ Βιβλιοθ. τῆς Ἀκαδ.).
5. Ἐρευνητὲς μουσικοί: ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ-ΣΑΚΑΡΕΛΛΟΥ. — ΕΥΣΤΑΘΙΟΣ ΜΑΚΡΗΣ.

6. Βιβλιοθηκονόμοι με σχέση εργασίας ιδιωτ. δικαίου άορίστου χρόνου: ΖΩΗ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ. — ΛΟΥΓΙΖΑ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗ. — ΜΠΑΚΟΛΗ ΑΝΘΟΥΛΑ. — ΜΑΡΙΛΕΝΑ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ. — ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ-ΜΕΛΙΤΑ ΦΑΤΟΥΡΟΥ.

7. Γ ρ α φ ε ῖ ς : ΕΥΦΗΜΙΑ ΜΑΥΡΙΔΟΥ. — ΕΛΕΝΗ-ΜΑΡΙΑ ΑΡΜΕΝΗ.

Γ'. Κέντρον Ἑρεύνης τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ.

Ἐπιτελεστικὸν 14 καὶ Ἑρακλείτου, 106 73 Ἀθήνα.

Τηλ. 010 3623.404, Fax 010 3611.647.

e-mail: kemne@academyofathens.gr

1. Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Τακτικοί: ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ (Πρόεδρος). — ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ. — ΧΡΥΣ. ΧΡΗΣΤΟΥ. — ΑΘΑΝ. ΚΑΜΠΥΛΗΣ. — ΠΑΝΑΓ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ. — Ἀναπληρωματικοί: ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ, Μητροπολίτης Περγάμου.
2. Ἐπόπτης: ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ.
3. Διευθύνων: ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΛΑΠΠΑΣ.
4. Ἑρευνητές: ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΣΤΑΘΗ. — ΡΟΔΗ-ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΑΜΟΤΑΗ. — ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ. — ΧΑΡΙΤΩΝ ΚΑΡΑΝΑΣΙΟΣ. — ΚΩΝΣΤ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ.
5. Ἐπιστημονικὸς συνεργάτης: ΔΗΜ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, τ. Δ/ντής.

Δ'. Κέντρον Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.

Ἐπιτελεστικὸν 14 καὶ Ἑρακλείτου, 106 73 Ἀθήνα.

Τηλ. - Fax 010 3623.565, 010 3611.307

e-mail: keied@academyofathens.gr

1. Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Τακτικοί: ΓΕΩΡΓ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (Πρόεδρος). — ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ, Μητροπολίτης Περγάμου. — ΑΘΑΝ. ΚΑΜΠΥΛΗΣ. — ΕΜΜΑΝ. ΡΟΤΚΟΥΝΑΣ. — ΑΠΟΣΤ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ. — Ἀναπληρωματικοί: ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ. — ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ.
2. Ἐπόπτης: ΑΠΟΣΤ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ.
3. Διευθυντής: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΑΡΑΜΠΕΛΙΑΣ.
4. Ἑρευνητές: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΟΔΟΛΑΚΗΣ. — ΛΪΔΙΑ ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ - ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ. — ΔΗΜΗΤΡΑ ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ. — ΗΛΙΑΣ ΑΡΝΑΟΥΤΟΓΛΟΥ.

Ε'. Κέντρον Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ.

Ἐπιτελεστικὸν 14 καὶ Ἑρακλείτου, 106 73 Ἀθήνα.

Τηλ. 010 3633.380, 010 3610.716.

e-mail: keine@academyofathens.gr

1. Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Τακτικοί: ΜΙΧ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Πρόεδρος). — ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ. — ΑΘΑΝ. ΚΑΜΠΥΛΗΣ. — ΑΓΓΕΛ. ΛΑΪΟΥ. — ΑΠΟΣΤ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ. — Ἀναπληρωματικοί: ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ, Μητροπολίτης Περγάμου.
2. Ἐπόπτης: ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ.
3. Διευθύντρια: ΕΛΕΝΗ ΜΠΕΛΙΑ.
4. Ἑρευνητές: ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΣΤΕΡΓΕΛΛΗΣ. — ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΚΑΛΛΙΑΤΑΚΗ - ΜΕΡΤΙΚΟΠΟΥΛΟΥ. — ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ - ΚΑΤΣΙΑΔΑΚΗ. — ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΡΙΖΑΣ.
5. Ὑπάλληλος: ΜΑΡΙΑ ΣΠΗΛΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ.
6. Ἐπιστημονικὴ συνεργάτις: ΒΑΣ. ΠΛΑΓΙΑΝΑΚΟΥ-ΜΠΕΚΙΑΡΗ, τ. Δ/τρια.

ΣΤ'. Κέντρον Ἐκδόσεως Ἔργων Ἑλλήνων Συγγραφέων ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως.

Ἀναγνωστοπούλου 14 καὶ Ἡρακλείτου, 106 73 Ἀθήνα.

Τηλ. 010 3612.541, Fax 010 36.02.691.

e-mail: keees@academyofathens.gr

1. Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Τακτικοί: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΟΜΗΣ (Πρόεδρος). — ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ (Γεν. Γραμματεὺς). — ΜΙΧ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ. — ΑΓΑΠΗΤΟΣ ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ. — ΚΩΝΣΤ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ. — ΤΑΣΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ. — ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ, Μητροπολίτης Περγάμου. — ΚΩΝΣΤ. ΓΡΟΛΛΙΟΣ. — ΑΘΑΝ. ΚΑΜΠΥΛΗΣ. — ΒΑΣ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ. — Ἀναπληρωματικοί: ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ. — ΑΛΕΞ. ΚΑΜΗΤΟΓΛΟΥ.
2. Ἐπόπτης: ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΜΠΥΛΗΣ.
3. Διευθυντής:
4. Ἐρευνητές: ΑΘΑΝ. ΣΤΕΦΑΝΗΣ. — ΚΩΝΣΤ. ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΟΣ. — ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΙΑ.

Ζ'. Κέντρον Ἐρευνῶν Ἀστρονομίας καὶ Ἐφηρμοσμένων Μαθηματικῶν.

Ἀναγνωστοπούλου 14 καὶ Ἡρακλείτου, 106 73 Ἀθήνα.

Τηλ. 010 3634.667, 010 3631.606, 010 3613.589.

e-mail: keaem@academyofathens.gr

1. Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Τακτικοί: ΝΙΚ. ΑΡΤΕΜΙΑΔΗΣ (Πρόεδρος). — ΚΑΙΣΑΡ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ. — ΠΑΝ. ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗΣ. — ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ. — ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΟΥΝΑΔΗΣ. — Ἀναπληρωματικοί: ΛΟΥΚΑΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ. — ΘΕΜ. ΧΑΤΖΗ-ΓΩΑΝΝΟΥ.
2. Ἐπόπτης: ΓΕΩΡΓ. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ.
3. Διευθυντής: ΝΙΚ. ΒΟΓΓΛΗΣ.
4. Ἐρευνητές: ΒΑΣ. ΤΡΙΤΑΚΗΣ. — ΒΑΣ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ. — ΕΛΕΝΗ ΔΑΡΑ. — ΘΕΟΔΟΣ. ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ. — ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΑΤΣΗΣ.
5. Ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες: ΛΥΣΙΜΑΧΟΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ. — ΚΩΝΣΤ. ΠΟΥΛΑΚΟΣ, τ. Διευθυντές.
6. Παρασκευαστής: ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΖΟΥΛΙΑΣ.
7. Γραφέας: ΑΝΝΑ ΖΩΓΡΑΦΑΚΗ-ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ.

Η'. Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας.

Ἀναγνωστοπούλου 14 καὶ Ἡρακλείτου, 106 73 Ἀθήνα.

Τηλ. 010 3600.140.

e-mail: keef@academyofathens.gr

1. Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Τακτικοί: ΚΩΝΣΤ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ (Πρόεδρος). — ΕΥΑΓΓ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ. — ΓΕΩΡΓ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ. — ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ, Μητροπολίτης Περγάμου. — ΑΘΑΝ. ΚΑΜΠΥΛΗΣ. — Ἀναπληρωματικὰ μέλη: ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ. — ΚΩΝΣΤ. ΓΡΟΛΛΙΟΣ.
2. Ἐπόπτης: ΕΥΑΓΓ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ.
3. Διευθύντρια: ΑΝΝΑ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ - ΜΠΟΥΡΛΟΓΙΑΝΝΗ.
4. Ἐρευνητές: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΑΜΠΑΤΖΗΣ. — ΜΑΡΙΑ ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ.
5. Ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες: ΛΙΝΟΣ ΜΠΕΝΑΚΗΣ. — ΑΝΝΑ ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, τ. Διευθυντές.

Θ'. Γραφείον 'Επιστημονικῶν Ὁρῶν καὶ Νεολογισμῶν.

Σόλωνος 84, 106 80 Ἀθήνα.

Τηλ. 010 3642.688.

e-mail: geon@academyofathens.gr

1. Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Τακτικοί: ΑΓΓ. ΒΛΑΧΟΣ (Πρόεδρος). — ΚΩΝΣΤ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ. — ΝΙΚ. ΑΡΤΕΜΙΑΔΗΣ. — ΙΩΑΝΝ. ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ. — ΚΩΝΣΤ. ΓΡΟΛΛΙΟΣ. — ΑΘΑΝ. ΚΑΜΠΥΛΗΣ. — Ἀναπληρωματικοί: ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΟΜΗΣ.
2. Ἐπόπτης: ΑΓΓ. ΒΛΑΧΟΣ.
3. Διευθυντής: ΤΙΤΟΣ ΓΙΟΧΑΛΑΣ.
4. Ἐρευνήτρια: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΙΣΤΟΦΙΔΟΥ.
5. Γραφέας: ΣΤΕΛΛΑ ΝΕΜΤΣΑ-ΤΥΧΗΡΟΥ.

Γ'. Κέντρον Ἐρευνῆς Φυσικῆς τῆς Ἀτμοσφαιράς καὶ Κλιματολογίας.

3ης Σεπτεμβρίου 131, 112 51 Ἀθήνα.

Τηλ. 010 8832.048.

e-mail: phatmcli@otenet.gr

1. Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Τακτικοί: ΚΑΙΣΑΡ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ (Πρόεδρος). — ΠΑΝΟΣ ΛΙΓΟΜΕΝΙΑΔΗΣ. — ΓΕΩΡΓ. ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ. — ΔΗΜΗΤΡ. ΤΡΙΧΟΠΟΥΛΟΣ. — ΑΝΤ. ΚΟΥΝΑΔΗΣ. — Ἀναπληρωματικοί: ΛΟΥΚΑΣ ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΥ. — ΔΗΜ. ΝΑΝΟΠΟΥΛΟΣ. — ΓΕΩΡΓ. ΠΑΡΙΣΑΚΗΣ.
2. Ἐπόπτης: ΠΑΝΟΣ ΛΙΓΟΜΕΝΙΑΔΗΣ.
3. Διευθυντής: ΧΡΗΣΤΟΣ ΡΕΠΑΠΗΣ.
4. Ἐρευνητές: ΚΩΝΣΤ. ΦΙΛΑΝΔΡΑΣ. — ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΛΑΜΠΟΚΑΣ.
5. Ἐπιστημονικὸς συνεργάτης: ΧΡΗΣΤΟΣ ΖΕΡΕΦΟΣ, τ. Δ/ντής.

ΙΑ'. Κέντρον Ἐρευνῆς τῆς Ἀρχαιότητος.

Ἀναγνωστοπούλου 14 καὶ Ἡρακλείτου 106 73 Ἀθήνα.

Τηλ. 010 3602.448, 010 3600.040.

e-mail: kea@academyofathens.gr

1. Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Τακτικοί: ΜΙΧ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ (Πρόεδρος). — ΧΡΥΣ. ΧΡΗΣΤΟΥ. — ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ. — ΑΛΕΞ. ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ. — ΒΑΣ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ. — Ἀναπληρωματικοί: ΝΙΚ. ΚΟΝΟΜΗΣ. — ΠΑΝΑΓ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ.
2. Ἐπόπτης: ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ.
3. Διευθύντρια: ΜΑΡΙΑ ΠΙΠΛΗ.
4. Ἐρευνητές: ΧΡ. ΜΠΟΥΛΩΤΗΣ. — ΑΓΓΛΑΪΑ ΟΡΦΑΝΙΔΗ - ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ. — ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΔΑΝΙΗΛΙΔΟΥ. — ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΑΧΑΙΡΑ. — ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΣΑΜΠΕΤΑΪ.
5. Ἐπιστημονικὸς συνεργάτης: ΚΩΝΣΤ. ΜΠΟΥΡΑΖΕΛΗΣ, τ. Δ/ντής.

ΙΒ'. Κέντρον Ἐρευνῆς τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας.

Σόλωνος 84, 106 80 Ἀθήνα.

Τηλ. 010 3603.028.

e-mail: keek@academyofathens.gr

1. Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Τακτικοί: Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ (Πρόεδρος). — ΚΩΝΣΤ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ. — ΙΩΑΝ. ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ. — ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ, Μητροπολίτης Περγάμου. — ΚΩΝΣΤ. ΔΡΑΚΑΤΟΣ. — Ἀναπληρωματικοί: ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ.
2. Ἐπόπτης: ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ.
3. Διευθυντής: ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΓΚΙΖΕΛΗΣ.
4. Ἐρευνήτριες: ΕΥΑ ΚΑΛΠΟΥΡΤΖΗ-ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ. — ΜΑΡΙΑ-ΓΕΩΡΓΙΑ ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ. — ΑΛΙΚΗ ΒΑΣΕΒΑΝΟΓΛΟΥ.
5. Γραφέας: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΠΑΡΙΣΣΗ.

ΙΓ'. Κέντρο Έρευνας τής Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης.

Ύψωνατοπούλου 14 και Ήρακλείτου, 106 73 Ήθήνα.

Τηλ. - Fax 010 3645.610.

e-mail: kevmt@academyofathens.gr

1. Ήφορευτική Ήπιτροπή: Τακτικοί: ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ (Πρόεδρος). — ΧΡΥΣ. ΧΡΗΣΤΟΥ. — ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ. — ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΪΟΥ. — ΠΑΝ. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ. — Ύναπληρωματικοί: ΠΑΝΑΓ. ΤΕΤΣΗΣ. — ΒΑΣ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ.
2. Ήπόπτης: ΠΑΝΑΓ. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ.
3. Διευθύνουσα: ΙΩΑΝΝΑ ΜΠΙΘΑ.
4. Ήρευνητές: ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΚΑΛΑΝΤΖΟΠΟΥΛΟΥ. — ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΙΤΑΛΙΩΤΗΣ.

Ίδρυμα Κώστα και Ήλένης Ούράνη

Ύθωνος 8, 105 57 Ήθήνα.

Τηλ. 010 3225.338, Fax 010 3225.280

www. idrimaurani.gr

1. Διοικητικό Συμβούλιο: ΤΑΣΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ (Πρόεδρος). — ΓΑΛΑΤΕΙΑ ΣΑΡΑΝΤΗ (Ύντιπρόεδρος). — ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ. (Γεν. Γραμματέας). — ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ (Γεν. Γραμματέας τής Ύακαδημίας Ήθηνών). — ΑΓΓΕΛΟΣ ΒΛΑΧΟΣ (Μέλος). — ΙΑΚΩΒΟΣ ΚΑΜΠΑΝΕΛΛΗΣ (Μέλος). — ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΑΡΑΤΖΑΣ (Διοικητής Ήθνικής Τραπεζίης τής Ήλλάδος).
2. Οικονομικός σύμβουλος: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΛΕΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ.
3. Ύπεύθυνη Τομέα Ήδρών Νεοελληνικών Σπουδών, Ύποτροφιών και Δημοσιευμάτων: ΣΟΦΙΑ ΒΑΦΕΙΑΔΟΥ-ΠΑΣΧΑΛΙΝΟΥ.
4. Ύπάλληλος Λογιστηρίου: ΕΙΡΗΝΗ ΚΟΥΚΟΥΝΗ.
5. Γραφείας: ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΘΑΝΟΥ.
6. Οδηγός - Ύποθηκάριος: ΠΕΤΡΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ.

Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη Ήλλης Λαμπρίδη (Ύψηλάντου 9, 106 75 Ήθήνα. Τηλ. 010 7249.587).

1. Ήποπτική Ήπιτροπή: ΜΕΝ. ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΣ. — ΚΩΝΣΤ. ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ. — ΕΥΑΓΓ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ. — ΓΕΩΡΓ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ. — ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ.
2. Ήπιστημονικός συνεργάτης: ΛΙΝΟΣ ΜΠΕΝΑΚΗΣ.

Ίδρυμα Ύατροβιολογικών Ήρευνών (ΙΒΕΑΑ)

(Τ.Θ. 136 76, 103 10 Ήθήνα. Τηλ. 010 6597.000, Fax 010 6597.545).

Διοικητικό Συμβούλιο: ΓΡΗΓ. ΣΚΑΛΚΕΑΣ (Πρόεδρος). — Κ. ΣΤΕΦΑΝΗΣ (Ύντιπρόεδρος). — ΠΑΝΟΣ ΔΙΓΟΜΕΝΙΔΗΣ (Γραμματέας). — ΝΙΚ. ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ. — ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΟΥΝΑΔΗΣ.

Γραφεία Ήρευνών τής Τάξεως τών Θετικών Ήπιστημών**1. Γραφείο Ήρευνας τής Θεωρητικής και Ήφηρμοσμένης Μηχανικής.**

(Βουλής 27α, 107 57 Ήθήνα).

Ήφορευτική Ήπιτροπή: Ύντ. Κουνάδης, Καΐσαρ Ύλεξόπουλος, Π. Λιγομενίδης, Γ. Κοντόπουλος.

2. Γραφείο Φυσικών και Χημικών Μελετών-Ήρευνών (Βουλής 27α, 105 57 Ήθήνα).

Ήφορευτική Ήπιτροπή: Καΐσαρ Ύλεξόπουλος, Γεωργ. Παρισάκης, Θεμ. Χατζηγιάννου.

- 3. Γραφείο Βιολογικών Έρευνών** (Βουλῆς 27α, 105 57 Ἀθήνα).
Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Νικ. Ματσανιώτης, Κωνστ. Τούντας, Δημήτρ. Τριχόπουλος.
- 4. Γραφείο Ἱατρικῶν Μελετῶν** (Βουλῆς 27α, 105 57 Ἀθήνα).
Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Νικ. Ματσανιώτης, Γρηγ. Σκαλιέας, Κωνστ. Τούντας, Κωνστ. Στεφανῆς, Δημήτρ. Τριχόπουλος.
Ἐπόπτης: Κωνστ. Τούντας.
- 5. Γραφείο Ἐρευνῶν τῆς Ἐπιστήμης τῆς Πληροφορικῆς καὶ Ἡλεκτρονικῆς.**
Βουλῆς 27α, 105 57 Ἀθήνα. Τηλ. 010 3313.242.
Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: Καῖσαρ Ἀλεξόπουλος (Πρόεδρος), Κωνστ. Τούντας, Πάνος Λιγομενίδης (Ἐπόπτης), Γεώργιος Κοντόπουλος.
- 6. Γραφείο Ἐρευνας Θεωρητικῆς Φυσικῆς** (Βουλῆς 27α, 105 57 Ἀθήνα).
Ἐπόπτης: Δημ. Νανόπουλος.
- 7. Γραφείο Ἐρευνας Θεωρητικῶν Μαθηματικῶν** (Σόλωνος 84, 106 80 Ἀθήνα).
Τηλ. 010 3617.508. Τηλ. - Fax 010 3643.317.
e-mail: nikartem@academyofathens.gr
Ἐπόπτης: Νικ. Ἀρτεμιάδης.
Γραφείας: Εὐαγγελία Πανούση-Κουντουριώτου.
- 8. Γραφείο Ἐρευνας Πειραματικῆς Φυσικῆς** (3ης Σεπτεμβρίου 131, 112 51 Ἀθήνα).
Τηλ. 010 8847.270, Fax 010 8842.098
email: Loucasch@otenet.gr
Ἐπόπτης: Λουκάς Χριστοφόρου.

Γραφείο Διαχείρισης καὶ Ἐκμετάλλευσης Δικτύων Πληροφορικῆς.
(Χέυδεν 9, 104 34 Ἀθήνα. Τηλ. 010 8253.317, 010 8253.523).
Ἐπόπτης: Πάνος Λιγομενίδης.

Γραφείο Ἐρευνας τῆς Τάξεως τῶν Γραμμάτων καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν

Γραφείο Ἐρευνας τῆς Νεοελληνικῆς Τέχνης (Σόλωνος 84, 106 80 Ἀθήνα. Τηλ. 010 3637.598).
e-mail: arts@academyofathens.gr
Ἐφορευτικὴ ἐπιτροπὴ: ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΧΡΗΣΤΟΥ. — ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΛΑΓΟΥ. — ΠΑΝΑΓ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ.
Ἐπόπτης: ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΧΡΗΣΤΟΥ.
Ἐπιστημονικὸς συνεργάτης: ΙΩΑΝΝΗΣ ΓΑΛΕΡΙΔΗΣ.

Γραφεῖα Ἐρευνῶν τῆς Τάξεως τῶν Ἠθικῶν καὶ τῶν Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν

- 1. Γραφείο Ἐρευνας Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν** (Σόλωνος 84, 106 80 Ἀθήνα).
Τηλ. 010 3634.597.
e-mail: eroucoun@academyofathens.gr
Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ: ΓΕΩΡΓ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ. — ΕΜΜΑΝ. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ. — ΑΠΟΣΤ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ.
Ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες: ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ. — ΣΩΤΗΡΙΑ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ.
- 2. Γραφείο Οικονομικῶν Μελετῶν** (Σόλωνος 84, 106 80 Ἀθήνα. Τηλ. 010 3607.136).
e-mail: cdrakatos@academyofathens.gr
Ἐπόπτης: Κωνσταντῖνος Δρακᾶτος.

Ε'. ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ, ΜΕΓΑΛΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ, ΔΩΡΗΤΕΣ ΚΑΙ ΑΘΛΟΘΕΤΕΣ

ΕΥΕΡΓΕΤΕΣ

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΔΗΜΟΣΙΟ
 ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΤΣΟΥΦΛΗΣ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΖΟΣ
 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΔΩΡΙΔΗΣ
 ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΠΕΝΑΚΗΣ
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΥΡΟΓΕΝΗΣ
 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΑ ΑΡΙΣΤΟΦΡΟΝΟΣ
 Η ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 ΕΛΕΝΑ ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ
 ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΟΝΔΥΛΗΣ
 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΙ ΑΝΘΗ ΑΙΓΙΝΗΤΟΥ
 ΑΝΔΡΕΑΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ
 ΟΥΡΑΝΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ
 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΑΡΟΛΟΥ
 ΑΘΗΝΑ ΣΤΑΘΑΤΟΥ
 ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΤΣΑΡΑΣ
 ΕΥΘΥΜΙΑ Ν. ΜΕΡΤΣΑΡΗ (τὸ γένος ΑΝΤ. ΚΤΕΝΑ)
 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΑΜΠΑΔΑΡΙΟΣ
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΙΟΜΗΔΗΣ
 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Η. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ
 ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΠΑΠΑΣΤΡΑΤΟΣ
 ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΜΑΤΡΑΓΚΑΣ
 ΠΕΤΡΟΣ ΑΓΓΕΛΕΤΟΠΟΥΛΟΣ
 ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΟΥΡΕΜΕΝΟΣ
 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΦΩΤΕΙΝΟΣ
 ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΜΑΝΟΥΣΗΣ
 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΩΚΑΣ
 ΜΑΞΙΜΟΣ Κ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
 ΑΜΙΑΚΑΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ
 ΕΙΡΗΝΗ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ
 ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ
 ΕΛΕΝΗ ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΛΑΜΑ

ΙΣΜΗΝΗ ΓΕΩΡΓ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΑΡΡΑΣ
 ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΕΚΡΗ
 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ - ΝΟΒΑΣ
 ΦΙΛΩΝ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
 ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ
 ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ

ΜΕΓΑΛΟΙ ΔΩΡΗΤΕΣ

ΤΟ ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΛΙΛΙΑΝ ΒΟΥΔΟΥΡΗ
 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Θ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΩΡΗΤΕΣ

Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΡΟΣ ΔΙΑΔΟΣΙΝ ΩΦΕΛΙΜΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ
 Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΣΙΟΠΟΥΛΟΣ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΥΛΩΝΟΠΟΥΛΟΣ
 ΤΟ ΜΕΤΟΧΙΚΟΝ ΤΑΜΕΙΟΝ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΥΠΑΛΛΗΛΩΝ
 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
 ΙΩΑΝΝΗΣ Μ. ΚΑΤΣΑΡΑΣ
 ΕΡΑΣΜΙΑ ΜΥΚΟΝΙΟΥ
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΑΜΑΝΤΟΣ
 ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΟΥΠΟΛΕΩΣ
 ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ Α. ΣΤΑΜΟΥΛΗΣ
 ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ Π. ΚΟΚΟΛΗ
 ΕΛΠΙΝΙΚΗ Μ. ΣΑΡΑΝΤΗ
 ΣΩΚΡΑΤΗΣ Β. ΚΟΥΓΕΑΣ
 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Τ. ΝΟΤΗ ΜΠΟΤΣΑΡΗΣ ΚΑΙ ΑΙΓΛΗ Δ. ΜΠΟΤΣΑΡΗ
 ΚΑΡΟΛΟΣ ΚΑΙ ΛΙΑΗ ΑΡΑΙΩΤΗ
 ΣΟΦΙΑ ΦΡΕΙΔ. ΛΟΥΖΗ
 ΛΙΔΥ ΔΡΑΚΟΥ
 ΒΑΣΙΛΙΚΗ Γ. ΝΟΤΑΡΑ
 ΜΑΡΙΑ Δ. ΚΟΚΚΙΝΟΥ
 ΣΟΦΙΑ ΣΟΥΛΙΩΤΗ - ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ
 ΕΛΕΝΗ Κ. ΟΥΡΑΝΗ
 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΦΟΥΡΚΙΩΤΗΣ
 ΕΛΕΝΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΟΥ

ΑΥΡΗΛΙΑ ΚΟΜΝΗΝΟΥ
 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΙΚΟΛΗ ΤΖΕΛΕΠΗΣ
 ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΥΨΩΜΟΣ
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΛΟΒΕΡΔΟΣ
 ΗΛΙΑΣ ΜΑΡΙΟΛΟΠΟΥΛΟΣ
 ΑΝΔΡΕΑΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
 ΕΛΕΝΗ ΜΥΚΟΝΙΟΥ
 ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΠΑΛΛΑΣ
 ΛΟΥΚΙΑΝΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ
 ΤΟ ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ «ΚΑΤΗΓΚΩ ΚΑΙ ΓΙΩΡΓΗΣ ΧΡ. ΛΑΙΜΟΣ»
 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗΣ
 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
 ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ
 ΙΔΡΥΜΑ ΚΩΣΤΑ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ ΟΥΡΑΝΗ
 ΣΥΜΕΩΝ ΠΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
 ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΑΘΗΝΩΝ Α.Ε.
 ΤΟ ΚΟΙΝΩΦΕΛΕΣ ΙΔΡΥΜΑ «ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΩΝΑΣΗΣ»
 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ
 ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΡΑΓΚΑΒΗ
 ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΑΚΟΥΡΗ
 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΕΠΕΤΖΗΣ
 ΣΠΥΡΟΣ ΖΕΡΒΟΣ
 ΙΩΝ - ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΣΑΤΣΑΡΩΝΗΣ
 ΛΙΑ Π. ΖΕΠΟΥ ΚΑΙ ΑΛΙΝ Π. ΖΕΠΟΥ
 ΙΔΡΥΜΑ Α.Γ. ΔΕΒΕΝΤΗ
 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΚΟΥΡΑΣ
 ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ
 ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ
 ΠΑΪΚΟΣ ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ
 ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΑΡΑΝΑΣΤΑΣΗΣ
 ΕΥΤΥΧΙΑ Κ. ΕΥΤΑΞΙΟΠΟΥΛΟΥ
 ΙΩΑΝΝΗΣ Π. ΑΛΑΤΖΑΣ
 ΛΕΛΑ Γ. ΜΥΛΩΝΑ
 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
 STEVE MOSHONAS
 ΒΙΤΑ ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΞΑΝΘΑΚΗ
 ΣΤΕΛΙΟΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗ ΙΩΑΝΝΟΥ
 ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗ ΜΟΥΣΟΥΛΟΥ
 ΕΛΛΗ ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΥ
 ΠΡΑΞΙΤΕΛΗΣ ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΔΙΟΝΥΣΟΠΟΥΛΟΣ
 ΕΝΩΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΤΡΑΠΕΖΩΝ
 ΧΙΛΔΕΓΑΡΔ ΧΗΡΑ ΛΕΩΝΙΔΑ ΖΕΡΒΑ
 ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΕΠΕΤΖΗ - ΚΑΥΚΙΑ
 ΕΥΡΩΠΕΝΔΥΤΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ (EUROBANK)
 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΕΚΑΒΑΛΛΑΣ
 ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΑΔΗΣ
 ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ ΚΑΡΑΒΙΑΣ
 ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΟΝΤΟΔΗΜΟΣ
 ΦΙΛΟΙ ΑΓΙΔΟΣ ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΥ
 ΖΑΧ. ΒΛΥΣΙΔΗΣ
 ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΚΟΛΟΓΙΑΝΝΗΣ
 ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ ΕΜΦΙΕΤΖΟΓΛΟΥ
 ΙΔΡΥΜΑ ΣΤΑΥΡΟΥ ΝΙΑΡΧΟΥ
 ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ
 ΑΘΗΝΑ (NANA) ΚΟΝΤΟΥ
 ΕΤΑΙΡΕΙΕΣ ΘΕΜΕΛΙΟΔΟΜΗ Α.Ε., ΕΝΤΕΧΝΟΣ Α.Ε., ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΗ ΑΤΕ

ΑΘΛΟΘΕΤΕΣ

ΟΘΩΝ ΚΑΙ ΑΘΗΝΑ ΣΤΑΘΑΤΟΥ
 ΚΙΤΣΟΣ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ
 Η ΤΡΑΠΕΖΑ ΑΘΗΝΩΝ
 ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΙΚΗΣ
 Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΕΣΧΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ
 Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
 Ο ΕΛΛΗΝΟΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ «ΑΧΕΠΑ»
 ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΑΡΕΤΑΙΟΣ
 Η ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 Η ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΧΗΜΙΚΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΛΙΠΑΣΜΑΤΩΝ
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΧΩΡΕΜΗ - ΜΠΕΝΑΚΗ
 ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ
 ΤΑΚΗΣ ΚΑΝΔΗΛΩΡΟΣ
 Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΟΡΤΑΣΜΟΥ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΠΤΑΝΗΣΟΥ
 Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΣ ΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΥ
 Ο ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΛΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΩΝ ΕΛΛΑΔΟΣ
 ΕΛΕΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ
 Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΦΟΙΤΗΣΑΝΤΩΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΚΗΝ ΣΧΟΛΗΝ ΣΜΥΡΝΗΣ
 ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
 Ο ΔΗΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Η ΕΜΠΟΡΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 Η PETROLA (HELLAS) A.E.
 ΕΛΛΗ ΜΑΛΑΜΟΥ, ΛΙΝΑ ΤΣΑΛΔΑΡΗ, ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΛΑΜΟΣ
 ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΡΙΑΣ ΤΗΝΟΥ
 Ο ΔΗΜΟΣ ΡΟΔΟΥ
 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΔΙΝΑΡΔΟΣ
 ΝΕΛΛΗ ΚΑΛΛΙΓΑ
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΡΟΝΤΗΡΑΣ
 Η ΦΙΛΟΔΑΣΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΑΘΗΝΩΝ
 ΑΓΙΣ ΣΑΡΑΚΗΝΟΣ
 ΤΟ ΔΥΚΕΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΜΒΥΣΣΕΛΗΣ
 ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΝ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗΡΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ
 ΑΡΙΣΤΟΚΛΗΣ ΑΝΔΡΕΑΔΗΣ
 Η ΟΡΓΑΝΩΣΙΣ «ΕΘΝΙΚΗ ΜΝΗΜΟΣΥΝΗ»
 Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΝ ΑΤΤΙΚΗ, ΕΥΡΩΣΤΙΝΙΩΝ
 ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ
 ΤΟ ΙΔΡΥΜΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
 (ΚΛΗΡΟΔΟΤΗΜΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ, ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΚΑΙ ΜΑΙΗΣ ΜΑΡΑΓΚΟΠΟΥΛΟΥ)
 ΓΑΛΑΤΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ
 ΤΟ ΙΔΡΥΜΑ ΠΡΟΑΓΩΓΗΣ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΒΑΣ. ΜΠΟΤΣΗ
 Ο ΤΕΓΕΑΤΙΚΟΣ ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ
 ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΙΕΡΩΝ. ΠΙΝΤΟΥ
 ΤΟ ΚΟΙΝΩΦΕΔΕΣ ΙΔΡΥΜΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΙ ΕΛΕΝΗΣ ΠΟΡΦΥΡΟΓΕΝΗ
 Η ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΒΑΜΟΥ ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ
 ΡΕΝΑΤΑ ΜΙΛΤ. ΑΓΛΑΘΟΝΙΚΟΥ
 Η ΕΣΤΙΑ ΝΕΑΣ ΣΜΥΡΝΗΣ
 Ο ΡΟΤΑΡΙΑΝΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΑΘΗΝΩΝ
 Ο ΡΟΤΑΡΙΑΝΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΓΑΥΦΑΔΑΣ
 ΕΡΙΚΑ ΑΣΤΕΡ. ΝΤΑΗ
 ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΣΙΝΑΝΙΩΤΗΣ
 ΛΗΔΑ ΚΡΟΝΤΗΡΑ - ΝΑΣΟΥΦΗ
 ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΚΚΙΝΟΥ
 ΕΛΕΝΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ
 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΝΤ. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ
 Η ΛΕΣΧΗ ΛΑΪΩΝΣ ΑΘΗΝΩΝ
 Ο ΔΗΜΟΣ ΛΑΓΚΑΔΙΩΝ
 ΕΙΡΗΝΗ ΣΑΠΚΑ
 ΙΔΡΥΜΑ ΑΙΓΑΙΟΥ
 INTERAMERICAN
 ΙΔΡΥΜΑ ΧΑΡΙΛΑΟΥ ΚΕΡΑΜΕΩΣ

ΕΛΠΙΔΑ ΜΑΝΤΖΩΡΟΥ
 ΜΑΝΟΛΗΣ ΚΑΙ ΣΤΑΜΑΤΙΑ ΒΑΛΑΓΙΑΝΝΗ
 INFORMA A.B.E.E.
 ΕΤΑΙΡΙΑ ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
 ΣΩΤΗΡΙΟΣ ΑΓΑΠΗΤΙΔΗΣ
 ΛΑΖΑΡΟΣ ΕΦΡΑΙΜΟΓΛΟΥ
 ΪΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΚΑΛΑΒΡΥΤΩΝ ΚΑΙ ΑΗΓΙΑΛΕΙΑΣ
 ΠΟΛΕΜΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ
 ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΓΕΝΙΚΩΝ ΑΣΦΑΛΕΙΩΝ «Η ΕΘΝΙΚΗ»
 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΑΡΝΑΤΩΡΟΣ-ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ
 ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΜΕΓΑΛΗΣ ΒΡΕΤΑΝΝΙΑΣ
 ΗΡΑΚΛΗΣ Ν, ΠΕΤΙΜΕΖΑΣ
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Ι. ΜΟΙΡΑΣ
 ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΛΙΒΑΔΙΩΤΩΝ ΑΘΗΝΑΣ «ΓΕΩΡΓΙΑΚΗΣ ΟΛΥΜΠΙΟΣ»
 ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΑΙ ΕΥΓΕΝΙΑ ΛΑΔΑ
 ΕΙΡΗΝΗ Γ. ΠΑΠΑΓΩΑΝΝΟΥ
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΞΕΣΤΕΡΝΟΣ
 ΕΝΙΑΙΟΣ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΗΣ ΑΣΦΑΛΙΣΕΩΣ
 ΚΑΙ ΠΕΡΙΘΑΛΨΕΩΣ (ΕΔΟΕΑΠ)
 ΣΜΥΡΝΗ Φ. ΜΑΡΑΓΚΟΥ
 Η ΕΦΗΜΕΡΙΣ «ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΛΑΡΙΣΗΣ»
 ΤΟ ΣΑΜΟΥΡΚΕΙΟ ΙΔΡΥΜΑ
 Η ΤΡΑΠΕΖΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ-ΘΡΑΚΗΣ
 Ο ΔΗΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ
 ΕΚΔΟΤΙΚΟΣ ΟΙΚΟΣ ΑΔΕΛΦΩΝ ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ
 ΤΟ ΙΔΡΥΜΑ «ΔΕΩΝ ΔΕΜΟΣ»
 Η ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΕΛΛΑΔΟΣ
 Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
 ΛΙΖΑ ΣΚΟΥΖΕ
 ΚΟΙΝΟΤΗΣ ΛΙΝΔΟΥ
 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΡΟΚΟΒΑΣ - ΘΕΟΔΩΡΟΣ Δ. ΦΡΑΓΚΟΣ
 «ΟΡΓΑΝΙΣΜΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΠΡΩΤΕΥΟΥΣΑΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1997»
 ΝΕΝΕΤ ΚΑΡΑΜΠΕΛΑ - ΔΙΚΑΙΑΚΟΥ
 ΚΙΜΩΝ ΚΑΙ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΦΑΡΑΝΤΑΚΗ
 ΟΜΙΛΟΣ ΖΟΝΤΑ ΑΘΗΝΩΝ
 ΔΜΑΛΙΑ-ΕΛΛΗ ΣΠΥΡ. ΜΟΤΣΕΝΙΓΟΥ
 ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΚΑΙ ΟΛΓΑ ΚΑΡΑΤΖΑ
 ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΙ ΜΙΡΑΝΤΑ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ
 ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ-ΓΙΟΚΑΡΗ
 ΤΖΕΝΗ ΚΑΙ ΜΑΡΙΑ ΘΕΟΧΑΡΗ

ΔΩΡΗΤΕΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Β΄
Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ
ΞΕΝΟΦΩΝ ΣΙΔΕΡΙΔΗΣ
ΤΙΜΟΛΕΩΝ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΘΕΟΔΟΤΟΥ
ΚΛΗΡΟΝΟΜΟΙ ΧΡΙΣΤΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ
ΤΟ ΤΑΜΕΙΟΝ ΑΝΤΑΛΛΑΞΙΜΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΦΕΛΩΝ ΠΕΡΙΟΥΣΙΩΝ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΡΒΑΝΙΤΙΔΗΣ
ΠΟΛΗ Ι. ΤΟΡΝΑΡΙΤΟΥ
ΑΝΘΗ Δ. ΑΙΓΙΝΗΤΟΥ-ΑΙΓΛΗ Δ. ΜΠΟΤΣΑΡΗ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΡΑΘΕΟΔΩΡΗ
ΤΕΚΝΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ
ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΜΑΝΟΥΣΗΣ
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΗΛΙΟΠΟΥΛΟΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΦΩΝ
ΝΑΔΙΡΑ ΣΚΥΛΙΤΣΗ
ΑΛΚΙΒΙΑΔΗΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ
ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΚΑΣΣΗΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ
ΦΑΙΝΗ ΧΑΤΖΙΣΚΟΥ ΚΑΙ ΙΩΑΝΝΑ ΒΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΑΝΙΗΛ
ΗΛΙΑΣ ΜΑΡΙΟΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΘΩΝ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ
ΕΦΗ ΚΑΣΙΜΑΤΗ
ΞΕΝΟΦΩΝ ΖΟΛΩΤΑΣ
ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΟΥΝΤΑΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ
ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΣΤ'. ΠΡΟΕΔΡΟΙ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ

- 1926 ΦΩΚΙΩΝ ΝΕΓΡΗΣ
1927 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΙΣ
1928 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΖΕΓΓΕΛΗΣ
1929 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΛΙΓΙΝΗΤΗΣ
1930 ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ
1931 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΡΕΪΤ
1932 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΒΟΥΡΝΑΖΟΣ
1933 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΑΚΤΙΒΑΝ
1934 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥΣ
1935 ΜΙΧΑΗΛ ΚΑΤΣΑΡΑΣ
1936 ΘΕΟΦΙΛΟΣ ΒΟΡΕΑΣ
1937 ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ
1938 ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΛΟΣ
1939 ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΑΛΑΝΟΣ
1940 ΜΑΡΙΝΟΣ ΓΕΡΟΥΛΑΝΟΣ
1941 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ
1942 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΞΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ
1943 ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΔΟΝΤΑΣ
1944 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΜΑΝΤΟΣ
1945 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΛΗΣ
1946 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ ΚΟΥΖΗΣ
1947 ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ
1948 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
1949 ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ
1950 ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΟΡΛΑΝΔΟΣ
1951 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΡΙΔΑΚΗΣ
1952 ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ
1953 ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΟΥΓΕΑΣ
1954 ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ
1955 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ
1956 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΩΜΑΙΟΣ
1957 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΠΟΥΛΙΤΣΑΣ
1958 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΣΜΕΤΑΤΟΣ
1959 ΣΠΥΡΟΣ ΜΕΛΑΣ
1960 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ
1961 ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΙΚΚΑΛΙΝΟΣ
1962 ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΔΑΣ ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ
1963 ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
1964 ΙΩΑΝΝΗΣ ΞΑΝΘΑΚΗΣ

- 1965 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗΣ - ΝΟΒΑΣ
1966 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΑΤΣΟΣ
1967 ΜΑΞΙΜΟΣ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
1968 ΕΡΡΙΚΟΣ ΣΚΑΣΣΗΣ
1969 ΑΜΙΑΚΑΣ ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ
1970 ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΖΕΡΒΑΣ
1971 ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ
1972 ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΚΑΣΙΜΑΤΗΣ
1973 ΗΛΙΑΣ ΜΑΡΙΟΛΟΠΟΥΛΟΣ
1974 ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ
1975 ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ
1976 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΛΟΥΡΟΣ
1977 ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ
1978 ΜΙΧΑΗΛ ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ
1979 ΚΑΙΣΑΡ ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ
1980 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ
1981 ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΜΙΡΗΣ
1982 ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ
1983 ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΣ
1984 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ - ΝΟΥΑΡΟΣ
1985 ΛΟΥΚΑΣ ΜΟΥΣΟΥΛΟΣ
1986 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΡΥΠΑΝΗΣ
1987 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΠΟΝΗΣ
1988 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΕΡΙΚΑΣ
1989 ΣΟΛΩΝ ΚΥΔΩΝΙΑΤΗΣ
1990 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΒΛΑΧΟΣ
1991 ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΟΥΜΠΑΣ
1992 ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
1993 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ
1994 ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΔΙΑΝΝΕΛΙΔΗΣ
1995 ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ
1996 ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΕΣΜΑΖΟΓΛΟΥ
1997 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ
1998 ΑΓΑΠΗΤΟΣ ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ
1999 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ
2000 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΑΡΤΕΜΙΑΔΗΣ
2001 ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΟΜΗΣ
2002 ΙΩΑΝΝΗΣ ΖΗΖΙΟΥΛΑΣ (Μητροπολίτης Περγάμου)

Ζ'. ΓΕΝΙΚΟΙ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΣ

1926 - 1933	ΣΙΜΟΣ ΜΕΝΑΡΔΟΣ
1933 - 1934	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΙΓΙΝΗΤΗΣ
1934 - 1951	ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ
1951 - 1956	ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ
1956 - 1966	ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ
1966 - 1981	ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ
1981 - 1984	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΡΥΠΑΝΗΣ
1984 - 1989	ΜΕΝΕΛΛΑΟΣ ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΣ
1990 - 1994	ΠΕΡΙΚΛΗΣ ΘΕΟΧΑΡΗΣ
1995 - 1998	ΠΑΥΛΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗΣ
1998 -	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗΣ

Η'. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

1926 - 1927	ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ
1927 - 1934	ΓΕΩΡΓΙΟΣ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ
1934 - 1943	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΤΟΒΟΥΝΙΩΤΗΣ
1943 - 1951	ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΟΥΓΕΑΣ
1951 - 1956	ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ
1956 - 1963	ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ
1963 - 1968	ΗΛΙΑΣ ΒΕΝΕΖΗΣ
1968 - 1969	ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΖΑΚΥΘΗΝΟΣ
1970 - 1971	ΟΘΩΝ ΠΥΛΑΡΙΝΟΣ
1971 - 1972	ΠΕΤΡΟΣ ΧΑΡΗΣ
1972 - 1975	ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΡΑΜΗΣ
1975 - 1977	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ - ΝΟΥΑΡΟΣ
1977 - 1980	ΜΕΝΕΛΛΑΟΣ ΠΑΛΛΑΝΤΙΟΣ
1981 - 1990	ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ
1990 - 1993	ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ
1994 - 1998	ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΚΟΝΟΜΗΣ
1998 - 2000	ΑΡΙΣΤΟΒΟΥΛΟΣ ΜΑΝΕΣΗΣ
2000 -	ΣΠΥΡΟΣ ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ

Θ'. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

1926 - 1927	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΡΟΣΙΝΗΣ
1927 - 1928	ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΕΜΟΥΝΔΟΣ
1928 - 1935	ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΤΕΝΑΣ
1935 - 1950	ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ
1950 - 1966	ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ
1966 - 1994	ΙΩΑΝΝΗΣ ΞΑΝΘΑΚΗΣ
1994 - 1997	ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΧΙΝΗΣ
1998 -	ΜΑΝΟΥΣΟΣ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

Γ'. ΕΚΑΠΙΟΝΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

Τακτικά Μέλη :

1.	Άγγελόπουλος Άγγελος	1976 - 1995
2.	Άθανασιάδης - Νόβας Γεώργιος	1955 - 1987
3.	Αιγινήτης Βασίλειος	1952 - 1959
4.	Αιγινήτης Δημήτριος	1926 - 1934
5.	Άλιβιζάτος Άμύλιας	1962 - 1969
6.	Άμαντος Κωνσταντίνος	1926 - 1960
7.	Άνδρεάδης Άνδρέας	1926 - 1935
8.	Άντωνιάδης Χαράλαμπος	1994 - 1995
9.	Άργυρός Ούμβέρτος	1959 - 1963
10.	Βαρβαρέσος Κυριάκος	1936 - 1957
11.	Βασιλειάδης Πέτρος	1979 - 1992
12.	Βασιλείου Φίλων	1966 - 1983
13.	Βέης Κωνσταντίνος	1926 - 1963
14.	Βέης Νίκος	1943 - 1958
15.	Βενέζης Ήλιος	1957 - 1973
16.	Βλάχος Γεώργιος	1983 - 1996
17.	Βορέας Θεόφιλος	1926 - 1954
18.	Βουρνάζος Άλέξανδρος	1926 - 1954
19.	Βρεττάκος Νικηφόρος	1987 - 1991
20.	Γαλανόπουλος Άγγελος	1983 - 2001
21.	Γεωργιάκης Ίωάννης	1989 - 1993
22.	Γερούλανος Μαρτίνος	1933 - 1960
23.	Γκίνης Άγγελος	1926 - 1928
24.	Δημητριάδης Κωνσταντίνος	1936 - 1943
25.	Διαννελίδης Θεμιστοκλής	1981 - 2000
26.	Διομήδης Άλέξανδρος	1945 - 1950
27.	Δοντᾶς Σπυρίδων	1931 - 1958
28.	Δροσίνης Γεώργιος	1926 - 1951
29.	Δουβουνιώτης Κωνσταντίνος	1928 - 1943
30.	Έμμανουήλ Έμμανουήλ	1926 - 1972
31.	Έξαρχόπουλος Νικόλαος	1929 - 1960
32.	Εύσταθιάδης Κωνσταντίνος	1978 - 1979
33.	Ζακυθινός Διονύσιος	1966 - 1993
34.	Ζέγγελης Κωνσταντίνος	1926 - 1957
35.	Ζέπος Παναγιώτης	1970 - 1985
36.	Ζέρβας Λεωνίδας	1956 - 1980
37.	Ζερβός Παναγιώτης	1946 - 1952
38.	Ήλιόπουλος Τιμολέων	1926 - 1932
39.	Θεοδωρακόπουλος Ίωάννης	1960 - 1981

40.	Θεοχάρης Περικλῆς	1973 - 1999
41.	Θωμόπουλος Ἐπαμεινώνδας	1945 - 1976
42.	Ἰακωβίδης Γεώργιος	1929 - 1932
43.	Ἰσαακίδης Κωνσταντῖνος	1949 - 1959
44.	Ἰωακείμογλου Γεώργιος	1929 - 1979
45.	Καββαδίας Παναγῆς	1926 - 1928
46.	Καλιτσουνάκης Ἰωάννης	1926 - 1966
47.	Καλομοίρης Μανόλης	1945 - 1962
48.	Καμπούρογλου Δημήτριος	1927 - 1942
49.	Κανελλόπουλος Παναγιώτης	1959 - 1986
50.	Καραγκούνης Γεώργιος	1984 - 1990
51.	Καραθεοδωρῆ Κωνσταντῖνος	1926 - 1950
52.	Καρμίρης Ἰωάννης	1974 - 1992
53.	Καροῦζος Χρῆστος	1955 - 1967
54.	Κασιμάτης Γρηγόριος	1968 - 1987
55.	Κατσαρᾶς Μιχαῆλ	1929 - 1939
56.	Κεραμόπουλος Ἀντώνιος	1926 - 1960
57.	Κόκκινος Διονύσιος	1950 - 1967
58.	Κοντῶς Πέτρος	1940 - 1941
59.	Κοσμετᾶτος Γεώργιος	1945 - 1973
60.	Κουγέας Σωκράτης	1929 - 1966
61.	Κούζης Ἀριστοτέλης	1932 - 1961
62.	Κουκουλῆς Φαίδων	1951 - 1956
63.	Κουρεμένος Βασίλειος	1926 - 1957
64.	Κουρουινιώτης Κωνσταντῖνος	1929 - 1945
65.	Κριμπᾶς Βασίλειος	1960 - 1965
66.	Κτενᾶς Κωνσταντῖνος	1926 - 1935
67.	Κυδωνιάτης Σόλων	1977 - 2001
68.	Κυριακὸς Γεώργιος	1934 - 1954
69.	Λαμπαδάριος Δημήτριος	1928 - 1950
70.	Λιβαδᾶς Μιχαῆλ	1926 - 1931
71.	Λούβαρις Νικόλαος	1960 - 1961
72.	Λοῦρος Νικόλαος	1966 - 1986
73.	Λυκούδης Στυλιανὸς	1939 - 1958
74.	Μαζαράκης Ἀλέξανδρος	1928 - 1943
75.	Μαθιόπουλος Παῦλος	1949 - 1956
76.	Μαλάμος Βασίλειος	1970 - 1973
77.	Μαλτέζος Κωνσταντῖνος	1926 - 1951
78.	Μάνεσης Ἀριστόβουλος	1993 - 2000
79.	Μαριδάκις Γεώργιος	1941 - 1979
80.	Μαρινᾶτος Σπυρίδων	1955 - 1974
81.	Μαριολόπουλος Ἡλίας	1966 - 1991

82.	Μέγας Γεώργιος	1970 - 1976
83.	Μελᾶς Σπύρος	1935 - 1966
84.	Μενάρδος Σῆμος	1926 - 1933
85.	Μερίκας Γεώργιος	1977 - 1996
86.	Μητσόπουλος Μάξιμος	1955 - 1968
87.	Μούσουλος Λουκάς	1977 - 1993
88.	Μπαλᾶνος Δημήτριος	1931 - 1959
89.	Μπαλῆς Γεώργιος	1931 - 1957
90.	Μπόνης Κωνσταντῖνος	1978 - 1990
91.	Μπρατσιώτης Παναγιώτης	1955 - 1982
92.	Μυλωνᾶς Γεώργιος	1970 - 1988
93.	Μυριβήλης Στρατῆς	1958 - 1969
94.	Νέγρης Φωκίων	1926 - 1928
95.	Νικολαΐδης Ρήγας	1926 - 1928
96.	Νιρβάνας Παῦλος	1928 - 1937
97.	Ξανθάκης Ἰωάννης	1955 - 1994
98.	Ξενόπουλος Γρηγόριος	1931 - 1951
99.	Ξυγγόπουλος Ἀνδρέας	1966 - 1979
100.	Οἰκονόμος Γεώργιος	1926 - 1951
101.	Ὀρλάνδος Ἀναστάσιος	1926 - 1979
102.	Παλαμᾶς Κωστής	1926 - 1943
103.	Πανάγος Ἀθανάσιος	1995 - 1999
104.	Πανταζῆς Γεώργιος	1970 - 1973
105.	Παπαδάκης Ἰωάννης	1983 - 1997
106.	Παπαδόπουλος Χρυσόστομος, Ἀρχιεπίσκοπος	1926 - 1938
107.	Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος	1960 - 1979
108.	Παπαμιχαήλ Γρηγόριος	1945 - 1956
109.	Παπανοῦτσος Εὐάγγελος	1980 - 1982
110.	Παπαντωνίου Ζαχαρίας	1938 - 1940
111.	Παπατσώνης Παναγιώτης	1968 - 1976
112.	Παππούλιας Δημήτριος	1926 - 1932
113.	Πετρίδης Πέτρος	1959 - 1977
114.	Πετσάλης-Διομήδης Ἀθ.	1977 - 1995
115.	Πικιώνης Δημήτριος	1966 - 1968
116.	Πολίτης Ἰωάννης	1926 - 1968
117.	Πολίτης Λίνος	1980 - 1982
118.	Πολίτης Νικόλαος	1926 - 1942
119.	Πουλίτσας Παναγιώτης	1947 - 1968
120.	Πρεβελάκης Παντελής	1977 - 1986
121.	Προβελέγγιος Ἀριστομένης	1926 - 1936
122.	Πυλαρινὸς Ὅθων	1966 - 1990
123.	Ρακτιβάν Κωνσταντῖνος	1926 - 1935

124.	Ράλλης Κωνσταντίνος	1929 - 1942
125.	Ρεμοῦνδος Γεώργιος	1926 - 1928
126.	Ρουσσόπουλος Νικόλαος	1973 - 1980
127.	Ρωμαῖος Κωνσταντίνος	1945 - 1966
128.	Ρωμαῖος Κωνσταντίνος	1980 - 1992
129.	Σάββας Κωνσταντίνος	1926 - 1929
130.	Σακελλαρίδης Παῦλος	1984 - 2001
131.	Σαχίνης Ἀπόστολος	1984 - 1997
132.	Σεφεριάδης Στυλιανός	1933 - 1951
133.	Σκαρπαλέζος Σπυρίδων	1981 - 1991
134.	Σκάσσης Ἐρῆκος	1955 - 1977
135.	Σκίπης Σωτήριος	1945 - 1952
136.	Σκλαβοῦνος Γεώργιος	1926 - 1954
137.	Σόντης Ἰωάννης	1980 - 1982
138.	Σπυρόπουλος Ἰωάννης	1955 - 1972
139.	Σταματάκος Ἰωάννης	1959 - 1968
140.	Στεφανίδης Μιχαήλ	1938 - 1957
141.	Στρέιτ Γεώργιος	1827 - 1948
142.	Σωτηριάδης Γεώργιος	1926 - 1942
143.	Σωτηρίου Γεώργιος	1926 - 1965
144.	Σῶχος Ἀντώνιος	1965 - 1975
145.	Τενεκίδης Γεώργιος	1986 - 1990
146.	Τερζάκης Ἀγγελος	1974 - 1979
147.	Τόμπρος Μιχαήλ	1968 - 1974
148.	Τούμπας Ἰωάννης	1979 - 1995
149.	Τριανταφυλλόπουλος Κωνσταντίνος	1933 - 1966
150.	Τρικκαλινός Ἰωάννης	1947 - 1980
151.	Τρυπάνης Κωνσταντίνος	1974 - 1993
152.	Τσατσᾶς Γεώργιος	1974 - 1987
153.	Τσάτσος Κωνσταντίνος	1961 - 1987
154.	Τσουντας Χρῆστος	1926 - 1934
155.	Φαληρέας Βάσος	1976 - 1979
156.	Φιλιππίδης Χρῦσανθος, Ἀρχιεπίσκοπος	1939 - 1949
157.	Φωκᾶς Γεράσιμος	1926 - 1937
158.	Φωκᾶς Δημήτριος	1960 - 1966
159.	Φωτεινός Γεώργιος	1954 - 1958
160.	Χαραμῆς Ἰωάννης	1967 - 1978
161.	Χάρης Πέτρος	1969 - 1998
162.	Χαριτωνίδης Χαρίτων	1946 - 1954
163.	Χατζηκυριάκος-Γκίκας Νικόλαος	1974 - 1994
164.	Χατζηδάκης Μανόλης	1980 - 1998
165.	Χατζιδάκις Γεώργιος	1926 - 1941
166.	Χωρέμης Κωνσταντίνος	1958 - 1966

Πρόσεδρα Μέλη :

1.	Γεδεών Μανουήλ	1929 - 1943
2.	Γεωργαλάς Γεώργιος	1939 - 1980
3.	Ζαλοκώστας Πέτρος	1928 - 1941
4.	Μανουσάκης Έμμανουήλ	1946 - 1968
5.	Μωραϊτίδης Άλέξανδρος	1928 - 1929
6.	Ούράνη Έλένη	1970 - 1971

Έπίτιμα Μέλη :

1.	Eisenhower Dwight	1959 - 1969
2.	Μητρόπουλος Δημήτριος	1933 - 1960
3.	Παπανικολάου Γεώργιος	1957 - 1962
4.	Καραμανλής Κωνσταντίνος	1991 - 1998

Ξένοι Έταίροι :

1.	Abderhalden Emil	1938 - 1950
2.	Arangio - Ruiz Vincenzo	1963 - 1964
3.	Battifol Henri	1979 - 1989
4.	Bea Agostino	1965 - 1968
5.	Beazley, sir John	1963 - 1970
6.	Beck Hans-Georg	1975 - 1999
7.	Calogero Guido	1976 - 1986
8.	Chantraine Pierre	1974 - 1974
9.	Croiset Maurice	1933 - 1935
10.	Demargne Pierre	1977 - 2000
11.	Devambe Pierre	1975 - 1980
12.	De Vries Hugo	1933 - 1935
13.	Dölger Franz	1963 - 1968
14.	Doerpfeld Wilhelm	1933 - 1940
15.	Duke - Elder, sir Stewart	1969 - 1978
16.	Einstein Albert	1933 - 1955
17.	Evans, sir Arthur	1933 - 1941
18.	Faure Edgar	1982 - 1989
19.	Fleming Alexander	1952 - 1955
20.	Georgiev Vladimir	1978 - 1986
21.	Grabar André	1981 - 1991
22.	Grégoire Henri	1963 - 1964
23.	Hale George	1933 - 1938
24.	Herriot Eduard	1933 - 1957
25.	Hiller von Cærtringen Friedrich	1933 - 1947

26.	Hunger Herbert	1975 - 2000
27.	Jaeger Werner	1953 - 1961
28.	Jaspers Karl	1963 - 1969
29.	Jonguet Pierre	1947 - 1949
30.	Jorga Nicolas	1933 - 1940
31.	Kaser Max	1988 - 1997
32.	Krugman Saul	1987 - 1996
33.	Kühn Othmar	1964 - 1975
34.	Kunkel Wolfgang	1963 - 1981
35.	Lacroix Alfred	1933 - 1960
36.	Lallemand André	1969 - 1978
37.	Lavagnini Bruno	1974 - 1992
38.	Lemerle Paul	1967 - 1989
39.	Lesky Albin	1967 - 1981
40.	Levi Doro	1974 - 1991
41.	Meritt Benjamin	1967 - 1991
42.	Messelière Pierre de la Coste	1973 - 1975
43.	Millet Gabriel	1948 - 1953
44.	Montel Paul	1964 - 1975
45.	Morandière Léon - Julliot de la	1963 - 1968
46.	Moravcsik Gyula	1966 - 1972
47.	Murray Gilbert	1956 - 1957
48.	Oberhammer Eugen	1937 - 1944
49.	Ostrogorsky Georg	1967 - 1976
50.	Page, sir Denys	1977 - 1978
51.	Painlevé Paul	1933 - 1933
52.	Peek Werner	1977 - 1994
53.	Philippson Alfred	1933 - 1953
54.	Picard Émile	1933 - 1945
55.	Picard Charles	1947 - 1965
56.	Planck Max	1933 - 1947
57.	Pottier Edmond	1933 - 1934
58.	Radojčić Svetozar	1976 - 1980
59.	Robert Louis	1966 - 1985
60.	Rohlf's Gerhard	1966 - 1986
61.	Rutherford, Lord Ernest	1933 - 1937
62.	Sanctis Gaetano de	1933 - 1957
63.	Scheltema Herman Jean	1978 - 1981
64.	Σοκολώφ 'Ιωάννης	1933 - 1937
65.	Stille Hans	1964 - 1966
66.	Thompson Homer	1980 - 2000
67.	Van der Waerden Bartel Leendert	1976 - 1996

68.	Vischer Fernand De	1963 - 1964
69.	Volterra Vito	1933 - 1940
70.	Wilcken Ulrich	1933 - 1944
71.	Wilhelm Adolf	1933 - 1940
72.	Wolters Paul	1933 - 1936

Ἀντεπιστέλλοντα Μέλη :

1.	Ἀλεξανδρίδης Κάρολος	1961 - 1977
2.	Ἀλεξόπουλος Κωνσταντῖνος	1978 - 1986
3.	Ἀναστασιάδης Ἰωάννης	1970 - 1988
4.	Ἀνάστος Μιλτιάδης	1978 - 1997
5.	Ἀνδρόνικος Μανώλης	1980 - 1992
6.	Ἀντωνιάδου Σοφία	1950 - 1972
7.	Ἀντωνοπούλου Ἐλένη	1940 - 1944
8.	Ἀργέντης Φίλιππος	1947 - 1974
9.	Ashburner Walter	1933 - 1936
10.	Αὐγερινός Χρῆστος	1959 - 1977
11.	Balogh Elemer	1950 -
12.	Βαφόπουλος Γεώργιος	1980 - 1996
13.	Baud - Bovy Samuel	1967 - 1986
14.	Βιζουκίδης Περικλῆς	1951 - 1956
15.	Βλαστός Γρηγόριος	1988 - 1991
16.	Βογιατζίδης Ἰωάννης	1947 - 1961
17.	Bonner Robert	1933 - 1946
18.	Broneer Oscar	1976 - 1992
19.	Browning Robert	1982 - 1997
20.	Γαλάνης Δημήτριος	1950 - 1966
21.	Gaudemet Jean	1975 - 2001
22.	Γενάδιος Ἰωάννης	1929 - 1932
23.	Γεωργιάδης Θρασύβουλος	1974 - 1977
24.	Γεωργιάδης Νικόλαος	1998 - 2001
25.	Gigante Marcello	1991 - 2001
26.	Gigon Olof	1975 - 2000
27.	Glitz Gustave	1933 - 1938
28.	Γραμματικάκης Παναγιώτης	1980 - 1985
29.	Dakin Douglas	1971 - 1995
30.	Danielou Jean	1970 - 1974
31.	Daux Georges	1983 - 1989
32.	Delatte Armand	1964 - 1965
33.	Δεληγιάννης Ἰωάννης	1984 - 1999
34.	Δελιβάνης Δημήτριος	1984 - 1997

35.	Demangel Robert	1947 - 1952
36.	Demus Otto	1982 - 1991
37.	Δερτοϋζος Μιχαήλ	1980 - 2001
38.	Δήμου Ραφαήλ	1964 - 1968
40.	Diehl Charles	1933 - 1944
41.	Djurić Vojislav	1976 - 1996
42.	Dugas Charles	1947 - 1957
43.	Dupuy René-Jean	1987 - 1997
44.	Eitrem Sam	1951 - 1966
45.	Emerson Haven	1933 - 1976
46.	Εύρυγένης Δημήτριος	1984 - 1986
47.	Ζατμη Έλεονώρα	1971 - 1982
48.	Ziebarth Erich	1933 - 1944
49.	Zielinski Thaddäus	1933 - 1944
50.	Hauptmann Gerhart	1933 - 1946
51.	Hesseling D. C.	1933 - 1941
52.	Καββαδίας Άλέξανδρος	1940 - 1971
53.	Κακλαμάνος Δημήτριος	1947 - 1949
54.	Κακούρης Κωνσταντῖνος	1994 - 2000
55.	Καρέλη Ζωή	1982 - 1998
56.	Cataudella Quintino	1974 - 1977
57.	Ciccoti Ettore	1933 - 1939
58.	Κλεόμβροτος Ίάκωβος, Μητροπολίτης Μυτιλήνης	1986 - 1987
59.	Collinet Paul	1933 - 1939
60.	Condurachi Emil	1982 - 1989
61.	Kopal Zdenek	1976 - 1993
62.	Koschaker Paul	1933 - 1951
63.	Κοτζίās Γεώργιος	1971 - 1977
64.	Κρανιδιώτης Νικόλαος	1977 - 1997
65.	Kretschmer Paul	1933 - 1956
66.	Κυριακίδης Στίλπων	1947 - 1964
67.	Κωνσταντινίδης Πάρις	1976 - 1999
68.	Λαδᾶς Στέφανος	1940 - 1976
69.	Laurent Vitalien	1972 - 1974
70.	Lejeunne Louis-Aimé	1951 - 1969
71.	Λιγνός Άντώνιος	1948 - 1956
72.	Μαραγκός Γεώργιος	1981 - 1985
73.	Meillet Antoine	1933 - 1938
74.	Merlier Octave	1964 - 1976
75.	Μέρτζιος Κωνσταντῖνος	1950 - 1971
76.	Miller William	1933 - 1945
77.	Μοδινός Πόλυς (Πολύδωρος)	1985 - 1988

78.	Montale Eugenio	1977 - 1981
79.	Μπακαλάκης Γεώργιος	1980 - 1991
80.	Μπούκουρας Κωνσταντῖνος	1935 - 1935
81.	Μπρίσκακας Σωτήριος	1953 - 1954
82.	Mühlh Peter von der	1964 -
83.	Nassau 'Ιάσων	1960 - 1965
84.	Noailles Anne comtesse de	1933 - 1933
85.	Ξανθουδίδης Στέφανος	1928 - 1928
86.	Obolensky Δημήτριος	1979 - 2001
87.	Οικονομίδης Νικόλαος	1984 - 2000
88.	Ollivier Gabriel	1976 - 1981
89.	Παναγιωτάτου 'Αγγελική	1950 - 1954
90.	Παναγιωτόπουλος Παναγιώτης	1989 - 1998
91.	Παπαγιάννης Μιχαήλ	1980 - 1998
92.	Παπαϊωάννου Θεόδωρος	1936 - 1940
93.	Παπακυριακόπουλος Χρῆστος	1964 - 1976
94.	Παρασκευόπουλος 'Ιωάννης	1949 - 1951
95.	Πασχάλης Δημήτριος	1929 - 1944
96.	Pertusi Agostino	1977 - 1979
97.	Πετρίδης Παῦλος	1939 - 1949
98.	Pfeiffer Rudolf	1973 - 1980
99.	Pontani Filippo Maria	1974 - 1983
100.	Pontemoli Emmanuel	1933 - 1956
101.	Pouilloux Jean	1975 - 1996
102.	Runciman Steven, Sir	1974 - 2000
103.	Renz Karl	1932 - 1951
104.	Reverdin Olivier	1978 - 2000
105.	Ροδοκανάκης 'Εμμανουήλ	1933 - 1934
106.	Rostovtzeff Michel	1933 - 1952
107.	Roton, Marie Alex. Gabriel vicomte de	1953 - 1964
108.	Rougemont Denis de	1977 - 1985
109.	Roussel Pierre	1940 - 1945
110.	Ροῦσσοσ Δημοσθένης	1933 - 1938
111.	Sauvy Alfred	1989 - 1990
112.	Schirò Giuseppe	1975 - 1985
113.	Schweitzer Albert	1965 - 1965
114.	Schweitzer Bernhard	1964 - 1966
115.	Schwyzer Edouard	1933 - 1943
116.	Sciacca Michele	1974 - 1975
117.	Σιδερίδης Ξενοφῶν	1929 - 1929
118.	Σπυριδάκης Κωνσταντῖνος	1951 - 1976
119.	Στεφανόπουλος Γεώργιος	1939 - 1949

120.	Szabó Árpád	1976 - 2001
121.	Tanaka Hidenaka	1951 - 1974
122.	Ταφραλής Όρέστης	1933 - 1938
123.	Τζωρτζάτος Βαρνάβας, Μητροπολίτης Κίτρους	1982 - 1985
124.	Thompson Stith	1974 - 1976
125.	Tovar Antonio	1981 - 1985
126.	Trendall Arthur Dale	1974 - 1995
127.	Τσουρουκτσόγλου Σταύρος	1939 - 1966
128.	Turyn Alexander	1954 - 1981
129.	Υψηλάντης Θωμάς	1999 - 2000
130.	Φακατσέλης Νικόλαος	1970 - 1980
131.	Follieri Enrica	1991 - 1999
132.	Φραγκίστας Χαράλαμπος	1933 - 1976
133.	Φραντζεσκιάκης Φωκίων	1964 - 1992
134.	Freshfield Edwin	1933 -
135.	Florovsky Georges	1965 - 1980
136.	Χαρανής Πέτρος	1978 - 1985
137.	Χατζηγιάννου Κυριάκος	1983 - 1997
138.	Χλωρός Αλέξανδρος	1976 - 1982
139.	Vavilov Victor Sergeevich	1992 - 1999
140.	Vessiot Ernest	1935 - 1952
141.	Volterra Edoardo	1975 - 1984
142.	Wackernagel Jakob	1933 - 1938
143.	Weiss Egon	1933 - 1953
144.	Weitzmann Kurt	1982 - 1993
146.	Wenger Leopold	1933 - 1953
146.	Westerink L. G.	1990 - 1990
147.	Wolff Erik	1976 - 1977
148.	Wolff Hans Julius	1975 - 1983
149.	Woodhouse Christopher Montague	1980 - 2001

ΙΑ'. ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΚΑΙ ΤΗΛΕΦΩΝΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

ΓΡΑΦΕΙΑ - ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΜΕΓΑΡΟ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ (Πανεπιστημίου 28, 106 79 'Αθήνα).

Τηλεφωνικό Κέντρο : 010 3600.207, 010 3600.209, 010 3643.073, Fax 010 3634.806

Πρόεδρος	010 3626.721
Γενικός Γραμματέας	010 3626.717
	e-mail: nimatsan@academyofathens.gr
Γραμματέας επί των Δημοσιευμάτων	010 3612.182
Έφορος των Γραφείων	010 3601.163
	info@academyofathens.gr
Έπιμελητής των Γραφείων	010 3614.552
Προσωπικό Γραμματείας	010 3600.207, 010 3600.209, 010 3643.073
Θυρωρεΐτο	010 3602.117
Νυκτοφύλακας	010 3600.209
Βιβλιοθήκη	Τηλ. - Fax 010 3643.067, 010 3600.207, 010 3600.209
	e-mail: library@academyofathens.gr

Οικονομική Υπηρεσία (Σόλωνος 84, 106 80 'Αθήνα).

Τηλ. 010 3613.815, 010 3616.697, τηλ./Fax 010 3642.918.

e-mail: econs@academyofathens.gr

Γραφείο Δημοσίων Σχέσεων (Σόλωνος 84, 106 80 'Αθήνα) 010 3643.104

ΚΕΝΤΡΑ ΕΡΕΥΝΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

Λεωφ. Συγγρού 129 και Β. Δίπλα 1, 117 45 'Αθήνα

e-mail: syggrou@academyofathens.gr

Κέντρον Συντάξεως του 'Ιστορικού Λεξικού τής Νέας Έλληνικῆς Γλώσσης:

Τηλ. 010 9344.806, Fax 010 9316.350.

e-mail: ksilneg@academyofathens.gr

Κέντρον Έρευνῆς τής Έλληνικῆς Λαογραφίας:

Τηλ. 010 9344.811, 010 9370.030.

e-mail: keel@academyofathens.gr

'Αναγνωστοπούλου 14 και 'Ηρακλείτου, 106 73 'Αθήνα

e-mail: anagnostopoulou@academyofathens.gr

Κέντρον Έρευνῆς του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού:

'Επόπτῆς

Διευθυντῆς — Έρευνητῆς

Τηλ./Fax 010 3611.647

010 3623.404

e-mail: kemne@academyofathens.gr

Κέντρον Έρευνῆς τής 'Ιστορίας του Έλληνικού Δικαίου Τηλ./Fax 010 3623.565, 010 3611.307

e-mail: keied@academyofathens.gr

Κέντρον Έρευνῆς τής 'Ιστορίας του Νεωτέρου Έλληνισμού 010 3633.380, 010 3610.716

e-mail: keine@academyofathens.gr

Κέντρον Έκδόσεως Έργων Έλλήνων Συγγραφέων:

'Επόπτῆς

'Ερευνητῆς

010 3612.541, Τηλ./Fax 010 3602.691

e-mail: keees@academyofathens.gr

- Κέντρον Ἐρευνῶν Ἀστρονομίας καὶ Ἐφημεροσμένων Μαθηματικῶν:
- Ἐπόπτης 010 3634.452
 Διευθυντῆς Τηλ./ Fax 010 3631.606
 Ἐρευνητῆς 010 3613.589, Fax 010 3634.667
 e-mail: keam@academyofathens.gr
- Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας 010 3600.140
 e-mail: keef@academyofathens.gr
- Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἀρχαιότητος
- Ἐπόπτης Τηλ./Fax 010 3602.448
 Διευθυντῆς - Ἐρευνητῆς 010 3600.040
 e-mail: kea@academyofathens.gr
- Κέντρο Ἐρευνας τῆς Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Τέχνης 010 3645.610
 e-mail: kevmf@academyofathens.gr
- Θυρωρεῖο 010 3601.638

3ης Σεπτεμβρίου 131, 112 51 Ἀθήνα

- Κέντρον Ἐρεῦνης Φυσικῆς τῆς Ἀτμοσφαιρᾶς καὶ Κλιματολογίας 010 8832.048
 e-mail: phatmcli@otenet.gr

Σόλωνος 84, 106 80 Ἀθήνα

- Κέντρον Ἐρεῦνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας 010 3616.646, 010 3603.028
 e-mail: keek@academyofathens.gr
- Γραφεῖον Ἐπιστημονικῶν Ὁρων καὶ Νεολογισμῶν 010 3642.688
 e-mail: geon@academyofathens.gr
- Γραφεῖο Ἐρευνας τῆς Νεοελληνικῆς Τέχνης:
- Ἐπόπτης 010 3637.598
 e-mail: arts@academyofathens.gr
- Γραφεῖο Ἐρευνας Διεθνῶν καὶ Συνταγματικῶν Θεσμῶν Τηλ. 010 3634.597
 e-mail: eroucoun@academyofathens.gr
- Γραφεῖο Ἐρευνας Θεωρητικῶν Μαθηματικῶν :
- Ἐπόπτης: Νικόλαος Ἀρτεμιάδης 010 3617.508 Τηλ./Fax 010 3643.317
 e-mail: nikartem@academyofathens.gr
- Γραφεῖο Οἰκονομικῶν Μελετῶν:
- Ἐπόπτης: Κωνστ. Δρακᾶτος Τηλ. 010 3607.136
 e-mail: cdrakatos@academyofathens.gr

Βουλῆς 27α, 105 57 Ἀθήνα

- Γραφεῖο Ἐρευνῶν τῆς Ἐπιστήμης τῆς Πληροφορικῆς καὶ Ἡλεκτρονικῆς 010 3313.242

Χέυδεν 9, 104 34 Ἀθήνα

e-mail: heyden@academyofathens.gr

- Γραφεῖο Διαχείρισης καὶ Ἐκμετάλλευσης Δικτύων Πληροφορικῆς
- Ἐπόπτης: Πάνος Λιγομενίδης 010 8253.317, 010 8253.523
 e-mail: noc@academyofathens.gr

Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν (Βουλῆς 27α, 105 57 Ἀθήνα, τηλέφ. 010 3233.662).

- Γρηγόριος Σκαλιέας (Πρόεδρος).— Νικ. Ἀρτεμιάδης.— Μιχαὴλ Σακελλαρίου.— Ἐμμανουὴλ Ρούκουνας.— Ἀναπληρωματικὰ μέλη (ἀντίστοιχα): Πάνος Λιγομενίδης.— Νικ. Κονομήτης.— Κωνστ. Δρακᾶτος.
- Γραμματεία: Προϊστάμενος Γρηγόριος Γκιζέλης. — Ὑπάλληλος Ἐλένη Μπίτα.

ΙΒ'. ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ

α) Τακτικῶν μελῶν.

1. Ἰωάν. Ἀθανασιάδης Τάσος	Ἰωάν. Δροσοπούλου 83 (112 57 Ἀθήνα), τηλ. 010 8642-804
2. Ἀλεξόπουλος Καῖσαρ	Ἰακάρου 24 (145 64 Κηφισιά), τηλ. 010 6206-220
3. Ἀρτεμιάδης Νικόλαος	Μεγ. Ἀλεξάνδρου 169 (136 71 Θρακομακεδόνες), τηλ. 010 2431-938
4. *Βαλτικὸς Νικόλαος	Λουκιανοῦ 7 (106 75 Ἀθήνα), τηλ. 010 7220375
5. Βλάχος Ἄγγελος	Βασ. Σοφίας 55 (115 21 Ἀθήνα), τηλ. 010 7217-171
6. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης	Ἀπόλλωνος 31 (105 56 Ἀθήνα), τηλ. 010 3247-085
7. Γεωργιάδης Ἀπόστολος	Ὀμήρου 35 (106 72 Ἀθήνα), τηλ. 010 3623-338
8. Γρόλλιος Κωνσταντῖνος	Καρνεάδου 8 (106 75 Ἀθήνα), τηλ. 010 7229-118
9. Δεσποτόπουλος Κωνσταντῖνος	Πρατίνου 99 (116 34 Ἀθήνα), τηλ. 010 3600-140
10. Δρακῆτος Κωνσταντῖνος	Κ. Παλαιολόγου 3 (145 63 Κηφισιά), τηλ. 010 6203-914
11. Ζηζιούλας Ἰωάννης, Μητροπολίτης Περγάμου	Παν. Τσαλδάρη 20 (145 61 Κηφισιά), τηλ. 010 6207-168
12. Ζολώτας Ξενοφῶν	Διον. Ἀρεοπαγίτου 25 (117 42 Ἀθήνα), τηλ. 010 9241-100
13. Ἰακωβίδης Σπύρος	Γλύκωνος 4 (106 75 Ἀθήνα), τηλ. 010 7222-517
14. Καμπανέλλης Ἰάκωβος	Κύπρου 23-25 (112 53 Ἀθήνα), τηλ. 010 8650-460
15. Καμπίτογλου Ἀλέξανδρος	Ζαχαρίτσα 23 (117 41 Ἀθήνα), τηλ. 010 9243-256
16. Καμπύλης Ἀθανάσιος	Καψάλη 7B (106 74 Ἀθήνα), τηλ. 010 7231-768
17. Κονομῆς Νικόλαος	Παπαφλέσσα 10 (157 72 Ζωγράφου), τηλ. 010 7719-775
18. Κοντόπουλος Γεώργιος	Ἀναγνωστοπούλου 14 (106 73 Ἀθήνα), τηλ. 010 3631-606
19. Κουνάδης Ἀντώνιος	Πατησίων 42 (106 82 Ἀθήνα), τηλ. 010 7723-441
20. Λαῖτου Ἀγγελικὴ	Φορμίωνος 33 (161 21 Ἀθήνα), τηλ. 010 7214-443
21. Λιγομενίδης Πάνος	Φρόνης 4 (146 71 Καστρί), τηλ. 010 8075-052
22. Μανουσάκας Μανουῖος	Ἀσκληπιοῦ 65 (106 80 Ἀθήνα), τηλ. 010 3642-438
23. Ματσανιώτης Νικόλαος	Δεληγιάνη 112 (145 62 Κηφισιά), τηλ. 010 8019-848
24. Μητσόπουλος Γεώργιος	Παστέρ 13 (115 21 Ἀθήνα), τηλ. 010 6427-666
25. Μιχαηλίδης-Νουάρος Γεώργ.	Λυκαβηττοῦ 25 (106 72 Ἀθήνα), τηλ. 010 3623-884
26. Μουτσόπουλος Εὐάγγελος	Ἰψηλάντου 40 (115 21 Ἀθήνα), τηλ. 010 7251-212
27. Μυλωνᾶς Παῦλος	Ψύλλα 6 (105 57 Ἀθήνα), τηλ. 010 3232-043
28. Νανόπουλος Δημήτριος	Σερίφου 6 (112 54 Ἀθήνα), τηλ. 010 2023-105
29. Παλλάντιος Μενέλαος	Νηρηίδων 14 (116 34 Ἀθήνα), τηλ. 010 7238-219
30. Παππᾶς Ἰωάννης	Φωκυλίδου 2 (106 73 Ἀθήνα), τηλ. 010 3603-147
31. Παρισάκης Γεώργιος	Νηρηίδων 2 (175 61 Π. Φάληρο), τηλ. 010 9819-381
32. Πεσμαζόγλου Ἰωάννης	Νεοφύτου Βάμβα 6 (106 74 Ἀθήνα), τηλ. 010 7212-458
33. Πετράκος Βασίλειος	Θησέως 23 (152 37 Φιλοθέη), τηλ. 010 6717-094
34. Ρούκουνας Ἐμμανουὴλ	Χλόης 30 (157 72 Ἀθήνα), τηλ. 010 3634-597
35. Σακελλαρίου Μιχαήλ	Ἰψηλάντου 43 (106 76 Ἀθήνα), τηλ. 010 7215-456

* Μὴ ἐνεργὸν μέλος.

36. Σαράντη Γαλάτεια Καλλιδρομίου 87-89 (106 83 'Αθήνα), τηλ. 010 8217-593
 37. Σιώτης Μᾶρκος Ραβινὲ 5 (115 21 'Αθήνα), τηλ. 010 7217-938
 38. Σκαλκιάς Γρηγόριος Νεοφ. Βάμβα 1 (106 74 'Αθήνα), τηλ. 010 3642-880
 39. Σπηλιωτόπουλος 'Επαμεινώνδας 'Ομήρου 51 (106 72 'Αθήνα), τηλ. 010 3617-136
 40. Στασινόπουλος Μιχαήλ Ταυγέτου 7 (154 52 Π. Ψυχικό), τηλ. 010 6713-197
 41. Στεφανῆς Κωνσταντῖνος Δορυλαίου 8 (115 28 'Αθήνα), τηλ. 010 7217-763
 42. Τέτσης Παναγιώτης 'Υψηλάντου 57 (115 21 'Αθήνα), τηλ. 010 7234-837
 43. Τούντας Κωνσταντῖνος 'Ακαδημίας 8 (106 71 'Αθήνα), τηλ. 010 3614-345
 44. Τριχόπουλος Δημήτριος Βασ. Σοφίας 90 (115 28 'Αθήνα), τηλ. 010 7706-877
 45. Τσοπανάκης 'Αγαπητὸς Παλαιὰ Συμμαχικὴ ὁδὸς 101 (555 35 Πυλαία Θεσ/νίκης),
 τηλ. 0310 301-791
 46. Χατζηϊωάννου Θεμιστοκλῆς 'Αναστάσεως 81 (155 61 Χολαργός), τηλ. 010 6523-858
 47. Χρήστου Χρῦσανθος Βασ. Βουλγαροκτόνου 49 (114 73 'Αθήνα), τηλ. 010 3843-886
 48. Χριστοφόρου Λουκάς Μυκηνῶν 25 καὶ Παλαιῶν Πολεμιστῶν 6 (166 74 Γλυφάδα),
 τηλ. 010 9636-825

β) 'Αντεπιστελλόντων μελῶν.

1. 'Αβραμιάς Στρατῆς 25, Rue du Docteur Roux, 75015 Paris, Cedex 15, France
 2. 'Αλεξανδρόπουλος Νικόλαος Χαόνων 10 (452 21 'Ιωάννινα), τηλ. 06510 48086
 3. 'Αλεξίου Στυλιανὸς 'Αργυράκη 3 (712 01 'Ηράκλειο Κρήτης), τηλ. 0810 281880
 4. Anton John Dept. of Philosophy, University of South Florida,
 Tampa, Florida 33620 U.S.A.
 5. Ahrweiler-Γλύκατζη 'Ελένη 28, Rue Guynemer, 75006 Paris, France
 6. 'Αργύρης 'Ιωάννης 7, Pfaffenwaldring 27, 7000 Stuttgart 80, Deutschland
 7. 'Αργύρης Πέτρος Βασ. Σοφίας 52 (163 41 'Αγία Παρασκευή)
 8. Artavanis-Tsakonas Sp. Depart. of Cell Biology. MGH Cancer Center. Building
 149, 13th Street Charlestown, MA 02129 U.S.A
 tel. (617)-726-6864.
 9. 'Αρώνης 'Εμμανουήλ School of Chemistry, University of Sydney, Sydney
 N.S.W. 2006, Australia
 10. Avramidis Ioannis 1020 Wien Meierst. 3 Ostereich Αὐστρία, τηλ. 7296-908
 11. Βαβοῦσκος Κωνσταντῖνος Μεγ. 'Αλεξάνδρου 35 (546 45 Θεσ/νίκη), τηλ. 0310 814-066
 12. Βαρβιτσιώτης Τάκης 'Εγνατία 108 (546 22 Θεσ/νίκη), τηλ. 0310 271-875
 13. Βλαβιανὸς Βασίλειος 100 Dellwood Road, Bronkville, N.Y. 10708, U.S.A.
 14. Brademas John 70 Washington Sq. South, New York, N.Y. 10012, U.S.A.
 15. Βρυώνης Σπύρος 3140 Gold Camp Drive Suite 50. Rancho Cordova Ca-
 lifornia 95670
 16. Γαλάβαρης Γεώργιος 'Ακακιῶν 40 (151 25 Πολύδροσον), τηλ. 010 6812-815
 17. Γάτος Χαράλαμπος 20, Indian Hill Road. Weston, Mass. 02193, U.S.A.
 18. Γεωργιάδης 'Αστέριος 'Αγ. Σοφίας 29 (546 23 Θεσ/νίκη), τηλ. 0310 228095/996541
 19. Γιαννουλάτος 'Αναστάσιος, 'Αρχιεπίσκοπος Τιράνων καὶ
 πάσης 'Αλβανίας Rv. e Kavajës 151, Tiranë-Albania, τηλ. 00355.42-35095

20. Γονατζής Νικόλαος University of Pennsylvania 454 Johnson Pavilion - 3610 Hamilton Walk - Philadelphia, PA 19104-6079.
21. Γραββάνης Μιχαήλ 1002, Oxford Rd. Atlanta, GA 30306, U.S.A.
22. Γυφτόπουλος Ήλίας Massachusetts Institute of Technology, Dept. of Nuclear Engineering, Cambridge, Mass. 02139, U.S.A.
23. Δαφέρμος Κωνσταντῖνος 87 Woodbury str., Providence, RI 02900 U.S.A.
24. Δημητρίου Ἀχιλλεύς Cedars-Sinai Medical Center, Dept. of Surgery, Suite 8215, 8700 Beverly Blvd., Los Angeles., California 900 48, tel. (310) - 855-5884
25. Ἐμμανουηλίδης Γεώργιος 4619 Browndeer Lane Rolling Hill estates, California 90274, U.S.A.
26. Εὐστρατιάδης Ἀργύριος Dep. of Genetics and Development, Columbia University, Russ Berrie Medical Science Pavilion 1150 St. Nicholas Ave. NY, NY 10032, tel. (212) 304-7159
27. Ζοῦμπος Ἀναστάσιος Φραγκοπούλου 10 (145 61 Κηφισιά), τηλ. 010 8074-152
28. Θεολογίδης Ἀθανάσιος 138, Windsor Court New Brighton, MN 55112 U.S.A.
29. Ἱατρίδης Παναγιώτης Indiana University, 3400 Broadway, Gary, Indiana 46408, U.S.A.
30. Καζαμίας Ἀνδρέας Ἀγγελικάρα 3 (117 42 Ἀθήνα), τηλ. 010 9218-581.
31. Καζάνας Δημοσθένης NASA, Goddard Space Flight Center, Greenbelt, MD 20771.
32. Κανελλάκης Εὐάγγελος School of Medicine, Department of Pharmacology, Sterling Hall, Yale University 333, Cedar Str., New Haven-Conn. 06510, U.S.A.
33. Καραμπάτσος Γεράσιμος Michigan State University, East Lansing, Michigan 48823, U.S.A.
34. Κατσογιάννης Παναγιώτης Mount Sinai School of Medicine, The City University of N.Y., 5th Ave. and 100th str., N.Y. 10020., U.S.A.
35. Κελάλης Παναγιώτης Mayo Clinic Dept. of Urology Rochester Minnesota 55905, U.S.A.
36. Κεσσίδης Θεοχάρης Ἰππώνακτος 29-33 (117 44 Ἀθήνα), τηλ. 010 9023-643
37. Κοτσίρης Λάμπρος Διονύσου 25 (145 63 Κηφισιά), τηλ. 010 8015-571
38. Κουλουμπάριτσης Λάμπρος 16, Rue des Echevins B 1050 Bruxelles, τηλ. 00.32.2.6504-626.
39. Κουμουλίδης Ἰωάννης Ball State, University Dept. of History. Muncie, Indiana 47306-0480, U.S.A.
40. Κριματζής Ἐμμανουήλ Ἀγγελάκη 1 (546 21 Θεσσαλονίκη)
41. Κριμιζής Σταμάτιος 613, Cobblestone Court, Silver Spring, MD 20905-5806, U.S.A., τηλ. (301) 384-8945.
42. Κωνσταντινίδης Χρυσόστομος, Μητροπολίτης Ἐφέσου Λ. Ποσειδῶνος 19-20 (174 55 Ἰλιούσσι), τηλ. 010 9826-352
43. Λαζαρίδης Δημήτριος Πλ. Ἀριστοτέλους 3 (54 624 Θεσσαλονίκη), τηλ. 0310 271-982
44. Μάντης Ὀμηρος University of Minnesota, 116 Church Str. S.E., Minneapolis, Minnesota 55455, U.S.A.
45. Μαρκεζίνης Βασίλειος Middleton Stoney House, Oxford Road, Middleton Stoney, Bicester Oxfordshire, OX25 4TE.

46. Μαυρίδης Λυσίμαχος Σουλιώτη 19 (546 42 Θεσ/νίκη), τηλ. 0310 824-077
47. Μελισσηνός 'Αδριανός University of Rochester, Dept. of Physics, Rochester, N.Y. 14627, U.S.A.
48. Μουτσόπουλος Νικόλαος Φιλοποίμενος 3 (546 40 Θεσ/νίκη), τηλ. 0310 825-109
49. Μουτσόπουλος Χαράλαμπος 'Αμαρυλλίδος 42 (154 52 Ψυχικό), τηλ. 010 6746-957
50. Millieux Roger Μετσόβου 20 (106 82 'Αθήνα), τηλ. 010 8221-640
51. Μόντης Κώστας T.Θ. 24040, 1700 Λευκωσία-Κύπρος
52. Μοσχοβάκης 'Ιωάννης University of California, Dept. of Mathematics, 405 Hillgard Ave., Los Angeles, California 90024, U.S.A.
53. Μουράτωφ Γεώργιος 10 Acacia Ave., Berkeley, California 94702, U.S.A.
54. Μουρελάτος Φοῖβος-'Αλέξανδρος University of Texas at Austin, Dept. of Philosophy Waggoner Hall 316, Austin, Tx., 78712-1180, U.S.A.
55. Μπουντούλας Χαρίσιος The Ohio State University Division of Cardiology 1654 Upham Drive Columbus Ohio 43210 U.S.A.
56. Μπουροδήμος Εὐστάθιος Ροβέρτου Γκάλλι 26 (117 42 'Αθήνα), τηλ. 010 9238-227
57. Νικολάου Κυριάκος Depart. of Chemistry, 105 50 North Torrey Pines Road, La Jolla, CA 92037. U.S.A.
58. Νίκολης Γρηγόριος CP 231 Bld du Triomphe, 1050 Bruxelles
59. Παπανδρέου Δαμασκηνός, Μητροπολίτης 'Ελβετίας 282, rue de Lausanne. 1292 Chambesy, Genève Suisse
60. Παπαπαναγιώτου 'Ιωάννης Μητροπολ. 'Ιωσήφ 5 (546 22 Θεσ/νίκη), τηλ. 0310 264-912
61. Πάσχος 'Εμμανουήλ Heidufeweg 51, Dortmund 44229 Germany, τηλ. 231-735044 755-3571
62. Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερέζα Κέννεντυ 64 (553 35 Πυλαία Θεσ/νίκη), τηλ. 0310 307-052
63. Ρετζέπτης Παναγιώτης Bell Telephone Labs. Room ID-358, 600 Mountaine Ave., Murray Hill, New Jersey 07974, U.S.A.
64. Σάμιος Νικόλαος Brookhaven Lbt. Associated Universities, Inc. Upton, Long Island, N.Y. 11973
65. Σαρίδης Γεώργιος Κλεμανσώ 5 (166 74 Γλυφάδα), τηλ. 0109680293
66. Σεβαστικογλου 'Ιωάννης Karolinska Institutet, Solnavagen 1, 104 01 Stockholm, Sweden
67. Σεφέρης Δημήτριος Polymeric Composites Libt. University of Washington. Seattle, Washington 98195, U.S.A.
68. Σιμιτζής Γεώργιος Atlanta, GA 30332-0150, USA. Tel. (404) 894-2770
69. Σκανδαλάκης 'Ιωάννης 35, Collier Rd. N. W. Suite 315, Atlanta 6A 30309, U.S.A.
70. Στεφανίδης Νικόλαος Α' Οικισμός 'Αγ. 'Αναστασίας (57006 Βασιλικά Θεσ/νίκη) τηλ.-Fax 03960 22416
71. Συμεωνίδης Παναγιώτης Γρηγ. Παλαμά 3 (546 22 Θεσ/νίκη), τηλ. 0310 278-595
72. Ταχιάος 'Αντώνιος-Αιμίλιος 'Εδισσον 6 (546 40 Θεσ/νίκη), τηλ. 0310551-748
73. Τουρτόγλου Μενέλαος Τραπεζοῦντος 14 (171 24 Ν. Σμύρνη), τηλ. 010 9336-738
74. Τσαπόγας Μάκης Μέρλιβ 8 (106 71 'Αθήνα), τηλ. 010 3390-988
75. Χριστοφορίδης 'Ανθιμος 410, West 10th Avenue, Columbus, Ohio 43210-1228
76. 'Ωραιόπουλος Δημήτριος 399, Bathurst str. Toronto-Ontario MST 258 Canada

ΙΓ'. ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΙΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΚΑΙ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ

1. Ἀλεξάκης Ἐλευθέριος Ἐρεσσοῦ 43 (106 81 Ἀθήνα), τηλ. 010 3819-465
2. Ἀλεξανδροπούλου Ὀλγα Δημοχάρους 23 (115 21 Ἀθήνα), τηλ. 010 7294-986
3. Ἀναγνωστοπούλου Ζωὴ Ἀλκαίου 4 (115 28 Ἰλίσια), τηλ. 010 7785-907
4. Ἀνδρεδάκη Ἀνθούλα Χλόης 42 (151 25 Μαρούσι), τηλ. 010 8053-080
5. Ἀνδρουλάκη-Σακαρέλλου Μαρία Κων/πόλεως 18 (162 32 Βύρωνας), τηλ. 010 7526-259
6. Ἀντωνιάδου Μαρία Θερμοπυλῶν 19 (162 33 Βύρωνας), τηλ. 010 7628-372
7. Ἀραβαντινοῦ-Μπουρλογιάννη Ἄννα Θεμιστοκλέους 19 (175 63 Π. Φάληρο), τηλ. 010 9817-198
8. Ἀραμπατζῆς Γεώργιος Φωκίωνος 6 (151 26 Μαρούσι), τηλ. 010 6127-597
9. Ἀργυρίου-Σαρτζετάκη Εὐφρ. Ἀγ. Σοφίας 6 (152 36 Νέα Πεντέλη)
10. Ἀριμένη Ἐλένη-Μαρία Τιμοξένους 30 (117 43 Νέος Κόσμος), τηλ. 010 9017-861
11. Ἀρναούτογλου Ἥλιος Ὑμηττοῦ 49 (155 61 Χολαργός), τηλ. 010 6532-188
12. Ἀφρουδάκης Ἄγγελος Μετσόβου 30 (175 63 Π. Φάληρο), τηλ. 010 9846-977
13. Βαξεβάνογλου Ἀλίκη Ἀμπάτη 5 (117 41 Ἀθήνα), τηλ. 010 9235-650
14. Βιδάλη Εἰρήνη Κουντουριώτου 31 (184 51 Νίκαια)
15. Βιταλιώτης Ἰωάννης Ἡλέκτρας 65 (176 73 Καλλιθέα), τηλ. 010 9525-204
16. Βόγγλης Νικόλαος Μαικήνα 177 (000 00 Ζωγράφου), τηλ. 010 7708-923
17. Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ἐλένη Συνεσίου Κυρήνης 24 (114 71 Ἀθήνα), τηλ. 010 6439-639
18. Γιακουμάκη Ἐλευθερία Ὀδησσοῦ 7 (115 25 Ἀθήνα), τηλ. 010 6981-465
19. Γιαμᾶς Παῦλος Ναπ. Ζέρβα 21 (157 72 Ζωγράφου), τηλ. 010 7704-182
20. Γιαννουλάκη-Γιόκαρη Μαργ. Ἀμοργοῦ 24-26 (112 56 Ἀθήνα), τηλ. 010 8651-957
21. Γιαννουλάκη Χρηστίνα Μενεκράτους 83 (116 31 Ἀθήνα), τηλ. 010 9021-473
22. Γιοχάλας Τίτος Εἰρήνης 69 (153 42 Ἀγ. Παρασκευή), τηλ. 010 6081-329
23. Γκιζέλης Γρηγόριος Μιαούλη 29 (151 21 Πεύκη), τηλ. 010 8066-423
24. Δανιηλίδου Δέσποινα Κρήτης 30 (164 51 Ἀργυρούπολη), τηλ. 010 9932-545
25. Δάρα-Παπαμαργαρίτη Ἐλένη Καλπακίου 11 (154 52 Ψυχικό)
26. Δημητρακόπουλος Γεράσιμος Χρ. Σμύρνης 3 (155 62 Χολαργός), τηλ. 010 6532-226
27. Δημητρούλακης Σπυρίδων Ἀγαμέμνωνος 11 (121 33 Περιστέρι)
28. Δημοπούλου Γεωργία Πριγκηποννήσων 28 (114 74 Ἀθήνα), τηλ. 010 6468-043
29. Εὐστρατίου-Παππᾶ Πολυξένη Κιλκίς 25 (104 41 Ἀθήνα), τηλ. 010 5220-432
30. Ζαχαριάδης Θεοδόσιος Πατρ. Γρηγορίου Ε' 4 (151 21 Πεύκη), τηλ. 010 8053-903
31. Ζούλιας Ἐμμανουὴλ Ἀργοναυτῶν 36 (163 46 Ἡλιούπολη), τηλ. 010 9931-577
32. Ζωγραφάκη-Κωστοπούλου Ἄννα Παρμενίωνος 44 (136 71 Θρακομακεδόνες), τηλ. 010 2432-422
33. Καζούρη Μαρία Κασαμπᾶ 14Α (Βύρωνας), τηλ. 010 7262-148
34. Καλαμπόκας Παῦλος Ἐθν. Ἀντιστάσεως 92 (132 31 Πετρούπολη), τηλ. 010 5050-360
35. Καλαντζοπούλου Σταματία Κοδριγκτιῶνος 65 (104 34 Ἀθήνα), τηλ. 010 8227-566, 010 8818-764
36. Καλλιατάκη-Μερτικοπούλου Καλλιόπη Δημοχάρους 7 (115 21 Ἀθήνα), τηλ. 010 7210-398
37. Καλογεράκη Ἐλένη Φωτομάρα 12 (117 43 Ἀθήνα), τηλ. 010 9238-061

38. Καλπουρτζή-Μιχαλοπούλου Εύα Σαρανταπήχου 77 (114 71 'Αθήνα), τηλ. 010 6426-574
39. Καμηλάκης Παναγιώτης Φιλονόης 5 (157 73 Ζωγράφου), τηλ. 010 7794-104
40. Κάππος 'Αμβρόσιος Θηβῶν 418 και Βούρβαχη 2(131 21 'Τλιον), τηλ.010 5754-508
41. Καραμπελιάς Εύαγγελος 25ης Μαρτίου 7 (155 61 Χολαργός), τηλ. 010 6526-001
42. Καραμπούλα Δήμητρα "Όθωνος 21 (152 31 Χαλάνδρι), τηλ. 010 6727-378
43. Καρανάσιος Χαρίτων 'Αναγνωστοπούλου 14 (106 73 'Αθήνα)
44. Καραντζή-'Ανδρειωμένου Χρυσ. Νοταρά 3 (106 83 'Αθήνα), τηλ. 010 3822-812
45. Καραπιδάκη Λουίζα Χάρητος 5 (106 75 'Αθήνα), τηλ. 010 7253-134
46. Καραφώτη 'Ελένη Πρεμετής 29 (121 36 Περιστερί), τηλ. 010 5733-941
47. Κατσιδονιώτη Χαρίκλεια Μακεδονίας 22 (153 41 'Αγ. Παρασκευή), τηλ. 010 6000-729
48. Κατσουλέας Σταύρος Θουκυδίδου 2 (155 61 Χολαργός), τηλ. 010 6512-561
49. Κοντοέ-Κρατημένου Καλλιρρόη Γρ. Μοσχοπούλου 7 (173 42 'Αγ. Δημήτριος), τηλ. 010 9841-330
50. Κοντοέ Σταυρούλα Σιμωνίδου 27 (121 35 Περιστερί), τηλ. 010 5726-816
51. Κοτσίρας 'Αθανάσιος Χρονοπούλου 24-26 (174 55 Καλαμάκι), τηλ. 010 9829-739
52. Κωνσταντινίδη Σοφία 'Ελ. Βενιζέλου 93 (155 61 Χολαργός), τηλ. 010 6544-776
53. Λαζάρου-Λυριτζή 'Αννα 'Ατθίδων 40 (176 71 Καλλιθέα), τηλ. 010 9596-005
54. Λαμπρινός Κωνσταντίνος 'Αγλαονίκης 22 (117 43 'Αθήνα), τηλ. 010 9212-918
55. Λάμπας Κωνσταντίνος Πανσελήνου 20 (111 41 'Αθήνα), τηλ. 010 2284-348
56. Μακρής Ευστάθιος Μαραθῶνος 32 (153 43 'Αγ. Παρασκευή), τηλ. 010 6006-788
57. Μανίνου-Σοφιανού 'Ελένη Χαρ. Τρικούπη 92 (114 72 'Αθήνα), τηλ. 010 3607-252
58. Μανωλέσσου 'Ιωάννα Βουλῆς 38 (105 57 'Αθήνα), τηλ. 010 3248-809
59. Μαυρίδου Εύφημία Νικ. Καλλισπέρη 11 (117 42 'Αθήνα)
60. Μαχαίρα Βασιλική 'Ιεροῦ Λόχου 8 (121 31 Περιστερί), τηλ. 010 5715-105
61. Μουτζούρης Νικόλαος Βεροίας 23 (144 51 Μεταμόρφωση), τηλ. 010 2831-127
62. Μπάκολη 'Ανθούλα "Αργους 31 (104 44 'Αθήνα), τηλ. 010 5147-855
63. Μπασέα-Μπεζαντάκου Χριστ. Ταγμ. Βελισσαρίου 19 (142 23 Ν. 'Ιωνία), τηλ. 010 2779-828
64. Μπελιᾶ 'Ελένη Πύλου 14 (104 44 'Αθήνα), τηλ. 010 5145-307
65. Μπίθα 'Ιωάννα Χελμοῦ 6 (113 63 'Αθήνα), τηλ. 010 8231-250
66. Μπίτα 'Ελένη Εύαγγελ. Σχολῆς 48-56(162 32 Βύρωνας), τηλ. 010 7627-516
67. Μπόνου-Σαντόζα Θάλεια 'Αχιλλέως Παράσχου 8 (190 13 "Αγ. Νικόλαος-'Ανάβυσσος), τηλ. 02910 41677, 010 9586-227
68. Μπουλώτης Χρῆστος 'Ερεσσού 74 (106 83 'Αθήνα), τηλ. 010 3816-273
69. Νέμτσα-Τυχηροῦ Στέλλα 'Ικάρου 6-8 (113 64 'Αθήνα), τηλ. 010 8673-144
70. Οικονομάκος Κωνσταντίνος 'Αρκαδίου 75 (166 73 Βούλα), τηλ. 010 8952-983
71. 'Ορφανίδη-Γεωργιάδη 'Αγλαΐα Περιστάσεως 33 (172 37 'Υμηττός), τηλ. 010 9702-932
72. Παληοδήμου 'Αλίχη 'Ιφιγενείας 132 (176 76 Καλλιθέα), τηλ. 010 9561-436
73. Πανούση-Κουντουριώτου Δρίσκου 11-13 (111 64 Γαλάτσι), τηλ. 010 2010-401
Εύαγγελία
74. Παπαρρήγα-'Αρτεμιάδη Λυδία Καρνεάδου 28 (106 75 'Αθήνα), τηλ. 010 7218-726
75. Παπαχριστοφόρου Μαριλένα Καλλιδρομίου 41 (106 81 'Αθήνα), τηλ. 010 3300-493
76. Παππά 'Ελένη Σποράδων 21 (113 61 'Αθήνα), τηλ. 010 8228-681

77. Παρίσση Αικατερίνη Λάκωνος 28 (115 24 'Αθήνα)
78. Πάτσης Παναγιώτης Κρησίλα 15-17 (116 35 'Αθήνα), τηλ. 010 7016-560
79. Πετρόπουλος Βασίλειος Κύπρου 77 (112 54 'Αθήνα), τηλ. 010 8839-798
80. Πιπιλιῆ Μαρία Δημοκρατίας 49 (154 52 Ψυχικό), τηλ. 010 6723-406
81. Πολυμέρου-Καμηλάκη Αικ. Φιλονόης 5 (157 73 Ζωγράφου), τηλ. 010 7794-104
82. Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη Μαρία Ἡροδότου 29 (151 22 Μαρούσι), τηλ. 010 8063-787
83. Ράνιου-Σκρεπετοῦ Ἐρασμία Χάλκης 13 (142 32 Ν. Ἴωνία), τηλ. 010 2791-989
84. Ρεπαπῆς Χρῆστος Ἴπποκράτους 6 (111 46 Γαλάτσι), τηλ. 010 2924-496
85. Ριζᾶς Σωτήριος Ζησιμοπούλου 16 (115 24 Νέα Φιλοθέη), τηλ. 010 6996-031
86. Ροδολάκης Γεώργιος Ὀρμινίου 34-36 (115 28 'Αθήνα), τηλ. 010 7214-432
87. Ρωπαίτου Ζωή Ἀναστασάκη 4 (157 72 Ζωγράφου), τηλ. 010 7708-906
88. Σαμπεταί Βικτωρία Μάρκου Μπότσαρη 16 (152 37 'Αθήνα), τηλ. 010 6851-250
89. Σειρᾶ Ἀναστασία Σιφογιάννη 20 (115 24 'Αθήνα), τηλ. 010 6922-021
90. Σέρβου Φωτεινὴ Σοφοκλέους 25 (105 78 Ἐκάλη), τηλ. 010 8131-917
91. Σκαρέντζος Ἰωάννης Σμολένσκυ 17 (114 73 'Αθήνα)
92. Σκαφίδας Νικόλαος Παρασκευοπούλου 51 (104 45 'Αθήνα), τηλ. 010 8320-012
93. Σπηλιωτοπούλου Μαρία Σουηδίας 51 (106 76 'Αθήνα), τηλ. 010 7233-868
94. Στάθη Πηνελόπη Κρυστάλλη 95 (162 31 Βύρωνα), τηλ. 010 7640-303
95. Σταμούλη Ρόδη-Ἀγγελικὴ Ἀριστοτέλους 169-171 (112 51 'Αθήνα), τηλ. 010 8655-845
96. Στεργέλλης Ἀριστείδης Κ. Παλαιολόγου 7 (135 62 Ἀγ. Ἀνδρῆς), τηλ. 010 2627-582
97. Στεφανῆς Ἀθανάσιος Νικολάου Φράγκου 5 (190 03 Μαρκόπουλο Ἀττικῆς), τηλ. 02990 23871
98. Στυλιανούδη Μαρία-Γεωργία Τήνου 37 (113 61 'Αθήνα)
99. Σωτηρόπουλος Θεόδωρος Μάρκου Μπότσαρη 13 (166 73 Βούλα), τηλ. 010 8952-400
100. Τερζοπούλου Μιράντα Νικοτσάρα 9 (114 71 'Αθήνα), τηλ. 010 6410-467
101. Τζαμάλη Αικατερίνη Ἀνδρομάχης 273 (176 74 Καλλιθέα), τηλ. 010 9406-050
102. Τριτάκης Βασίλειος Σεμέλης 18 (166 74 Γλυφάδα), τηλ. 010 8941-812
103. Τσιούνη-Φάτση Βασιλικὴ Χοιδᾶ 13 (106 76 'Αθήνα), τηλ. 010 7230-541
104. Τσίρμπας Νικόλαος Ἀρματολῶν 33 (163 44 Ἡλιούπολη), τηλ. 010 9703-940
105. Τσουνίδας Γεώργιος Δημητρίου Ψαθᾶ 4 (151 27 Μελίσσια), τηλ. 010 8047-732
106. Φατούρου Κλεοπάτρα-Μελίτα Ναρκίσσου 12 (154 52 Π. Ψυχικό), τηλ. 010 6740-031
107. Φιλάνδρας Κων/νος Πλατάνων 6 καὶ Ἐλαιῶν 41 (145 64 Κηφισιά), τηλ. 010 8077-591
108. Χουβαρδᾶ-Κανάκη Δήμητρα Ἀντιγόνης 21 (Ἐλευσίνα), τηλ. 010 5542-135
109. Χριστοφίδου Ἀναστασία Κρήτης 5 (157 72 Ζωγράφου), τηλ. 010 7480-222
110. Ψυχογιῶ Ἐλένη Σπυρίδωνος Τρικούπη 50 (106 83 'Αθήνα), τηλ. 010 8821-312

Ἀμίσθων ἐπιστημονικῶν συνεργατῶν.

1.	Καζάτζης Ἰωάννης	Ἄγ. Δημητρίου 11 (546 32 Θεσ/νίκη), τηλ. 0310 541-898
2.	Κασίνης Κωνσταντῖνος	Μυρακτῆς 6 (171 21 Ν. Σμύρνη), τηλ. 010 9341-992
3.	Κελεσίδου Ἄννα	Πίνδου 42 (112 55 Ἀθήνα), τηλ. 010 2026-023
4.	Κρεκούκας Δημήτριος	Κόδρου 4 (175 62 Π. Φάληρο), τηλ. 010 9815-793
5.	Λυριτζῆς Ἰωάννης	Δημοκρατίας 1 (85 100 Ρόδος), Παν/μιο Αἰγαίου, Τμήμα
Μεσογειακῶν Σπουδῶν, τηλ. 02410 99320 / 0945275787
6.	Μπενάκης Λίνος	Σίνα 58 (106 72 Ἀθήνα), τηλ. 010 3641-028
7.	Μπουραζέλης Κωνσταντῖνος	Μητρ. Κυπριανοῦ 2(163 41 Ἡλιούπολη), τηλ. 010 9911-670
8.	Πλαγιανάκου-Μπεκιάρη Β.	Κυκλάδων 19 (113 61 Ἀθήνα), τηλ. 010 8219-557
9.	Πουλᾶκος Κωνσταντῖνος	Μπουκουβάλα 22α (114 75 Ἀθήνα), τηλ. 010 6461-363
10.	Σοφιανὸς Δημήτριος	Χαρ. Τρικούπη 92 (114 72 Ἀθήνα), τηλ. 010 3607-252

Βοηθητικῶ προσωπικοῦ.

1.	Μπίτας Φώτιος	Κυδωνιῶν 45-49 (162 32 Βύρωνας), τηλ. 010 7663-088
2.	Ράπτης Φώτιος	Πανεπιστημίου 28 (106 79 Ἀθήνα), τηλ. 010 3600-209

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΕΣ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 24^{ΗΣ} ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥ'ΑΑ)

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ. — "Ενας συμβιβασμός εύκραςίας: Ἐπὶ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, ἀντιφύρω, πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη. Πρωτοβουλίες καὶ δεσμεύσεις, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Εὐαγγέλου Μουτσοπούλου*.

Ἔχει κατ' ἐπανάληψιν γίνεαι μακρὸς λόγος περὶ τῶν ἀπαρχῶν τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας. Μερικοὶ τὶς ἀνάγουν, ἐσφαλμένως, στὰ μέσα τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος, στὴν ἐποχὴν ὅπου ἡ λεγόμενη φιλοσοφία τῶν φώτων ἐμφανιζόταν στὴν Δύση: αὐτὸ ἰσοδυναμεῖ πρὸς ἄγνοιαν τῆς, ἐπὶ ὀλόκληρους αἰῶνες, προηγούμενης προσφορᾶς τῆς φιλοσοφίας στὴν Ἑλλάδα, καὶ πρὸς συρρίκνωσιν τοῦ καταστατικοῦ τῆς σὲ καταστατικὸν ἐξαρτήσεως, ἂν ὄχι δουλικότητος, ἔναντι τοῦ δυτικοῦ στοχασμοῦ. Ἄλλοι διατείνονται πὼς οἱ ἀπαρχές αὐτὲς ἀναβιβάζονται κατὰ τρεῖς αἰῶνες, στὸ ἔτος 1453, πρᾶγμα πὸ ἤδη συνιστᾶ πρόοδον: τότε ἀκριβῶς, μᾶς διαβεβαιώνουν ἀπλοϊκῶς, ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία ἔπαυσε νὰ ὑπάρχει, ὡσὰν ἡ "Ἀλωσις ν' ἀποτελοῦσε τὴν ληξιαρχικὴν πράξιν θανάτου τῆς, καὶ τὸ Βυζάντιο νὰ μὴν εἶχε ποτὲ ἐπιβιώσει τοῦ Βυζαντίου στὴν περιοχὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ. Πρόκειται, φυσικὰ, περὶ χρονολογίας μοιραίας στὸ ἐπίπεδο τῆς πολιτικῆς ἱστορίας, ἢ ὅποια, ὡστόσο, στὸ ἐπίπεδο τῆς ἱστορίας τῶν ἰδεῶν, ἐνέχει ἀπλῆν ἀξίαν ὀρίου συμβατικοῦ.

Στὴν πραγματικότητα, ἡ μετάβασις ἀπὸ τὴν μιὰν ἐποχὴν στὴν ἄλλη ἐπραγμα-

* E. MOUTSOPOULOS, *Un compromis bien tempéré: De Thomas d'Aquin à Aristote, à rebours. Initiatives et engagements.*

τοποιήθη μὲ βηματισμὸν πολὺ ἀργόν¹. Προκειμένου νὰ προσδιοριστοῦν ἐπιστημονικῶς αἰτιολογημένα οἱ ἀπαρχές τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, συντρέχει λόγος νὰ ληφθῆ ὑπ' ὄψιν ἓνα κριτήριον οὐσιαστικὸ πρὸς τὸ ὁποῖον συμφώνως θὰ καταστῆ δυνατὸν νὰ σταθμιστῆ ὁ κυρίαρχος χαρακτῆρας τῆς σὲ σχέση πρὸς τὴν ἀρχαία καὶ τὴν μεσαιωνικὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Κατάλληλη ἀναζήτησις ὁδηγεῖ στὴν διαπίστωση πῶς, ἀνέκαθεν, ἴδιον γνώρισμα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ὑπῆρξεν ἢ πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν, ἰδιαίτερα πρὸς τὴν Δύσιν, ἀκτινοβολία τῆς, εἴτε ἀπ' εὐθείας, μέσῳ τῆς Ρώμης, εἴτε μέσῳ τῶν πρὸς Ἄνατολὰς ἐπιδράσεων τῆς, καὶ διὰ τῆς περιφερειακῆς ὁδοῦ πού, διὰ τῆς Βορείου Ἀφρικῆς, ὁδηγεῖ μέχρι τῆς ἰβηρικῆς χερσονήσου κ' ἐκεῖθεν περαιτέρω. Ἀντιθέτως, ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία οὐδέποτε ἔπαυσε νὰ τροφοδοτῆται δι' ἰδεῶν δυτικῆς προελεύσεως, συχνὰ ὑπὸ μορφήν ἀντιδανείων. Μονάχα κατὰ τὸ δεῦτερον ἥμισυ τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος ἡ νεοελληνικὴ φιλοσοφία ἤσκησε καὶ πάλιν κάποιαν ἐπίδραση στὴν Δύση, ὅπως, μεταξύ ἄλλων, στὴν περίπτωσι τῆς θεωρίας τῆς καιρικότητος, γιὰ ν' ἀρκεστῶ σ' αὐτήν. Αὐτό, συνεπῶς, ὁ ἐμπλουτισμὸς δηλαδὴ τῆς ἐν Ἑλλάδι φιλοσοφικῆς δραστηριότητος ἀπὸ τὴν δυτικὴ, συνιστᾷ τὸν κυρίως χαρακτῆρα τῆς νεοελληνικῆς φιλοσοφίας, αὐτὸ συνεπῶς καὶ θὰ ληφθῆ ὡς κριτήριον κάθε ἱστορικῆς περὶ αὐτῆς ἀναφορᾶς.

Ἡ ἐντελῶς πρώτη σημαντικὴ ἐκδήλωσις τοῦ τύπου αὐτοῦ θὰ χρονολογηθῆ περὶ τὸ 1355. Πρόκειται περὶ μακροπνίου προσπαθείας καί, συγχρόνως, περὶ ἐξόχου ὀρθώματος, ὀφειλομένων στὸ πνεῦμα τοῦ Δημητρίου Κυδώνη, λογίου, στοχαστοῦ καὶ πολιτικοῦ ἀνδρὸς μ' ἐπιρροήν², μὴ ἀποκρύπτοντος τὴν συμπάθειάν του πρὸς τὴν διανόησιν τῆς Δύσεως, ἄσχετην, φυσικά, πρὸς τὴν βάρβαρη συμπεριφορὰ τῶν σταυροφόρων ἐντὸς τῆς ἑλληνικῆς ἐπικρατείας, ἀπὸ ἐνὸς καὶ ἡμίσεος, ἤδη, τότε, αἰῶνος, τὴν ὁποίαν ὅμως ἡ κοινωνία τῆς ἐποχῆς εἶχεν ἀκρίτως θεωρήσει, ὡς τοῦτο ἐνίοτε συμβαίνει παρ' ἡμῖν, ὑπεύθυνη γιὰ τὰ ἰδικά της, ἐσωτερικῆς προελεύσεως, δεινά. Τὸ ἐγχείρημα τοῦ Κυδώνη συνίστατο στὴν μετάφρασιν, εἰς γλῶσσαν ἀπτικίζουσαν, τόσον τῶν ἔργων τοῦ Αὐγουστίνου ὅσον καὶ τῶν δυὸ σημαντικῶν ἔργων τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, ἧτοι τῆς Θεολογικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς Πρὸς Ἐθνικοὺς Συνόψεώς του. Οἱ μεταφράσεις αὐτὲς ὠδηγήθησαν εἰς αἴσιον πέρας, πρᾶγμα πού, ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀναβιβά-

1. Πβ. E. Moutsopoulos, L'hellénisation du thomisme au XIVe siècle; Influences aristotéliciennes dans les traductions des œuvres de saint Thomas par D. Cydonès; La technique de reconstruction des citations aristotéliciennes chez D. Cydonès; Thomisme et aristotélisme à Byzance, *Philosophie de la culture grecque*, Athènes, Académie d'Athènes, 1998, σσ. 321-339.

2. Πβ. Τοῦ αὐτοῦ, L'idée de la liberté dans la correspondance de D. Cydonès, *Diotima*, 9, 1981, σσ. 130-133.

ζει τις άπαρχές τής νεοελληνικής φιλοσοφίας κατά έναν ακόμη ολόκληρον αιώνα εν συγκρίσει προς τήν συνήθως αποδεδεγμένην χρονολογίαν³. Σε σειράν μελετών, πού έχουν δημοσιευθῆ πρό τετραετίας από τήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν⁴, ἔχω δείξει τήν ιδιότυπη μέθοδον ἐργασίας τοῦ Κυδώνη ὁ ὁποῖος ἐκκινεῖ μὲν ἀπό τήν ἀρχήν ὅτι ἡ μετάφρασις του ἐπιβάλλεται νά εἶναι κατά τὸ δυνατόν πιστότερη πρὸς τὸ κείμενον τοῦ Θωμᾶ, διαπιστώνει ὅμως ὅτι ὁ τελευταῖος αὐτός, ὅσας παραπέμπει στὸν «φιλόσοφον» (ἐννοεῖται στὸν κατ' αὐτὸν φιλόσοφον κατ' ἐξοχήν, δηλαδὴ τὸν Ἀριστοτέλη), λαμβάνει ὑπ' ὄψιν μονάχα τήν εἰς τήν λατινικὴν μετάφρασιν τῶν ἔργων τοῦ Σταγειρίτου, τήν ἐπιλεγομένην τοῦ Γουλιέλμου Moerbeke, λατίνου ἐπισκόπου Κορίνθου, κ' ἡ ὁποία, στήν πραγματικότητά, ὠφείλετο στήν συλλογικὴν ἐργασίαν ομάδος μεταφραστῶν, οἰκονομικῶς ἐνισχυόμενων ὑπ' αὐτοῦ, ὅπως ὠρισμένες ἐνδείξεις, κυρίως ὑφολογικὲς διαφορὲς καὶ ὅροι ἀλλέως ἐκάστοτε μεταφραζόμενοι, ἀφήνουν νά ἐννοηθῆ. Ἡ μετάφρασις αὐτὴ εἶν' ἡ ἐσχάτη ὠργανωμένη προσφορὰ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ πρὸς τήν Δύσιν. Ἀνελήφθη τῇ παροτρύνσει τοῦ ἴδιου τοῦ Θωμᾶ καὶ ὠλοκληρώθη τὸ ἀργότερον περὶ τὸ 1240, δεδομένου ὅτι ἀφ' ἐνὸς ἡ ἴδια ἀπετέλεσε τήν προνομιακὴν ὁδὸν προσπελάσεως τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τὸν Θωμᾶν, παρὰ τήν μέχρι τότε ὑπαρξίν καὶ ἄλλων προηγηθεισῶν, πλήν ἐπὶ μέρους, μεταφράσεων τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου εἰς τήν λατινικὴν· καὶ ὅτι, ἀφ' ἑτέρου, ὁ Θωμᾶς ἐχρειάσθη τοῦλάχιστον εἴκοσιν ἔτη προκειμένου νά ὠλοκληρώσει τὰ προαναφερθέντα ἔργα του πρὸ τοῦ θανάτου του, ἐπισυμβάντος κατὰ τὸ ἔτος 1260. Ἡ ἐν λόγω μετάφρασις, ὁμολογουμένως, βρῖθει σφαλμάτων⁵, εἰς βαθμὸν ὥστε νά ἔχει ἐπηρεαστῆ ἡ ὁρθότης τῶν εἰς τὸν Ἀριστοτέλη ἀναφορῶν τοῦ Θωμᾶ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι οὐσιῶδες καθ' ὃ μέτρον ὁ Θωμᾶς μονίμως στηρίζεται ἐπὶ τῆς αὐθεντίας τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ

3. Πβ. Τοῦ αὐτοῦ, *Φιλόσοφοι τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα, Ἰδρυμα τοῦ Αἰγαίου, 1991, σσ. 197· 216· 219-221.

4. Πβ. ἄνωτ., καὶ σημ. 1.

5. Πβ. λ.χ. κατωτ., καὶ σημ. 13. Πβ. A. Jourdain, *Recherches sur l'âge et l'origine des traductions d'Aristote*, Paris, 1842· G. Verbeke, *G. de Moerbeke, traducteur de Proclus*, 1953· *de Themistius*, 1957· *d'Ammonius*, 1961. Ἡ μετάφρασις τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ ἐπιλεγομένη τοῦ Moerbeke, γενομένη κατὰ προτροπὴν τοῦ Θωμᾶ, περιλαμβάνει συγκεκριμένως τὸ βιβλίον Θ τῶν *Μετὰ τὰ φυσικά*, τὰ *Πολιτικά*, τήν *Ρητορικὴν* καὶ τὰ βιβλία Α καὶ Γ τῶν *Μετεωρολογικῶν*. Δὲν εἶναι ἐπακριβῶς γνωστὸν ἂν περιλαμβάνει καὶ τὰ *Ἠθικά Νικομάχεια* στὰ ὁποῖα ὁ Θωμᾶς προσφεύγει συχνά. Εἶναι πιθανὸν τὸ ἀντίστοιχον κείμενον νά διεμορφώθη κατὰ προτροπὴν τοῦ Θωμᾶ κι αὐτό, πλήν ὡς ἀναθεώρηση παλαιότερας μεταφράσεως.

μεσαιωνική αυτή άντανάκλασις τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας εἰς τὴν Δύσιν ἔφθασε, συνεπῶς, μέχρις αὐτῆς ἠλλοιωμένη. Ἡλλοιωμένη παραμένει λοιπὸν κ' ἡ εἰκὼν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν μέχρι σήμερον θωμικὴν παράδοσιν.

Τελῶν ἐν γνώσει τῆς καταλυτικῆς αὐτῆς ἀτελείας, ὁ Κυδώνης ἀποφασίζει ὅπως, μεταφράζων ὁ ἴδιος, παραμένει πιστὸς τόσον εἰς τὸν Ἀριστοτέλη ὅσον καὶ στὸν Θωμᾶν, ἔστω κι ἂν, εἰς ὠρισμένες περιπτώσεις ἀμφισβήτησεως, χρειαστῆ νὰ εὐνοήσει τὸν δεύτερον ἐξ αὐτῶν. Τὸν φαντάζεται κανεὶς ἐργαζόμενον μ' ἓνα χειρόγραφον τοῦ Θωμᾶ γραφὸν πρὸ μερικῶν μόλις δεκαετιῶν, ἐξ αὐτῶν λ.χ. πού σήμερα διατελοῦν ἀποκείμενα στὴν βιβλιοθήκη τῆς Κρυπτοφέρρης, καὶ τὰ ὁποῖα ἐμελέτησα δίχως νὰ κατορθώσω, δυστυχῶς, μέχρι τοῦδε νὰ τὸ ἐντοπίσω· καὶ μ' ἓνα χειρόγραφο τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ ἐνδεκάτου λ.χ. αἰῶνος, ἐξ αὐτῶν πού ἐν συνεχείᾳ ἔλαβαν τὴν ἄγουσαν πρὸς τὴν Δύσιν, καὶ τὸ ὁποῖον, ἐξ ὀρισμοῦ, δὲν εἶν' ἐφικτὸν ν' ἀνευρεθῆ. Ἐξ ἄλλου, εἶναι εἰσέτι ἀδύνατον ν' ἀποφανθῆ κανεὶς περὶ τοῦ ἂν τὸ χειρόγραφον ἐκεῖνο τοῦ Κυδώνη, πού ἀπόκειται στὴν Βατικανὴ βιβλιοθήκη, εἶναι, καθὼς τινὲς διατείνονται, πραγματικὸν αὐτόγραφον, ὁπότε τ' ἄλλα, μεταγενέστερα, χειρόγραφα, ἀποκείμενα σ' ἄλλες βιβλιοθήκες, συνιστοῦν, φυσικά, ἀπόγραφα ἐκείνου, ἢ ἂν ὅλα, ἀμέσως ἢ ἐμμέσως, ἀνάγονται σ' ἄλλο χειρόγραφο. Ἡ ἐπίλυσις τοῦ προβλήματος αὐτοῦ θὰ συντελέσει τὰ μέγιστα στὴν προώθησιν τῆς περὶ τὸν Κυδώνην ἐρεῦνης. Λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν δυσχερειῶν αὐτῶν, ἡ ἔκδοσις τῆς μεταφράσεως τοῦ Κυδώνη εἶναι κριτικὴ κι ὄχι διπλωματικὴ. Εἶναι εὐλογον τὸ ὅτι ἡ ἔκδοσις αὐτῆ συντελεῖ, ἤδη, καὶ μάλιστα οὐσιωδῶς, στὴν ἐρευνα τῆς ἱστορίας τόσον τοῦ ἀριστοτελισμοῦ ὅσον καὶ τοῦ θωμισμού.

Οἱ νοηματικὲς ἀποκλίσεις τῆς λατινικῆς μεταφράσεως ἀπὸ τὴν ὁποῖαν ὁ Θωμᾶς παραλαμβάνει τὰ χωρία στὰ ὁποῖα παραπέμπει προσδιορίζουν ἐκάστοτε τίς διαφορὰς διαδικασίαις ἀποκαταστάσεώς των ἀπὸ τὸν Κυδώνην. Ἐχω ἀναλυτικῶς προσεγγίσει μέχρι τοῦδε μεγάλον ἀριθμὸν ἀποκατεστημένων ἀπὸ τὸν Κυδώνην χωρίων, κ' ἐξηγήσει διὰ μακρῶν τίς παντοῖαι σχετικὲς διαδικασίαι πού ἀκολουθήθησαν σχετικῶς, ὡς καὶ τὴν σπουδαιότητα τῆς διττῆς πιστότητος τοῦ Κυδώνη πρὸς ἀμφοτέρω τὰ πρότυπά του· πιστότητος πού ἐκδηλώνεται διὰ τῆς συγκροτήσεως ἐνὸς τρίτου κειμένου πού, γενικῶς, κι ἀπὸ πλευρᾶς σημασιολογικῆς, δὲν ἀντιστρατεύεται πρὸς τὸ πνεῦμα οὔτε τῶν λατινικῶν χωρίων, ὅπως τὰ δέχεται ὁ Θωμᾶς, οὔτε τῶν αὐθεντικῶν ἀριστοτελικῶν χωρίων. Ὡστόσο ὁ ζῆλος τοῦ Κυδώνη πρὸς ἀποκατάστασιν χωρίων εἰς τὴν ἰδικὴν του μετάφρασιν ἀναμφισβήτητα ὑποτάσσεται στὸν σχετικὸν του ζῆλον πιστότητος κυρίως εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ υἱοθετούμενον κείμενον. Ὅ,τι προέχει γι' αὐτὸν εἶναι νὰ μὴ ἀποκλίνει ὁ ἴδιος ἀπροκαλύπτως ἀπὸ τὴν εἰς τὴν λατινικὴν ἀπόδοσιν τοῦ Ἀριστοτέλους. Αὐτὸ προσδίδει στὸ ἴδιον αὐτοῦ κείμενον ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον. Ὅπως δὴποτε, προκειμένου νὰ ἐπιλέξει ἀπόδοσιν τοῦ Ἀριστοτέλους ὅπως ἀντιλήπτον

πρὸς τὴν τοῦ λατινικοῦ κείμενου ὁ Κυδώνης δὲν διστάζει νὰ παραιτηθῆ τοῦ ἐγχειρήματος.

Θὰ ἐξεικονίσω τὴν περὶ τῶν ἀνωτέρω ἐξενεχθεῖσαν ἄποψίν μου διὰ μερικῶν παραδειγμάτων εἰλημμένων ἀπὸ τὸ κείμενον τοῦ ὑπὸ ἔκδοσιν τελούντος τόμου 18 τῆς κυδωνείου μεταφράσεως τῆς Θεολογικῆς συνόψεως (σύμματος), ποῦ θὰ διασαφήσουν τὶς διαφορὰς πλευρὰς τῆς τακτικῆς αὐτῆς, σημειώνοντας πῶς, κατὰ τὸ σύνολόν του, τὸ αὐθεντικὸν ἀριστοτελικὸν κείμενον ἀλλοιώνεται εἰς τὴν λατινικὴν, ἰδίᾳ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν μιᾶς ἀπλουστεύσεώς του. Γενικῶς, τὸ ἀριστοτελικὸν κείμενον εἶναι ἀναλυτικώτερον τοῦ ἐκ τῆς μεταφράσεως τοῦ συνεργείου τοῦ Moerbeke προκύπτοντος: πρόκειται περὶ συνήθους τάσεως συμπτώξεως τῶν ὑπὸ τοῦ Σταγειρίτου χρησιμοποιοιμένων ἐκφράσεων, ὥστε αὐτές, δι' ἀπλουστεύσεως, νὰ καθίστανται εὐχερέστερον κατανοητές. Εἰς τὴν πλειονότητα τῶν περιπτώσεων, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, ὁ Κυδώνης προσπαθεῖ νὰ ὑπερβῆ τὶς διαφορὰς διὰ συμβιβασμοῦ, κράσεως κ' ἐναρμονίσεως ποῦ ὀδηγοῦν στὸ ἰδικόν του τρίτον κείμενον, χάρις εἰς τὸν ἐκ μέρους του σεβασμὸν ἀμφοτέρων τῶν προτύπων του, συμφώνως πάντοτε πρὸς τὶς μόνιμες προτεραιότητές του. Ἐπαναλαμβάνω πῶς, εἰς ὅ,τι ἀκολουθεῖ, παρέχονται ἀποκλειστικῶς παραδείγματα σπάνιας, ἔστω, ἐμμονῆς τοῦ Κυδώνη εἰς τὸ λατινικὸν κείμενον, κι ἀναζητοῦνται οἱ λόγοι τῆς ἐπιλογῆς του αὐτῆς. Ὅπως ἤδη ἀνεφέρθη, ἡ δημιουργικὴ συνεισφορά τοῦ Κυδώνη ἔχει ἤδη ἐπαρκῶς μελετηθῆ ἀπὸ τὸν ὀμιλοῦντα ὁ ὁποῖος δρᾶττεται τῆς εὐκαιρίας νὰ παραπέμψῃ στὶς προηγούμενες μελέτες του.

Παράδειγμα πρῶτον. Ἄριστ., Ἡθ. Νικομ., Ε 3 1130 a 8: «αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη οὐ μέρος ἀρετῆς, ἀλλ' ὅλη ἀρετὴ ἐστίν, οὐδ' ἡ ἐναντία ἀδικία μέρος κακίας ἀλλ' ὅλη κακία». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 58,5 (σ. 30): «*justitia est omnis virtus*». Κυδ., Ζήτ. LVIII, ἄρθρ. 5 (σ. 17 τοῦ χφ.): «δικαιοσύνη ἐστὶ πᾶσα ἀρετὴ». Ὁ Ἄριστοτέλης συγκρίνει δύο ζεύγη ἐνοιῶν: ἀφ' ἑνός, τὶς ἐννοίαι τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἀδικίας· ἀφ' ἑτέρου, τὶς ἐννοίαι τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς κακίας, σημειώνοντας πῶς ἐκεῖνες τοῦ πρώτου ζεύγους δὲν εἶναι, ἀντιστοίχως, μέρη ἐκείνων ποῦ ἀνήκουν στὸ δεύτερο ζεῦγος, ἀλλ' ὄψεις των τόσο σημαντικῆς, ὥστε νὰ καλύπτουν οἰοῦναι τὸ σύνολον τοῦ σημασιολογικοῦ των ἀναφορικοῦ: μ' ἄλλους λόγους, τὸ σημαντικώτερον εἶδος θὰ πρέπει νὰ καθορίζει ὀλόκληρον τὸ γένος. Ὁ ὅρος-κλειδί εἶν' ἐδῶ ἡ λέξις ὅλη. Ἀπὸ τὴν λατινικὴ μετάφραση τοῦ χωρίου ὁ Θωμᾶς ἀπομονώνει τοὺς ὅρους δικαιοσύνη καὶ ἀρετὴ, ὥστε νὰ τοὺς συσχετίσει, καὶ παραλείπει τοὺς ὅρους ἀδικία καὶ κακία τῶν ὁποίων ὁ συσχετισμὸς, ἤδη παρ' Ἄριστοτέλει, εἶναι μόνον συμπληρωματικὸς, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὸ πρῶτο ζεῦγος. Τὸ σπουδαιότερον εἶναι πῶς, εἰς τὸ λατινικὸν κείμενον, ὁ ὅρος *totā* (ὅλη) ἔχει ἀντικατασταθῆ διὰ τοῦ ὅρου *omnis* (πᾶσα), πράγμα ποῦ μεταβάλλει ἐντελῶς τὸ νόημα τῆς φράσεως: ἡ δικαιοσύνη παύει νὰ θεωρεῖται εἶδος, ἔστω καὶ κυρίαρχον, τοῦ γένους ἀρετῆ, ἐνῶ ἡ ἀρετὴ

ἐμφανίζεται εἶδος τοῦ γένους δικαιοσύνη. Ἀντικαθιστῶντας τὸν ὄρον ὅλη διὰ τοῦ ὄρου πᾶσα, ὁ Κυδώνης ἀπλῶς ἀποδέχεται τὴν ἀντίστοιχην ἀντικατάσταση στὸ λατινικὸ κείμενον, ἀδιαφορῶντας περὶ τῆς οὕτω δημιουργημένης σημαντικῆς σημασιολογικῆς διαφορᾶς ἣ, μᾶλλον, πιστοποιούμενος πὼς δὲν τὴν ἀντιλαμβάνεται. Ἡ στάσις αὐτῆ εἶν' ἐντελῶς σύμμορφος πρὸς τὶς προτεραιότητες ἀρχῆς, τὶς ὁποῖες ὁ ἴδιος ἔχει ἀποδεχθῆ.

Παράδειγμα δεύτερον. Ἀριστ., Πολιτικῶν, Α1, 1252 a 7: «ὅσοι μὲν οὖν οἴονται πολιτικὸν καὶ βασιλικὸν καὶ οἰκονομικὸν καὶ δεσποτικὸν εἶναι τὸν αὐτὸν οὐ καλῶς λέγουσιν· πλήθει γὰρ καὶ ὀλιγότῃ νομίζουσι διαφέρειν, ἀλλ' οὐκ ἔδει τούτων ἕκαστον, οἷον ἂν μὲν ὀλίγην, δεσπότην, ἂν δὲ πλείονων, οἰκονόμον, ἂν δ' ἔτι πλείονων, πολιτικὸν ἢ βασιλικὸν, ὡς οὐδὲν διαφέρουσαν μεγάλην οἰκίαν ἢ μικρὰν πόλιν». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 58,7 (σ. 38): «non bene dicunt qui dicunt civitatem et domum et alia huiusmodi differe solum multitudine et paucitate, et non specie». Κυδ., Ζήτ. LVIII, ἄρθρ. 7 (σ. 21 τοῦ χφ.): «Οὐ καλῶς φασιν οἱ λέγοντες πόλιν καὶ οἰκίαν καὶ τὰ τοιαῦτα διαφέρειν τῷ πολλῷ μόνον καὶ τῷ ὀλίγῳ, ἀλλ' οὐ καὶ εἴδει». Πάλιν ἐδῶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἀρχῆς τῆς ἀπλουστευτικῆς συρρικνώσεως εἰς τὴν λατινικὴν μετάφρασιν καὶ στὸ κυδώνειον κείμενον εἶναι προφανῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει τέσσερις κατηγορίες διοικούντων, ἀρχικῶς ἀπαριθμῶντάς τες ἀνεξαρτήτως ἐκτιμῆσεως ἢ ἀξιολογήσεως, ἐν συνεχείᾳ ὅμως προνοεῖ νὰ κλιμακώσῃ τὴν σπουδαιότητα τῶν ἀντιστοιχῶν εὐθυνῶν, ἀναφέρων κατὰ σειράν τὸν οἰκοδεσπότην, τὸν διαχειριστήν, τὸν πολιτικὸν καὶ τὸν ἡγεμόνα, ὥστε νὰ ὑπογραμμίσῃ πὼς διαφοροποιῶνται ἀλλήλων ἀπὸ ἀπόψεως ὅχι μόνον τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑπ' αὐτῶν διοικουμένων, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐμβελείας τῶν καθηκόντων τους. Παρατηρεῖται μετάβασις ἀπὸ ἓνα θέμα ποσοτικῆς εἰς ἓνα θέμα ποιοτικῆς⁶ τάξεως. Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, ὁ Ἀριστοτέλης εὐχαρίστως θὰ ὠνόμαζε τὴν μεταβολὴν αὐτὴν «μετάβασιν εἰς ἕτερον γένος»⁷. Ἀληθεύει, βεβαίως, ὅτι, πρὸς ὅσους διατείνονται πὼς οἱ λειτουργίες ποῦ ἀντιστοιχοῦν πρὸς ἐκάστην τῶν ἀπαριθμουμένων διοικητικῶν κατηγοριῶν δὲν διαφέρουν εἰμῆ ὡς πρὸς τὴν σπουδαιότητά των, ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιπαρτηρεῖ τὸ ἀντίθετον, ὅτι δηλαδὴ οἱ λειτουργίες αὐτὲς εἶναι ὅλως ἀνόμοιες, ἀναλόγως τῆς περιπτώσεως. Ὁ ἴδιος μάλιστα σημειώνει τὴν μεταξύ μεγάλου οἴκου καὶ μικρῆς

6. Ὁ Hegel θὰ ἐνθυμηθῆ τὸ ἀριστοτελικὸν αὐτὸ μάθημα, *Science de la logique*, ἔκδ. Lasson, τ. 1, σσ. 383-384, διακρίνοντας τὴν ποιοτικὴν διαφορὰν ποῦ προκύπτει ἀπὸ μίαν ποσοτικὴν αὐξησιν διὰ τῆς ὑπερβάσεως ἐνὸς κρισίμου, καιρικοῦ, σημείου. Πβ. E. Moutsopoulos, *Histoire et temporalité chez Hegel, Kairos. La mise et l'enjeu*, Paris, Vrin, 1991, σσ. 300-312, ἰδία σσ. 303-304.

7. Πβ. Ἀριστ., Ἀναλ. ὕστ., Γ 7, 75 a 38· *Περὶ οὐρανοῦ*, Α1, 268 b 1.

πόλεως ύφισταμένην διαφοράν. Ὁ Θωμᾶς ἀπομονώνει τὴν τελευταίαν αὐτὴν ἀναφοράν τοῦ Ἀριστοτέλους προκειμένου νὰ τὴν ἐντάξει στὸν ἰδικόν του λόγον, καὶ συμπυκνώνει τὰ ὑπόλοιπα εἰς τὴν φράσιν «*et alia huiusmodi*», τὴν ὁποίαν ὁ Κυδώνης μεταφράζει διὰ τοῦ καὶ τὰ τοιαῦτα, ἀπλοποιώντας τὴν ἀκόμη περισσότερο. Πλήν, ἀμφότεροι λησμονοῦν πῶς, παρ' Ἀριστοτέλει, γίνεται λόγος περὶ διαφορῶν μεταξύ λειτουργιῶν καὶ ὄχι μεταξύ πεδίων δράσεως. Ὡστόσο, δίκαιον εἶναι ν' ἀναγνωριστῇ σ' αὐτοὺς πῶς εἰς τίς ἀντίστοιχες ἐκφράσεις των ἡ ἰδέα τῆς ἀντιθέσεως μεταξύ ποσότητος καὶ ποιότητος ἐκτίθεται, εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν, καθαρώτερον ἀπ' ὅσον παρ' Ἀριστοτέλει, παρὰ τὸ συμπεπυκνωμένον τῶν κειμένων τους. Ἡ σπουδαιότης τῆς χρήσεως τοῦ ὅρου εἶδει ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὑποβαθμίζεται, οὕτως εἰπεῖν, ὡς ἐκ τῆς θέσεως τὴν ὁποίαν ὁ ὅρος αὐτὸς κατέχει ἐντὸς τῆς φράσεως, ἐνῶ οἱ δύο μεταγενέστεροι τοῦ Σταγειρίτου τοῦ ἀποδίδου εἰς τὸν ὅρον αὐτὸν ἐπιλεκτικὴν θέσιν εἰς τὸ τέλος τῆς προτάσεως.

Τρίτον παράδειγμα. Ἀριστ., Ἡθ. Νικομ., Ε 7, 1132b 1: «Ἐλήλυθε δὲ τὰ ὀνόματα ταῦτα, ἧ τε ζημία καὶ τὸ κέρδος, ἐκ τῆς ἐκουσίου ἀλλαγῆς· τὸ μὲν γὰρ πλέον ἔχειν ἢ τὰ ἑαυτοῦ, κερδαίνειν λέγεται, τὸ δ' ἔλαττον τῶν ἐξ ἀρχῆς, ζημιουῖσθαι». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 58, 11 (σ. 50): «*omne superfluum in his quae ad iustitiam pertinent, lucrum extenso nomine vocatur; sicut et omne quod minus est vocatur damnum*». Κυδ., Ζήτ. LVIII, ἄρθρ. 11 (σσ. 27-28 τοῦ χφ.): «πᾶν τὸ περιττεῦον ἐν τοῖς εἰς τὴν δικαιοσύνην ἀνήκουσιν ἐκτεταμένῳ ὀνόματι (ἧτοι ἐν γένει) κέρδος καλεῖται, ὡσπερ καὶ πᾶν τὸ ἔλαττον ζημία». Στὴν κεφαλιώδους σημασίας ἐκφοράν του, ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει πῶς οἱ ὅροι κέρδος καὶ ζημία προέρχονται («ἐλήλυθε») ἐκ τῆς ἐκουσίου ἀλλαγῆς. Ἡ δεύτερη πρότασις, «τὸ μὲν γὰρ... ζημιουῖσθαι», τίθεται ἀπλῶς ὡς αἰτιολογικὸν συμπλήρωμα τῆς φράσεως αὐτῆς. Εἰς τὴν πραγματικότητα, τὸν Θωμᾶν φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρει μονάχα τὸ ἐν λόγῳ συμπλήρωμα εἰς τὸ ὁποῖον ἀποδίδεται σπουδαιότης κατ' ἀποκλειστικότητα. Ὁ Κυδώνης ἀπλῶς ἀκολουθεῖ, ἐνῶ, διὰ τὸν Ἀριστοτέλη, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ συνόλου ἐστιάζεται εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἐκουσίου ἀλλαγῆς, τὸ δὲ ὑπόλοιπον τῆς φράσεως περιέχει ἀπλῶς σειρὰν ἀπλῶν διαπιστώσεων. Ἀντιθέτως, τὸ λατινικὸν κείμενον ἀναφέρεται στὴν ἀρχὴν τοῦ δικαίου: «*cuique suum*» (ἐκάστῳ τὰ ἑαυτοῦ)⁸, τὴν ὁποίαν ἡ

8. Ὁ ὅρος προέρχεται ἀπὸ τὸ ἰουστινιάνειον δίκαιον, D. 1, 1, 10 (Ulpianus): πβ. Π. Βραῦλα-Ἀρμένη, Περὶ θεοῦ, ψυχῆς καὶ ἠθικοῦ νόμου, Π. Βραῦλα-Ἀρμένη *Φιλοσοφικά ἔργα*, τ. 2, Θεσσαλονίκη, Ἰδρυμα Ἑρεῦνης καὶ Ἐκδόσεων Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, 1971, σ. 215, 26, ἐκδ. ὑπὸ Ε. Μουτσοπούλου καὶ Αἰκ. Δώδου, *Corpus Philosophorum Graecorum Recentiorum (CPGR)*, ἔκδ. ὑπὸ τῆν διεύθ. Ε. Μουτσοπούλου.

ἀριστοτελική ἔκφρασις «τὰ ἑαυτοῦ» ὑπαινίσσεται «πρὸ τοῦ γράμματος», διὰ τῆς ἀκομψῆς ἀποδόσεώς της: «*quae ad justitiam pertinent*». Ὁ Κυδώνης ἀποδεικνύεται, καὶ πάλιν ἐδῶ, πιστὸς μεταφραστῆς τοῦ Θωμᾶ καὶ δὲν κρίνει ἀναγκαῖον νὰ προστρέξει στὸ κείμενον τοῦ Ἀριστοτέλους ἄνευ, φαινομενικῶς, ἀποχρῶντος λόγου.

Τέταρτον παράδειγμα. Ἀριστ. Ἡθ. Νικομ., Α 1, 1004 b 27: «Ἐκαστος δὲ κρίνει καλῶς ἃ γιγνώσκει, καὶ τούτων ἐστὶν ἀγαθὸς κριτής». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 60, 1 (σ. 66): «*unusquisque bene iudicat quae cognoscit, et sic iudicium ad vim cognoscitivam pertinere videtur*». Κυδ., Ζήτημα LX, ἄρθρ. 1 (σσ. 35, σημ. 189 τοῦ χφ.): «Ἐκαστος ἃ γιγνώσκει καλῶς κρίνει καὶ οὕτω τὸ κρίνειν τῆς γνωστικῆς δυνάμεως εἶναι δοκεῖ». Ὁ Ἀριστοτέλης δείχνει νὰ ἐπαναλαμβάνει ἑαυτὸν συνδυάζοντας δύο προτάσεις φαινομενικῶς ταυτόσημες. Πρόκειται προφανῶς περὶ ὄχλου ἐντεταγμένου ἀπὸ κάποιον ἀντιγράφεα εἰς τὸ κείμενον ἐνὸς χειρογράφου ἀπὸ τὸ ὅποιον προῆλθον καὶ ἄλλα χειρόγραφα. Ἀντιθέτως, ὁ Θωμᾶς, ἀκολουθούμενος καὶ πάλιν πιστῶς ὑπὸ τοῦ Κυδώνη, ἀναφέρει μονάχα τὴν μίαν ἐκ τῶν δύο ὁμοίων προτάσεων, προφανῶς προελθοῦσαν ἐκ χειρογράφου ἄνευ τῆς ὡς ἄνω προσθήκης, γιὰ νὰ ἐξαγάγει τὸ σημαντικὸν συμπέρασμα πὼς ἡ κρίσις εἶναι ὕψις τῆς γνωστικῆς λειτουργίας.

Πέμπτον παράδειγμα. Ἀριστ., Ἡθ. Νικομ., Ε 7, 1132 a 20: «Τὸ δ' ἐπὶ τὸν δικαστὴν ἵεναι ἐστὶν ἐπὶ τὸ δίκαιον· ὁ γὰρ δικαστῆς βούλεται εἶναι ὅσον δίκαιον ἔμψυχον». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 60, 1 (σ. 68): «*homines ad iudicem confugiunt sicut ad quandam justitiam animatam*». Κυδ., Ζήτ. LX, ἄρθρ. 1 (σσ. 36, σημ. 196 τοῦ χφ.): «οἱ ἄνθρωποι καταφεύγουσιν εἰς τὸν δικαστὴν ὡσπερ εἰς τινα δικαιοσύνην ἔμψυχον». Καὶ πάλιν ἐδῶ ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῖ δύο φράσεις ὁπωσοῦν ἰσοδύναμες: ἡ πρώτη ἀναφέρεται εἰς τὸν προσφεύγοντα· ἡ δευτέρα, εἰς τὸν δικαστὴν. Πράγματι, ὁ προσφεύγων ἀπευθύνεται πρὸς τὸν δικαστὴν ὁ ὅποιος ἐνσαρκώνει τὴν δικαιοσύνην («τὸ δίκαιον»): ὁ δικαστῆς, πάλιν, ἀποδέχεται οἰκιοθελῶς («βούλεται») ὅτι τὴν ἐνσαρκώνει. Ὁ Θωμᾶς παραλείπει τὴν δευτέρην φράσιν θεωρῶντάς τιν ἐπιπλέον, ἐνδιαφερόμενος μονάχα γιὰ τὴν στάσιν τοῦ προσφεύγοντος καὶ ὄχι γιὰ τὴν στάσιν τοῦ δικαστοῦ, τὴν ὁποίαν ἐκλαμβάνει ὡς δεδομένην, προσλαμβάνει ὅμως ἀπὸ τὴν δευτέρην φράσιν τὸν ὅρον «ἔμψυχον», «*animatam*», διὰ τοῦ ὁποίου χαρακτηρίζει τὸν ὅρον «δίκαιον» («*justitiam*») τῆς πρώτης φράσεως. Τέλος, ἡ ἰσοδυναμία τῶν ὄρων «δίκαιον» καὶ «*justitia*» εἶναι ὅλως ἀτελής. Παρὰ ταῦτα, ὁ Κυδώνης υἱοθετεῖ τὸν ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ εἰσαγόμενον ὅρον «δικαιοσύνη» («*justitia*»).

Ἑκτον παράδειγμα. Ἀριστ., Ἡθ. Νικομ., Α 5, 1095 b 26: «Ἐπι δ' εἰκόσια τὴν τιμὴν διώκειν, ἵνα πιστεύσωσιν ἑαυτοὺς ἀγαθοὺς εἶναι· ζητοῦσι γοῦν ὑπὸ τῶν φρονίμων τιμᾶσθαι, καὶ παρ' οἷς γιγνώσκονται καὶ ἐπ' ἀρετῆ». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 63, 3 (σ. 10, 38): «*Honor enim nihil aliud esse quam reverentia quaedam*

alicui exhibitā in testimonium virtutis». Κυδ., Ζήτ. LX, ἄρθρ. 3 (σ. 70, σημ. 333 τοῦ χφ.): «Ἡ γὰρ τιμὴ οὐδὲν ἕτερον δοκεῖ εἶναι ἢ αἰδῶς τίς τιμὴ διδομένη εἰς μαρτύριον ἀρετῆς». Ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιμετωπίζει τὴν τιμὴν a parte hominum, καὶ παρέχει περὶ αὐτῆς ἐρμηνείαν ψυχολογικήν. Ὁ Θωμᾶς, ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ Κυδῶνη, τὴν ἀντιλαμβάνεται καθ' ἑαυτήν, παρέχοντας καὶ τὸν ὀρισμὸν τῆς. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, οἱ ἄνθρωποι ἐπιδιώκουν τίς τιμὲς ὡς ἐπιβεβαιώσεις τῆς ἀρετῆς των περὶ τῆς ὁποίας οἱ ἴδιοι ἀμφιβάλλουν εἰσέτι («ἵνα πιστεύσωσιν»). Πρὸς τοῦτο ἀναμένουν τιμὲς παρεχόμενες ὑπὸ τῶν «φρονίμων»⁹ οἱ ὅποιοι τοὺς ἐκτιμοῦν καὶ εἶναι ἀρμόδιοι νὰ ἐπιβραβεύσουν τὴν ἀρετὴν τους. Γιὰ τὸν Θωμᾶν, ἡ τιμὴ εἶναι τρόπος ἐκφράσεως σεβασμοῦ καὶ τεκμήριον, «testimonium», ἀναγνωρίσεως τῆς ἀρετῆς τοῦ τιμωμένου. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ γιὰ τὸν Κυδῶνην («μαρτύριον ἀρετῆς»).

Ἐβδομον παράδειγμα. Ἀριστ., Πολιτ., Α 8, 1256 b 15: «ὥστε ὁμοίως δῆλον ὅτι καὶ γενομένοις οἰητέον τὰ τε φυτὰ τῶν ζώων ἕνεκεν εἶναι καὶ τᾶλλα ζῶα τῶν ἀνθρώπων χάριν, τὰ μὲν ἡμέρα καὶ διὰ τὴν χρῆσιν καὶ διὰ τὴν τροφήν, τῶν δ' ἀγρίων εἰ μὴ πάντα, ἀλλὰ τὰ γε πλεῖστα τῆς τροφῆς καὶ ἄλλης βοήθειας ἕνεκεν, ἵνα καὶ ἐσθῆς καὶ ἄλλα ὄργανα γίνηται ἐξ αὐτῶν· εἰ οὖν ἡ φύσις μὴθὲν μῆτε ἀτελὲς ποιεῖ μῆτε μάτην, ἀναγκαῖον τῶν ἀνθρώπων ἕνεκεν αὐτὰ πάντα πεποιημένα τὴν φύσιν». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 64, 1 (σ. 20, 38): «Et inde est quod sicut in generatione hominis prius est vivum, deinde animal, ultimo autem homo, ita etiam ea quae tantum vivunt, ut plantae, sunt communiter propter animalia; omnia autem animalia sunt propter hominem. Et ideo si homo utatur plantis ad utilitatem animalium, et animalibus ad utilitatem hominum, non est illicitum, ut etiam patet per Philosophum. Inter alios autem usus maxime necessarius esse videtur ut animalia plantis utantur in cibum, et homines animalibus, quod sine mortificatione eorum fieri non potest. Et ideo licitum est et plantas mortificare in usum animalium, et animalia in usum hominum, ex ipsa ordinatione divina». Κυδ., Ζήτ. LXIV, ἄρθρ. 1 (σ. 74, σημ. 354-356 τοῦ χφ.): «Καὶ διὰ τοῦτο ὡσπερ ἐν τῇ τοῦ ἀνθρώπου γενέσει πρῶτόν ἐστι ζῶν, εἶτα ζῶον, καὶ ἐφεξῆς ἄνθρωπος, οὕτω καὶ τὰ ζῶντα μόνον, ὡσπερ τὰ φυτὰ, κοινῶς εἰσι τῶν ἄλλων εἵνεκα ζώων, καὶ τὰ

9. Π6. Ἀριστ., Τοπ., Ε 5, 134 a 34: «τὸ φρόνιμον ἴδιον τοῦ λογικοῦ». Πητ., Γ 16, 1417 a 26: «φρονίμου τὸ ὠφέλιμον διώκειν, ἀγαθοῦ τὸ καλὸν διώκειν». Ἡθ. Νικομ., Ζ 13, 1144 a 36: «ἀδύνατον φρόνιμον εἶναι μὴ ὄντα ἀγαθόν». Π6. P. Aubenque, *La prudence chez Aristote*, Paris, P.U.F., 1962, ἐνθα ἡ φρόνησις συνδέεται πρὸς τὴν ζήτησιν τοῦ καιροῦ. Π6. Ἡδὴ Πλάτ., Τίμ., 80 b: «ἔμφρονες», μ' ἀντιστοιχίαν πρὸς τὸν ὄρον «κομφίαι», τοῦ Θεαιτήτου, 156 a. Π6. E. Μουτσοπούλου, Ἡ σημασία τοῦ θαυμαστοῦ ἐν τῷ πλατωνικῷ «Θεαιτήτῳ», *Παρνασσός*, 7, 1965, σσ. 83-87.

ζῶα τῶν ἀνθρώπων. Καὶ διὰ τοῦτο εἴ τις χρῆται τοῖς φυομένοις εἰς τὴν τῶν ζῶων ὠφέλειαν, καὶ τοῖς ζῴοις πρὸς τὴν τῶν ἀνθρώπων, οὐχ ὁ μὴ ἔξεστι πράττειν, ὡς φησι καὶ ὁ Φιλόσοφος ἐν τῷ α' τῶν Πολιτικῶν. Τῶν δ' ἄλλων χρήσεων ἀναγκαιοτάτη εἶναι δοκεῖ, τὸ τοῖς φυτοῖς εἰς τροφήν χρῆσθαι τὰ ζῶα, καὶ τοὺς ἀνθρώπους τρέφεσθαι ἐκ τῶν ζῶων, ὅπερ ἀδύνατον γίνεσθαι μὴ φονευομένων τῶν ζῶων. Ὅθεν ἔξεστι καὶ τὰ φυτὰ τῶν ζῶων χάριν ἀποκτινύναι¹⁰ καὶ τὰ ζῶα διὰ τοὺς ἀνθρώπους, κατ' αὐτὴν τὴν θεῖαν τάξιν». Εἰς τὸ κείμενον τοῦ Ἀριστοτέλους διαπιστώνεται μιὰ τελεοκρατία ἐνύπαρκτος εἰς τὴν φύσιν, καὶ ἔκδηλος, ἐξ ἄλλου, εἰς τὸ σύνολον τοῦ οἰκοσυστήματος, ἀναγομένου εἰς θεῖαν τάξιν: τὰ φυτὰ χάριν τῶν ζῶων, τὰ ζῶα χάριν τοῦ ἀνθρώπου (τροφή, ἐνδυματικὲς ἀνάγκες, ἐργαλεῖα). Διὰ τῆς κυριολεκτικῶς πληθωρικῆς ἐρμηνείας τοῦ χωρίου ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ ἐπιδιώκεται διττός σκοπός: (α) νὰ δειχθῇ ἡ ἀπόλυτος ὑπεροχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸ πλάσιον τῆς φύσεως· καὶ (β) νὰ δικαιολογηθῇ ἡ διὰ λόγους πρακτικῶς σφαγῆ τῶν ζῶων. Ὁ Κυδώνης ἀρκεῖται κ' ἐδῶ εἰς τὴν μᾶλλον ἢ ἥττον πιστὴν μετάφρασιν τοῦ λατινικοῦ κειμένου.

Ὅγδοον παράδειγμα. Ἀριστ., Ἡθ. Νικομ., Η 7, 1149 a 25: «Ἐοικε γὰρ ὁ θυμὸς (= τὸ θυμικόν) ἀκούειν μὲν τι τοῦ λόγου, παρακούειν δέ, καθάπερ οἱ ταχεῖς τῶν διακόνων <οἶ>, πρὶν ἀκοῦσαι πᾶν τὸ λεγόμενον, ἐκθέουσιν, εἴτα ἀμαρτάνουσι τῆς προστάξεως, καὶ οἱ κύνες <οἶ>, πρὶν σκέψασθαι εἰ φίλος, ἂν μόνον ψοφήσῃ, ὑλακτοῦσιν». Θωμᾶς, *Summa theol.*, 2a 2ae, 724 (σ. 168, 38): «ira non perfecte audit rationem». Κυδ., Ζήτ. LXXII, ἄρθρ. 4 (σ. 143, σσμ. 601 τοῦ χφ.): «ἡ ὀργὴ οὐ τελείως ὑπακούει τῷ λόγῳ». Ὡς συνήθως, ὁ Θωμᾶς, ἀκολουθούμενος ὑπὸ τοῦ Κυδώνη, ἀπλουστεύει πάλιν ἐδῶ τὴν ἀναλυτικὴν ἔκθεσιν τοῦ Ἀριστοτέλους, προκειμένου νὰ θέσει τὸν τόνον ἐπὶ τοῦ χρησιμωτέρου, διὰ τὴν συλλογιστικὴν του, στοιχείου τοῦ ἀριστοτελικοῦ χωρίου. Τὸ πρᾶγμα θ' ἀποβῇ εὐκρινέστερον διὰ τῆς μεταφράσεως τοῦ χωρίου: «Τὸ θυμικόν («θυμὸς») φαίνεται νὰ ὑποτάσσεται (=«ὑπακούειν») εἰς τὸν λόγον· τοῦ συμβαίνει ὅμως νὰ ὑπακούει ἐσφαλμένως («παρακούειν»)»¹¹, ὅπως οἱ πρόθυμοι ὑπηρέται οἱ ὁποῖοι, πρὶν (καλὰ-καλὰ) ἀκούσουν μιὰν παραγγελία, σπεύδουν («ἐκθέουσιν»), μ' ἀποτέλεσμα («εἴτα») νὰ ἐκτελέσουν ἐσφαλμένως («ἀμαρτά-

10. Ρηματικός τύπος ἐν χρήσει ἤδη παρὰ Πλάτ., *Κρίτ.*, 48 c· *Γοργ.*, 466 c· 469 a· *Φαῖδ.*, 58 b· 62 c· *Πολιτείας* Η', 565 e.

11. Πέρα τῆς σημασίας τοῦ «κατανοεῖν ἐσφαλμένως», ὅπως ἐδῶ, «παρακούειν» ἐνδέχεται συχνάκις νὰ προσλαμβάνει καὶ τὴν σημασίαν τῆς «ἀνυπακοῆς». Πβ. Πλωτίνου, *Ἐνν.*, I, 1, 9, ὅπου ἡ πλανωμένη νόησις «οὐκ ἀνέμεινε τὴν τοῦ διανοητικοῦ κρίσιν». Πβ. E. Moutsopoulos, *The Idea of False in Proclus, The Structure of Being. A Neoplatonic Approach*, ed. by R. Baine Harris, Norfolk (Va.), Old Dominion Univ., Internat. Soc. for Neopl. Studies, 1982, σσ. 137-139, καὶ 174-176, σσμ. 16.

νουσι») τὴν προσταγή, καὶ (ὅπως) τὰ σκυλιὰ τὰ ὁποῖα πρὶν (καλὰ-καλὰ) διακρίνουν («σκέψασθαι») ἂν (ὁ ἐπισκέπτης) εἶναι φίλος, (ἀπλῶς καὶ) μόνον ἂν θορυβήσει, γαβγίζουσι»¹². Ὁ Ἀριστοτέλης χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρον «θυμὸς» μὲ τὴν σημασίαν τοῦ «θυμικοῦ», ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σύνολον τοῦ χωρίου¹³. Ὡστόσο, κατὰ τὴ διαδρομὴ τοῦ χρόνου μέχρι τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος, ὅπου τοῦτο τὸ πρῶτον μαρτυρεῖται¹⁴, ὁ ὄρος «θυμὸς» ὑπέστη σημασιολογικὴν διολίσθησιν, ὥστε κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα, διὰ τὸν Moerbeke καὶ τὴν ομάδα του, νὰ σημαίνει «ὀργήν». Ἐσφαλμένως ἄρα εἰς τὸ λατινικὸν κείμενον, τὸ ὁποῖον ὁ Θωμᾶς εἶχεν ὑπ' ὄψει, κεῖται «ira», «ὀργή». Ἡ σημασιολογικὴ διολίσθησις ἐξηγεῖται ὡς ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ πῶς ἡ ὀργὴ συνιστᾷ μέρος τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ θυμικοῦ (pars pro toto). Συνεπῶς, ὁ Ἀριστοτέλης οὐδόλως μνημονεύει τῆς ὀργῆς ἐν προκειμένῳ. Ἀπόδειξιν τύτου συνιστᾷ τὸ ὅτι ὁ ἴδιος χρησιμοποιοῖ τὸν ὄρον «ὀργή» ὅταν πράγματι περὶ ὀργῆς πρόκειται¹⁵. Οἴκοθεν νοεῖται ὅτι ἡ μετάφρασις τοῦ ὄρου «θυμὸς» διὰ τοῦ ὄρου «ὀργή», ἐσφαλμένη προκειμένου περὶ χωρίου τοῦ Ἀριστοτέλους, υἱοθετήθη ἀρχικῶς μὲν ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ, ἐν συνεχείᾳ ὁμως, ἀκρίτως, καὶ ὑπὸ τοῦ Κυδώνη λόγῳ, τῆς προτεραιότητος τὴν ὁποίαν ὁ τελευταῖος ἀποδίδει εἰς τὴν πιστότητα τῆς ἰδικῆς του μεταφράσεως τοῦ κειμένου τοῦ Θωμᾶ. Ὁ Κυδώνης ἀναμφισβητήτως ἔχει τὸ κείμενον τοῦ Ἀριστοτέλους πρὸ ὀφθαλμῶν. Δὲν ἔχει θέσιν ἐδῶ τὸ τοῦ Ὁρατίου «et idem indignor quandoque bonus dormitat Homerus»¹⁶. Γενικῶς εἰπεῖν, ἡ ἀναλυτικῶς

12. Πβ. ἤδη Ὁμήρου, Ὁδ., θ 289· πβ. Françoise Bader, *L'homme et la bête, le cuit et le cru*, *Diotima*, 30, 2002.

13. Πβ. Ἀριστ., *Τοπ.*, Δ 5, 126 a 10: «ἐν τῷ θυμοειδεῖ». Ἐπὶ τῆς ἀμφισημίας τοῦ ὄρου, πβ. Chr. Rowe, *The Treatment of Anger in Aristotle's Ethics and Rhetoric*, *Πρακτικά τοῦ Δ' Διεθνoῦς Συνεδρίου γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη*, Ἀθήνα, «Τὸ Λύκειον», 2001.

14. Πβ. ἤδη Εὐστρ. Νικαίας (1050-1120), *Corpus Arist. Gr.*, τ. XX, σ. 259, 32-33: «θυμὸς γάρ ἐστιν ζέσις τοῦ περὶ τὴν καρδίαν αἵματος δι' ὄρεξιν ἀντιληπῆσεως». Πβ. Αἰμ. Ξανθοπούλου, *Νεοπλατωνικὲς ἐπιδράσεις στὸ ἔργο τοῦ Εὐστρατίου Νικαίας*, κεφ. Περὶ ψυχῆς (ὑπὸ ἐκδ.).

15. Πβ. *Περὶ ψυχῆς*, A 1, 403 a 7 καὶ 26: «ὀργίζεσθαι, πάθος μετὰ σώματος»· πβ. *Ρητ.*, B 19, 1393 a 2. Περὶ τοῦ ὀρισμοῦ τῆς ὀργῆς, πβ. *Περὶ ψυχῆς*, A1, 403 a 30· Ἡθ. *Νικομ.*, Δ 11, 1125 b 26: «μεσότης περὶ ὀργάς»· 1126 a 16: «κατέχειν, πέψαι ἐν ἑαυτῷ τὴν ὀργήν»· Ἡθ. *Νικομ.*, E 10, 1135 b 29· 15, 1138 a 9· H 7, 1149 b 20· πβ. *αὐτόθι*, B 9, 1109 b 16: «πῶς, τίσιν ὀργιστέον». Εἰς ὅλ' αὐτὰ τὰ χωρία (καὶ σὲ πολλὰ ἄλλα ἀκόμη) ὁ Σταγειρίτης ἐπιμένει ἐπὶ τοῦ ὅτι ἡ ὀργὴ εἶν' ἐφικτὸν νὰ συγκροτηθῇ καὶ νὰ μετριασθῇ χάρις εἰς τὸν λόγον. Πβ. E. Moutsopoulos, *Variations sur le thème du kairos. De Socrate à Denys*, Paris, Vrin, 2002, κεφ. Kairos et comportement chez Aristote, σσ. 78-84.

16. Hor., *De arte poetica*, σσ. 358-359.

ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκφερομένη πρότασις («ἀκούειν μέντοι... παρακούειν δὲ») μεταφράσθη στὴν λατινικὴν, κ' ἐν συνεχείᾳ στὴν ἐλληνικὴν, μὲ τρόπον συνθετικὸν («non perfecte audit»), «οὐ τελείως ὑπακούει»).

Μέχρι τοῦδε, εἶχα σημειώσει περιπτώσεις συγκεκριμένες ὅπου ὁ Κυδώνης διορθώνει ἐπιτυχῶς, ὡσάκις δύναται, τὸ κείμενον τοῦ Θωμᾶ, λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὸ κείμενον τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὅσα ἐδῶ προηγῶνται ἀναφέρονται σὲ περιπτώσεις ὅπου ὁ Κυδώνης υἱοθετεῖ οἰονεῖ ἐν πᾶσι τὸ κείμενον τοῦ Θωμᾶ, ὅχι δίχως ν' ἀποτολμήσει ἕνιες παραλλαγές, ἔχοντας προηγουμένως προστρέξει στὸ ἀριστοτελικὸν κείμενον, παρὰ τὶς προτεραιότητες πού ἔχει θέσει εἰς ἑαυτόν, καὶ ἀποκλειστικῶς λόγω ἐπιζητήσεως τῆς τελειότητος. Ὅπωςδὴποτε, ὁ Κυδώνης ἐκπροσωπεῖ ἀφ' ἑαυτοῦ, καὶ μόνος, ἀρχικῶς, μιὰν ἐποχὴν ἐντόνων ἀνταλλαγῶν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς φιλοσοφίας μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Δύσεως, ἐποχὴν πού διήκει μέχρι τῶν ἡμερῶν μας. Οἱ ἀνταλλαγές αὐτὲς ἀπέβησαν ἄκρως γόνιμοι κ' ἐπαγγέλλονται μιὰν περαιτέρω αὔξουσαν ἀμφοτέρωθεν γονιμότητα τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

RÉSUMÉ

Un compromis bien tempéré: De Thomas d'Aquin à Aristote, à rebours. Initiatives et engagements.

Le moment historique du commencement de la philosophie néohellénique fait l'objet d'une sérieuse controverse: pour certains, il se situe au siècle des Lumières; pour d'autres, lors de la prise de Constantinople. Toutefois, si l'on veut déterminer ses origines, on doit prendre en considération la première assimilation créative de la pensée occidentale par les Grecs. On doit donc s'orienter vers l'année 1355, quand Démétrius Cydonès entreprit la traduction, en grec, de la *Somme théologique* et de la *Somme contre les Gentils* de Thomas d'Aquin. On peut noter ici un double mouvement qui consiste en l'introduction de la philosophie occidentale en Grèce et son intégration au sein de la pensée grecque. En témoigne le fait que Cydonès essaie de traduire fidèlement Thomas tout en demeurant également fidèle à Aristote toutes les fois où il s'agit de le citer. Cet effort de Cydonès devient évident à travers notre examen minutieux d'exemples concrets, choisis dans le texte de la traduction et confrontés avec le latin de Thomas, en procédant aux rectifications requises. Finalement, Cydonès apparaît comme le tout premier représentant d'une période d'échanges philosophiques intenses entre l'Occident et la Grèce, et qui se prolonge jusqu'à nos jours.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ. – Ἡ ἔννοια τοῦ ὠραίου, γνώσις ἢ συναίσθημα; ὑπὸ τοῦ Ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Ἀναστασίου Ζούμπου*.

Γεγονός εἶναι ὅτι δὲν μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε μὲ ὄρισμό τὴν ἔννοια τοῦ ὠραίου, γιατί δὲν ὑπάρχει τίποτα τὸ συγκεκριμένο. Πολλοὶ τῶν φιλοσόφων προσεπάθησαν νὰ τὴν ὀρίσουν βάζοντας σὰν βάση τὴν τάξη, τὴν συμμετρία, τὴν ἄρμονία κτλ., ἀλλὰ χωρὶς κανένα ἀποτέλεσμα γιὰ τὸν παραπάνω ὄρισμό. Ἐπειτα, ἓνα ἀντικείμενο ἔχει δύο ὄψεις, τὴν ἐσωτερική του καὶ τὴν ἐξωτερική του, τὸ περιεχόμενο δηλ. καὶ τὴν φόρμα, τὴν μορφή του. Αὐτὲς οἱ δύο ἔννοιες συγχρῶνται πάντα μεταξύ τους καὶ ἔτσι ἡ παράσταση τοῦ ὠραίου τεμαχίζεται στὰ δύο μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι τὸ ἓνα θὰ ὑστερεῖ ἔναντι τοῦ ἄλλου. Πολλὲς φορές στὴν ἔννοια τοῦ ὠραίου ὑπαισέρχεται ἡ γνώσις, ἡ ὁποία ἀνευρίσκει σ' αὐτὴ τὴν ὠφέλεια καὶ ἐξ αὐτῆς προσδιορίζει κανεὶς τὴν ἔννοια τοῦ ὠραίου· ἓνα μουσικὸ π.χ. κείμενο, ὅταν γνωρίζει κανεὶς τὸν τρόπο ἐκ τῶν προτέρων μὲ τὸν ὁποῖον ὁ συνθέτης ἔδωσε σ' αὐτὸ τὴν ἔκφρασή του, τότε λέει αὐτὸς ὅτι αὐτὸ εἶναι ὠραῖο· ἓνας φυσικὸς θαυμάζει τὴν «σταγόνα τοῦ νεροῦ», ὅταν γνωρίζει τὴν καταστρεπτικὴ τῆς δύναμη. Ἐπειτα, ἓνας σύντομος δρόμος προκαλεῖ τὴν ὠραιότητα, γιατί ὑποκρύπτει τὴν ὠφέλεια τῆς συντομίας· ἓνα ἐργαλεῖο, τὸ ὁποῖον συνεισφέρει εἰς τὸν ἄνθρωπο μυϊκὴ δύναμη, τ' ὀνομάζει αὐτὸς «ὠραῖο ἐργαλεῖο». Ἐπειτα, ἐρωτᾶται κανεὶς, ἂν εἶναι δυνατὸν στὴν ἔκφραση τοῦ ὠραίου, νὰ ξεχωρίσουμε τὴν ὠφελιμότητα ἀπὸ τὴν κυρίως ὠραιότητα· τὸ πρᾶγμα εἶναι ἄρκετὰ δύσκολο ἢ μάλλον ἀδύνατον· ἓνα π.χ. ποίημα μὲ δουλεμένους στίχους, μ' ἐντυπωσιακὲς λέξεις, χωρὶς ὅμως νὰ ἐκφράζει τίποτε καὶ ἀντιθέτως, εἶναι ἀμφιλεγόμενο· τί θὰ

* ZOUMPOS A.N., Der Begriff des "Schönen" beinhaltet "Gnosis" oder "Bewußtsein"?

ποῦμε λοιπὸν σ' αὐτὴ τῇ μονομέρεια; ἢ ἓνα κτίριο ἐξωτερικὰ ὠραῖο, ἐσωτερικὰ ὅμως ὄχι, καὶ τόσα ἀκόμα παραδείγματα μπορεῖ νὰ παραθέσει κανεὶς, χωρὶς νὰ ἔχει κάτι τὸ συγκεκριμένο· ἢ «νοητικὴ αἰσθητικὴ» ἀλλοιώνει τὴν ἔννοια τῆς ὁμορφιάς, ἐνῶ ἀντίθετα ἢ «συναισθηματικὴ αἰσθητικὴ» βλέπει τὸ ἀντικείμενο σὰν ἔργο ὁλόκληρο, χωρὶς γνώση, χωρὶς ὑπολογισμούς, χωρὶς ὠφελιμισμούς, ἀκέραιο καὶ ἀτεμάχιστο μὲ γνώμονα τὸ ἴδιο τὸ ἐγώ, χωρὶς νοητικὲς ἐξηγήσεις, ἀναλλοίωτο καὶ μὲ ὑποκειμενικὲς ἐξάρσεις, χωρὶς «φωνή» ὁ θεατῆς θεάζεταί τὸ ἔργο, χωρὶς νὰ μπορεῖ νὰ δώσει καμμιὰ ἐξήγηση μὲ τὸ δικό του λογικό· ἢ γλώσσα τοῦ συναισθήματος εἶναι ἢ σιωπὴ¹. Καὶ ἡ κατάληξις ἀκόμη περιμένει, τί εἶναι ὠραῖο;

Βέβαια τὸ ὠραῖο στὸν ὑποκειμενικὸ χῶρο μεταβάλλεται καὶ ἀντικατοπτρίζεται στὸ ὑποκείμενο ἀνάλογα μὲ τὴ διάθεση τοῦ τελευταίου. Ὁ Ἐγγελοσ θέλοντας νὰ παραστήσει τοῦτο διὰ τῆς τέχνης, σὰν ἰδέα, σὰν πραγματικότητα, δηλ. ἔξω ἀπὸ τόπο καὶ χρόνο, λέει: «τέχνη εἶναι ἢ διὰ τεχνητῶν μέσων παράστασις τῆς ἰδέας». Ἐπειτα, σὰν ἰδέα ἢ ἔννοια τοῦ ὠραίου ζεῖ στὸν ὑπερβατικὸ χῶρο καὶ δὲν προσκρούει συνεπῶς στὸν ἀνθρώπινο παράγοντα καὶ μένει ἐσαεὶ ἢ παραπάνω ἔννοια ἀμετάβλητη, ἀναλλοίωτη καὶ ἔξω ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα κριτήρια. Ἐτσι τὴν εἶδε, σὰν θεωρία τῶν Ἀξιῶν στὰ τελευταῖα χρόνια, ἡ γερμανικὴ σχολὴ τῆς Βάδης.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Begriff des "Schönen" beinhaltet "Gnosis" oder "Bewußtsein"?

In diesem Lehrgespräch (Dialog?) hat die oben dergestellte Theorie subjektiven Charakter.

1. Πρβ. Α.Ν. Ζουμπος, *Deux courts résumés*, Athènes, 1961, p. 3: "La conception du Beau n'est pas Logos, mais silence".

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ. – Τὸ κτῆμα τοῦ Ἡρώδου στὸν Μαραθῶνα, ὑπὸ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Βασιλείου Πετράκου*.

Ἡ ἀρχαιολογία τοῦ Μαραθῶνος ἔχει πολλὰ σκοτεινὰ σημεῖα τὰ ὁποῖα, πιθανῶς, δὲν θὰ διαφωτισθοῦν ποτέ. Νέα εὐρήματα μᾶς παρέχουν πληροφορίες γιὰ ἄλλα, τὰ ὁποῖα δὲν μᾶς εἶχαν ποτέ ἀπασχολήσει ἢ νομίζαμε ὅτι τὰ γνωρίζαμε, τουλάχιστον σὲ γενικὲς γραμμές. Ἀκολουθώντας τὴν παράδοση δύο μεγάλων προκατόχων μου, τοῦ Γεωργίου Σωτηριάδου καὶ τοῦ Σπυρίδωνος Μαρινάτου, ἀνασκαφῶν καὶ μελετητῶν τοῦ Μαραθῶνος, παρουσιάζω τὸ κείμενο νέας ἐπιγραφῆς στὴν ὁποία περιγράφεται τὸ κτῆμα τοῦ Ἡρώδου Ἀττικοῦ στὸν μεγαλύτερο δῆμο τῆς Τετραπόλεως¹.

Ἡ ὕπαρξη τῆς ἐπιγραφῆς ἔγινε γνωστὴ μόλις τελευταῖα, παρὰ τὸ ὅτι βρισκόταν σὲ κοινὴ θέα ἀλλὰ μὲ ἀόρατα τὰ γράμματα ἀπὸ τὸ παχὺ στρῶμα ποῦ εἶχαν δημιουργήσει ἀσβεστώματα πολλῶν δεκαετιῶν. Πρόκειται γιὰ μαρμάρινο ὀρθοστάτη ἀναθηματικῶ μνημείου, ὕψους 1.60 μ. καὶ πλάτους 0.72 μ., στὸν ὁποῖο εἶναι χαραγ-

* BASIL PETRAKOS, *Herodes' estate on the Marathon plain.*

1. Κύρια πηγὴ περὶ Ἡρώδου εἶναι ὁ βίος του, στὸ ἔργο τοῦ Φιλιστράτου, *Βίοι σοφιστῶν* 546-566, οἱ ἄφρονες ἐπιγραφές ποῦ χαράζονταν στὰ μνημεῖα ἢ τὰ ἀναθήματα ποῦ κατασκευάζονταν μὲ τὴ φροντίδα του, καὶ οἱ γλυπτές εἰκόνες τοῦ ἰδίου, τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας του, τῶν μαθητῶν του καὶ τῶν φίλων του αὐτοκρατόρων τῆς Ρώμης.

Πέραν τῆς μεγάλης ἐπὶ εἰδικῶν ζητημάτων, ποῦ ἀφορᾷ τὸν Ἡρώδη Ἀττικό, *βιβλιογραφίας* (παρὰ Tobin 373-399) τρία εἶναι τὰ κύρια σύγχρονα ἔργα στὰ ὁποῖα ἐξετάζεται συνολικῶς ὁ βίος τοῦ Ἡρώδου:

Paul Graindor, *Un milliardaire antique, Hérode Atticus et sa famille.* Le Caire 1930.

Walter Ameling, *Herodes Atticus. I, Biographie. II, Inscriptenkatalog.* Hildesheim 1983.

Jennifer Tobin, *Herodes Attikos and the city of Athens. Patronage and conflict under the Antonins.* Amsterdam 1997.

μένη, σὲ ἰαμβικὸ τρίμετρο, ἐπιγραφή 19 στίχων, ὕψ. γρ. 0.011 (τὸ Φ καὶ τὸ Ψ εἶναι 0.02). Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ χαραγμένο κείμενο, τοῦτο εἶχε συνταχθεῖ ἀπὸ τὸν Ἡρώδη Ἀττικὸ Μαραθῶνιο, εὐγενῆ Ἀθηναῖο καὶ φίλο αὐτοκρατόρων τῆς Ρώμης. Ἡ ἐπιγραφή βρέθηκε νὰ κεῖται ἐμπρὸς στὴν ἐκκλησία τῶν ἁγίων Παρασκευῆς καὶ Κυριακῆς τοῦ κτήματος Μπενάκη, στὸ Κάτω Σούλι, στὴ βόρεια παρυφῆ τοῦ πεδίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος.

Ἀπὸ τῆ φιλολογικῆ παράδοση καὶ τὶς ἀνασκαφές γνωρίζουμε, ὅτι ὁ Ἡρώδης εἶχε πολυτελεῖς κατοικίες στὴν Κηφισιά καὶ τὸν Μαραθῶνα στὶς ὁποῖες διέμενε κατὰ προτίμησιν. Στὴν Κηφισιά δευτερεύοντα οἰκοδομικὰ λείψανα καὶ ἐπιγραφές μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ κτιριακῶν ἐγκαταστάσεων πού τοῦ ἀνήκαν. Στὸν Μαραθῶνα δύο ἐπιγραφές μαρτυροῦσαν τὴν ὑπαρξὴ ἐκεῖ καὶ μεγάλης κτηματικῆς περιουσίας τῆς ὁποίας κύριο καὶ γνωστὸ ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. στοιχεῖο εἶναι ἡ τοιχογυρισμένη στὰ ἀρχαῖα χρόνια ἔκταση, δυτικὰ τοῦ βουνοῦ Κοτρῶνι, μεταξύ Αὐλώνας καὶ Οἰνός. Ἡ ἔκταση αὕτη ἐξ αἰτίας τοῦ πάντοτε ὄρατοῦ λίθινου φράκτου τῆς, περιμέτρου 3300 μ., ὀνομάστηκε ἀπὸ τοὺς μεσαιωνικοὺς κατοίκους τοῦ Μαραθῶνος *Μάντρα τῆς Γρηᾶς* καὶ ἦταν προσιτὴ μέσῳ μιᾶς πύλης, στὸ τόξο τῆς ὁποίας εἶχαν χαραχθεῖ, στὴν ἔξω καὶ τὴ μέσα ὄψη του, δύο σχεδὸν ὅμοιες ἐπιγραφές. Στὴν ἔξω ὄψη εἶναι χαραγμένη ἡ ἐπιγραφή² Ὁμονοίας ἀθανάτου πύλη | Ῥηγίλλης ὁ χῶρος | εἰς ὃν εἰσέρχει. Στὴ μέσα ὄψη εἶναι χαραγμένη³ ἡ σχεδὸν ὅμοια ἐπιγραφή: Ὁμονοίας ἀθανάτ[ου] | πύλη | Ἡρώδου ὁ χῶρος | εἰς ὃν εἰσέρχε[ι].

Ἀπὸ τὶς ἐπιγραφές προκύπτει ὅτι ἡ *Μάντρα τῆς Γρηᾶς*, ἐμβαδοῦ περίπου 680 στρεμμαμάτων, ἀνήκε στὴ Ῥηγίλλα, τὴ σύζυγο τοῦ Ἡρώδου, ἐνῶ ὁ ἐκτὸς τοῦ ἀρχαίου φράκτου χῶρος ἀνήκε στὸν Ἡρώδη τὸν ἴδιο. Αὕτη ἡ διαφοροποίηση τῶν ἰδιοκτησιῶν ἐξηγεῖται πλήρως μὲ τὴ νέα ἐπιγραφή τῆς ὁποίας τὸ κείμενο ἔχει ὡς ἑξῆς:

Χῶρος μὲν οὗτος ἀσιτιβὲς βάθρον τὸ πρὶν ἡχώ δὲ φήμης Ἀττικοῦ κλήζεται, νῦν καρποδέγμων τε οὔτε ἄωρος ἐστία, νεοχμὸν εὐρημ[α Ἀττ]ικοῦ, γύαι χθονὸς Μαραθῶνος, ὑψοῖ προσφερῆ γεωργίαν, δῶρον πατρῶας τοῦτ' ἐδεξάμην φρενός· Ἀκόνης δὲ κλειτύς ἀμφιπλιξ βέβηκέ νιν τρηχύς, πείρας οὐθαρ εἰς ἴσον πέδον· νηῶ δὲ δωροῦμαι σε φιλάττη πατρός ψυχῆ, γλυκειάς ἀντίδωρα σῆς τροφῆς,

ὁ χῶρος τοῦτος πού πρὶν ἦταν ἔρημη γῆ καὶ τὸν ἔλεγον τοῦ Ἀττικοῦ,
3 τῶρα εἶναι καρπερὸς κι ὄχι ἀγονη ἔκταση, τὸ νέο εὐεργέτημα τοῦ Ἀττικοῦ, χωράφια τοῦ Μαραθῶνος, στὰ ὑψώματα καρπίζουν,
6 τοῦτο τὸ δῶρο ἔχω τῆς πατρικῆς ἀγάπης· τῆς Ἀκόνης οἱ δύο πλαγιὲς κατηφορίζουν ἐδῶ τραχιές, σὰν μαστὸς πλοῦσις γῆς, ὡς τὴν ἴσια πεδιάδα·
9 στὸ ναὸ σὲ χαρίζω ἀγαπημένη τοῦ πατέρα εἰκόνα, ἀντιχάρισμα τῆς γλυκειᾶς τροφῆς πού δίνεις,

2. SEG XXIII 131.

3. IG II² 5189.

καινωτά καινῆς ἄργματα ἐκ γεωργίας.		τὰ πρωτόφαντα γιά τίς θυσιές ἀπό τίς νέες καλλιέργειες.
παῖς σός πανόλβω τῆδε σὺν κληρουχία	12	ἐγὼ ὁ γιός σου ἀπὸ τὴν πλούσια αὐτὴ κληρονομιά,
ἐπόπιόν τε ἀγαλμα δαίμονος σέβω,		τὸ περιβλεπτο ἀγαλμα τοῦ δαίμονος τιμῶ,
μορφὴν πατρῶαν, οὗτος Ἡρώδου βία.		τὴν πατρικὴ εἰκόνα, ἐγὼ ὁ Ἡρώδης.
τ(ὰ) δ' ἄλλα μοχθεῖν καιρὸς ὅσσα ἐφέεσο,	15	ἦλθε ἡ ὥρα νὰ γίνουιν ὅλα ὅσα ἐπιθυμοῦσες,
ἀροῦν, φυτεῦειν θαλλόν, ἀμπελοστατεῖν,		τὸ ὄργωμα, τὸ φύτεμα τῶν λιόδεντρων καὶ τῶν κλημάτων,
ἕλω δὲ καύλῃν οἷσιν Ἀττικὸν καλεῖν		τὸ ἄλωνι καὶ τὸ ὑποστατικό, ποῦ θὰ λέγονται Ἀττικός,
θήρας τ' ἐπιθρώσκοντα, τὼς πατὴρ πάρος:	18	τὸ πλούσιο κυνήγι, ὅπως ἔκανε ἄλλοτε ὁ πατέρας:
τοῖσι δὲ ἔχων σε δεξιάσσομαι πόνοις.		μὲ τέτοια ἔργα θὰ σὲ ὑποδεχθῶ.

Ὁ Ἡρώδης χρησιμοποίησε ἀρχαιοπρεπές, κλασικιστικὸ, ὕφος καὶ γλῶσσα, λέξεις ἀσυνήθιστες, μεταφορές, λέξεις τοῦ ἔπους καὶ ἐκφράσεις κατὰ μίμηση τῶν τραγικῶν.

Τὸ προσγεγραμμένο ἴωτα διατηρεῖται μόνο στὴ λέξη κληίξει (στ. 2). Ὁπου ἄλλοῦ εἶναι ἀναγκαῖο παραλείπεται (6, 14 πατρῶας, -αν· 9 νηῶ· 12 πανόλβω, τῆδε, κληρουχία).

Στ. 3 καρποδέγμων. Εἶναι λέξη ἀμάρτυρη καὶ συντίθεται κατὰ τὸ οἰκοδέγμων (ὁ δεχόμενος ἀνθρώπους στὸ σπίτι του) καὶ πολυδέγμων (ὁ δεχόμενος ἢ περιέχων κάτι σὲ μεγάλο βαθμὸ)⁴.

ἄωρος· σημαίνει τὸν μὴ ὄρμιμο, ἐδῶ ὅμως ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ ἄγονος.

ἐστία· ἐννοεῖται ἡ γῆ ὡς τροφός, ὅπως ἀναλύεται ἀπὸ τὸν Θεόφραστο, *περὶ εὐσεβείας*, ἀπόσπ. 19 (W. Pötscher, E.J. Brill, Leiden, 1964): ἵνα καθάπερ ἀγνὰ θύματα τῶ δαιμονίῳ τῶν ἀνθρώπων ἕκαστος ἀπαρχόμενος τύχη τῆς ὀσίας καὶ τῆς παρὰ τῶν θεῶν ὠφελείας. πάντων δὲ μεγίστη καὶ πρώτη ἡ τῶν καρπῶν ἐστίν, ἧς καὶ ἀπαρκτέον μόνης τοῖς θεοῖς καὶ τῇ γῆ τῇ τούτους ἀναδούση. κοινὴ γάρ ἐστιν αὐτὴ καὶ θεῶν καὶ ἀνθρώπων ἐστία.

Στ. 8 τρηχύς, τραχύς· ἐπικός καὶ ἰωνικός τύπος.

οὔθαρ, μαστός· ἡ λέξη ἔχει ἔννοια μεταφορικὴ· πρβ. Ἰλ. I, 141: Ἄργος ἰκοίμεθ' Ἀχαϊκόν, οὔθαρ ἀρούρης· Ἀριστοφ., *Γεωργοὶ* 110-111 (Hall-Geldart, Oxford): ὦ πόλι φίλη Κέκροπος, αὐτοφυῆς Ἀττικὴ, | χαῖρε λιπαρὸν δάπεδον, οὔθαρ ἀγαθῆς χθονός.

Στ. 9 νηῶ· ἰων. τύπος τῆς λ. ναός, ἄττ. νεώς. Πρβ. τὴν μεγάλη ἐπιγραφὴ τοῦ Μαρκέλλου Σιδήτου, ἀπὸ τὸ Τριόπιον τῆς Ρώμης⁵ ποῦ ἀφορᾷ κτήση τοῦ Ἡρώδου. Οἱ τύποι νεώς, νηός ἐναλλάσσονται (στ. 44, 46, 90).

Στ. 11 καινωτά· λέξη ἀμάρτυρη, πιθανῶς ἐκ τοῦ καινός, χάριν τῆς παρηγήσεως (καινωτὰ καινῆς). Λιγώτερο πιθανὸν εἶναι νὰ παράγεται ἀπὸ τὸ ρῆμα κταίνω (κτείνω) καὶ νὰ ἔχει τὴν ἔννοια τοῦ κόβω (τὰ ἄργματα).

4. Ἀπὸ τὸν Ἡσύχιο παραδίδεται δεγμόν· ὁδὸν καὶ δεγμών· χρόνος.

5. IG XIV 1389, Ameling II, 146.

ἄργματα, ἀπαρχές. Πρβ. Ὀδυσσ. ξ, 446: ἦ ῥα καὶ ἄργματα θύσε θεοῖσ' αἰειγενέτησι.

Στ. 15 Ἡρώδου βία. Πρβ. περιφράσεις, ἐπὶ ἰσχυρῶν προσώπων: Ἰλ. Ε, 781: πλεῖστοι καὶ ἄριστοι | ἕστασαν, ἀμφὶ βίην Διομήδεος ἵπποδάμοιο· Βακχυλ. Ἐπίνικοι 5, 181: Δία τε Κρονίδαν | ὕμνησον Ὀλύμπιον ἀρχαγόν θεῶν, | τὸν τ' ἀκαμαντορόαν | Ἄλφεόν, Πέλοπός τε βίαν.

ΤΔΔΑΛΛΑ ὁ λίθος.

Στ. 16 ἀμπελοστατεῖν, φυτεύω ἀμπέλι. Πρβ. ἐπιγραφή⁶ τῆς Κῶ (1ου αἰ. π.Χ.): θυόνται δὲ καὶ σκανοπαγείσθων καὶ τοὶ ἀγορά[ξ]αντες ὠνάν ἀμπελοστα(τ)εύντων καὶ τῶν γυναικείων σωμάτων κατὰ ταυτά. Πολυδεύκουσ, Ὀνομαστικόν VII, 141: τὰ ῥήματα γεωργῆσαι, φυτουργῆσαι, ἀμπελουργεῖν καὶ ἀμπελοστατεῖν, κηπουρεῖν, ἄλσκοκομεῖν, ἐλαιοκομεῖν.

Στ. 17. Ἐγινε ἀπὸ τοὺς Ἀρχαίους ἀτελής ἀπόπειρα νὰ σῆσται ὁ στίχος.

Οἱ περισσότερες τῶν δύο ἑκατοντάδων ἀρχαῖες ἐπιγραφές ποὺ σώθηκαν ἕως ἐμᾶς καὶ ἀφοροῦν τὸν Ἡρώδη Ἀττικό, ἀποτελοῦν σημαντικὴ πηγὴ γιὰ τὴ γνώση τοῦ βίου του. Ἡ νέα ἐπιγραφή ὅμως εἶναι ἡ πρώτη, καὶ μόνη, ἡ ὁποία παρέχει ἀπολύτου ἀκριβείας πληροφορίες γιὰ τὸ ἀορίστως γνωστὸ κτῆμα τοῦ Ἡρώδου στὸν Μαραθῶνα, γιὰ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο περιῆλθε στὴν κυριότητά του, γιὰ τὴ μορφὴ του καὶ τὴ θέση του καὶ γιὰ τὴν καλλιέργειά του. Ἀκόμη μᾶς προσφέρει καὶ τὴν ὀνομασία τοῦ βουνοῦ ποὺ δέσποζε στὸ κτῆμα, τὸ μόνον ἀρχαῖο τοπωνύμιον ποὺ γνωρίζουμε γιὰ ὅλη τὴν περιοχὴ τοῦ Μαραθῶνος⁷.

Ὁ Ἡρώδης γεννήθηκε⁸ μεταξύ 101 καὶ 103 μ.Χ. στὸν Μαραθῶνα καὶ ἀπέθανε⁹ στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ 170. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή προκύπτει ὅτι ὁ πατέρας του Ἀττικός εἶχε πεθάνει ὅταν αὐτὴ χαράχτηκε. Ἡ Ρήγιλλα δὲν μνημονεύεται. Ὁ γάμος τῆς μὲ τὸν Ἡρώδη ἔγινε πρὸ τοῦ 143 μ.Χ., ἀκριβῶς πρὶν αὐτὸς γίνε ὑπάτος στὴ Ρώμη¹⁰. Ἡ ἐπιγραφή λοιπὸν χρονολογεῖται μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀττικοῦ, ὁ

6. Fr. Sokolowski, *Lois sacrées des cités grecques* (1969) 168 στ. 8.

7. Δὲν φαίνεται πιθανόν, ὅτι τὸ ἄλσος στὸ ἐπιτύμβιον τοῦ Αἰσχύλου (*Αἰσχύλου βίος* 11) εἶναι τοπωνύμιον. Ἀποτελεῖ μᾶλλον περιγραφικὴ ἔκφραση τοῦ ἴδιου τοῦ τραγικοῦ, γιὰ νὰ ὁρισθεῖ ὁ τόπος ὅπου εἶχε ἐκδηλωθεῖ ἡ ἀνδρεία του κατὰ τὴ μάχη τοῦ 490 π.Χ. Δὲν φαίνεται, ἀκόμη, πιθανόν, ὅτι μετὰ τὴ μάχη ζήτησε ἀπὸ κάποιον ντόπιον νὰ τοῦ πεῖ τὸ ὄνομα τοῦ δασυλλίου ὅπου μόλις εἶχε πολεμῆσει! Κατὰ τὴν παράδοσιν οἱ Ἀθηναῖοι, εὐθὺς μετὰ τὴ μάχη, γύρισαν στὴν Ἀθήνα.

8. Ameling II, 2 ἀρ. 13. Tobin 33.

9. Tobin 47.

10. Tobin 32.

ὁποῖος ἐπῆλθε¹¹ τὸ 138 μ.Χ., καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν γάμο τοῦ Ἡρώδου πού ἔγινε γύρω στὸ 143 μ.Χ.

Τὸ κτῆμα τὸ ὁποῖο ὁ Ἡρώδης κληρονόμησε ἀπὸ τὸν πατέρα του ἦταν ἀκαλλιέργητο καὶ οἱ τότε κάτοικοι τοῦ Μαραθῶνος τὸ προσδιόριζαν μὲ τὸ ὄνομα τοῦ κατοῦχου του: Ἀττικοῦ κλήριζεται. Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς ὀνομασίας διατηρεῖται ἕως σήμερα καὶ τὸν βλέπουμε σὲ συνοικίες τῆς Ἀθήνας: Ζωγράφου, Γουδῆ, Ἐξάρχεια, Κολιάτσου, Γαλάτσι (Γαλάκη), Χαφτεῖα.

Τὸ νέο κείμενο ἀποτελεῖ ἐννοιολογικὸ σύνολο καὶ τὰ μέρη του διακρίνονται εὐκόλα. Στους στίχους 1-2 περιγράφονται ἡ κατάσταση καὶ ἡ ὀνομασία τοῦ κτήματος πρὶν περιέλθει στὴν κατοχὴ τοῦ Ἡρώδου. Στους στίχους 3-6 ἀντιπαρατίθενται ἡ παλαιὰ μορφή τοῦ κτήματος μὲ τὴ νέα, αὐτὴ πού εἶχε κατὰ τὴ στιγμή τῆς σύνθεσης τῆς ἐπιγραφῆς. Στους στίχους 7-8 μνημονεύεται ἡ θέση τοῦ κτήματος. Στὸ μέσον του περίπου ὑψώνεται ἓνα βουνὸ τὸ ὁποῖο ὀνομάζεται Ἀκόνη. Ἡ λέξις αὐτὴ γιὰ τοὺς Ἀρχαίους σήμαινε τὸν σκληρὸ λίθο, τὸν μελανὸ σχιστόλιθο, τὸν χαλαζία, τὴ λυδία λίθο. Σὺζεται στὴ νεοελληνικὴ καὶ μ' αὐτὴν δηλώνεται ἡ ἀκονόπετρα πάνω στὴν ὁποία ἀκονίζονται μαχαίρια καὶ ἄλλα ἐργαλεῖα. Οἱ Ἀρχαῖοι τοῦ Μαραθῶνος ὀνόμασαν τὸ βουνὸ ἔτσι ἐξ αἰτίας τοῦ σκληροῦ πετρώματός του, τὸ ὁποῖο εἶναι σκληρὸς ἀσβεστόλιθος, σχεδὸν μάρμαρο. Οἱ νεώτεροι κάτοικοι τοῦ Μαραθῶνος, ἀπὸ τὸν μεσαῖωνα ἕως σήμερα, ὀνομάζουν τὸ βουνὸ Κοτρῶνι καὶ ἡ ὀνομασία αὐτὴ δηλώνει, ὅπως καὶ ἡ ἀρχαία, τὴ σύσταση τοῦ βουνοῦ, τὸ σκληρὸ πέτρωμά του. Σήμερα λέγοντας κοτρῶνι ἐννοοῦμε σκληρὸ, βαρὺ, ἀκατέργαστο καὶ ἄμορφο λίθο καὶ προφανῶς οἱ Ἀρχαῖοι τὸ ἴδιο ἐννοοῦσαν μὲ τὴ λέξις ἀκόνη ἢ ὁποῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰδικὴ ἐννοια πού προανέφερα, θὰ εἶχε καὶ τὴν σημερινὴ τῆς λέξεως κοτρῶνι. Δὲν διατηρήθηκε ἡ ἀρχαία ὀνομασία τοῦ βουνοῦ ἀλλὰ ἡ σημερινὴ ἀποτελεῖ ἀκριβῆ ἀπόδοσή της. Τοῦτο δείχνει, ὅτι οἱ Ἀρχαῖοι ἀλλὰ καὶ οἱ νεώτεροι κάτοικοι τοῦ Μαραθῶνος εἶχαν προσέξει τὸ δυσμενὲς γιὰ τὴν καλλιέργεια χαρακτηριστικὸ τοῦ βουνοῦ, τὴν πετρώδη σύστασή του, καὶ ἀναλόγως τὸ ὀνόμασαν. Ἡ Ἀκόνη ἀποτελοῦσε τὸ κέντρο μιᾶς μεγάλης ἐντελῶς ἐπίπεδης ἔκτασης (ἴσον πέδον), ἢ ὁποῖα εἶναι ἡ πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος, τὸ πεδίον.

Στους στίχους 9-11 ὁ Ἡρώδης, γεμᾶτος εὐγνωμοσύνη πρὸς τὸν πατέρα του, ἀφιερώνει σὲ κάποιον ναὸ τὴν γλυπτὴ εἰκόνα του. Προφανῶς ἡ ἀνάθεση ἔγινε στὸν ναὸ, ἔξω ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἦταν ἰδρυμένο τὸ μνημεῖο μὲ τὴν νέα ἐπιγραφὴ. Ἡ εἰκόνα τοῦ Ἀττικοῦ ἦταν ἄγαλμα ὀλόκληρο (ἐπόπιον-περίοπτον) καὶ ὄχι προτομὴ ἢ ἐρμαϊκὴ στήλη, μορφὲς πού προτιμοῦσε ὁ σοφιστής. Συγχρόνως προσφέρει στὴ θεότητα πού

11. Tobin 20.

λατρευόταν στον ναό τις άπαρχές από τις νέες καλλιέργειες που γίνονταν στο κτήμα.

Στους στίχους 12-14 την εικόνα του πατέρα του ταυτίζει με το περίβλεπτο άγαλμα της θεότητας του ναού. Ο ναός ό οποίος βρισκόταν μέσα στην ιδιοκτησία του Ήρώδου είχε, πιθανώς, κατασκευασθεί για να τιμηθεί με λατρεία ό Άττικός, κάτι που δέν θα ήταν δυνατόν να γίνει σε ναό των δήμων της Τετραπόλεως του Μαραθώνος.

Στους στίχους 15-19 ανακοινώνει στον νεκρό πατέρα του, ότι εκπληρώθηκαν οι επιθυμίες τις όποιες εκείνος δέν είχε προλάβει να πραγματοποιήσει. Ο Άττικός είχε σκοπό να καλλιεργήσει το κτήμα. Τουτό το λέγει ό Ήρώδης στον στίχο 15: τ(ά) δ' άλλα μοχθεῖν καιρός όσα εφείεσο και ακολουθοῦν τά έργα που είχε σχεδιάσει να κάνει ό Άττικός: όργωμα του κτήματος, φύτεμα ελαιοδένδρων¹² και άμπελιών, κατασκευή άλωνιού και άγροικίας ή όποία όνομάζεται αυλή, λέξη με ποικίλες έννοιες¹³. Η καλλιέργεια της έλιάς ήταν κύριο στοιχείο της οικονομίας του Μαραθώνος και ό Ήρώδης φυτεύει σε μεγάλες έκτασεις ελαιόδενδρα για έκμετάλλευση.

Η άλλως, τó άλλωνι, που μνημονεύεται στον στίχο 17, ύπονοι καλλιέργεια σιτηρών. Η αυλή ήταν οι αποθήκες για τά γεννήματα και οι λοιπές έγκαταστάσεις, αναγκαίες στις μεγάλες άγροτικές έπιχειρήσεις, άκόμη και σάνες για τά κοπάδια και βουστάσια. Όλες αυτές οι κατασκευές βρίσκονταν στην περιφραγμένη έκταση της Μάντρας της Γρηάς, όπου έχει διαπιστωθεί ή ύπαρξη κτηρίων της έποχής του Ήρώδου. Στον ίδιο στίχο επανέρχεται ή όνομασία του κτήματος. Όλη ή έκταση που καλλιεργείται, με τις έγκαταστάσεις που περιέχει, θα όνομάζεται Άττικός.

Έως τώρα ως κτήμα του Ήρώδου στον Μαραθώνα θεωρείτο κυρίως ή έκταση που περικλείει ή Μάντρα της Γρηάς και γίνονταν εύλογες ύποθέσεις ότι εκτεινόταν και πέραν αυτής. Τώρα γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι ή ιδιοκτησία άπλωνόταν ανατολικά και δυτικά του βουνού Κοτρώνι και σ' αυτήν πρέπει να περιλάβουμε την πεδιάδα της Αύλωνας και μεγάλο μέρος του πεδίου του Μαραθώνος, από τó Κοτρώνι έως και τó Κάτω Σούλι όπου είχαν βρεθεί άναθήματά του, όπως ή νέα έπιγραφή, αλλά και εκτός των όρίων του Μαραθώνος, έως τον Βαρνάβα, όπου έχει βρεθεί άναθήμά του με άρά. Η ιδιοκτησία του εκτεινόταν άκόμη και προς Νότον, στην περιοχή του Βρανά και του μικρού έλους της Μπρεζίζας. Εκεί, στο μικρό νησί που αποτελούσε άλλοτε ή Μπρεζίζα, ό Ήρώδης είχε κατασκευάσει πολυτελή ναό

12. Ο Μαραθών, δηλ. ή πεδιάδα του χαρακτηριζόταν στην αρχαιότητα ως λιπαρά Μαραθών. Πίνδ. Όλυμπ. 13,110 (157) και ως τέμενος βαθύδενδρον ελαιοκάρπου Μαραθώνος, Νον., Διονυσ. 13, 184).

13. Διον. Άλικαρν. 6,50.

τοῦ Κανώβου καὶ ἄλλων αἰγυπτιακῶν θεοτήτων καὶ ἐπίσης πολυτελές βαλανεῖο, προφανῶς σὲ ἰδιοκτησία του.

Γνωρίζουμε ἀπὸ τὸν Φιλόστρατο, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἀντιπαθοῦσαν τὸν Ἡρώδη γιὰ τὴν ἔντεχνη ἀκύρωση τῆς διαθήκης τοῦ πατέρα του ἀπὸ τοὺς ὄρους τῆς ὁποίας ὠφελοῦνταν ὅλοι οἱ πολῖτες¹⁴. Οἱ κάτοικοι τοῦ Μαραθῶνος εἶχαν ἐξ ἴσου λόγους νὰ τὸν ἀντιπαθοῦν. Τοὺς στεροῦσε τὴν πλέον εὐφορη περιοχὴ τοῦ δήμου, ἡ ὁποία εἶχε μείνει ἀκαλλιέργητη ἐπὶ ἀρκετὸ διάστημα, ὅσο ζοῦσε ὁ Ἀττικός. Ἴσως καὶ αὐτὸς τὴν εἶχε ἀποκτήσει μὲ τὸ σύστημα τῶν δανείων, τῆς τοκογλυφίας καὶ τῶν κατασχέσεων πού ἐφάρμοσε ὁ Ἡρώδης γιὰ νὰ ἀκυρώσει, οὐσιαστικά, τὴ διαθήκη τοῦ πατέρα του.

Στὴν περιοχὴ τοῦ Μαραθῶνος ἔχουν βρεθεῖ ἀναθήματα τοῦ Ἡρώδη τὰ ὁποῖα φέρουν χαραγμένη τὴ γνωστὴ κατάρρα του γιὰ ἐκεῖνον πού θὰ τὰ ἔβλαπτε ἢ θὰ τὰ μετακινούσε¹⁵. Αὐτὰ ἦσαν ἰδρυμένα σὲ ἰδιοκτησίες τοῦ σοφιστοῦ. Παρὰ ταῦτα ὁ Ἡρώδης θεώρησε ἀναγκαία τὴ χάραξη τῆς κατάρρας, γιὰτὶ ἡ ἀντιπάθεια τῶν ντόπιων πρὸς τὸ πρόσωπό του ἦταν τόση, ὥστε νὰ ἐκδηλώνεται ἐνεργῶς καὶ στὰ ἄψυχα ἔργα τῆς τέχνης, τὰ ἀφιερωμένα στοὺς θεοὺς. Τέτοια ἀναθήματα μὲ κατάρρες ἔχουν βρεθεῖ στὸν Ραμνοῦντα καὶ στὸν Βαρνάβα, τόπους ἀρκετὰ μακρυνούς ἀπὸ τὸν Μαραθῶνα, πρᾶγμα πού δηλώνει ὅτι ἡ ἐχθρότητα πρὸς τὸ πρόσωπό του ἦταν καθολικὴ.

Ἡ Μάντρα τῆς Γρηᾶς ἀποτελοῦσε μέρος τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας τοῦ Ἡρώδη στὸν Μαραθῶνα καὶ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιγραφὴ τῆς πύλης της συμπεραίνουμε ὅτι ἀποτελοῦσε δῶρο τοῦ Ἡρώδη πρὸς τὴν Ρήγιλλα¹⁶. Τίποτε δὲν μᾶς βεβαιώνει ὅτι ὁ λίθινος περίβολος, ἡ Μάντρα, κατασκευάστηκε μετὰ τὸν γάμο καὶ τὴν συνακόλουθη δωρεά. Ἐφ' ὅσον στὸν περιφραγμένο χῶρο ὑπῆρχαν ἐγκαταστάσεις, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ νέα ἐπιγραφὴ, ἀναγκαία ἦταν ἐξ ἀρχῆς ἡ περιτείχιση τῆς ἔκτασης μέσα στὴν ὁποία θὰ φυλάγονταν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ γεννήματα καὶ κοπάδια. Ἐκεῖ θὰ ἦταν καὶ ἡ πολυτελὴς κατοικία του, ὅπου συγκεντρώνονταν καὶ οἱ νέοι τῆς Ἀθήνας, μαθητές του, γιὰ νὰ ἀκούσουν τὴ διδασκαλία του. Αὐτοὶ θὰ φιλοξενούνταν σὲ ἰδιαίτερα διαμερίσματα. Τοῦτο ἐξυπονοεῖται ἀπὸ χωρίο τοῦ Φιλοστράτου¹⁷ κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ σοφιστὴς Ἀλέξανδρος ὁ ἐπονομαζόμενος Πηλοπλάτων πού ἐπρόκειτο νὰ δώσει στὴν Ἀθήνα διαλέξεις ἀκούων δὲ τὸν Ἡρώδη ἐν Μαραθῶνι δισπώμενον καὶ τὴν νεότητα ἐπακολουθοῦσαν αὐτῷ πᾶσαν γράφει πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν αἰτῶν τοὺς Ἕλληνας, καὶ ὁ Ἡρώδης «ἀφίξομαι» ἔφη «μετὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ αὐτός».

14. Βίοι σοφιστῶν 540.

15. Συλλογὴ παρὰ Tobin 117-145 στὴν ὁποία περιλαμβάνονται καὶ ὅσες βρέθηκαν μετὰ τὴν δημοσίευση IG II² 13188-13208.

16. Tobin 249.

17. Βίοι σοφιστῶν 571.

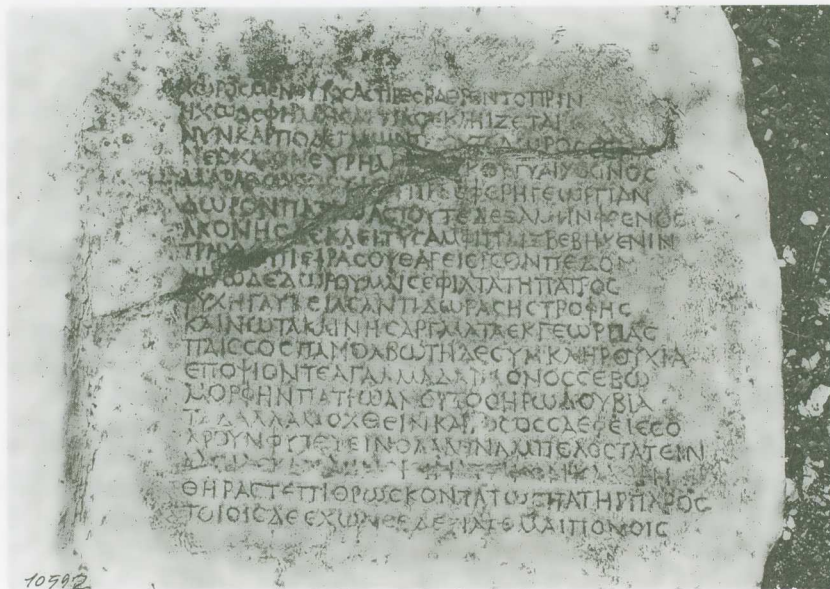
Ἡ πύλη μὲ τις ἐπιγραφὰς προστέθηκε μετὰ τὸν γάμο τοῦ Ἡρώδη καὶ ἀποτελοῦσε ἐπίδειξη πλοῦτου ἐκ μέρους τοῦ Ἡρώδου καί, κυρίως, τὸ περιτύλιγμα τοῦ δώρου πρὸς τὴ σύζυγό του, γιατί ἡ ἔκταση πού τῆς χάρισε ἦταν πολὺ μικρὸ τμῆμα τῆς ἀπέραντης ἰδιοκτησίας του.

SUMMARY

Herodes' estate on the Marathon plain

An inscription found on the Benakis estate on the Marathon plain describes the property of Atticos on Marathon which his son Herodes Atticos inherited. The inscription can be dated after 138 A.D. when Atticos died and before the marriage of Herodes Atticos with Regilla that took place before 143 A.D.

The property which was named *Atticos*, is generally described as deserted and uncultivated until Herodes made it fertile. A mountain named *Akone* dominates its large flat expanse. On a sanctuary of the area, Herodes dedicates a statue of his father. Also mentioned in the inscription are agricultural improvements on the property and agricultural installations.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΔΑ)

ΜΗΧΑΝΙΚΗ. – Co-opetive Team Education and Learning: A New Paradigm for Higher Education, by Corresponding member of the Academy of Athens James C. Seferis, Lambros B. Georgoulis, Louisa M. Seferis and M. Salouhou*, University of Washington, Seattle, Washington.

ABSTRACT

An innovative and interactive educational process is being developed at the University of Washington in engineering classes using newly devised learning strategies from industry and academia combined with a unique teaching approach: integrated teams. The teams have evolved in such a way that they currently consist of professors and industry leaders as integrators and catalysts; senior graduate students and field specialists as facilitators; and full and part time students with diverse experiences and backgrounds as students. They are fused together through experiential learning and projects in which all are stakeholders and have a chance to influence its outcomes in real time.

This non-traditional approach, based on “complete and collaborate” learning principles, creates a dynamic learning environment by incorporating teaming concepts into teaching, learning, and facilitation. The evolving methodology of this alternative has been applied in several undergraduate and graduate chemical engineering classes, placing emphasis on solving engineering and business problems through teamwork – a necessary skill for succeeding in today’s workplace. The achievements of this new approach were; 1) increased student participation in the overall process, promoting a better retention of information; 2) more efficient and rapid learning of the fundamental course material; and 3) increased breadth of learning on related subject matter. The framework for this educational experience was inspired by the teaming concept system integration used by the Boeing company during the design and implementation of the Boeing 777 airplane. The current University learning processes were developed at the Polymeric Composites Laboratory, at University of Washington Department of Chemical engineering where they were used in conjunction with experiential learning to enhance both the speed and efficiency of education.

* ΔΗΜ. ΣΕΦΕΡΗ, ΛΑΜΠΡΟΥ ΓΕΩΡΓΟΥΛΗ, ΛΟΥΪΖΑΣ ΣΕΦΕΡΗ, Μ. ΣΑΛΟΥΗΟΥ, Έκπαίδευση και μάθηση ομάδων σε περιβάλλον ανταγωνισμού και συνεργασίας: Ένα νέο παράδειγμα για ανώτατη εκπαίδευση.

1. Introduction

Industry is in a time of change. Technology and innovation have broadened the scope and talent needed by today's work force to deal with the increasingly fast pace of the business world [1-3]. The Polymeric Composites Laboratory located at the University of Washington has developed a network of elements that, when combined, teach and guide its students to simultaneously hone their technical skills, business, and communication. Other engineering education institutions across the country have developed similar guidelines. To effectuate a focus on teamwork, professors have turned to cooperative learning ideas and techniques. These ideas have already been successfully incorporated into primary and secondary education, and in some cases, college-level engineering classes [3, 4]. However, at the college level, most attempts to incorporate cooperative learning theory have been limited to small group experiments involving highly structured problem solving activities where individual performance is still valued more than total team performance. In contrast, the methodology presented here combines the concepts of cooperative learning and teaming to create a broader and more complete spectrum of knowledge and education. In order for students to be prepared for dealing with real-world industry problems, our methodology harnesses the "love-hate" relationship that is the standard practice in business used today as "compete and collaborate". Team members must compete against each other for individual recognition, but they must also collaborate to form an effective team that will ultimately put forth a product. From this idea comes the composite word "co-opetition," which is the root of our teaming philosophy.

This alternative methodology was developed and initially implemented in undergraduate and graduate chemical engineering courses. The information presented in the body of this work is based primarily on observations and feedback from the past seven years of experiential teaming classes. These classes had previously been taught in a traditional fashion for over ten years, thus providing an ideal database on which to build and expand teaching and learning concepts through teaming. This alternative teaching methodology has also been applied to Team Certificate Program classes, which tie in real-time projects with industry in a co-opetive learning environment.

2. Background and Theory

Methodology

Changes made by Boeing to traditional airplane design and manufacturing processes implemented for the 777 airplane had a significant influence on the development of our alternative methodology. Boeing's new tactics proved to be very successful in improving the efficiency of airplane design and construction. The new approaches most responsible for the improved design efficiencies were 1) involving the customer and the suppliers in the design, and 2) implementing "concurrent design".

When Boeing began to ask for the customers and the suppliers input at the start of the design process, the resulting end product proved to be exactly what both wanted. This new philosophy created greater understanding of the design process for everyone involved. The teamwork on the Boeing 777 airplane focused on understanding the relationships between the product, process, supplier, and customer. In academia, students are regarded as the product of their academic institution, having emerged with knowledge obtained from their academic experience there. However, students regard themselves as the institution's customers, since they are soliciting and commissioning for the establishment's services to gain greater knowledge in a certain field. By considering the student as both the product and the ultimate customer of the academic institution, increased attention is paid to the process of learning as a means to satisfy the customer and to put forth an exemplary product. In this sense, both the student and the institution view the professor as the supplier.

"Concurrent design" means having the specialists from all the relevant departments in the same room at the same time deciding on the design together. At Boeing, traditionally the "Structures" department would design the airplane and then send it over to "Systems", which would do its part and return it to "Structures" for modifications [5]. The design would be sent back and forth several times, each time with detailed drawings, and these drawings would be revised on numerous occasions. In contrast, "concurrent design" was implemented in every aspect of the designing and building of the 777 airplane. Boeing's Design-To-Build teams were successful because of their heterogeneity and because they required normally competitive departments such as Manufacturing and Engineering or Structures and Systems to work in a closely collaborative environment. In addition, literally thousands of changes were

made in the way the 777 airplane was built because the customers, suppliers and other stakeholders finally were asked what they wanted. To be sure, this was not the amicable process that is usually described in a cooperative learning environment. During the creation of the 777, departments vied for limited resources and had to justify their existence in the program on a competitive basis. However, the focus on the customer forced an unprecedented collaboration between the departments in a working environment that went beyond the traditional norms. This is what defined the “co-opetive” process concept derived from the notion of simultaneous competition and collaboration between organizations [6]. In academia, this process has created a competitive environment without sacrificing the ability of the environment to reward the excellence or express the incompetence of an individual, brought various departments and experts together to complete projects.

The above process has greatly influenced the development of our co-opetive team education methodology. Instead of attempting to guess the interests and level of knowledge of the students (customers) and lecturing at that level in the traditional academic approach, our methodology allows students to determine what they want and need to know, thereby increasing the breadth and depth of the educational experience. Students are actively encouraged to work together on solving the same homework problems, to experiment in the lab together, and to take tests together. However, individual assessment is still necessary, as it is within teams in industry, to gauge each person’s abilities and provide appropriate rewards. This creates a true “compete and collaborate” environment: as individuals, students compete for the best grade, but as a team they collaborate to achieve the best results.

3. Concepts of Leadership, Learning, and Intellectual Challenge

This new era is phasing out the old and bringing in the new. The traditional ways of teaching engineering have become outdated as industry has evolved. Educators have realized that there are various types of qualities that an engineer must possess in order to be able to compete and thrive in today’s market. While there is still the demand for the dense technical knowledge as in traditional engineering, there is also an urgent need to learn communication skills and the fundamentals of the business/social system. In both industry and academia how an employer or a professor challenges and educates employees or students will ultimately determine their learning and productivity [7]. The following models were employed to develop the co-opetive team-education methodology.

4. Trinity Model

Robert W. Keidel has established a Trinity model that encompasses aspects of Autonomy, Cooperation, and Control in a universal fashion [8]. We used a similar idea to create the double trinity Concept in 1986, which was based on concepts used in the development of polymeric composites to describe the relationship between sciences and economics. This idea was adapted to develop and characterize cooperative team education, both on a cultural and personal level as shown in Figure 1 [9]. The "Personal Development" Trinity is composed of Communication, Specialization, and Psycho-Socialization. The trinity describes the process of personal development in everyday life as applied to both industry and education. For example, students in the same specialty are able to communicate effectively in problem solving because they have ultimately learned the same principles. A group of students from different disciplines have more difficulty communicating and therefore working together in student teams. This real-life situation results in introducing "psycho-socialization" into the classroom. Psychosocialization may be a result of cultural and personality differences. The Meyer's-Briggs Personality Type Indicator (MBTI) was used to select the mix of students to be gathered together in learning teams. A well-rounded variety of personalities increases a team's productivity because it can help remove the roadblocks barring communication; although it certainly remains true that the skills required to overcome communication difficulties take time to develop under even the best circumstances.

This "Personal Development" Trinity is joined with the aforementioned ideology of business culture containing a Product, Process, and Customer as shown in Figure 2 to create our Double Trinity of Leadership seen in Figure 3. This "cultural" aspect of teaming, as it combines a value base with education, allows each individual to bring his or her particular skills and expertise into a group environment and obtain desirable results as a team.

Psycho-Socialization Applied to Teaming

In developing this methodology and the different iterations of the classes, great sensitivity is required of the professor both as a leader and as a teacher. A key concept in the development of this methodology is the belief that the more the professor/teacher/leader leads, the greater the tendency for people to follow instead of thinking critically on their own. This concept is hard to implement because leaders have been taught to lead strongly and others have been taught

Figure 1: Trinity of Leadership - Personal Development.

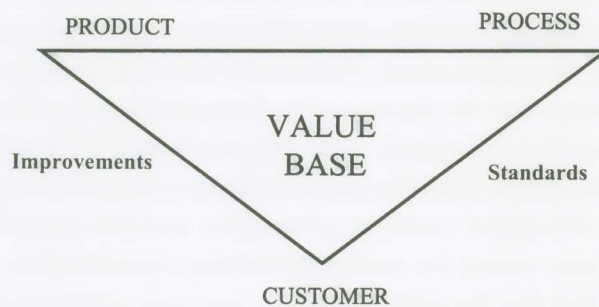

Figure 2: Trinity of Leadership – Cultural Development.

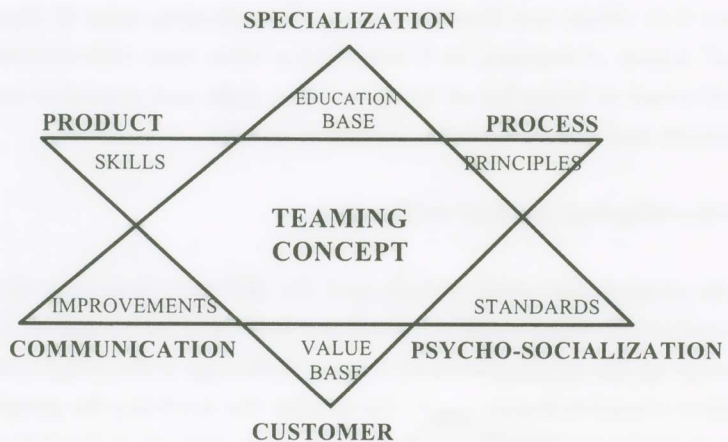

Figure 3: Double Trinity – Leadership Concept Integration.

to follow so the success is highly dependent on each individual's personality. It is always more difficult to facilitate education when the first step has to be "unlearning" something before a new concept can be learned, such as leadership skills. The goal is to empower people to be able to think critically on their own so that their minds are free from being the "follower" and for them to become equal, but different, contributors [10-12].

Another pertinent goal of this process is to transform the professor from an instructor to a catalyst. In a chemical reaction, the catalyst substance aids the reaction but does not take part in it. In the same fashion, the professor in a teaming environment must facilitate the students' learning process without taking part in shaping it; students must take charge of their learning experience.

Flow Model

In his book *Flow: The Psychology of Optimal Experience*, Csikszentmihalyi describes a process of learning new skills in relationship to the challenges we face and how that relationship influences our level of motivation. Csikszentmihalyi's psychological "flow" is of optimal learning, when the person is neither anxious nor bored as shown in Figure 4 [13]. In the classroom, when challenges for students exceed their skill level (for example, if the students are learning new fundamentals or communicating with students from different areas of study), anxiety results. As the model suggests, students who already understand the theory being taught or who have developed skills with no place to apply them, as in the traditional "lecture and repeat" classroom, will quickly become bored. In an environment where students direct the learning process, as in a "hands-on" laboratory, challenges increase to meet the student's level of skill and theoretical understanding, putting he or she back into an optimal learning area, the "flow". As students proceed with the tasks, they may encounter obstacles that require more knowledge than they possess to overcome, thus putting the students back into the anxiety region. With the acquisition of sufficient additional skills, students re-enter the flow area where optimal learning occurs.

5. Life-Long Learning Concept

The life-long learning concept stems from Csikszentmihalyi's Flow Model and pertains to experiential learning. It is graphically displayed in Figure 5, in the same fashion as the Flow Model and incorporates our concept of Life-Long

Teaming concept

- Heterogeneous
- Global
- Compete and collaborate

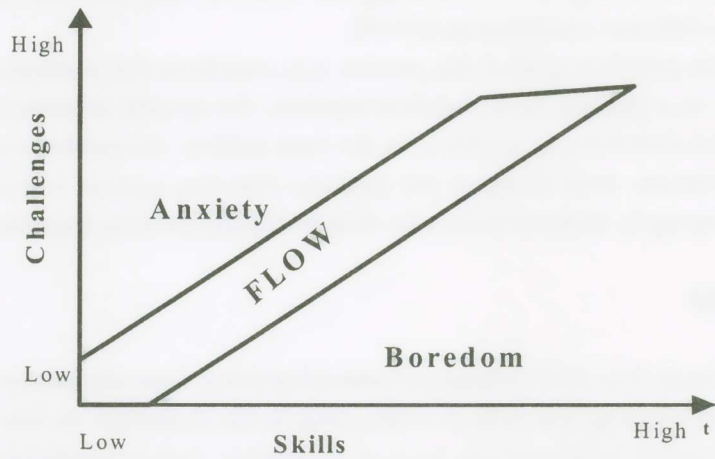

Figure 4: Flow Model of Optimal Learning.

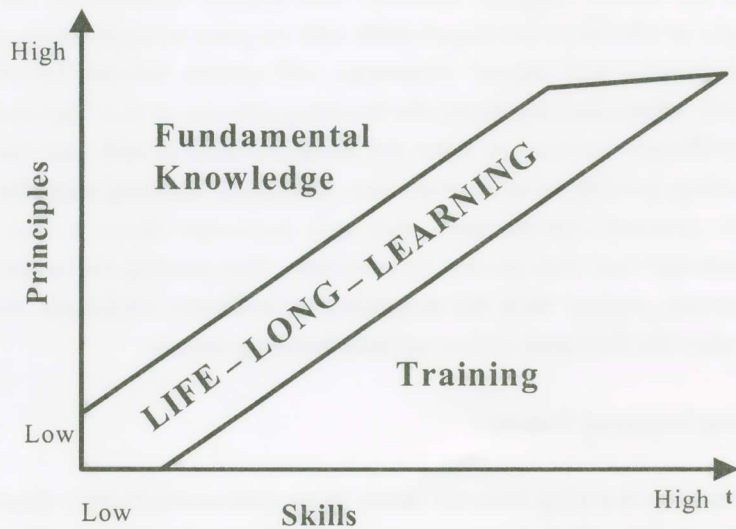

Figure 5: Flow Model of Life-Long-Learning.

Learning. In a teaming environment, the same problems of anxiety and boredom can arise. For example, if a student is given too much fundamental knowledge without sufficient training, he or she will become anxious. In contrast, if the student is given an excessive amount of training and no additional fundamental knowledge, he or she quickly becomes bored. It is this delicate balance of principles and skills that is essential for the student to be within the “flow” of Life-Long Learning. If students from different disciplines or backgrounds attempt to communicate, the differences in their fundamental sets of principles can create anxiety; but the necessary skills for successful interpersonal relations and the knowledge of the rudiments of other disciplines can be learned through training.

Training can take many forms, such as on-the-job training, short courses, and college laboratory courses. It is this balance of fundamentals and practice that is essential for life-long learning. Also essential to the co-opetive team education methodology is a balance of persons from industry and from various related disciplines in order for individuals to be able to work together as productive members of society. By providing individuals with the fundamentals from various areas in engineering, business, etc., and also the skills needed to uphold this knowledge, a constant learning process is introduced that evolves to produce valuable traits.

6. The PARTS Game Theory

“To find a way of bringing together competition and cooperation, we turn to game theory”, Adam M. Brandenburger and Barry J. Nalebuff state in their book *Co-opetition*. They claim that “game theory focuses directly on the most pressing issue of all: finding the right strategies and making the right decisions.” Thus they invented a scaling device to measure game theory-P.A.R.T.S. this acronym represents the Players of the game, the Added values they bring to the game, the Rules of the game, the Tactics, and the Scope [6].

We have adapted and incorporated Brandenburger and Nalebuff's philosophy into our teaming methodology. We use the acronym P.A.R.T.S., but instead of Scope we include the Strategy of each team. It is important to consider these five aspects of game theory in teaming because each one determines the shape and direction of the class. A simple example of this is changing the Rules; if the guidelines of the class or project are changed, the outcome will ultimately deviate from its initial counterpart. Similarly, if the Tactics employed by a team are suddenly altered, the product may change. Each modification of an aspect of P.A.R.T.S. triggers a change in the way the methodology is implemented in the classroom.

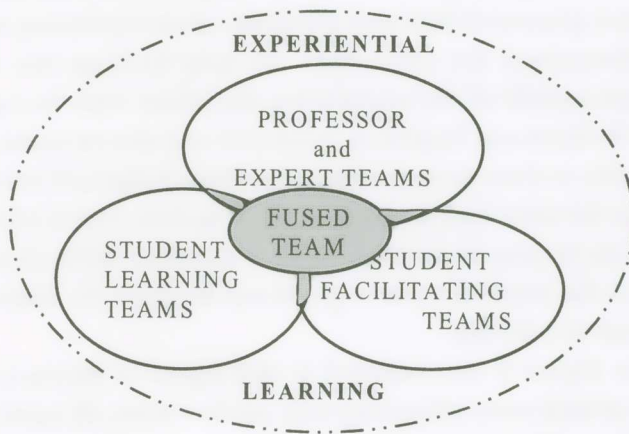
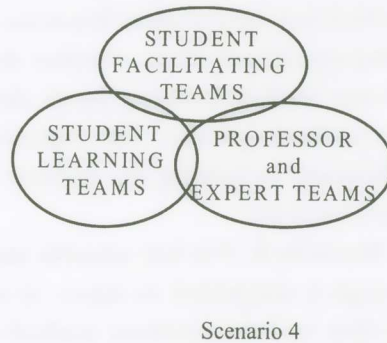
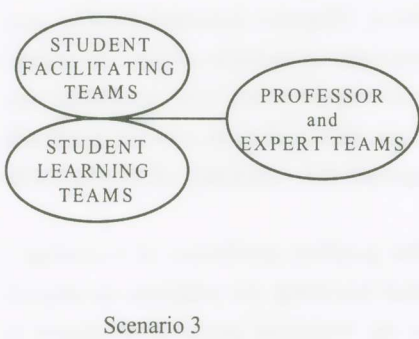
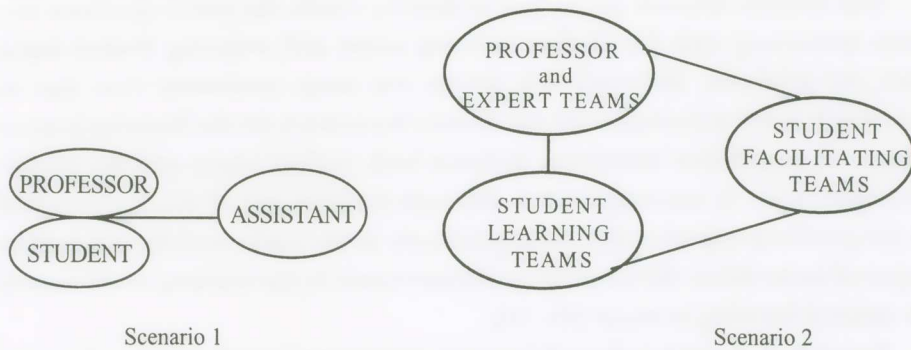
7. The Various Classroom Teaming Scenarios

Perhaps the most drastic change when dealing with P.A.R.T.S. is when the players' Roles are rearranged. Over the past few years a number of different scenarios have been implemented in the quest for the best combination of professor, graduate student, and undergraduate student involvement¹⁴. The rethinking of players' Roles has defined the way the teaching methods have evolved as shown in scenario's 1-5 in Figure 6.

Scenario 1 shows the relationship in a traditional classroom, where the professor is in direct contact with the students through lectures, and the teaching assistant plays a supporting role mainly outside of the classroom. The role of the teaching assistant—a graduate student—is to grade exams and assignments, and to hold office hours to help explain the professor's lectures. As a result, the students and the teaching assistants learn only about what the professor chooses to lecture and the material he or she passes on.

Scenario 2 represents the first attempt to change the traditional way the classroom was run in Scenario 1. The new format consisted of student learning teams, student facilitating teams comprised of senior graduate students, and professor/expert teams, the latter provided facilitation only; no formal lectures were given. If the students requested a lecture from the professor/expert, it was given in discussion format to maximize the learning process. The student facilitating teams and the professor/expert teams spent about the same amount of time assisting the learning teams. Students were largely encouraged to determine what they wanted to learn in addition to the fundamental material of the course. The resulting interactive learning environment encouraged all three teams to increase the breadth and depth of their knowledge. This scenario emphasized individual and team assessment; both the students and facilitating teams were evaluated. However, after an evaluation of the course it was determined that a communication gap existed between the student facilitating teams and the professor/expert teams, which did not provide adequate structure for technical education. The following scenario was created to form a more structured base for teaming classes.

Scenario 3. This scenario, modified by the professor/expert team, was designed so that the student facilitating teams could manage the class for the quarter, assigning reading, grading exams, and giving the course direction. The student learning teams' role was unchanged from the previous scenario; they were present to acquire knowledge and to stimulate their own learning.

Scenario 5

Figure 6: Various Classroom teaching Scenarios.

This scenario focused on student facilitating teams, the senior graduate students interacting with the student learning teams and receiving limited input from the professor. Although this system was more structured than that in Scenario 2, it still did not provide satisfactory framework for the learning process because of insufficient interaction between both student teams and the professor/expert team. It was realized that although students should not be controlled by the professor/expert as they were previously in the traditional classroom, they required more direct aid from the professor/expert in the teaming environment for optimal learning to occur [15, 16].

Scenario 4. A more balanced learning environment evolved from Scenario 3. Class structure was strengthened while maintaining a customer (student) driven learning environment in a team atmosphere. This was accomplished by providing equal interaction –whether during class time or outside of the classroom– between student learning teams, the professor/expert team, and graduate student facilitating teams. The educational process proceeded in a more methodical manner, increasing the students' learning and the efficiency of all the facilitation involved.

Scenario 5. The last scenario included the positive attributes of scenarios 1 through 4 and added an aspect of experiential learning. In addition to attending class sessions, students worked in teams on real-time projects designed to strengthen their active participation in the learning process. Through their project work students generated their own questions, again reinforcing the idea that the students determined the curriculum. To help facilitate this educational process, students outside of the engineering disciplines were brought in from majors such as Business and English to create rich and diverse teams. From this, students were able to draw on each other's core knowledge and learn from one another while at the same time learning together in class. This is where the professor/expert team became increasingly more of a catalyst rather than the omniscient educators; the team's job was to guide and facilitate the learning process and not to dictate its outcome.

Scenarios in Figure 6 also included a vital aspect of interaction between teams. Instead of each team interacting with another team, all teams could now associate together at the same time through projects, sharing background information, and engaging in hands-on-experiments. This final process has proved to be extremely effective at increasing student participation, teamwork, and communication skills, all while strengthening their traditional fundamental knowledge. The scaling for this process –and for teaming in general– is in the form of

a trinity. It is comprised of Co-opetition as defined by the acronym P.A.R.T.S.; heterogeneity, which is enforced and insured by the Meyers-Briggs Personality Type Indicator Test; and Globalization achieved by forming a body of students with diverse backgrounds and knowledge. Thus our methodology embodies the fundamental principles of creating a successful teaming endeavor in order to better prepare students for competition and collaboration in the real world.

8. Application of Co-opetive Team Education Theory

Implementation. There has been a growing concern from industry that engineering graduates and graduate students are coming out of school without the skills necessary to succeed in the modern workplace [3, 17]. They lack a sufficiently broad knowledge base and many have poorly developed communication and teamwork skills. To develop students who are more marketable, a class that shares many elements with the industrial workplace was designed. The following framework provides the basis for redesigning the course.

- Students are considered not only as the product but also as the customer of the learning process.
- Students work in teams.
- Students are held accountable for their learning.
- Students are to teach their peers.
- Students should design their own learning process in addition to learning the fundamentals of the class.

Developing the Student Groups. Team sizes varied from five to nine members, and the number of teams per class varied due to total enrollment. To accommodate differing personalities, the Meyers-Briggs' personality type indicator test was completed by each individual and groups were arranged accordingly. Primarily this test was used to determine rankings on an introvert/extrovert scale, and based on those rankings, students were put into groups so that no one type dominated. Additionally, some instruction was given regarding the application of knowing how to work with one another [18].

Class Facilitation. Classes were facilitated collectively by senior graduate students, professors, and industry experts. A team of experts in the community, together with the professor, facilitated the specific direction of the course. Currently, the curriculum contains class work that includes both engineering and business courses taught in tandem every quarter. Each contains a series of lectures from industry representatives and from the students. This format allows

both disciplines to be taught in such a way that they are tied together, which collectively adds to the breadth of the overall educational experience. Students are able to receive in-depth material on both subjects in an efficient, fast-paced, and innovative environment.

During the quarter, graduate student teams were selected to help facilitate the class. They were responsible for providing the material to be read before each class session, determining laboratory projects, constructing the collaborative assignments, and designing and grading the tests. For example, the facilitating team working with the advanced polymeric composites class selected several graduate students and experts in the community to present lectures and lead discussions.

One benefit of this approach is that several levels of learning occur within the facilitating/teaching teams. The facilitating students must master their material in order to effectively present their lectures and field the teams' questions. On another level, having to work smoothly within the presenting team makes these students aware of the importance of good team skills. Facilitating students receive credit and instruction on teaming as part of their education outside the classroom.

Homework and Projects. Throughout the development of the curriculum, the five main elements of cooperative learning form the basis for the homework and group projects. Students are given assigned readings and individual quizzes as in a traditional class; however, these quizzes were given over the Internet and were taken on a student's own time. This accounts for part of the students' individual portion of their grade. This individual portion is weighted as fifty per cent of a student's final grade, with the team grade comprising the other half. Tests are commonly given in groups where the students depend on each other to collectively and successfully complete the exam.

The projects assigned, determined by the professor/expert team, vary from class to class, and they are not the typical projects to which most students are accustomed. These are hands-on, real-time projects that industry has introduced or that the professors/experts have developed. Historically, a roadblock in assigning group projects has been that teams tend to break off in parts, do the work independently, then put their ideas together [19-21]. To overcome this, the facilitators have designed projects that require the skills of each team member. Thus, students get to participate in a group project where there is the feel of a real job, with deadlines, stakes, and individual responsibilities. Group leaders are chosen and are responsible for the group as a whole. Although this individual is in charge of the group, all the members of the team must decide how

to break the project up, assign tasks, make deadlines, etc. In effect, this aids in the development of the students' individual and teamwork skills.

In order to summarize and evaluate how the teams work together, as well as to evaluate technical proficiency, a collective report and presentation are required. This collaborative effort creates strong interdependence of the student team members by compelling them to research and develop an original proposal and to write and present a report together.

Performance Assessment/Grading. In school, just as in industry, rewarding the work of a team as a whole versus individually is a difficult process [19, 20, 22]. To embrace the philosophy of co-opetive learning and to achieve the course goals, equal emphasis of the individual score is placed on the team grade for a majority of the examinations. This fosters a sense of interdependence that requires the students who are strong in some subjects to work with those needing help. In these classes a number of different testing techniques are used. For example:

- The tests given ask broad questions that require the strengths of all the team members, and only one grade is assigned to the team as a whole.
- Quizzes or tests are given individually, then averaged into a team grade.
- Individual tests and quizzes taken by each student are used to determine individual levels of understanding.
- Individual tests are given where a team score is an average of individual members' scores, and a student's final individual grade is a weighted combination of his or her score and the team's score.

At the beginning of most classes, students were uncomfortable with the team testing techniques, having previously only taken individual tests during their education. However, they found that as the quarter progressed, the team tests allowed them to be more relaxed and focused. Students discovered that through sharing their ideas with their team, they were able to build on each others' ideas and finish the tests in less time and with better results. In fact, toward the end of the quarter, when faced with an individual quiz, they felt anxious knowing they didn't have the support of their teammates.

Scores for the individual tests varied only fifteen percent from the mean. This may be due to the fact that the students worked so closely with one another through the quarter doing collaborative homework and group projects. This was contrary to previous averages from the last ten years involving the traditional "lecture and repeat" teaching method. On individual/team tests the average scores were even closer because team members tutored each other to attain the highest possible average grade.

9. Observations

About the Curriculum. One of the most notable successes of these classes is the speed at which material is covered. For example, the fundamental material in the class “solid state materials and chemical processes”, which normally takes ten weeks to cover, took only six weeks. This acceleration is primarily due to the motivation level of the students [14]. Through the homework and the assigned reading it is possible for the students to realize what they know and what they do not. Therefore, class time is spent only on material the students do not understand, leaving ample scheduling for discussion. However, covering the material quickly in these classes is only possible by ensuring that the students are motivated to thoroughly read the material outside of class. For the students to direct the course of the learning process it is necessary that they read and recognize their level of understanding of the material before moving on [23, 24]. In addition, quizzes and homework are given via the Internet, so these pastimes do not occupy class time. This also facilitates the ability to have a global classroom where students may come from or be in different countries and still take the course.

Some difficulties can arise during the experiential learning process as well. It is noted that the essential desire to work as a team is not always present, and that the final outcome can be less than satisfactory if the members of a team do not interact well. In addition to this, the team’s speed and efficiency are sometimes dependent on its slowest member. On an individual basis, when students are not motivated to do the independent background reading and other preparations, the class does not proceed as smoothly. As these negative aspects surface, however, the underlying idea of the students being responsible for their own learning is reiterated and reinforced. This concept is of utmost importance in order for the class to function as a useful educational resource.

In evaluating the course, students often point out that there is greater satisfaction in learning what they want to know rather than what they are dictated to learn; instead of the traditional method of opening the students’ brains and dumping in information, the students feel fulfilled and involved by thinking about the material, discussing it, and digesting it in an interactive learning environment. Students have also commented that both the breadth and depth of their learning is greater; and because of their hands-on experiences, their motivation level increases, which directly affects the length of time they retain the information.

About the Student Teaming Process

- **Teaming takes time.** It is unrealistic to expect effective teaming behavior from a group of people unless the group is given some education about the teaming process and an appropriate amount of time to come together. It is not sufficient for teams to meet 50 minutes on a Monday, Wednesday, Friday basis. In order for co-opetive learning to subsist, there must be intense, continuous interaction between team members and feedback from the facilitating teams. For this reason, teams often meet once a week for three hours to insure optimal productivity. However, we now have experimented with teams meeting one week continuously from nine to five –homework and quizzes still administrated over the Internet– and we have found it promotes efficiency*.
- **A greater amount of collaborative work leads to the success of a team.** The more closely and often a team works together, the more likely it will succeed.
- **Becoming personally comfortable with teammates is necessary for success.** If a team of students is asked to learn together, the students must be given structured time before the project to start working and feeling like a team.
- **It is imperative to understand the educational background of team members.** Differences in previous education and curriculum affect significantly the dynamics of learning in teams. Furthermore, understanding the strengths and weaknesses of each individual allows for more efficient teaming and, therefore, learning.
- **Differences in work and learning styles affect outcomes.** Personality differences affect the dynamics and suces of teams far more than is generally believed²⁵. Small workshops on interpersonal skills can increase the awareness of differences and prevent problems by encouraging conversations about dealing with differences between students.

About the Facilitation. The graduate engineering students, i.e. the student facilitating teams, are responsible for responding to or developing resources that answer the questions brought up in class. This requires the facilitators to master the material and present it effectively. Because of their active role in creating

* These new developments will be reported in an upcoming publication.

these classes, facilitators' observations will continue to influence the development of future courses.

This approach has changed the nature of the work required from the professor. Since the questions that arise in class can originate from anywhere along the spectrum of materials and ideas, the professor as well as the facilitators often end up learning just as much as the students.

10. Conclusions

Combining the ideas of co-opetive learning and teaming concepts in a rational and applicable fashion has been a challenging process for all those involved. The co-opetive team education methodology is still under development. This system has been applied to both undergraduate and graduate classes and is an evolving process, changing from quarter to quarter and year to year. Ultimately the learning and facilitation techniques derived from this methodology can be applied at all levels of education to better prepare learners of all ages with the skills needed in today's socio-economic environment.

Acknowledgments

We would like to thank the Boeing Company, namely Philip M. Condit, Granville T. Frazier and Borge Boeskov for their influence on our methodology and their contributions to our teaching and documentation as well as Dr. Brian Hayes whose experience transitioning from student facilitator to a professor using the methodology provided significant help to the authors. The publication team lead by Dr. James C. Seferis who developed and implemented the process counted on the experiences of Louisa Seferis, a high school student at Lakeside School in Seattle, WA at the time working for her father during the summer of 2000, bringing the realities of cooperative learning to life; Dr. Lambros Georgoulis, a faculty member in the Departments of Environmental Health and Chemical Engineering, bringing in experience from the Academic environment in both the United States and Greece as well as applications in the environmental field and, Mahamouda Salouhou, a visiting scholar from Cameroon via the French educational system, establishing relevance on an international basis. The feedback received from the students, experts and facilitators that have in the past and continue to participate in our process is gratefully acknowledged.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ἐκπαίδευση καὶ μάθηση ομάδων σὲ περιβάλλον ἀνταγωνισμοῦ καὶ συνεργασίας: ἓνα νέο παράδειγμα γιὰ ἀνώτατη ἐκπαίδευση

Μία καινοτόμος καὶ διαδραστικὴ ἐκπαιδευτικὴ μέθοδος ἐξελίσσεται στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Οὐάσιγκτον στὸ τμήμα τῶν Μηχανικῶν. Χρησιμοποιεῖ νέες ἐκπαιδευτικὲς στρατηγικὲς ἀπὸ τὴν βιομηχανία καὶ τὸν ἀκαδημαϊκὸ χῶρο σὲ συνδυασμὸ μὲ μία μοναδικὴ ἐκπαιδευτικὴ προσέγγιση, τὶς ἀνομοιογενεῖς ομάδες. Οἱ ομάδες δημιουργοῦνται μὲ τέτοιον τρόπο πὺ οἱ καθηγητὲς καὶ οἱ ἐκπρόσωποι τῆς βιομηχανίας λειτουργοῦν ὡς καταλύτες στὴν ομάδα, οἱ μεταπτυχιακοὶ φοιτητὲς καὶ οἱ ἐξειδικευμένοι ἐπιστήμονες ὡς ἄρωγοὶ καὶ οἱ φοιτητὲς μὲ τὶς διαφορετικὲς καταβολὲς καὶ ἐμπειρίες ὡς μαθητὲς. Μαθαίνουν νὰ λειτουργοῦν ὡς ομάδα μέσα ἀπὸ τὴν διαδικασία τῆς ἐμπειρικῆς γνώσης καὶ τῶν ἐργασιῶν, ὅπου ὅλοι οἱ συμμετέχοντες ἔχουν τὴν δυνατότητα νὰ ἐπηρεάσουν τὸ τελικὸ ἀποτέλεσμα σὲ πραγματικὸ χρόνο.

Αὐτὴ ἡ νέα ἐκπαιδευτικὴ προσέγγιση, πὺ στηρίζεται στὴν ἀρχὴ τοῦ ταυτόχρονου ἀνταγωνισμοῦ καὶ συνεργασίας δημιουργεῖ ἓνα δυναμικὸ μαθησιακὸ περιβάλλον ἐφαρμόζοντας τὶς ἀρχὲς λειτουργίας τῶν ομάδων στοὺς τρόπους διδασκαλίας καὶ ἀπόκτησης γνώσης. Ἡ νέα αὐτὴ μέθοδος ἔχει ἤδη ἐφαρμοστῆ σὲ ἀρκετὲς προπτυχιακὲς καὶ μεταπτυχιακὲς τάξεις Χημικῶν Μηχανικῶν μὲ ἔμφαση στὴν ἐπίλυση μηχανικῶν καὶ ἐπιχειρηματικῶν προβλημάτων μέσα ἀπὸ τὴν ομάδα, προσὸν πὺ κρίνεται ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ἐπιτυχία στὸν χῶρο ἐργασίας, ὅπως αὐτὸς διαμορφώνεται σήμερα.

Οἱ ἐπιτυχίες αὐτῆς τῆς νέας προσέγγισης ἦταν ὅτι:

- Αὐξήθηκε ἡ συμμετοχὴ τῶν φοιτητῶν στὴν ὅλη ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία ἐξασφαλίζοντας μιὰ ἀποτελεσματικότερη ἀφομοίωση τῶν πληροφοριῶν.
- Αὐξήθηκε ἡ ποιότητα καὶ ἡ ταχύτητα ἀφομοίωσης ἀπὸ τοὺς φοιτητὲς τῶν βασικῶν στοιχείων τοῦ μαθήματος.
- Διευρύνθηκε τὸ φάσμα τῶν γνώσεών τους.

Τὸ πλαίσιο γιὰ τὴν συγκεκριμένη ἐκπαιδευτικὴ ἐμπειρία δόθηκε ἀπὸ τὴν ἀντίληψη περὶ λειτουργίας τῆς ομάδας ἀπὸ τὴν ἐταιρεία Boeing κατὰ τὴν διάρκεια σχεδίασης καὶ κατασκευῆς τοῦ ἀεροσκάφους Boeing 777. Ἡ παρούσα ἀκαδημαϊκὴ διαδικασία ἀπόκτησης γνώσης ἔλαβε χώρα στὸ Ἐργαστήριο Πολυμερῶν Ὑλικῶν (Polymeric Composites Laboratory-PCL) τοῦ τμήματος Χημικῶν Μηχανικῶν στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Οὐάσιγκτον, ὅπου χρησιμοποιήθηκε σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀπόκτηση γνώσης μέσω τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας τῶν φοιτητῶν γιὰ νὰ ἐνισχύσει ταυτόχρονα τὴν ταχύτητα ἀλλὰ καὶ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας.

REFERENCES

1. Dixit, A.K. and B.J. Nalebuff, *Thinking Strategically*, Norton, New York 1991.
2. Lewis, M., *The New New Thing*, Norton, New York 2000.
3. Griffiths, P.A., «Breaking the Mold» *ASEE Prism*, Nov. 1995, pp. 27-30.
4. Goldstein, H., «Learning through Cooperative Groups.», *Engineering Education*, Vol. Nov., no. 1982, pp. 171-174.
5. James C. Seferis "The airplane as a vehicle for bringing people together for technological education, and social developments" presented at the National Academy of Athens, Greece, March 15, 1994.
6. Keidel, R.W., *Seeing Organizational Patterns*, Berrett-Koehler Publisher, San Francisco, CA, 1995.
7. Thurow, L.C., *Building Wealth*, Harper Collins, New York 1999.
8. Brandenburger, A.M. and B.J. Nalebuff, *Co-opetition*, Bantam Doubleday Dell Publishing Group, Inc, New York 1996.
9. Seferis, J.C., "Scaling Concept for Composite Material Developments," *SAMPE Journal*, Vol. 24, no. 6, 1988.
10. Fraser, B.L., J. Oppenheim and W. Rall, *Race for the World*, Harvard Business School Press, Boston 1999.
11. Freedom, L.M., *The Horizontal Society*, University Press, Yale 1999.
12. Maxwell, J.C., *The 21 Irrefutable Laws of Leadership*, Thomas Nelson, Nashville 1998.
13. Csikszentmihalyi, M., *Flow: The Psychology of Optimal Experience*, Harper and Row, New York 1990.
14. Gleik, J., *Faster*, New York 1999.
15. Burroughs, R., "Technology and New Ways of Learning" *ASEE Prism*, Jan. 1995, pp. 20-23.
16. Sears, Williams R., "Implementing cooperative Learning in a Well-Established EET Curriculum." *Proceedings, 1995 ASEE Annual Conference*: pp. 1009-1014.
17. Rhinehart, R., "Experiencing Team Responsibility in Class.," *Chemical Engineering Education*, Vol. Winter, no. 1989, pp. 38-43.
18. Wheeler, D. and M. Sillanpaa, *The Stakeholder Corporation*, Pitman Publishing, London 1997.
19. Howell, K.C., "Introducing Cooperative Learning into a dynamics Lecture Class," *Journal of Engineering Education*, Vol. 85, no. 1, 1996, pp. 69-72.
20. Ward, R.L. "Mastery Quizzes as a Teaching Tool in the Mechanics Series." *Proceedings, 1995 ASEE Annual Conference*: pp. 1015-1020.
21. Koehn, E., "Practitioner and Student Recommendations for an Engineering Curriculum," *Journal for Engineering Education*, Vol. 84, no. 2, 1995, pp. 241-247.
22. Lumsdaine, M. and E. Lumsdaine, "Thinking Preferences of Engineering Students: Implications for Curriculum Restructuring," *Journal of Engineering Education*, Vol. 84, no. 2, 1995, pp. 193-204.
23. Glasser, W., *Choice Theory*, Harper Trade Publishers, New York 1998.
24. Schumacher, E.F., *Small is Beautiful*, Harper, London 1973.
25. Felder, R.M. and L.K. Silverman, "Learning and Teaching Styles," *Engineering Education*, Vol. 78, no. 7, 1988, pp. 674-677.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΔΑ)

ΣΕΙΣΜΟΛΟΓΙΑ. – **A real-time application of spatio-temporal complexity aspects to a recent electric disturbance recorded at Ioannina**, by P. Varotsos, N. Sarlis, E. Skordas, and M. Lazaridou*, διὰ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Καίσαρος Ἀλεξοπούλου.

The capability of predicting the parameters of an impending earthquake (EQ) by means of Seismic Electric Signals (SES) has been recently improved by the following two findings: First, there is a measurable time-difference Δt between the two fields (i.e., the electric and the magnetic) associated with an SES activity; this may improve the prediction of the epicenter, because it allows the estimation of the epicentral distance r from every single SES measuring station. Second, when (departing from the conventional time frame and) adopting a new time domain, termed as “*natural time*”, there is the following “universality”: the natural spectrum of the evolving seismic activity (cf. after the recording of the SES) collapses onto the “natural” spectrum of the SES activity just before the main shock; this allows the estimation of the impending EQ with a time-window of the order of 1 day.

The above findings are applied in the present paper to a recent strong elec-

* Π. ΒΑΡΩΤΣΟΥ, Ν. ΣΑΡΛΗ, Ε. ΣΚΟΡΔΑ καὶ Μ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ, Ἐφαρμογὴ τῆς φυσικῆς σύνθετων συστημάτων σὲ μὴ ἠλεκτρικὴ διαταραχὴ στὰ Ἰωάννινα.

tric disturbance recorded at IOA on Feb. 5, 2002. This application reveals a new advantage of the “natural time”: since the disturbance under discussion, should lie not far from the station (because it gave $\Delta t < 1$ sec, thus reflecting $r \leq 60$ km), it cannot be safely distinguished from a local strong artificial noise. In view of this fact, a study of the evolution of the seismic activity (evolving after Feb. 5, 2002) is envisaged in the “natural time” domain. If a “collapse” will finally occur between the two (natural) spectra, this will enable us to determine whether the disturbance is actually an SES activity or not.

a) *Extension of the sensitivity map.* In addition to PER (i.e., the site at which IOA station is operating since 1981), the electric disturbance was recorded (Figs 1-3) at several dipoles located at the neighboring stations labeled DOU and ZIT in Fig. 1 of *Varotsos et al.* [1998a] (the latter stations lie at distances around 10 km and 20 km SW and NW of PER respectively). Thus, the IOA disturbance is now collected in a broader area than that found for the SES activities preceded the EQs that occurred in the Ionian sea in 1997 and 1998 (*Varotsos et al.* [1998a,b,c]).

b) *Violation of $\Delta V/L = \text{const}$ for the long dipoles.* An inspection of Fig. 1 reveals that, the $\Delta V/L$ -value on the various dipoles is, on the average, *larger* (by a factor of 2-5) than the SES activities preceded the 6.6 EQ at Grevena-Kozani (cf. The location of the electrodes can be found in *Varotsos et al.* [1996]). However, the $\Delta V/L$ -value at the long dipole L's - I (length ~ 5 km) differs from those at the long dipoles L and L' by a factor of ~ 4 . This could be understood *only if* the emitting source is *not* a remote one, but lies very close to the measuring site(s), i.e., at distances around a few tens of km only. This is consistent with the fact that the $\Delta V/L$ -value at ZIT is comparable to (but with opposite direction than) that measured at PER.

c) *Magnetic field measurements.* The lower six channels in Figs 1 and 3 depict the measurements from the coil magnetometers (the lower three correspond to DANSK, magnetometers, while the next three to those of EMI). When considering the relevant calibration (*Varotsos et al.* [2001a]), the change in the vertical component $B_z < B_H$ is also consistent with a nearby emitting source (because it has been shown that at sites around the upper end of a conductive channel, it is likely that the component B_z is the prominent one).

d) *The time-difference between the arrivals of the E and B fields.* This, as already mentioned, is less than 1 sec. For the sake of comparison, we mention that in the case of Grevena-Kozani EQ, the E-variations preceded those of the B-field by a

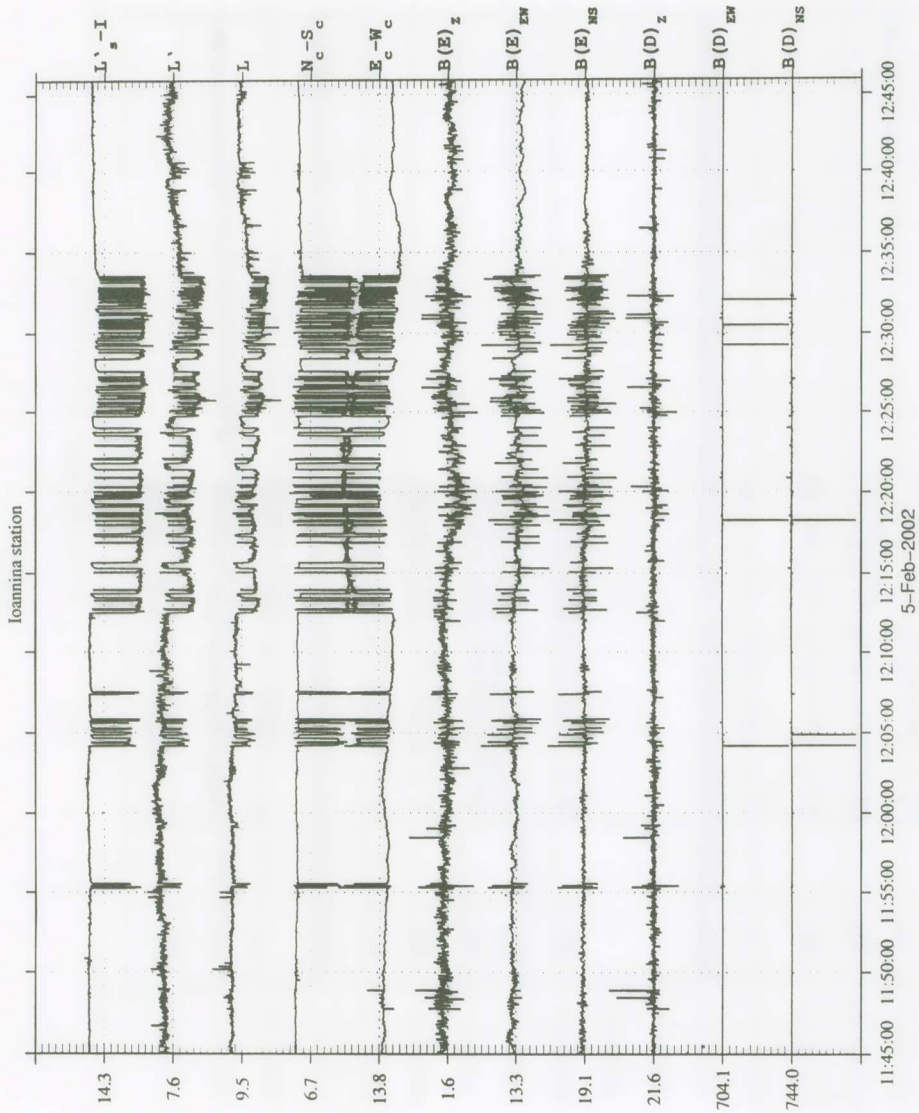

Fig. 1

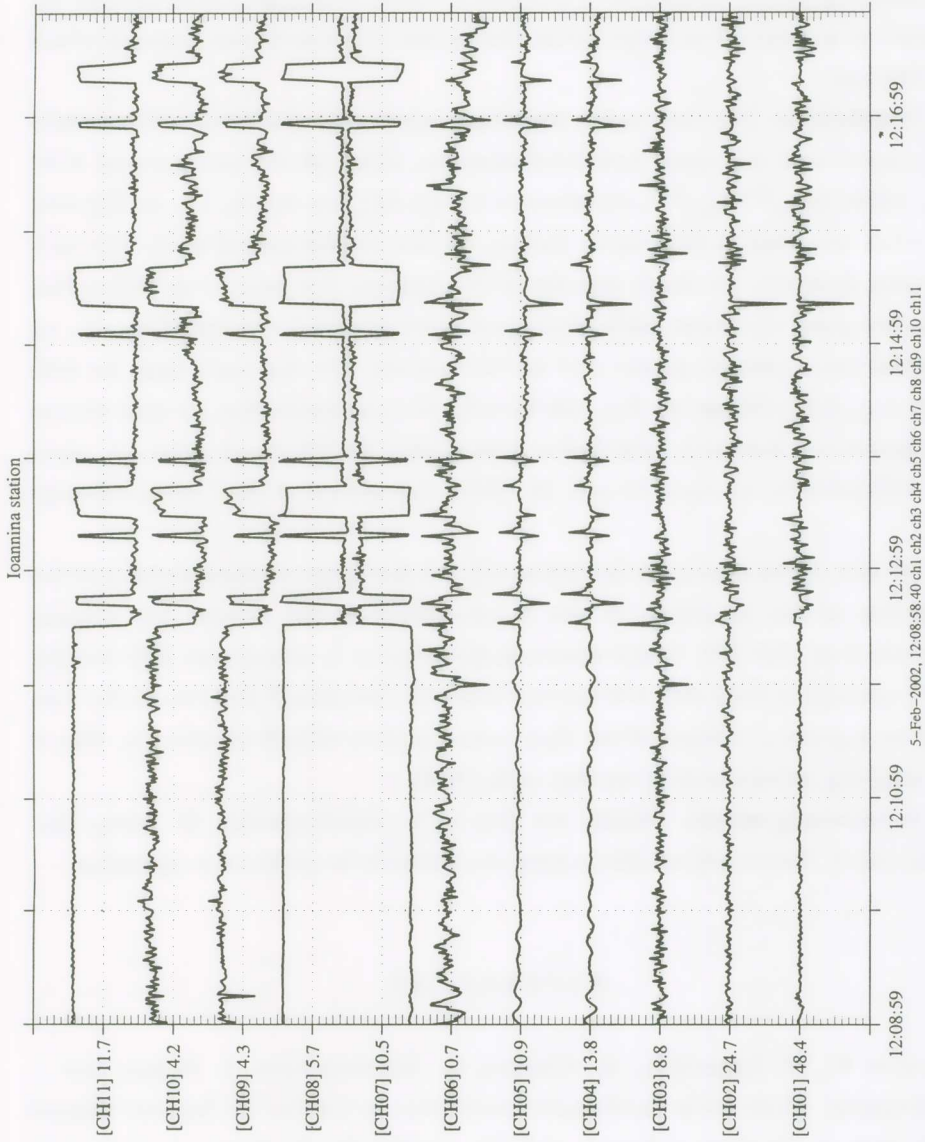

Fig. 3

time difference Δt of ~ 1 -2 sec (*Varotsos et al.* [2001b]). Thus, in the present case, the emitting source, should lie at a distance r from IOA appreciably smaller (by a factor of around $\sqrt{3}$ or larger) than that in the Grevena-Kozani case, in which $r \approx 100$ km.

Conclusions. The data under discussion seem to be consistent with an emitting source only at a small epicentral distance, although the area around IOA, e.g., within $N_{39.2}^{40.3}E_{20.3}^{21.3}$, experiences a large EQ very rarely, i.e., no EQ with $ML > 6.0$, occurred in this region during the last several tens of years. For such a source, however, we clarify that the $\Delta V/L$ -criterion (see point b) as well as that of Δt (see point d) cannot safely distinguish between the two possibilities, i.e., an artificial (very intense) source and an SES activity. (In the latter case, we estimate, e.g., for $r \sim 30$ km, an EQ with $M \sim 6.0$). We emphasize that no such electrical disturbance has been recorded at IOA during the last seven years, i.e., since the SES activities on April 18 and 19, 1995, that preceded the Grevena-Kozani EQ.

In view of the above, we are left to rely on the spectral characteristics of the evolution of the seismicity, if this is considered in the *natural time* domain (*Varotsos et al.* [2001c]). If the electrical disturbance is actually an SES activity, and if enough seismic data will become available, we should observe, as the time evolves, a gradual collapse of the $\Pi(\varphi)$ versus φ plots of both spectra (i.e., that of the evolving seismic activity on that of the SES).

Acknowledgements. Thanks are due to V. Dimitropoulos, G. Lampithianakis and S. Tzigos whose efforts keep the network in continuous operation.

REFERENCES

- Varotsos P., M. Lazaridou, K. Eftaxias, G. Antonopoulos, J. Makris and J. Kopanas, Short term earthquake prediction in Greece by Seismic Electric Signals, in the Critical Review of VAN: Earthquake Prediction from Seismic Electric Signals, ed. Sir J. Lighthill, *World Scientific Publishing Co.*, Singapore, 29-76, 1996.
- Varotsos, P., K. Eftaxias, M. Lazaridou, N. Bogris, and J. Makris. Note on the extension of the SES sensitive area at Ioannina station, Greece. *Acta Geophysica Polonica*, Vol. XLVI, No. 1, 55-60, 1998a.

- Varotsos, P., N. Bogris, K. Eftaxias, V. Hadjicontis, M. Lazaridou, and M. Kefalas. Additional evidence on the extent of the SES sensitive area around Ioannina. *Acta Geophysica Polonica*, vol. XLVI.No 3, 273-275, 1998b.
- Varotsos, P., N. Bogris, K. Eftaxias, V. Hadjicontis, M. Lazaridou, and M. Kefalas. On the extent of the SES sensitive area around Ioannina. Additional evidence II. *Acta Geophysica Polonica*, vol. XLVI. No 4, 411-413, 1998c.
- Varotsos, P., N. Sarlis, and E. Skordas, Magnetic field variations associated with the SES. The instrumentation used for investigating their detectability, *Proc. Japan Acad.* 77B, 87-92, 2001a.
- Varotsos, P., N. Sarlis, and E. Skordas, Magnetic field variations associated with the SES before the 6.6 Grevena-Kozani earthquake, *Proc. Japan Acad.* 77B, 93-97, 2001b.
- Varotsos, P., N. Sarlis, and E. Skordas, Spatio-temporal complexity aspects on the interrelation between Seismic Electric Signals and Seismicity, *Practica of Athens Academy*, session November 22, 2001c.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Έφαρμογή τής φυσικῆς συνθέτων συστημάτων σέ μιὰ ἠλεκτρικὴ διαταραχὴ στὰ
Ἰωάννινα

Ἡ ἱκανότης τῆς ἐκτίμησης τῶν παραμέτρων ἑνὸς ἐπερχόμενου σεισμοῦ μέσω τῆς καταγραφῆς τῶν Ἡλεκτρικῶν Προσεισμικῶν σημάτων (SES) ἔχει πρόσφατα βελτιωθεῖ μὲ τοὺς ἀκόλουθους δύο τρόπους: Πρῶτον, ὑπάρχει μιὰ μετρήσιμη χρονοδιαφορὰ μεταξύ τῶν δύο πεδίων (δηλαδή τοῦ ἠλεκτρικοῦ καὶ τοῦ μαγνητικοῦ) ποὺ συμπαρομαρτοῦν μὲ μιὰ δραστηριότητα SES. Ἡ χρονοδιαφορὰ αὐτὴ βελτιώνει τὴν ἐκτίμηση τοῦ ἐπικέντρου διότι ἐπιτρέπει τὸν ὑπολογισμό τῆς ἐπικεντρικῆς ἀπόστασης r ἀπὸ τὸν σταθμὸ ποὺ καταγράφει τὸ ἐκάστοτε SES. Δεύτερον, ἐὰν δὲν ἐργασθοῦμε στὸ σύνηθες πεδίο χρόνου ἀλλὰ υἱοθετήσουμε ἓνα ἄλλο πεδίο ποὺ τὸ ονομάζουμε «φυσικὸ» χρόνο ὑπάρχει ἡ ἀκόλουθη γενικὴ σχέση: τὸ φάσμα, στὸν

«φυσικό» χρόνο, τῆς ἐξελισσόμενης δραστηριότητας (μετὰ τὴν καταγραφή τῶν SES) συμπίπτει τελικὰ μὲ τὸ φάσμα τῆς δραστηριότητας τῶν SES, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ κύριο σεισμικὸ γεγονός. Τὸ τελευταῖο ἐπιτρέπει τὴν ἐκτίμηση τοῦ χρόνου τοῦ ἐπερχομένου σεισμῶ μὲ ἓνα «παράθυρο χρόνου» τῆς τάξεως τῆς μίας ἡμέρας. Τὰ παραπάνω ἐφαρμόζονται στὴν παροῦσα ἐργασία σὲ μία δραστηριότητα SES ποὺ κατεγράφη στὸ σταθμὸ τῶν Ἰωαννίνων στίς 5 Φεβρουαρίου 2002.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 28^{ΗΣ} ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ. – Ἡ Βασιλικὴ Β τῶν Φιλίππων στὸ πλαίσιο τῆς Ἰουστινιάνειας Ἀρχιτεκτονικῆς, ὑπὸ Γεωργίου Βελένη*, διὰ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Παύλου Μυλωνᾶ.

Ἡ ἐπισκοπὴ τῶν Φιλίππων κατεῖχε ἀνεκάθεν μιὰ διακεκριμένη θέση στὴ συνείδηση τῶν χριστιανῶν ἐξαιτίας τοῦ τιμητικοῦ δεσμοῦ τῆς μετὰ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο καὶ τοῦ προσκυνηματικοῦ χαρακτῆρα ποὺ προσέλαβε ἡ πόλη στοὺς μετέπειτα χρόνους. Ἡ ἀναγνώριση τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς ἐπίσημης θρησκείας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ ἡ σύνδεσή του μετὰ τὸν κρατικὸ μηχανισμό, στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰώνα, συνέβαλαν δυναμικὰ στὴ μετεξέλιξη τῶν Φιλίππων σὲ πρώτη πόλη τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στοὺς ποταμοὺς Νέστο καὶ Στρυμόνα· μιὰ θέση ποὺ ἕως τότε κατεῖχε ἡ Ἀμφίπολη¹.

Οἱ Φίλιπποι γνώρισαν ἔντονη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα σὲ ὅλη τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο καθὼς καὶ στοὺς χρόνους ποὺ ἀκολούθησαν μετὰ τὸν καταστροφικὸ σεισμὸ τοῦ 7ου αἰώνα². Οἱ ἀλλεπάλληλες φάσεις τοῦ Ὀκταγώνου, οἱ μεγάλες ξυλόστεγες βασιλικὲς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τειχῶν καὶ ἡ ἀνίδρυση θολοσκεποῦς βασιλικῆς νότια τῆς ρωμαϊκῆς ἀγορᾶς (Εἰκ. 1) μαρτυροῦν τὴν παρουσία μιᾶς ἀκμάζουσας

* GEORGES VÉLÉNIS, *La basilique B de Philippes dans le cadre de l'architecture justinienne*.

1. F. Papazoglou, Elion, Amphipolis, Chrysopolis, *Recueil des Travaux de l'Académie Serbe de Science* 36 (1953), σ. 7-24· Δ. Λαζαρίδης, Ἀμφίπολις καὶ Ἀργίλος, Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις 13, Ἀθήνα 1972, σ. 17-18.

2. Γιὰ τὶς σεισμικὲς καταστροφὲς ποὺ γνώρισε ἡ περιοχὴ στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 7^{ου} αἰ. βλ. Χ. Μπακιρτζῆς, Τί συνέβη στὴ Θάσο στὶς ἀρχὲς τοῦ 7^{ου} αἰ., *Φίλια ἔπη εἰς Γ. Ἐ. Μυλωνᾶν*, Γ', Ἀθήνα 1989, σ. 339-341. Τοῦ ἴδιου, Ἡ ἡμέρα μετὰ τὴν καταστροφὴ στοὺς Φιλίππους, *Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου: Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο* (Ἀθήνα, 15-17 Σεπτεμβρίου 1988), Ἀθήνα 1989, σ. 695-710.

ἐπισκοπῆς, τῆς προεξέχουσας στὴν Ἀνατολικὴ Μακεδονία· μιὰ θέση ποὺ διατηρήθηκε ἀμείωτη τουλάχιστον ὡς τὰ τέλη τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου³.

Κατὰ τοὺς ὄψιμους βυζαντινοὺς χρόνους καὶ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας ἡ ἐπισκοπὴ Φιλίππων διατηρήθηκε μόνο κατ' ὄνομα προσαρτημένη σὲ ἐπισκοπὲς ἄλλων πόλεων τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας. Μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς περιοχῆς, ὁ ἐπίμαχος ἀποστολικὸς τίτλος περνᾷ στὴν πόλη τῆς Καβάλας καὶ ἡ ἐκεῖ μητρόπολη μετονομάζεται σὲ Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου⁴. Στὸ μεταξύ ὁ

Εἰκ. 1. Φίλιπποι. Βασιλικὴ Β. ᾽Αποψη ἀπὸ ἀνατολικά.

3. Στὰ χρόνια τοῦ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ γέροντος ἡ ἐπισκοπὴ Φιλίππων ὑποβαθμίζεται, ἐνῶ, ταυτόχρονα, ἀναβαθμίζεται ἡ ἐπισκοπὴ Χριστουπόλεως. Ὡστόσο, στὸν σχετικὸ ἐπισκοπικὸ κατάλογο ἡ ἐπισκοπὴ Φιλίππων προηγεῖται τῆς Χριστουπόλεως κατὰ μιὰ θέση (J. Darrouzès, *Natitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitane*, Paris 1981, σ. 397, 17.47-48).

4. Ἄθ. Ἀγγελόπουλος, Ἡ διαμόρφωσις τῶν ὁρίων τῆς μητροπόλεως Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου. Συμβολὴ εἰς τὴν διερεύνησιν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ χάρτου τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας, Α' Τοπικὸ Συμπόσιο (Καβάλα, 18-20 Ἀπριλίου 1977), Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 181-185. Ἡ τελευταία προσάρτηση ἔγινε τὸ 1924.

χωρος που ανέδειξε την εξέχουσα εκείνη επισκοπή έπεφτε όλοένα και περισσότερο σε κατάσταση έρειπωσης. Λαμπρά αρχιτεκτονικά μέλη μεταφέρονταν σε γειτονικά, αλλά και απομακρυσμένα μέρη, για να χρησιμοποιηθούν με ποικίλους τρόπους. Στή θέση τους παρέμεναν όρατά κάποια τμήματα από τα τείχη τής έποχης του Φιλίππου με τις μεταγενέστερες φάσεις τους, το ύδραγωγείο τής πόλης, κάποια λαξεύματα στους βράχους και το δυσπρόσιτο κάστρο του Φωκά στην κορυφή του λόφου, μάρτυρες λαμπρής παρουσίας δώδεκα αιώνων.

Έκείνο που ξεχώριζε ως έργο ύψηλης αρχιτεκτονικής, στον εγκαταλελειμμένο χώρο των Φιλίππων, ήταν τέσσερις μεγάλοι πεσσοί, γνωστοί στην παλαιότερη βιβλιογραφία με την όνομασία *Direkler*, τουρκική λέξη με την όποια αποδίδεται κάθε ψηλό κατακόρυφο στήριγμα (Εικ. 1). Τα έντυπωσιακά εκείνα έρείπια αποτελούσαν το σημαντικότερο αξιοθέατο τής περιοχής και προκάλεσαν την περιέργεια Γάλλων έρευνητών ήδη από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα⁵. Ωστόσο το πρώτο σχέδιο των έρειπίων, κάπως ρομαντικό αλλά αρκετά πληροφοριακό, εμφανίζεται λίγο πριν από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, με την ύπογραφή του A. Viquensel⁶.

Το 1861, ο Ναπολέων Γ' δηλώνει έμπρακτα το ενδιαφέρον του για τις αρχαιότητες τής Μακεδονίας, προφανώς μέσα στο πλαίσιο τής έξωτερικής του πολιτικής, χρηματοδοτώντας άδρά ειδικές αποστολές⁷. Οί πρώτες συστηματικές έρευνες στο *Direkler* αρχίζουν ταυτόχρονα με τις ανασκαφές τής Βεργίνας με έπικεφαλής τον L. Heuzey. Στόν αρχιτέκτονα τής αποστολής H. Daumet όφείλονται τα πρώτα σχέδια τεκμηρίωσης του μνημείου, τα όποια συντάχτηκαν σε μια έποχή που οί τέσσερις πεσσοί έρμηνεύονταν ως ύπολείμματα δημόσιου λουτρού⁸. Άνασκαφικές έρευνες δεν έπιχειρήθηκαν. Ο Daumet έδωσε μια γραφική αποκατάσταση τής κάτοψης, όπου εμφανίζονται για πρώτη φορά δύο στυλοβάτες με τέσσερις κίονες σε κάθε σειρά (Εικ. 2).

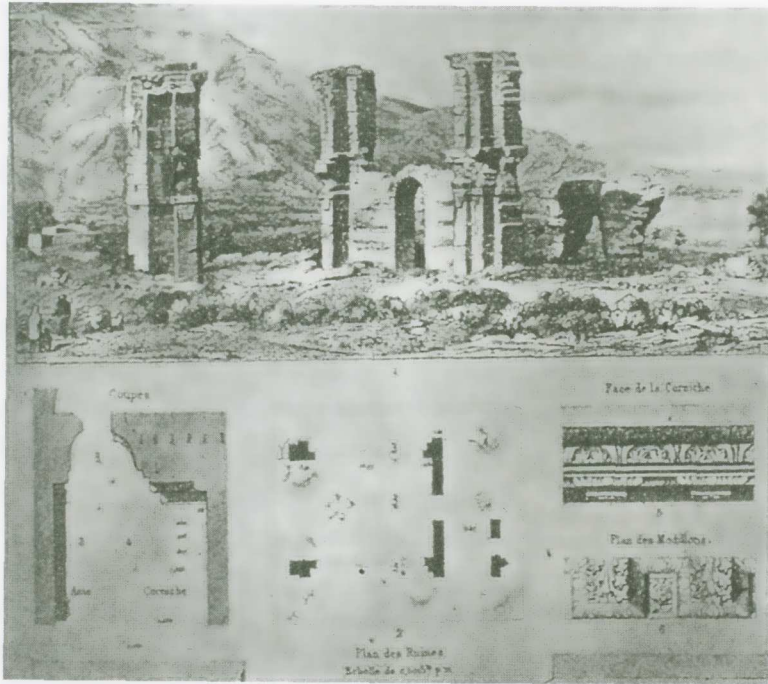
Το 1900, επισκέφτηκε τους Φιλίππους ο J. Strzygowski και ταύτισε όρθά το *Direkler* με χριστιανικό ναό. Πρότεινε έναν τύπο τρουλαίας βασιλικής με έγγεγραμ-

5. P. Lemerle, *Phillippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, σ. 415.

6. Ό.π., σ. 416, εικ. 29.

7. L. Heuzey - H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris 1876, σ. 10.

8. Ό.π., σ. 91.

Εἰκ. 2. Φίλιπποι. Βασιλική Β (L. Heuzey, H. Daumet).

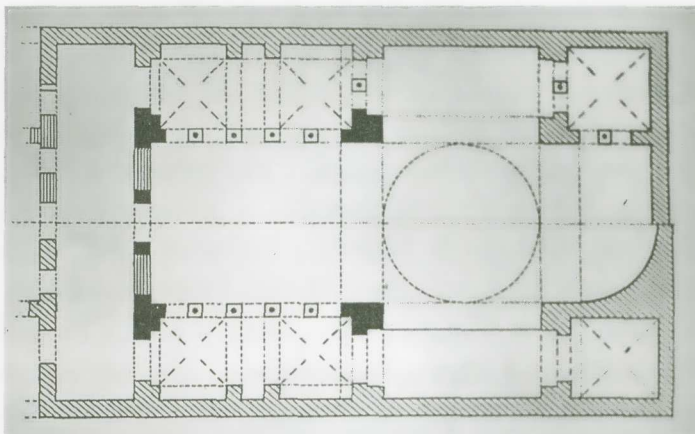
μένη τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ ἀνάμεσα σὲ δύο παστοφόρια (Εἰκ. 3), ὅπως συμβαίνει στὸ ναὸ τῆς Παναγίας στὴν Ἔφεσο, στὸ Alahan Manastir καὶ στὸ Qasar Ibn Wardan. Μπροστὰ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἀψίδα ὑπέθεσε ἕναν τετράγωνο τρουλαῖο χωρὶ ἀντλῶντας ἀπὸ τὴν κάτωψη τοῦ Meriamlik¹⁰. Ὁ κορυφαῖος ἐκεῖνος ἱστορικός τῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἶχε κάνει ἕνα τεράστιο βῆμα καὶ μάλιστα χωρὶς ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, τὴν ὁποία θεωροῦσε ἀπαραίτητη γιὰ τὴ διεξαγωγὴ ὀριστικῶν συμπερασμάτων¹¹.

Στὴ συνέχεια, ἡ Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ch. Picard

9. Ὁ.π., πίν. 5.

10. J. Strzygowski, Die Ruine von Phillippi, BZ 11 (1902), σ. 473-490.

11. Ὁ.π., σ. 480. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη τὸ μνημεῖο ἦταν ἐπιχωματωμένο ὡς τὴ στάθμη τῆς πρώτης πλίνθινης ζώνης τοῦ θυραίου τοῖχου τοῦ νάρθηκα. Ἀπὸ τὴ σημερινὴ κατάστασι προκύπτει ὅτι ἕνα μικρὸ τμήμα τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ ἦταν ὁρατό, ἱκανὸ ὅμως γιὰ τὸν ὀρισμὸ τοῦ μήκους τῆς βασιλικῆς Β, τὸ ὁποῖο ἐπαληθεύτηκε ἀργότερα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐρευνες.

Εἰκ. 3. Βασιλικὴ Β Φιλίππων. Πρόταση γραφικῆς ἀποκατάστασης J. Strzygowski.

κατέστρωσε ἓνα φιλόδοξο πρόγραμμα γιὰ τοὺς Φιλίππους, τὸ ὁποῖο ἄρχισε νὰ ἐφαρμόζεται μετὰ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους. Τὸ ἐνδιαφέρον ἐστιάστηκε στὶς ρωμαϊκῆς ἀρχαιότητες γύρω ἀπὸ τὴν ἀγορὰ καὶ ἤλθε στὸ φῶς τὸ σύνολο σχεδὸν τῆς βασιλικῆς τοῦ Direkler¹². Ἀμέσως μετὰ οἱ ἀνασκαφὲς ἐπεκτάθηκαν στὸ βορειότερο ἄνδρσο, ὅπου ἀποκαλύφθηκε μιὰ μεγάλη ξυλόστεγη βασιλική, «la basilique de la terrasse», ὅπως ὀνομάστηκε στὴν ἀρχή, πρὸς διάκριση ἀπὸ τὴ θολωτὴ τοῦ Direkler. Ἡ μελέτη τῶν δύο βασιλικῶν ἀνατέθηκε στὸν P. Lemerle, ὁ ὁποῖος ὁλοκλήρωσε τὸ δίτομο ἔργο του τὸ 1945. Μέσα ἀπὸ ἐκείνη τὴ δημοσίευση οἱ δύο βασιλικῆς ἔγιναν γνωστὲς μετὰ τὶς οὐδέτερες ὀνομασίες «βασιλικὴ Α» γιὰ τὴν ξυλόστεγη καὶ «Β» γιὰ τὴ θολωτὴ τοῦ Direkler¹³.

Τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς ἀναίρεσαν ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ τυπολογικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς πρότασης Strzygowski ἐνῶ τὰ βασικὰ ἐπαληθεύτηκαν. Ἡ ἀψίδα ἀποκαλύφθηκε στὴ θέση ποὺ εἶχε προβλεφθεῖ, ἀλλὰ χωρὶς τὰ παράπλευρα διαμερίσματα, ἐνῶ στὰ πέρατα τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους προέκυψαν δύο ἐπιμήκεις χῶροι ὑπὸ μορφὴ παρεκκλησίων. Ἡ δεύτερη διαφορὰ ἔχει νὰ κάνει μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν

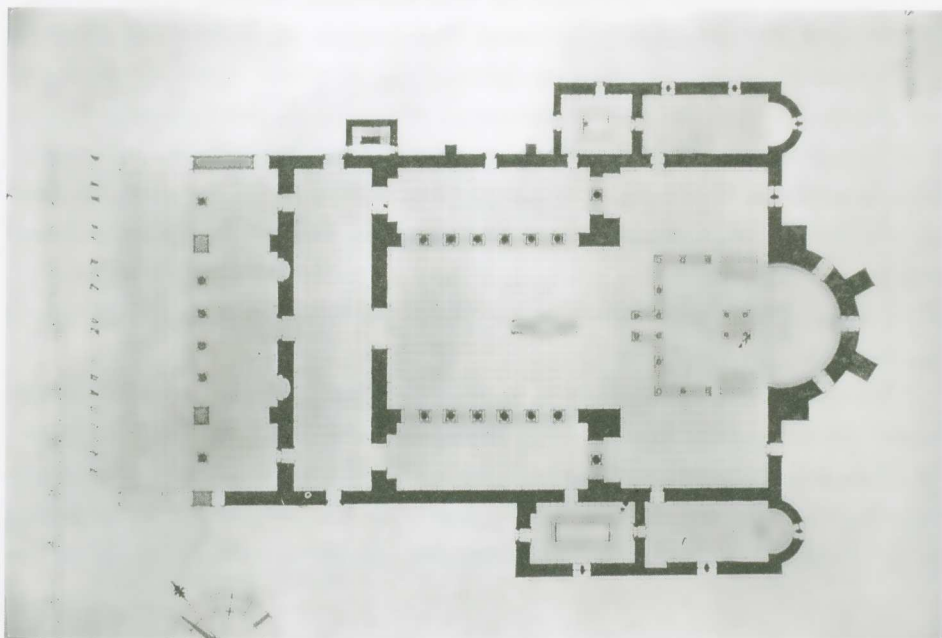
12. BCH 46 (1922), σ. 530-531· BCH 47 (1923), σ. 547· BCH 48 (1924), σ. 501· BCH 57 (1933), σ. 282-285· BCH 58 (1934), σ. 257-261.

13. Lemerle, ὁ.π., σ. 283 κ.έ. (βασιλικὴ Α), 451 κ.έ. (βασιλικὴ Β).

κίωνων πού χώριζαν τὰ πλάγια κλίτη ἀπὸ τὸ κεντρικό. Ἡ ἀνασκαφή ἔφερε στὸ φῶς τὰ θεμέλια τῶν στυλοβατῶν καὶ ὀρισμένες ἀπὸ τὶς πλάκες ἑδρασης τῶν κίωνων. Ὅπως φάνηκε ἀπὸ τοὺς τὸρους καὶ τοὺς αὐλακες μολυβδοχόησης, τὰ πλησιέστερα πρὸς τοὺς πεσσούς μετακίονια ἦταν πολὺ μικρότερα ἀπὸ ὅ,τι εἶχε ὑποθέσει ἀρχικὰ ὁ Daumet καὶ στὴ συνέχεια ὁ Strzygowski. Ὑπολογίζοντας λοιπὸν ὁ Lemerle ἰσομήκη μεταξόνια, πρότεινε ζευγὸς κιονοστοιχιῶν μὲ ἕξι στηρίγματα (Εἰκ. 4).

Ἡ κάτοψη τῆς βασιλικῆς Β, ἔτσι ὅπως ἐμφανίστηκε στὸ δίτομο ἔργο τοῦ Lemerle, ἔγινε εὐρύτερα ἀποδεκτὴ, πέρασε ἀβίαστα σὲ ἄλλες δημοσιεύσεις καὶ υἱοθετήθηκε στὴν πράξη ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ. Ἐντελῶς πρόσφατα ἐπιχειρήθηκε μερικὴ ἀναστήλωση τῆς βόρειας κιονοστοιχίας μὲ βάση τὴν ὑποθετικὴ πρόταση τοῦ Lemerle (Εἰκ. 5). Ὡστόσο, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν τεκμηρίωση τῆς γραφικῆς ἀποκατάστασης, πάνω στὴν ὁποία στηρίχτηκε ἡ ἀναστήλωση, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἐπισημάνει κάποιες σοβαρὲς ἀβλεψίες, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια.

Ὁ Ducoux, ἀντιλαμβανόμενος τὴ σημασία τῆς λεπτομέρειας, σχεδίασε σὲ μεγάλη κλίμακα τοὺς δύο στυλοβάτες¹⁴. Ὁ νότιος διατηροῦσε μία ἀδιατάρακτη

Εἰκ. 4. Βασιλικὴ Β Φιλίππων. Πρόταση γραφικῆς ἀποκατάστασης P. Lemerle.

14. Πρόχειρη κάτοψη τοῦ νότιου στυλοβάτη μὲ τὴ μετακινήμενη ἐνεπίγραφη πλάκα δημοσιεύ-

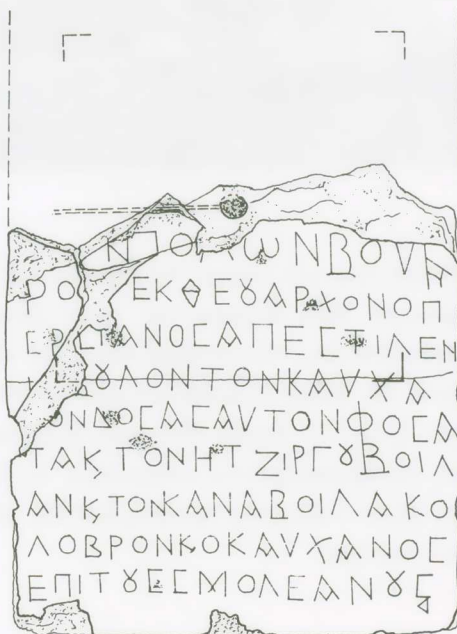
Εἰκ. 5. Βασιλική Β Φιλίππων. Τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς βόρειας κιονοστοιχίας, ὅπως ἀναστηλώθηκε μετὰ βάση τὴν ὑποθετικὴ πρόταση τοῦ P. Lemerle.

πλάκα πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ νάρθηκα καὶ δύο πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ· ὁ βόρειος μόνον μία, πρὸς τὸ μέρος τοῦ Ἱεροῦ, πάνω στὴν ὁποία ἐδραζόταν βάση κίονα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν κεντρικὸ τὸρμό καὶ τὸ κανάλι μολυβδοχόησης. Στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ ἄλλου στυλοβάτη παρατηροῦνται ἀνάλογα στοιχεῖα, καθὼς καὶ οἱ γωνίες ποὺ ὄριζαν τὴν ἀκριβῆ θέση μιᾶς τετράγωνης βάσης¹⁵. Ἐπομένως, ἡ ἀποκατάσταση τοῦ πρώτου ζεύγους κίωνων πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἀσφαλῆς. Μετὰ ἀνάλογο τρόπο τεκμηριώνεται καὶ ἡ διάταξη τοῦ πρώτου ζεύγους κίωνων πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ νάρθηκα.

εταὶ στὸ ἄρθρο τοῦ F. Dvornik, Deux inscriptions gréco-bulgares de Phillippes, *BCH* 52 (1928), σ. 146, εἰκ. 2. Πληρέστερο σχέδιο τοῦ ἴδιου στυλοβάτη δίνεται ἀπὸ τὸν P. Lemerle, *BCH* 59 (1935), σ. 165-167, εἰκ. 1, ὅπου σχεδιάζεται σὲ κάτοψη ἢ θέση τῆς μετακινήμενης πλάκας, ἀλλὰ παραλείπεται στὴν τομῆ. Τὸ ἴδιο σχέδιο ἀναδημοσιεύεται στὴν ὀριστικὴ μελέτη τοῦ ἴδιου ἐρευνητῆ, χωρὶς τὴ μετακινήμενη πλάκα, μαζί με τὸν βόρειο στυλοβάτη (Lemerle, *Phillippes*, πίν. 52).

15. Σὲ κάθε μία ἀπὸ τὶς τέσσερις γωνίες ὑπάρχουν δύο ζεύγη ἐγχάρακτων γωνιῶν. Οἱ ἐξωτερικὲς ταυτίζονται μετὰ τὶς διαστάσεις τῶν μεγαλύτερων βάσεων τῆς κιονοστοιχίας τῆς βασιλικῆς Β.

Ἔως αὐτὸ τὸ σημεῖο ἡ γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ Lemerle μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς θέσεις τῶν ἀκραίων κίωνων. Ἐκεῖνο πού τίθεται ὑπὸ ἀμφισβήτηση εἶναι ἡ διάταξη τῶν ἐνδιάμεσων στηριγμάτων. Τὸ βασικὸ ἐρώτημα πού τίθεται εἶναι ἐὰν πράγματι οἱ δύο κιονοστοιχίες εἶχαν ἰσομοιρασμένα μετακίονια, ὅπως ὑποθέτει ὁ Lemerle, ἢ μήπως συνέβαινε κάτι ἐντελῶς διαφορετικό. Ἀπάντηση στὸ πρόβλημα μποροῦν νὰ δώσουν δύο ἐνεπίγραφες πλάκες πού φυλάγονται στὸ μουσεῖο τῶν Φιλίππων (Εἰκ. 6, 7). Πρόκειται γιὰ τὶς πασίγνωστες ἐπιγραφές πού πέρασαν στὴν ἔρευνα ὡς «πρωτοβουλγαρικές». Πρὸς τὸ παρὸν δὲ θὰ μείνουμε στὸ περιεχόμενον τοῦ κειμένου ἀλλὰ μόνο στὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα πού προσφέρουν οἱ δύο πλάκες. Ἐξάλλου, οἱ ἐπιγραφές αὐτὲς χαραχτήκαν σὲ μεταγενέστερη περίοδο, λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 9^{ου} αἰώνα, ὅπως ὑποστηρίχτηκε μὲ βάση τὸ ἀναφερόμενον ὄνομα τοῦ ἄρχοντα Περσιάνου¹⁶.

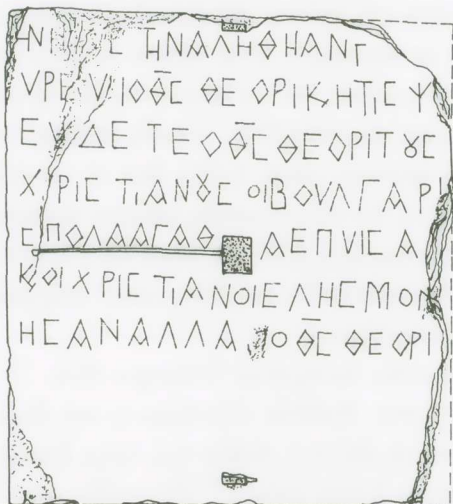

Εἰκ. 6. Βασιλικὴ Β Φιλίππων. Σχέδιο ἐνεπίγραφης πλάκας προερχόμενης ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου στυλοβάτη.

Οἱ ἐσωτερικὲς μπορεῖ νὰ ἔχουν σχέση μὲ μία πρώτη χάραξη γιὰ μικρότερη βάση, δηλαδή νὰ προέρχονται ἀπὸ μιὰ προγενέστερη χρήση τῆς πλάκας.

16.V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*, Berlin 1963, σ. 163-174. Βλ. ἐπίσης I. Karayannopoulos, *L'inscription protobulgare de Direkler*, Ἀθήνα 1986, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιο-

Ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ἐπιγραφές ἐντοπίστηκε στὶς ἀρχές τοῦ 18^{ου} αἰ., στὴ συνέχεια ἐπιχωματώθηκε καὶ ἐπανῆλθε στὸ φῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν¹⁷. Βρέθηκε μετακινήμενη πάνω στὸν νότιο στυλοβάτη, πολὺ κοντὰ στὴν πρώτη ἀπὸ

Εἰκ. 7. Βασιλικὴ Β Φιλίππων. Σχέδιο ἐνεπίγραφης πλάκας προερχόμενης ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου στυλοβάτη.

γραφία. Βλ. ἐπιπλέον P. Georgiev, *Byzantinoslavica* 50 (1989), 2, σ. 228-232, τοῦ ἴδιου, *Pärvobälgarskijat nadpis ot Filipi v nova svetlina, Istoričeski pregled*, 1990, 3, σ. 55-67, V. Beševliev, *Pärvobälgarskijat nadpis ot Filipi, Izvestija na narodnija muzej Varna* 28 (43), 1992, σ. 13-21, καὶ Iv. Božilov, *Pärvobälgarskijat nadpis ot Filipi. Novi teorii i fakti, Studia protobulgarica et medievalia europensia. V čest na profesor Veselin BEŠEVLIJEV, Veliko Tärnovo*, 1993, σ. 173-181. Στὴ 6' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ἑλλάδος καὶ Κύπρου (Ἀθήνα 1999), ὅπου συμμετεῖχα μὲ σχετικὴ ἐπὶ τοῦ θέματος ἀνακοίνωση, θεώρησα δεδομένη τὴν αὐθεντικότητα τῶν ἐπιγραφῶν, ἐπικαλούμενος τὸ ἀδιαμφισβήτητο τῶν ἀρχαιολογικῶν δεδομένων. Ἀναφορικὰ μὲ τὸ περιεχόμενό τους, διατύπωσα τὴν ἀποψη ὅτι τὸ ἱστορικὸ αὐτὸ κείμενο τῶν Φιλίππων δὲ θὰ πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ ἐχθρική ἐνέργεια, ἐπειδὴ τὰ περισσότερα στοιχεῖα (ἱστορικά, φιλολογικά, ἀρχαιολογικά), μαρτυροῦν φιλικὴ σύμπραξη μεταξὺ Βουλγάρων, Σμολεάνων καὶ Βυζαντινῶν (μεταξὺ χριστιανῶν καὶ ἀλλοθρήσκων).

17. Ἡ ἐνεπίγραφη ἐκείνη πλάκα ἐντοπίστηκε ἀπὸ τὸν P. Braconnier τὸ ἔτος 1707. Βλ. Karayannopoulos, ὁ.π., σ. 9-11. Ἀρχικὰ θεωρήθηκε ὅτι προέρχεται ἀπὸ τάφο καὶ δὲν δόθηκε ἰδιαίτερη σημασία (Heyzey-Daumet, ὁ.π., σ. 89).

δυτικά πλάκα που ἔφερε ἀποδεδειγμένα βάση κίονα. Ἡ ἐνεπίγραφη καὶ ἡ σταθερὴ πλάκα θρίσκονταν ἀρχικὰ σὲ ἐπαφή καὶ μάλιστα ἀπὸ τὸ μέρος τῶν σπασμένων πλευρῶν, ὅπως ὀρθὰ παρατηρεῖ ὁ Lemerle. Μιὰ βαθιὰ χαραγὴ πού ὑπάρχει στὸ μέσο τοῦ κειμένου ἐρμηνεύτηκε ὡς ὁδηγὸς ἀνεκπλήρωτης κοπῆς¹⁸.

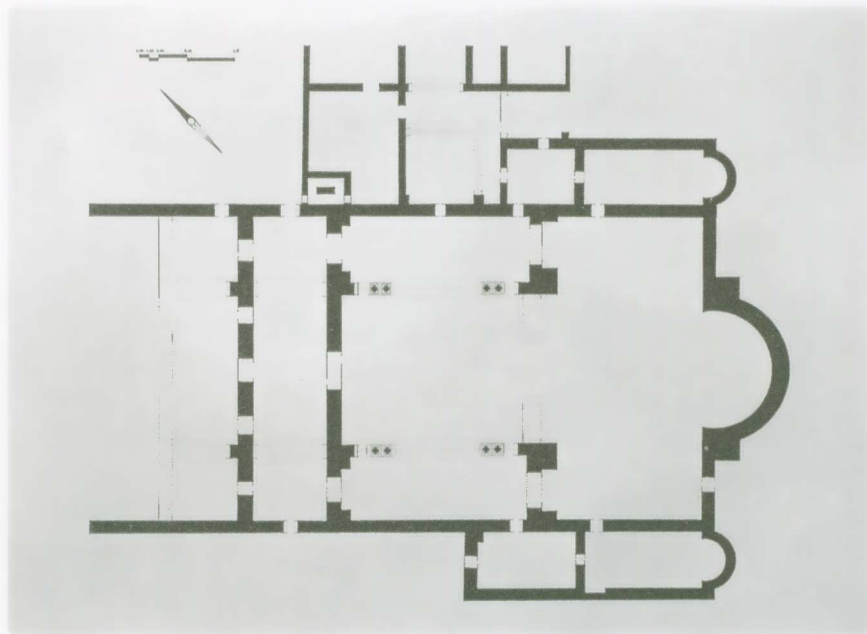
Σύμφωνα μὲ τὴν ἀποψη τοῦ Lemerle, ἡ σπασμένη ἐνεπίγραφη πλάκα (Εἰκ. 6) θρίσκονταν ἀνάμεσα σὲ δύο κίονες καὶ εἰδικότερα στὸ δεύτερο ἀπὸ δυτικὰ μετακιόνιο. Δὲν συντρέχει λόγος ἀμφισβήτησης ὅτι ἡ μετακινημένη αὐτὴ πλάκα προέρχεται πράγματι ἀπὸ ἐκείνη τὴ θέση. Ὡστόσο ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ μελετητῆ ὅτι δὲν ἔφερε ὑπερκείμενο κίονα κρίνεται ἀνακριβής. Στὸ μέσο τῆς σπασμένης πλευρᾶς σώζεται τὸ κάτω μέρος κυκλικοῦ τόρμου καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ μικρὸ τμημα ἀπὸ τὸ κανάλι μολυβδοχόησης. Ἐπὶ πλέον, πρὸς τὸ δεξιὸ πέρασ τοῦ ὁδηγοῦ κοπῆς φαίνεται καθαρὰ μιὰ ἐγγράρακτη γωνία. Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ πλάκα, ὅπως καὶ ἡ διπλανή της, ἔφερε βάση ὑπερκείμενου κίονα. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι στὴ θέση ἐκείνη ὑπῆρχαν δύο παράπλευροι κίονες, ὑπὸ μορφὴ διδύμου στηρίγματος.

Ἡ δεύτερη ἐνεπίγραφη πλάκα τοῦ μουσείου διατηρεῖται ὁλόκληρη (Εἰκ. 7). Φέρει καὶ αὐτὴ τὸρμο καὶ κανάλι μολυβδοχόησης. Βρέθηκε ἀδιατάρακτη στὸ ἄλλο πέρασ τοῦ ἴδιου στυλοβάτη καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὴ διπλανὴ πλάκα πού ἔφερε ἐπίσης κίονα. Ἐπομένως καὶ σ' ἐκείνη τὴ θέση ὑπῆρχε ζευγὸς κίωνων¹⁹. Προφανῶς, καὶ οἱ ἀντίστοιχες πλάκες τοῦ βόρειου στυλοβάτη, ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζεται μόνο μία, ἔφεραν παρόμοια διπλὰ ὑποστυλώματα. Τὸ ἀναμφισβήτητο αὐτὸ γεγονὸς ἐπιβάλλει τὴν ἐπανεξέταση τῆς βασιλικῆς Β κάτω ἀπὸ νέο πρίσμα καὶ μὲ βάση τὰ νέα δεδομένα.

18. *BCH* 59 (1935), σ. 168, σημ. 1.

19. Δὲ θὰ πρέπει νὰ ἀμφιβάλουμε ὅτι τὸ κανάλι μολυβδοχόησης στὴν ἐνεπίγραφη πλάκα κατασκευάστηκε ταυτόχρονα μὲ τὰ κανάλια τῶν ὑπολοίπων πλακῶν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ὁμοιογένεια τῆς ἐργασίας σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ διπλανὴ της, ἡ ὁποία εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη καὶ μαρτυρεῖ τεχνικὴς ρωμαϊκῆς περιόδου. Ἐπομένως, ἂν ὑπάρχει μία πλάκα σὲ δευτέρη χρῆση εἶναι, κατὰ κύριο λόγο, αὐτὴ καὶ ὄχι ἡ διπλανὴ της μὲ τὴν ἐπιγραφὴ. Ἡ χρῆση διπλῶν κίωνων τοποθετημένων σὲ διάφορες διατάξεις ἀπαντᾷ σὲ περιορισμένο ἀριθμὸ μνημείων ἀλλὰ πού διακρίνονται γιὰ τίς ὑψηλές προθέσεις τους: παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Σταυροῦ στὴ Ρώμη, βασιλικὴς Δερμὲς καὶ Θεβέστης, Ἁγιος Γεδεὼν Κολωνίας, Ἁγία Κωνσταντῆ Ρώμης, Ἁγία Σοφία Κωνσταντινούπολης· ἀπὸ τὴν κυρίως βυζαντινὴν περίοδο τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Χίου, ὁ Ἁγιος Μάρκος Βενετίας, τὸ καθολικὸ τῆς Κοσμοσώτειρας καὶ σὲ ἀκόμη ὀψιμότερη ἐποχῇ ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἁρτας· μνημεῖα κυρίως αὐτοκρατορικὰ πού σχεδιάστηκαν ἀπὸ ἱκανότατους δημιουργούς. Ἡ κάθε μία ἀπὸ αὐτὲς τίς ἐφαρμογὲς εἶναι μοναδικὴ στὸ εἶδος της καὶ δύσκολα θὰ ἔβρισκε κανεὶς δύο ὅμοια παραδείγματα.

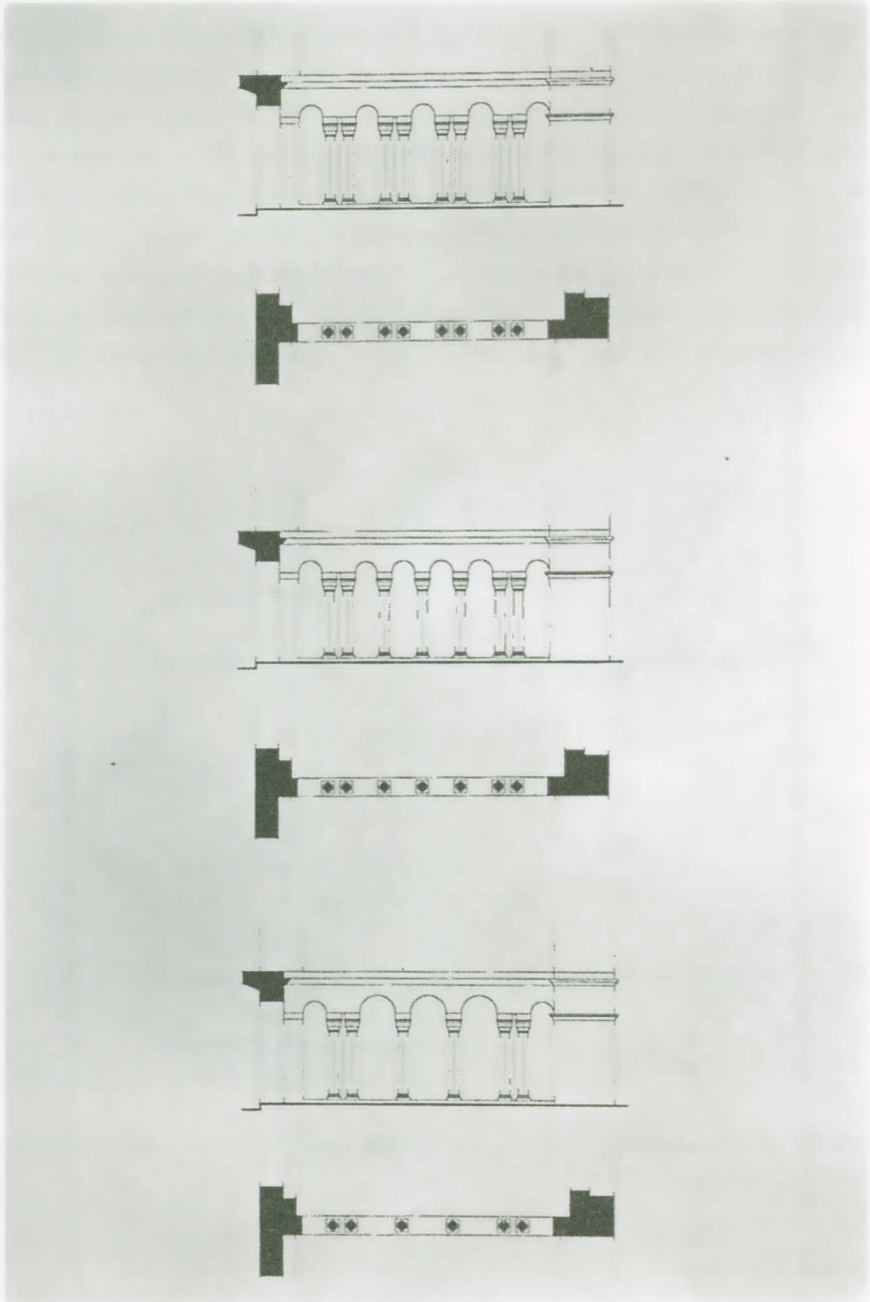
Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν εἶχαν βρεθῆ ἕξι ἀκόμη μικρὰ ἐνεπίγραφα τεμάχια ἀπὸ τὸ ἴδιο σύνολο²⁰. Στὸ ἓνα διακρίνεται καθαρὰ ἐγγάρρακτη γωνία, ἡ ὁποία ἐρμηνεύτηκε ἀρχικὰ ὡς γράμμα ἐλληνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ ἔκτοτε μεταγράφεται ὡς σίγμα²¹. Προφανῶς, πρόκειται γιὰ γωνιακὸ ὀδηγὸ μιᾶς ἐπὶ πλέον βάσης κίονα, ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ ὁποίου δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιοριστεῖ. Ἔτσι, τὸ θέμα ποῦ σχετίζεται μὲ τὸν ἀριθμὸ τῶν κίωνων ἀνάμεσα στὰ διπλὰ στηρίγματα τίθεται ὑπὸ συζήτηση (Εἰκ. 8, 9). Θὰ μπρῶσε νὰ ὑπολογίσει κανεὶς δύο ἕως τρεῖς, τὸ πολὺ, ἐνδιάμεσους κίονες. Ἡ ἀποκατάσταση μὲ δύο ἀντικριστὰ τρίβηλα θεωρεῖται περισσότερο πιθανὴ ἐπειδὴ ἔτσι τονίζεται μὲ σαφήνεια ὁ ἐγγάρσιος ἄξονας τοῦ ναοῦ καὶ προσφέρεται ἀπρόσκοπτη θέα πρὸς τὸ κεντρικὸ κλίτος. Ἡ ἀκραία περίπτωση τῆς ἐπανά-

Εἰκ. 8. Γραφικὴ ἀποκατάσταση τῶν ἀκραίων διδύμων ὑποστυλωμάτων στοὺς δύο στυλοβάτες τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων.

20. Beševliev, ὁ.π., σ. 163-174, πίν. 36 (στὶς εἰκόνες 51 καὶ 52 οἱ ἀριθμοὶ εἶναι ἀντίστροφοι μὲ ἐκείνες τοῦ καταλόγου).

21. Ὁ.π., σ. 165, d.25 (sic) καὶ πίν. 36, εἰκ. 51.14d (sic).

Εἰκ. 9. Τρεῖς ἐναλλακτικὲς προτάσεις γραφικῆς ἀποκατάστασης γιὰ τοὺς στυλοβάτες τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων (βόρειος στυλοβάτης).

ληψης διπλῶν ὑποστυλωμάτων μπορεῖ νὰ ἀποκλειστῆ γιὰ λόγους πού σχετίζονται μὲ τὴ γενικότερη αἰσθητικὴ τοῦ μνημείου καὶ τὴν παρουσία κάποιων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν πού συνηγοροῦν στὴν παράλληλη χρῆση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ μεμονωμένων κιόνων²².

Ἀπὸ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις γίνεται φανερό ὅτι ἡ βασιλικὴ Β δὲν ἔτυχε τῆς δέουσας προσοχῆς. Ἐπισημαίνεται, ἐπιπλέον, ὅτι δὲν ἀναλύονται οἱ πρώιμες οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ κτιρίου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ ναὸς δὲν πρόλαβε νὰ ὀλοκληρωθεῖ ἢ ὅτι κατέπεσε σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα μετὰ τὴν ἀνέγερσή του²³. Ἀπόψεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθοῦν, δεδομένου ὅτι ἀναντίρρητα στοιχεῖα ἀποδεικνύουν τὸ ἀντίθετο.

Γιὰ παράδειγμα, οἱ δύο μεγάλες ἀντηρίδες τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ δὲν εἶναι ἀρχικὲς, ὅπως ἀποδίδονται σχεδιαστικὰ στὴ δημοσίευση τοῦ Lemerle, ἀλλὰ ἀποτελοῦν μεταγενέστερη προσθήκη. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὸν ἀρμὸ ἐπαφῆς, τὸ εἶδος τῆς τοιχοποιίας καὶ τὰ φαρδιὰ ρόδινα ἀρμολογήματά τους. Ἡ κατασκευὴ πρόσθετων ἀντηρίδων προϋποθέτει ἀπόκλιση τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἐντάσσεται, προφανῶς, μέσα σὲ ἓνα εὐρύτερο πρόγραμμα προστασίας τῆς βασιλικῆς ἀπὸ ἐνδεχόμενη κατάρρευση. Ὁ μεγάλος σεισμὸς πού γνώρισε ἡ πόλη τῶν Φιλίππων τὸν 7^ο αἰῶνα θὰ πρέπει νὰ προκάλεσε σοβαρὲς ζημιὲς στὴν ἀνωδομὴ τοῦ κτιρίου, ὅχι ὅμως καὶ τὴν ἄμεση κατάρρευσή του. Φυσικὰ ὑπάρχουν καὶ στοιχεῖα πού τεκμηριώνουν διαδοχικὲς ἀλλαγές, γιὰ τὴν ἀνάλυση τῶν ὁποίων ἀπαιτεῖται εἰδικότερη ἔρευνα²⁴.

Τὰ ὑλικά καὶ οἱ τρόποι δομῆς παρουσιάζουν ἐνδιαφέρουσα ποικιλία. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ νάρθηκα εἶναι κτισμένος μὲ ἀμιγῆ πλίνθινη τοιχοποιία καὶ παρεμβαλλόμενους ἐπιμήκεις γωνιόλιθους. Ὁ θυραῖος τοῖχος μὲ τὴ βασιλικοὺς πύλη ἀποτελεῖται ἀπὸ ζῶνες ἀργολιθοδομῆς, οἱ ὁποῖες ἐναλλάσσονται μὲ ζῶνες πέντε πλίνθινων στρώ-

22. Γίνεται λόγος γιὰ τοὺς ἀμφίπλευρους θολίτες πάνω στοὺς ὁποίους ἐδράζονταν συγκλίνοντα τόξα. Βλ. Lemerle, *Phillippes*, πίν. 70, ἀρ. 15-18.

23. Ὁ.π., σ. 424-425.

24. Ἀρμοὶ συρραφῆς, σφραγίσεις εἰσόδων, διαδοχικὲς φάσεις φραγμάτων καὶ ἄλλες λεπτομέρειες καταδεικνύουν τὴ μακροζωία τῆς βασιλικῆς. Τὰ θέματα αὐτὰ ἀπαιτοῦν ἐκτενέστερη μελέτη. Πρώιμα φραγμένα ἀνοίγματα ὑπάρχουν στὸ νότιο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ στὸ βόρειο τοῦ λεγόμενου βαπτιστηρίου. Πρώιμοι ἀρμοὶ ἐπαφῆς διαπιστώνονται στὸν τοῖχο πού χωρίζει τὸν ναὸ ἀπὸ τὸ νότιο παρεκκλήσι καθὼς καὶ στὴν ἀνατολικὴ εἴσοδο τοῦ Ἱεροῦ. Στὰ φράγματα τῶν πρεσβυτερίων τῶν παρεκκλησίων ἀναγνωρίζονται δύο πρώιμες φάσεις. Ὑπάρχουν καὶ ἐπιμέρους διασκευὲς πού ἔγιναν μετὰ τὴν κατάρρευση τῆς βασιλικῆς.

σεων (Εἰκ. 1). Παρόμοιος ἦταν καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν υπόλοιπων τοίχων τῆς βασιλικῆς. Οἱ τέσσερις ὀγκώδεις καὶ πανύψηλοι πεσσοὶ εἶναι κτισμένοι μετὰ μαρμάρινων γωνιόλιθους πολὺ καλὰ ἄρμοσμένους, χωρὶς συνδετικὸ κοινάμα στους ὀρατοὺς ἄρμους. Λειτουργοῦσαν στατικά ὡς πυλῶνες καὶ διέθεταν τεράστια ἀνοχὴ σὲ θλίψη καὶ κάμψη, γεγονός πού δὲν ἀφήνει περιθώριο ἀμφιβολίας ὅτι ἔφεραν θολωτὴ κατασκευή. Μετὰ πλίνθινους θόλους καλύπτονταν τὰ ἰσόγεια τοῦ νάρθηκα καὶ τῶν πλευρικῶν κλιτῶν, ἐνῶ τὰ τόξα ἦταν λίθινα ἢ πλίνθινα, κατὰ περίπτωσιν, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἀντίστοιχες γενέσεις τόξων καὶ θόλων σὲ χαρακτηριστικὰ θέσεις.

Μικρὸ τμήμα σφαιρικοῦ θόλου πού βρέθηκε σὲ τυχαία θέση ἦταν ἀμικῶς πλίνθινο²⁵. Ἐφερε συμφυὴ νεύρωση καὶ παρειὰ ἀνοίγματος, στοιχεῖα πού τεκμηριώνουν τὴν ὑπαρξὴ τρούλου ἢ διάτρητου τεταρτοσφαιρίου. Κάποια τμήματα πλίνθινων θόλων πού βρέθηκαν διάσπαρτα, ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς βασιλικῆς, εἶναι τόσο λίγα, πού ὀδηγοῦν στὴν εὐλογητὴ ἀποψη ὅτι μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ κτιρίου ὁ χώρος καθάρισθη γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ καὶ πάλι ὡς τόπος χριστιανικῆς λατρείας ἀλλὰ μετὰ διαφορετικὴ ὀργάνωσιν²⁶.

Τὸ μεγάλο πρόβλημα πού ἐμφανίζει ἡ βασιλικὴ Β τῶν Φιλιππῶν εἶναι ὁ τρόπος κάλυψης τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους. Σύμφωνα μετὰ τὴν ἀρχικὴ ἀποψη τοῦ Strzygowski, ὁ ναὸς ἔφερε ἓναν ἑλλειψοειδῆ θόλο στὸ κεντρικὸ κλίτος καὶ ἓναν ἡμισφαιρικὸ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ²⁷. Ἡ ἀποψη ἐκείνη ἀναθεωρήθηκε ἀργότερα ἀπὸ τὸν ἴδιο ἐρευνητὴ, ὁ ὁποῖος πρότεινε μόνον ἓναν τρούλο πάνω ἀπὸ τὸν κεντρικὸν χώρον τοῦ Ἱεροῦ, χωρὶς ὅμως νὰ δίνει ἀπάντησιν στὸ μείζον πρόβλημα πού σχετίζεται μετὰ τὴν κάλυψη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους²⁸.

25. Lemerle, *Phillippes*, σ. 450-451, πίν. 46.4.

26. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Βασιλικῆς Β, τὸ νότιο παρεκκλήσι διασκευάσθη ὥστε νὰ λειτουργεῖ ὡς αὐτόνομος ναός. Φράχθη ἡ νότια ἐξωτερικὴ εἴσοδος πού ὀδηγοῦσε κατ' εὐθείαν στὸν κυρίως ναὸ καθὼς καὶ ἡ βόρεια πού ἐπικοινωνοῦσε μετὰ τὸ παράπλευρο περῦγιον τοῦ Ἱεροῦ. Στὴ θέση ἐκείνη διαμορφώθη μικρὴ λατρευτικὴ κόγχη. Ἀνατολικά τῆς βασιλείας πύλης δημιουργήθη ἀψιδωτὸς χώρος ὑπὸ μορφὴν παρεκκλησίου. Δὲν εἶναι σαφὲς ἐὰν ὁ χώρος ἐκεῖνος λειτουργοῦσε ὡς Ἱερὸ μετὰ κυρίως νὰ τὸ νάρθηκα ἢ ἐὰν συνέβαινε κάτι διαφορετικόν. Τὸ νότιον κλίτος τῆς βασιλικῆς πού συνέδεε τὸ νότιον παρεκκλήσι μετὰ τὸ νάρθηκα θὰ πρέπει νὰ διασκευάσθη σὲ στοὰ ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στους δύο χώρους.

27. Strzygowski, ὅ.π., *BZ* 11 (1902), σ. 482, εἰκ. 1. Ἀπὸ τῆς σχετικῆς γραφικῆς ἀποκατάστασιν τῆς κάτοψης δὲν προκύπτει ἄμεσα ἐὰν πρόκειται γιὰ δύο τρούλους ἢ γιὰ συνδυασμὸν τρούλου καὶ ἑλλειψοειδοῦς ἀσπίδας ἐπὶ λοφίων πάνω ἀπὸ τὸ κεντρικὸν κλίτος.

28. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, II, Wien 1918, σ. 843-847, εἰκ. 798.

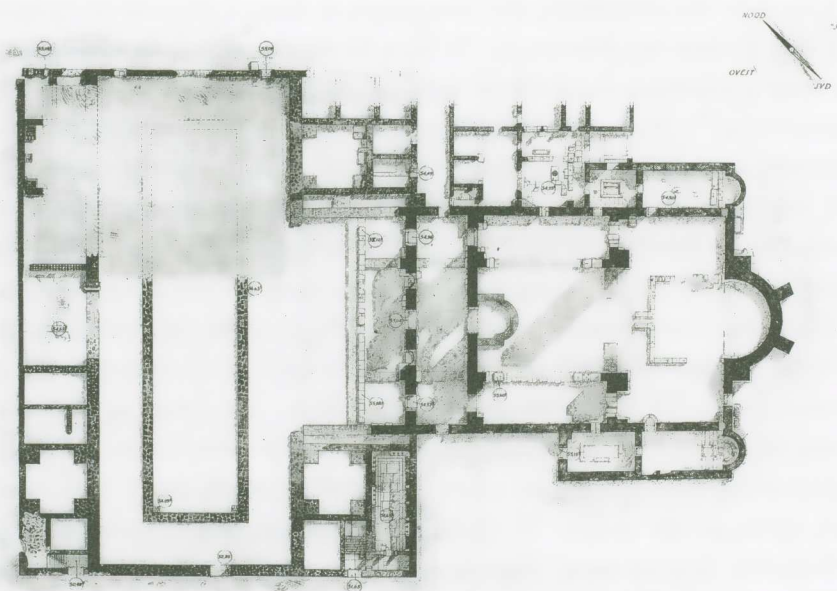
Λύση πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἐπιχείρησε νὰ δώσει ὁ Lemerle σὲ συνεργασία μὲ τὸν ἀρχιτέκτονα τῆς ἀνασκαφῆς. Τὸ θέμα θὰ πρέπει νὰ τοὺς βασάνισε ἐπὶ πολὺ χρόνο ἀφοῦ χρειάστηκε νὰ συντάξουν ἀναλυτικὰ σχέδια ἀποτύπωσης καὶ γραφικῆς ἀποκατάστασης²⁹. Μιὰ προσπάθεια ἀξιοπρόσεκτη, ἐπίπονη ἀλλὰ καὶ ἀτελέσφορη. Τοποθετήθηκαν σκαλωσιές γύρω ἀπὸ τοὺς πεσσούς, οἱ ὁποῖοι σχεδιάστηκαν μὲ ἐξαιρετικὴ λεπτομέρεια, ἀλλὰ δὲν προέκυψαν ἀσφαλῆ στοιχεῖα γιὰ μιὰ μονοσήμαντη ἐρμηνεία. Τελικὰ διατύπωσαν τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁλόκληρος ὁ ναὸς ἔφερε τροῦλο μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἓνα τεράστιο σταυροθόλιο στὸ κεντρικὸ κλίτος.

Ἡ γραφικὴ ἀποκατάσταση στὴν ὁποία κατέληξαν οἱ δύο ἐρευνητὲς εἶναι πράγματι προβληματικὴ καὶ ἀδικεῖ τόσο τὸν δημιουργό, ὅσο καὶ τὴν ποιότητα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου. Τὸ ἐξαιρετικὰ μεγάλο σταυροθόλιο, ἔτσι ὅπως προκύπτει στὴν πρόταση, θὰ μπορούσε νὰ ἐπιλεγεῖ ὡς τεχνικὴ λύση σὲ ἔργο διαφοροτικοῦ προορισμοῦ, ὄχι ὅμως σὲ ἓνα βυζαντινὸ ναὸ καὶ μάλιστα μὲ αὐτὴ τὴ μορφή καὶ σὲ τόση ἀνταγωνιστικὴ σχέση μὲ τὸν τροῦλο. Ἡ τεχνικὴ τῶν σταυροθολίων ἐφαρμόστηκε εὐρέως στὴ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ δίνοντας λύσεις σὲ ποικίλα στατικά προβλήματα. Προέκυψαν εὐφυεῖς λύσεις πού ἐξυπηρετοῦσαν τὸ φωτισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου, συμβάλλοντες ταυτόχρονα στὴ γενικότερη αἰσθητικὴ καὶ τὴν ποιότητα τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ ἔργου. Στὴν περίπτωση τοῦ προτεινόμενου σταυροθολίου δὲν ἰσχύει τίποτε ἀπὸ ὅλα αὐτά. Ἐὰν πράγματι εἶχε ἐπιλεγεῖ ἡ συγκεκριμένη λύση στὴ βασιλικὴ Β τῶν Φιλίππων, θὰ προέκυπτε ἓνα ἐξαιρετικὰ βαρὺ κτίριο μὲ ἐλάχιστο φωτισμὸ στὸ κεντρικὸ κλίτος. Οἱ ἐπιφάνειες πάνω ἀπὸ τίς ὑποτιθέμενες θολοκατασκευές τῶν ὑπερώων προκύπτουν τόσο μικρὲς πού εἶναι ζήτημα ἂν θὰ πρόσφεραν ἐπαρκὴ φωτισμὸ στὸν κεντρικὸν χώρον τοῦ ἰσογείου. Ἰδιαιτέρα προβληματικὴ εἶναι ἡ ἐγκάρσια τομὴ ὅπου ὁ μελετητὴς σχεδιάζει ἓναν ὑπερβολικὰ φαρδὺ τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴν κιονοστοιχία, ἐδραζόμενο κατὰ μεγάλο μέρος στὴ ράχη ἡμικυλινδρικοῦς καμάρας³⁰. Τεχνικὲς λύσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους δὲν μποροῦν νὰ γίνουιν δεκτὲς ἐκτός καὶ ἂν τίς ἀποδώσουμε σὲ ἓναν ἀτάλαντο ἀρχιτέκτονα μὲ σοβαρὴ ἔλλειψη τεχνικῶν γνώσεων. Ὡστόσο, τὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο, ἀκόμη καὶ στὴν κατάστασι πού σώζεται σήμερα, μαρτυρεῖ ἓναν ἱκανότατο δημιουργό καὶ ἓνα ἔργο ὑψηλῶν προθέσεων.

Ἀφαιρῶντας ὅλα τὰ ὑποθετικὰ στοιχεῖα καὶ μένοντες στὸ καθαρὰ ἀρχαιολογικὸ σχέδιο (Εἰκ. 10), ἀποκομίζεται ἡ ἐντύπωση ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ ἓνα μνημεῖο

29. Lemerle, *Phillippes* (Album)

30. Ὁ.π., πίν. 64-65.

Εἰκ. 10. Βασιλικὴ Β Φιλίππων. Συνολικὴ κάτοψη τοῦ ναοῦ μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν (P. Lemerle).

ὅπου συνδυάζονται στοιχεῖα ξυλόστεγρου καὶ θολωτοῦ κτιρίου. Ἡ κάτοψη θυμίζει τὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς με ἐγκάρσιον κλίτος στὸ ὕψος τοῦ Ἱεροῦ. Ἐκεῖνο ποῦ διαφοροποιεῖ τὴ βασιλικὴ Β τῶν Φιλίππων εἶναι ἡ ὀριοθέτηση τοῦ κεντρικοῦ χώρου με τοὺς τέσσερις μεγάλους πεσσούς, ὅπου θὰ μπορούσε νὰ προταθεῖ μιὰ θολωτὴ μεγαλοκατασκευή, ἀλλὰ μιᾶς τέτοιας μορφῆς πού, σὲ συνδυασμὸ με τὸν τρόπο κάλυψης τῶν ὑπερώων, θὰ ἐξασφαλιζόταν ἐπαρκὴς φωτισμὸς στὸ μεσαῖο κλίτος.

Τὸ τμήμα ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὴν ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ἐπίσης ἰσχυρό, ἐξαιτίας τῶν δύο ὤμων, οἱ ὁποῖοι συναγωνίζονται, ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις, τοὺς μεγάλους πεσσούς. Δὲν εἶναι ὅμως εὐκόλο νὰ ἀποφανθεῖ κανεὶς ἐὰν τὰ ἰσχυρὰ αὐτὰ στηρίγματα τῆς ἀψίδας μαζί με τοὺς ἀπέναντι πεσσούς ἔφεραν τροῦλο, σταυροθόλιο ἢ ἄλλου εἴδους θολωτὴ κατασκευή. Βεβαίως, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ καὶ ἡ περίπτωση μιᾶς ξυλοκατασκευῆς ἐδραζόμενης σὲ μεγάλα κτιστὰ τόξα. Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ θέμα, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητήσουμε μιὰ κάλυψη με μικρότερες ἐπιπληρώσεις ἀπὸ ἐκεῖνες ποῦ θὰ δημιουργοῦσε ἡ θολωτὴ κατασκευὴ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ συνηγορεῖ ἡ χαλαρότερη τοιχοποιία τῶν ὤμων σὲ σύγκριση με τὴν κατὰ πολὺ ἰσχυρότερη τῶν ἀντίστοιχων ἀνατολικῶν πεσσῶν.

Φυσικά, είναι δύσκολο να αποδεχτεί κανείς μικτού τύπου κατασκευή για την κάλυψη του κυρίαρχου άξονα, δηλαδή του μεσαίου κλίτους και του κεντρικού χώρου του Ίερού, σε ένα έργο ύψηλων προθέσεων και μάλιστα σε μιὰ εποχή που οί θολοσκεπεῖς ναοὶ αποτελοῦσαν ἰδανικὰ πρότυπα. Ἐὰν ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα προῖουστινιάνειο μνημεῖο, θὰ ἦταν εὐλόγο νὰ ἀναζητήσουμε ἀνάλαφρους συνδυασμούς με κτιστὰ τόξα καὶ ξύλινες καλύψεις· λύσεις δόκιμες πού ἐφαρμόστηκαν τόσο σὲ περίκεντρους ναοὺς ὅσο καὶ σὲ μεταβατικῶν τύπου βασιλικές, ὅπως συμβαίνει στὸ Alahan Manastir, γιὰ τὸ ὁποῖο γνωρίζουμε ἀρκετὰ στοιχεῖα τῆς ἀνωδομῆς, ἀλλὰ δὲν εἶναι γνωστὸ ἂν ἔφερε ξύλινο τροῦλο ἢ μιὰ ἀπλή κωνικὴ στέγη³¹.

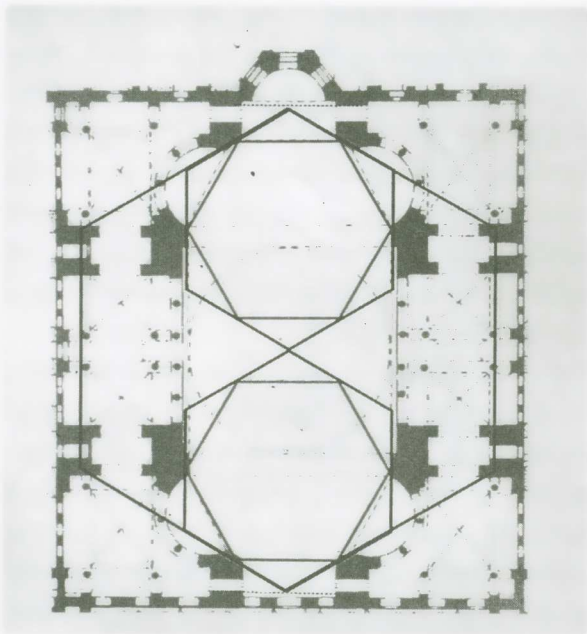
Τὸ ἐνδιαφέρον στὴν περίπτωση τοῦ Alahan Manastir εἶναι ὅτι ὁ κεντρικὸς χώρος δὲν ἔχει σχῆμα τετράγωνο ἀλλὰ ἐπίμηκες. Οἱ ἀναλογίες εἶναι παρόμοιες με ἐκεῖνες τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων ἀλλὰ σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα. Πάνω στὰ λίθινα τόξα ἐδράζεται ψηλὴ ὀρθογωνικὴ κατασκευή, ἡ ὁποία ἀρθρώνεται ἐσωτερικὰ με ὀκτῶ στηρίγματα καὶ ἰσάριθμα τόξα, δημιουργώντας ἕνα μακρόστενο ὀκτάπλευρο. Ὁ τρόπος μετάβασης ἀπὸ τὸ ὀρθογώνιο πρὸς τὴν ὀκτάπλευρη στεφάνη εἶναι ἀπόλυτα κατανοητός. Ἐκεῖνο πού δὲν γίνεται ἄμεσα ἀντιληπτό, παρὰ μόνο μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ παρατήρηση, εἶναι ὅτι τὸ σχῆμα πού διαγράφεται στὴ στάθμη τῶν τόξων ἀπολήγει σὲ δύο ἡμιεξάγωνα³².

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ἡ χρῆση ἐξαγώνου εἶναι σαφῆς καὶ στὴ χάραξη τοῦ κεντρικοῦ κλίτους στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Κωνσταντινούπολης· ὄχι βέβαια στὸν τετράγωνο χώρο τοῦ τροῦλου, ἀλλὰ στὰ δύο παράπλευρα τεταρτοσφαίρια. Ἡ σχέση τοῦ ἰουστινιάνειου ναοῦ με τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν περίκεντρων κτιρίων καὶ εἰδικότερα τῶν ἐξαγώνων γίνεται ἀπόλυτα κατανοητὴ ἔάν, ἀφαιρῶντας τὸν τετράγωνο χώρο τοῦ τροῦλου, ἐνώσουμε νοητὰ τὰ δύο πέρατα τοῦ κεντρικοῦ κλίτους (Εἰκ. 11, 12). Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔχει ιδιαίτερη σημασία. Τεκμηριώνει τὴν ἄποψη ὅτι προικισμένοι ἀρχιτέκτονες χρησιμοποιοῦσαν δημιουργικὰ τὶς ἐξαγωνικὲς χάραξεις καὶ μάλιστα σὲ μιὰ μεταβατικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἀναζητοῦσαν λύσεις γιὰ τὴν κάλυψη μακρόστενων χώρων με κεντρικὸ τροῦλο.

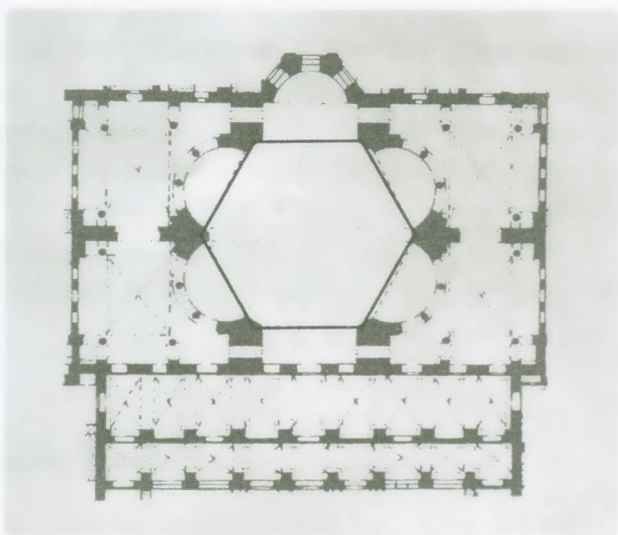
Ἡ χρῆση τοῦ ἐξαγώνου διαπιστώνεται καὶ στὴ χάραξη τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων (Εἰκ. 13). Στὸ ὀρθογώνιο πού περιλαμβάνει τὸν κυρίως νὰὸ μαζί με τὸ

31. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Penguin Books 1981, σ. 259-260, ὅπου καὶ ἡ βασικὴ βιβλιογραφία.

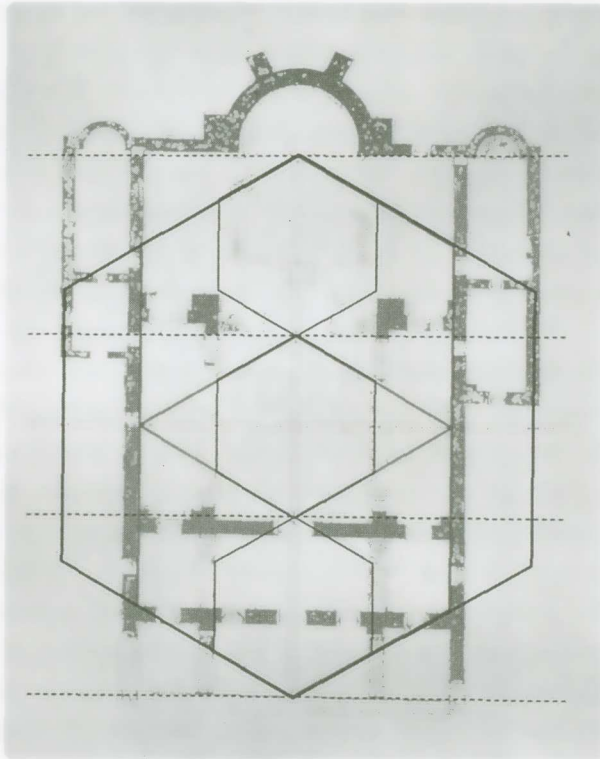
32. Στὶς θέσεις ἐκεῖνες δημιουργοῦνται «ἡμιχώνια» ἐλλειπτικῆς μορφῆς.

Είχ. 11. Κωνσταντινούπολη.
 Θεωρητικές εξαγωνικές χαράξεις
 στο ναό τῆς Ἁγίας Σοφίας.

Είχ. 12. Θεωρητικό σχέδιο
 με ἀφαίρεση ἀπὸ τὴν προη-
 γούμενη κάτοψη (Είχ. 11),
 τῆς μεσαίας ἐγκάρσιας ζώνης
 καὶ συνένωση τῶν ἀκραίων
 τμημάτων.

Εἰκ. 13. Θεωρητικές ἐξαγωνικές χαραῖξεις στὴ βασιλικὴ Β τῶν Φιλίππων.

Ἱερὸ ἐγγράφεται κανονικὸ ἐξάγωνο. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Κωνσταντινούπολης, γεγονός πὺ ἀναδεικνύει μιὰ ἐσωτερικὴ σχέση ἀνάμεσα στὰ δύο μνημεῖα. Τὸ ἐνδιαφέρον στὴν περίπτωση τῆς βασιλικῆς Β εἶναι ὅτι ὁ κεντρικὸς χώρος, πὺ μᾶς ἀπασχολεῖ ἰδιαίτερα, ἐμφανίζει παρόμοιες ἀναλογίες. Στὸ ὀρθογώνιο πὺ ὀρίζεται ἀπὸ τίς κιονοστοιχίες καὶ τὰ δύο ἐγκάρσια τόξα πὺ γεφύρωναν τοὺς πεσσούς ἐγγράφεται κανονικὸ ἐξάγωνο. Ἐξάγωνο ἐγγράφεται ἐπίσης στὸ τμήμα πὺ περιλαμβάνει τὸν κυρίως ναὸ καὶ τὸν νάρθηκα, ἐνῶ διαπιστώνεται καὶ ἓνα πολὺ μεγαλύτερο, τὸ ὁποῖο ὀρίζει τὸ μῆκος καὶ τὸ συνολικὸ πλάτος τοῦ ναοῦ μᾶζι μὲ τὰ δύο παρεκκλήσια. Σχεδιάζοντας ὅλες τίς ἐξαγωνικές χαραῖξεις στὴ βασιλικὴ Β καὶ τὰ ἐξάγωνα πὺ προκύπτουν νομοτελειακᾶ στὸ κεντρικὸ κλίτος τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀναδεικνύονται ἀρχεῖς σχεδιασμοῦ, οἱ ὁποῖες θὰ μπορούσαν νὰ ἀποδοθοῦν στὸν ἴδιο ἀρχιτέκτονα ἢ σὲ δάσκαλο καὶ μαθητῆ.

Ἦ Ὅλα αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαῖα. Ἀντιθέτως, ἐκεῖνο πὺ μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς εἶναι ὅτι τὸ ἐξάγωνο καὶ κατ' ἐπέκταση ὁ ἀλάνθαστος διαβήτηρ ἀποτελεσε

κυρίαρχο έργαλειό στις βασικές χαράξεις επί του σχεδιαστήριου, οι όποιες μπορούσαν να έλεγχοϋν ανά πάσα στιγμή κατά τήν υλοποίηση τής μελέτης και μάλιστα με πολύ γρήγορους ρυθμούς σέ όλα τά επίπεδα. Τήν εξοικείωση του δημιουργού τής βασιλικής Β με τò εξάγωνο φανερώνει και μιá εξάπλευρη βάση κίονα, ή όποία αποδόθηκε εϋστοχα από τόν Lemerle σέ ένα από τά δίλοβα ανοίγματα επικοινωνίας τών πλευρικών κλιτών με τò 'Ιερό³³. Σώζεται μάλιστα και τò ένα από τά δύο αντίστοιχα κιονόκρανα τά όποια θά πρέπει να έφεραν στο κέντρο τους μονογράμματα του κτήτορα ή τών κτητόρων κατ' αναλογία με τά παρόμοια τής 'Αγίας Σοφίας.

Βεβαίως, εκείνο που ενδιαφέρει περισσότερο στην περίπτωση τής βασιλικής Β τών Φιλίππων είναι ό τρόπος κάλυψης του χώρου ανάμεσα στους τέσσερις πεσσούς. Βλέποντας τή βασική χάραξη του κεντρικού κλίτους, θά μπορούσε κανείς να υποθέσει τήν παρουσία ενός πολύπλευρου τρούλου, έδραζόμενου πάνω στα τέσσερα μεγάλα τόξα με τήν παρεμβολή τεσσάρων έλλειπτικών ήμιγωνίων στις γωνίες και με σφενδόνη έγγεγραμμένη σέ εξάγωνο. 'Η λύση αυτή θά είχε μιá γεωμετρική καθαρότητα, πλην όμως θά ήταν αρκετά επισφαλής. Τά ισχυρά φορτία πάνω στα κλειδιά τών εγκάρσιων τόξων θά είχαν μιá δυσμενή συμπεριφορά εξαιτίας τών τοπικών επιπονήσεων. 'Εξάλλου μιá τέτοια διάταξη τρούλου με τò μεγάλο άξονα του εξαγώνου κατά τò μήκος του κτιρίου δέν άπαντά σέ κανένα μεταγενέστερο βυζαντινό ναό³⁴. 'Ωστόσο δέν μπορεί να αποκλειστεί, δεδομένου ότι βρισκόμαστε σέ μιá περίοδο τολμηρών πειραματισμών.

Στην ψηλότερη στάθμη τής βασιλικής ενδεχομένως να εφαρμόστηκε μιá χάραξη ανάλογη με εκείνη του Alahan Manastir, με άποτέλεσμα να προκύπτει ένα σχήμα κατάλληλο για τήν έγγραφη έλλειψης. Στην περίπτωση όμως τής βασιλικής τών Φιλίππων, εάν πράγματι υπήρχε ένας έλλειψοειδής τρούλος θά ήταν κτιστός και

33. Βλ. Lemerle, ό.π., πίν. 44, 48.

34. 'Επισημαίνεται ότι τò φαινόμενο τής έδρασης ήμιγωνίων πάνω σέ κλειδιά τόξων δέν είναι άγνωστο στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική. 'Εφαρμόστηκε όμως σέ περιορισμένο αριθμό μνημείων και σέ κτίρια ή επιμέρους θολωτές κατασκευές μικρής κλίμακας: P. Vocotopoulos, Panagitsa. A Byzantine Chapel in Methana, *Λιθόστρωτον, Festschrift für Marchell Restle*, Stuttgart 2000, σ. 313-314, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία. Για παραδείγματα με σχέδια, βλ. E, Stikas, *L'église byzantine de Chrisitianou en Triphylie (Péloponnèse) et les autres édifices de même type*, Paris 1951, σ. 46-47, εικ. 84, 86, 87. 'Επισημαίνεται ότι τά ανατολικά ήμιγώνια στον οκταγωνικό ναό του Χριστιανού είναι έλλειπτικά.

μάλιστα με νευρώσεις εναλλασσόμενες με παράθυρα, όπως διδάσκει το χαρακτηριστικό εκείνο κομμάτι για το οποίο έγινε λόγος προηγουμένως³⁵ και για το οποίο ή ακριβής θέση του στην ανωδομή δεν προκύπτει από τα ανασκαφικά δεδομένα. Το μικρό εκείνο τμήμα, εντελώς θεωρητικά, θα μπορούσε να αποδοθεί στο τεταρτοσφαίριο της άψιδας, ίσως σε έναν τροῦλο μπροστά από την άψίδα του ἱεροῦ, όπως υποθέτει ο Lemerle, ἢ καὶ σε ἕνα δεύτερο τροῦλο πάνω από το κεντρικό κλίτος. Λογικότερο θὰ ἦταν νὰ δεχτοῦμε ἕνα ἀπλό τεταρτοσφαίριο γιὰ τὴν κάλυψη τῆς άψιδας καὶ μιὰ ἀνάλαφρη θολωτὴ κατασκευὴ στὴ διασταύρωση τῶν κλιτῶν ἴσως μιὰ ἀλληλοτομία διασταυρούμενων ἡμικυλινδρικών καμαρῶν ἢ μιὰ χαμηλὴ σφαιρική ἐπιφάνεια ἐνιαίας καμπυλότητας χωρίς μεταβατικά λοφία. Ὡς πιθανότερη λύση γιὰ τὸ χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὴν άψίδα τοῦ Ἱεροῦ θὰ ἐπιλέγαμε ἐκείνη τῆς ἐνιαίας καμπυλότητας ἐπειδὴ ταιριάζει μὲ τὸν τρόπο κάλυψης ποῦ ἐπέλεξε ὁ ἀρχιτέκτονας τῆς βασιλικῆς Β πάνω ἀπὸ τὸ μεσαῖο χῶρο τοῦ νάρθηκα³⁶, κυρίως ὅμως ἐπειδὴ ἡ περιοχὴ ἐκείνη τοῦ ναοῦ δὲν εἶχε τὴν ἀνάγκη ἐνὸς ὑπερκείμενου φωταγωγοῦ τροῦλου. Ἐξυπακούεται ὅτι ὁ χῶρος τοῦ πρεσβυτερίου μπορούσε νὰ φωτίζεται ἄπλετα ἀπὸ τὰ παράθυρα τῆς άψιδας τοῦ Ἱεροῦ καὶ τῶν πλευρικῶν πτερυγίων.

Ἡ σχέση τῆς βασιλικῆς Β μὲ τὴν πρωτεύουσα εἶναι προφανής. Ξενίζει, ὥστόσο, ἡ τυπολογικὴ ὀργάνωση τῆς κάτοψης, ἡ ὁποία παραπέμπει περισσότερο στὶς δυτικές παρά στὶς ἀνατολικές ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ διαγραφόμενο σὲ κάτοψη ἐγκάρσιο κλίτος εἶχε εὐρεία ἐφαρμογὴ σὲ ὅλο τὸ Ἰλλυρικό, ὅπου ἀνήκε ἐκκλησιαστικά ἡ πόλη τῶν Φιλίππων μὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ Ρώμη. Τείνω νὰ πιστέψω ὅτι ἔχουμε μιὰ κλασικὴ περίπτωση σχεδιασμοῦ ἐνὸς τύπου θολωτῆς βασιλικῆς μὲ ὑπερῶα, ἐνδεχομένως ξυλόστεγα, μὲ ἀπώτερο στόχο τὸ συνταίριασμα δύο βασικῶν παραγόντων. Ὁ ἕνας ἀφοροῦσε τὸ τυπικὸ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας καὶ τὴ σχετικὴ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση τοῦ ἑλλαδικοῦ χῶρου. Ἡ ἄλλη παράμετρος ἔχει νὰ κάνει μὲ τὴν ὑψηλὴ πρόθεση γιὰ ἀνίδρυση ἐνὸς ἐξέχοντος ἐπισκοπικοῦ ναοῦ μὲ προωθημένες τεχνικὲς προδιαγραφές.

Καταλήγοντας, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ δημιουργὸς τῆς βασιλικῆς Β ἐμπνεύστηκε ἕνα σχέδιο ἐναρμονισμένο στὶς ἀπαιτήσεις τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ἐφαρμόζοντας ταυτόχρονα τὶς οἰκοδομικὲς ἐκεῖνες μεθόδους ποῦ εἶχαν εὐρεία ἀπὴρχηση στὶς ἀνατολικές ἐπαρχίες κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Μέσα ἀπὸ τὸ νέο αὐτὸ πρί-

35. Βλ. σημ. 25.

36. Lemerle, *Phillippes*, σ. 455-460.

σμα γίνονται κατανοητές πολλές από τις ιδιομορφίες αλλά και τὰ προτερήματα τῆς βασιλικῆς Β τῶν Φιλίππων, τῆς ἀρχαιότερης τρουλαίας βασιλικῆς μεταβατικοῦ τύπου ποὺ ἰδρύθηκε στὶς δυτικὲς ἐπαρχίες τοῦ βυζαντινοῦ κράτους.

RÉSUMÉ

La basilique B de Philippes dans le cadre de l'architecture justinienne, par Georges Véléniis.

Des questions spécifiques qui concernent la représentation graphique plus précise de la basilique B de Philippes, sont ici réexaminées, tandis que sont abordées des questions relatives aux phases de la construction, d'une part, et aux inscriptions architecturales, d'autre part. Il est également traité du rapport entre le monument en question et d'autres ouvrages majeurs du 6e siècle. A partir de données nonexploitées, jusqu'à ce jour, il découle que les stylobates de la nef centrale aboutissaient à des colonnes jumelles. En ce qui concerne les parties intermédiaires des colonnades, il est proposé de les représenter comme étant composées de deux ou, tout au plus, trois colonnes. Quant au mode de couverture du bâtiment, la présence d'une coupole couvrant la nef centrale est considérée comme beaucoup plus probable, de même que celle d'une voûte en croisée ou d'une voûte en calotte basse plus simple recouvrant la partie centrale du Sanctuaire. A la fin, la question est abordée concernant la mise en œuvre dans la composition de l'œuvre architecturale d'une inscription hexagonale, s'appuyant sur les proportions observées dans les espaces principaux de la basilique B de Philippes. Le monument est considéré comme étant un ouvrage aux intentions ambitieuses où se combine le savoir-faire avancé de la Capitale aux éléments typologiques traditionnels de l'architecture ecclésiastique de l'Illyricum.

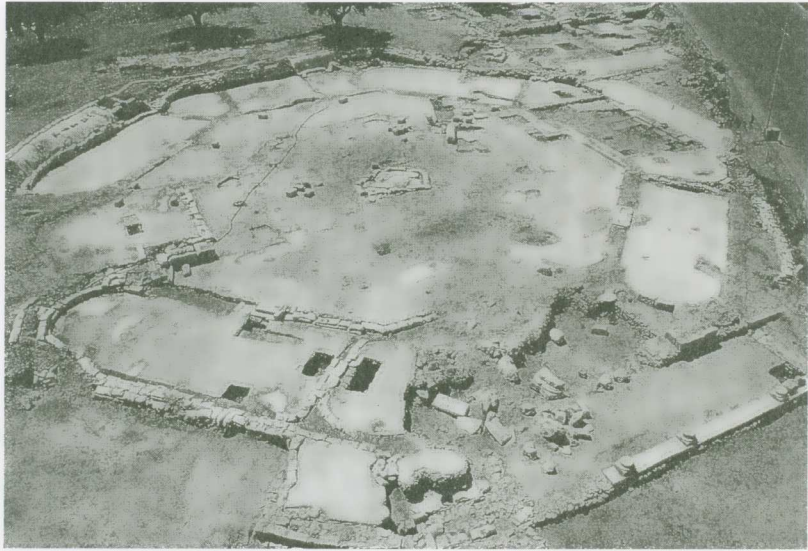
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 7^{ΗΣ} ΜΑΡΤΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΙΣΤΟΡΙΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗΣ. – «Τὸ κάθισμα τῆς Παναγίας»: Πρόδρομος τοῦ «Τεμένους τοῦ Βράχου» εἰς Ἱεροσόλυμα; ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Λάββα*, διὰ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Παύλου Μυλωνᾶ.

Τὸ 1992 εἶναι τὸ ἔτος, πού τυχαῖα ἐντοπίζεται καὶ ταυτίζεται ἓνα νέο χριστιανικὸ προσκύνημα στοὺς Ἁγίους Τόπους, σὲ Γῆ πού ἀνήκει περισσότερο ἀπὸ χίλια χρόνια στὸ Ἑλληνορθόδοξο Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων. Εἶναι τὸ «Κάθισμα» τῆς Παναγίας, ἓνας λαμπρὸς καὶ παμμεγέθης ναὸς τῶν μέσων τοῦ Β' αἰώνα μ.Χ., ἴσως τὸ πρῶτο ναϊκὸ κτίσμα ἀφιερωμένο στὴ Θεοτόκο μετὰ τὶς ἀποφάσεις τῆς Γ' (στὴν Ἔφεσο) καὶ τῆς Δ' (στὴ Χαλκηδὸνα) Οἰκουμενικῶν Συνόδων, οἱ ὁποῖες καθιερῶνουν τὴν ἀπόδοση τιμῆς καὶ λατρείας στὴν Παναγία, μετὰ ἀπὸ τὶς ἔντονες διαμάχες Ὁρθοδόξων καὶ Νεστοριανῶν χριστιανῶν. Ἡ ἀποκάλυψη ὀφείλεται στὸ χτύπημα τοῦ ἐκσκαφέα σὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο αὐτοῦ τοῦ ναοῦ κατὰ τὴ διαπλάτυνση τῆς κεντρικῆς ὀδικῆς ἀρτηρίας Ἱερουσαλήμ-Βηθλεὲμ καὶ τὴν εὐτυχή παρουσία τοῦ Ἰσραηλινοῦ ἀρχαιολόγου Jacob Billig, ὁ ὁποῖος σταμάτησε τὴν καταστρεπτικὴ δράση τοῦ μηχανήματος γιὰ ν' ἀρχίσει ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα τοῦ εὐρήματος. Τὸ 2000 ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀρχαιολογικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ (ὄχι ὅμως καὶ τοῦ συνολικοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος, πού ἐλπίζεται νὰ συνεχισθεῖ), ἡ ὁποία ἔφερε στὸ φῶς τὸ «Κάθισμα», ἓνα σημαντικὸ παλαιοχριστιανικὸ μνημεῖο μὲ σαφῆ τὴν ὀκταγωνικὴ σχήματος κάτοψή του, ἑκατοντάδες τετραγωνικὰ μέτρα ψηφιδωτὰ δάπεδα καὶ ἀρκετὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη in situ (Εἰκ. 1).

* GEORGE P. LAVAS, *The new octagonal Church of "Kathisma" of the Holy Virgin in Jerusalem: a Forerunner of the Dome of the Rock ?*

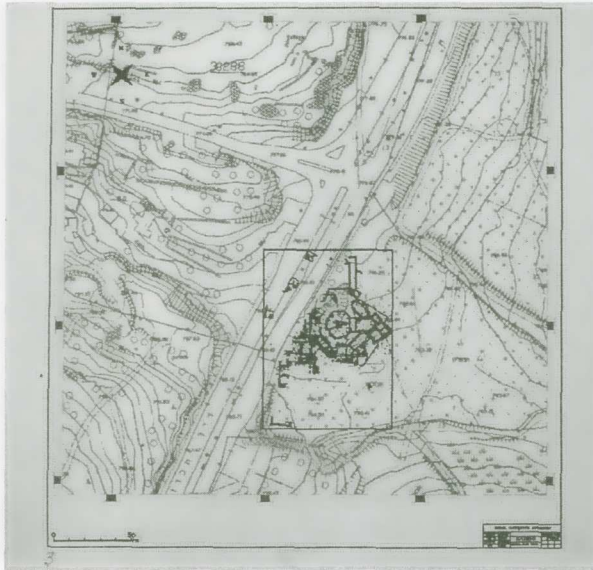
Εικ. 1. Κάθισμα τῆς Παναγίας. Ὁψη τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ Β. Διακρίνεται τὸ ὀκταγωνικὸ σχῆμα μὲ τὸ Βράχο στὸ κέντρο καὶ τὰ παρεκκλήσια στὸν ἐξωτερικὸ δακτύλιο.

Τὸ Ἑλληνορθόδοξο Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, τὸ ὁποῖον εὐθύς ἐξαρχῆς ἔδωσε στὸ ἀνασκαφικὸ αὐτὸ ἔργο τῇ δέουσα σημασία, εἶναι ὁ ἰδιοκτησιακὸς καὶ θρησκευτικὸς φορέας διαχείρισης καὶ ἀνάδειξης τοῦ λαμπροῦ νέου Ἱ. Προσκυνημάτων ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου Εἰρηναίου Α΄.

1. Θέση τοῦ «Καθίσματος» καὶ ἱστορικὴ ταύτισή του

Ἡ τοποθεσία τοῦ «Καθίσματος» βρίσκεται μέσα σὲ ἐλαιώνα τοῦ Πατριαρχείου, ὁ ὁποῖος σήμερα ἐφάπτεται μὲ τὴν κεντρικὴ ὀδικὴ ἀρτηρία Ἱερουσαλήμ-Βηθλεέμ (Εἰκ. 2). Πρὸς Ν. ὑπάρχουν δύο φυσικὰ ὑψώματα ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἐντοπίζεται ἡ διασταύρωση δύο ἀρχαίων ὁδῶν. Τὸ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ διατηρεῖ τὴν ἀναφερθεῖσα κεντρικὴ ἀρτηρία Ἱερουσαλήμ-Βηθλεέμ, στὴ διαπλάτυνση τῆς ὁποίας ὀφείλουμε τὴν ἀποκάλυψη τοῦ «Καθίσματος». Ὁ ἄλλος δρόμος διασταυρῶνεται μ' αὐτὸν καὶ ὀδηγεῖ ἀνατολικά πρὸς τὴν ἔρημο τῆς Ἰουδαίας. Στὸ νότιο ἐπίπεδο ὑπάρχει ἐπίσης μιὰ μεγάλη ἐρειπωμένη σήμερα κινστέρνα νεροῦ, ἡ ὁποία ὀνοματίζει τὴ θέση αὐτῆ.

Ἡ ἔλλειψη φυσικῶν πηγῶν νεροῦ στὴν περιοχὴ αὐτῆ, ἐξαρτοῦσε τὴν ὑπαρξὴ οἰκισμῶν τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ καὶ τῶν ἐπόμενων περιόδων, ἀπὸ τὴν

Είχ. 2. Κάθισμα τῆς Παναγίας. Τοπογραφικός χάρτης με τὴν ὁδικὴ ἀρτηρία Ἱερουσαλήμ-Βηθλεὲμ νὰ ἐφάπτεται μετὴν ὀκταγωνικὴ ἐκκλησία.

ικανότητα ἀποθήκευσης νεροῦ σὲ κιστέρνες, ὅπως αὐτή. Τὸ ὄνομα στὴν ἀραβικὴ γλῶσσα ποὺ διέσωσε ἢ ἐν λόγῳ κιστέρνα μὲς στοὺς αἰῶνες εἶναι bir Qadismu ἢ Bir-el-Katisme¹: «Bir» στ' ἀραβικὰ σημαίνει δεξαμενὴ νεροῦ, δηλ. κιστέρνα ἢ πηγή. «Qadismu» εἶναι ἡ παραφρασμένη ἐλληνικὴ λέξη «Κάθισμα». Χάρη στὴν ὀνομασία αὐτή, ποὺ διασώθηκε μέχρι τὶς ἡμέρες μας μποροῦμε νὰ ταυτίσουμε τὴν «κιστέρνα τοῦ Καθίσματος» μετὸ συνεχόμενο μ' αὐτὴ «Κάθισμα» τῆς Παναγίας, ποὺ ἀναφέρουν οἱ παλαιοχριστιανικὲς πηγές, ὅπως θὰ δοῦμε (Εἰχ. 3).

Παράλληλα μετὴν ὀνομασία Bir Qadismu = Πηγὴ τοῦ Καθίσματος, ὑπάρχει ἐπίσης ἡ πληροφορία ἢ ἡ ὀνομασία «πηγὴ τῶν σοφῶν», «πηγὴ τῶν τριῶν βασιλέων», ἢ «Στέρνα ἢ Πηγὴ τοῦ ἀστέρα» γιὰ τὸ ἴδιο μέρος, πράγμα ποὺ ἔχει τὴ σημασία του καὶ δὲν πρόκειται γιὰ λανθασμένη ἐξήγηση, ὅπως εἶχε διατυπώει παλαιότε-

1. Πρὸβλ. Χρυσ. Παπαδοπούλου, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱερουσαλῶν*, 6' ἔκδ. ἐν Ἀθήναις, 1970, σ. 210, «...ἐν τῷ κατὰ τὴν ὁδὸν εἰς Βηθλεὲμ ἄγουσαν εὑρισκομένῳ «παλαιῷ καθίσματι», νῦν Bir-el-Katisme... Ἐπίσης, Rina Avner, *Excavations and Surveys in Israel*, (ESI), 1994/3, σελ. 89 κ.εξ., ὅπου δίδεται ἡ ἔκθεση τῆς πρώτης ἀνασκαφικῆς περιόδου.

Εικ. 3. Περιοχή του Καθίσματος. Τα ερείπια της αρχαίας κινστέρνας (Bir Qadismu= πηγή του Καθίσματος) ανατολικά του χώρου της ανασκαφής (στο βάθος με τα δένδρα).

ρα ο γερμανός μελετητής von Reiss². Βέβαια υπάρχει ή συγγένεια τῶν λέξεων στ' ἀραβικά Bir Qadismu καὶ Μπίρ Καδδής = στέρνα τῶν Μάγων³, πού μπορεί νά θεωρηθεῖ ὡς σύγχυση ὡς πρὸς τὴν ἀληθινὴ ἔννοια τῆς ὀνομασίας, ἀλλὰ μπορεί καὶ νὰ συνυπάρχουν καὶ οἱ δύο ἔννοιες –κάθισμα καὶ μάγοι– ὅπως ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ οἱ διάσπαρτες πληροφορίες σὲ διάφορες πηγές πρώιμες καὶ ὑστερότερες, πού μπορούν νὰ ὀδηγήσουν σ' ἐνδιαφέρουσες ταυτίσεις.

Ἔτσι στὸ ἀπόκρυφο Πρωτευαγγέλιο τοῦ Ἰακώβου (3ος αἰ. μ.Χ.) λέγεται: «Εἶχαν διασχίσει (ὁ Ἰωσήφ μετὰ τὴ Μαρία) τὴ μιστὴ διαδρομὴ (ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλήμ πρὸς τὴ Βηθλεὲμ) καὶ εἶπε ἡ Μαριάμ (στὸν Ἰωσήφ): Κατέβασέ με ἀπὸ τὸ ὑποζύ-

2. Βλ. περιόδ. «Νέα Σιών», τόμ. ΠΕΤ', 1994, τεύχ. Α-ΙΒ', σ. 230.

3. Βλ. Βενιαμὴν Ἰωαννίδου, *Τὸ Προσκυνητάριον τῆς Ἁγίας Γῆς*, τεύχ. Α', Ἐν Ἱεροσολύμοις, 1877, σ. 300: «...μετ' ὀλίγον δὲ ἀπαντῶμεν, ἐν τῷ μέσῳ τῆς ὁδοῦ, μίαν στέρναν, ἐνθα τὴν σήμερον ἡμέραν οἱ ποιμένες ποτίζουσι τὰ πρόβατά των. Ἡ στέρνα αὕτη λέγεται στέρνα τῶν Μάγων (π ι ρ-καδδής, ἀραβ.) διότι ἐνταῦθα, ὡς λέγουσιν οἱ Μάγοι, ὅτε ἤρχοντο ἐξ ἀνατολῶν, ἐπανεῖδον τὸν ἀστέρα καὶ ἐχάρησαν χαρὰν μεγάλην...».

γιο ἐπειδὴ αὐτὸ ποῦ ὑπάρχει μέσα μου μὲ πιέζει νὰ ἐξέλθει». Τὴν κατέβασε ἀπὸ τὸ ὑποζύγιο καὶ τῆς εἶπε: «ποῦ νὰ σέ πάω καὶ ποῦ νὰ σκεπάσω τὴ ντροπὴ σου; ὁ τόπος εἶναι ἔρημος». Ἐκεῖ βρῆκε ἓνα σπήλαιο, τὴν ἔβαλε μέσα καὶ... κατόπιν βγῆκε νὰ ἀναζητήσῃ μαμμὴ στὰ μέρη τῆς Βηθλεέμ... καὶ νὰ μιὰ γυναίκα ποῦ κατέβαινε ἀπὸ τὸ βουνὸ ρώτησε: «ἄνθρωπε, ποῦ πηγαίνεις;» Ἐκεῖνος ἀπάντησε: «Ψάχνω μαμμὴ Ἑβραία»⁴. Τὸ ἴδιο γεγονός, τὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Ψευδο-Ματθαίου (8ος ἢ 9ος αἰ. μ.Χ.) τὸ περιγράφει ὡς ἐξῆς: «Ὅταν λοιπόν, ὁ Ἰωσήφ καὶ ἡ μακαριστὴ Μαρία βάδιζαν στὸ δρόμο ποῦ ὡδηγοῦσε στὴ Βηθλεέμ...» καὶ ἀφοῦ μεσολαβεῖ μιὰ συνομιλία μεταξύ τους, ἐμφανίζεται ἓνας «καλλίμορφος ἄγγελος», ὁ ὁποῖος «πρόσταξε νὰ σταθεῖ τὸ ὑποζύγιο... καὶ ὑπέδειξε στὴ μακαριστὴ Μαρία νὰ ξεπεζέψῃ ἀπὸ τὸ ζῶο καὶ νὰ εἰσέλθει σὲ βαθουλωτὴ σπηλιά... καὶ σ' ἐκεῖνο τὸ χῶρο ἔφερε στὸν κόσμον ἓνα ἀγόρι...». Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Ἰωσήφ «δὲν εἶχε παύσει νὰ ἀναζητεῖ μαῖες. Ὅταν τὶς ἀντάμωσε, ἐπέστρεψε στὴ σπηλιά καὶ βρῆκε μαζί μὲ τὴ Μαρία τὸ βρέφος...». Καὶ ἡ διήγηση συνεχίζει: «...Καὶ τὴν τρίτῃ ἡμέρα... ἡ μακαριστὴ Μαρία βγῆκε ἀπὸ τὴ σπηλιά καὶ μπῆκε σ' ἓνα στάβλο, ὅπου ἀπέθεσε σὲ φάτνη τὸ γιὸ τῆς...»⁵. Ἀλλὰ καὶ στὴ διήγηση τοῦ Κορανίου γιὰ τὴ Μαριάμ, στὴν ὁποία ἀφιερώνεται τὸ Κεφάλαιο ΙΘ' μὲ 98 ἐδάφια, ἡ σχετικὴ μὲ τὴ γέννηση τοῦ Ἰησοῦ διατύπωση τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀλλοῦ γίνεται ὁ τοκετὸς καὶ ἀλλοῦ εἶναι ἡ οἰκία ὅπου καταφεύγει, σύμφωνα μὲ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ματθαῖο κατόπιν ἡ Παναγία. Ἔτσι διαβάζουμε στὸ Κοράνι, ἐδ. 22: «Συνέλαβεν υἱόν, καὶ ἀπεσύρθη εἰς μεμακρυσμένον μέρος... Κατέλαβον δὲ αὐτὴν αἱ ὠδῖναί τοῦ τοκετοῦ πλησίον δένδρου φοινίκων... Κάτωθεν αὐτῆς ἀνέκραξέ τις «μὴ θλίβεσαι, ὁ Κύριός σου ἠνέωξε ρύακα ὑπὸ τοὺς πόδας σου...». «Καὶ ἐπορεύθη πρὸς τὸν οἶκον αὐτῆς («τὴν οἰκίαν» τοῦ Ματθαίου⁶), φέρουσα εἰς τοὺς βραχίονας τὸν υἱόν τῆς. Εἶπον δὲ αὐτῇ, Μαριάμ! παράδοξον ἔργον ἔπραξας»⁷. Στὰ ἀναφερθέντα αὐτὰ ἀποσπάσματα ἀποκρύφων καὶ μὴ εὐαγγελίων καὶ Κορανίου γίνεται σαφές, ὅτι ἡ Γέννηση θεωρεῖται ὅτι ἔλαβε χώραν ὄχι μέσα στὴ Βηθλεέμ ἀλλὰ στὰ περὶχωρὰ τῆς, πάντως σ' ἔρημο μέρος καὶ μέσα σὲ σπηλιά ἀπὸ

4. Βλ. Ἰ. Καραβιδόπουλος, Ἀπόκρυφα Χριστιανικὰ Κείμενα. «Α' Ἀπόκρυφα Εὐαγγέλια», Θεσσαλονίκη 1999, σ. 68/69.

5. Ἰ. Καραβιδόπουλος, ὅπ.π. σ. 98/99.

6. «...καὶ ἐλθόντες εἰς τὴν οἰκίαν εἶδον (οἱ Μάγοι) τὸ παιδίον μετὰ τῆς Μαρίας τῆς μητρὸς αὐτοῦ...» (Ματθ. Α' 2, 11).

7. Πρβλ. Τὸ Ἱερό Κοράνιο, μεταφρ. σχόλια Γερασ. Ἰ. Πεντάκη, 6' ἔκδ. Ἀθήνα 1995, σ. 219-220.

τήν ὁποία «ἡ Μαρία βγήκε» καὶ «ἐπορεύθη πρὸς τὸν οἶκον αὐτῆς». Ὁ οἶκος αὐτὸς συσχετίζεται, σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, μὲ τὴν ἀναφερθεῖσα ἤδη φράση ἀπὸ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ματθαῖο (Α, 2,11) γιὰ τοὺς Μάγους, οἱ ὁποῖοι ἐστάλησαν ἀπὸ τὸν Ἑρώδη στὴ Βηθλεέμ καὶ «ἐλθόντες εἰς τὴν οἰκίαν εἶδον τὸ παιδίον μετὰ τῆς Μαρίας τῆς μητρὸς αὐτοῦ». Αὐτὸ τὸ γεγονός δίνει, μὲ τὴ σειρά του ἐπίσης, ἐπαρκῆ ἐξήγηση γιὰ τὴν ἀναφερόμενη φάτνη ἀπὸ τὸν Εὐαγγελιστὴ Λουκᾶ, ὁ ὁποῖος χωρὶς ν' ἀναφέρει οὔτε σπηλαιον οὔτε οἰκίαν γράφει ὅτι ὁ Ἰησοῦς εὐρίσκετο ὡς «βρέφος ἐσπαργανωμένον κείμενον ἐν φάτνῃ», (Λουκ. Β.7) ἡ ὁποία κατὰ τεκμήριον βρίσκεται σὲ στάβλο σπιτιοῦ (ἀστικοῦ ἢ μὴ) καὶ ὄχι σ' ἐρημικὴ σπηλιά, ὅπως ἄλλωστε τὸ ἐπικυρώνει καὶ τὸ ἀπόκρυφο εὐαγγέλιο τοῦ Ψευδο-Ματθαίου (13-14): «ἡ Μαρία βγήκε ἀπὸ τῆ σπηλιά καὶ μπηκε σ' ἓνα στάβλο, ὅπου ἀπέθεσε σὲ φάτνη τὸ γιό της...».

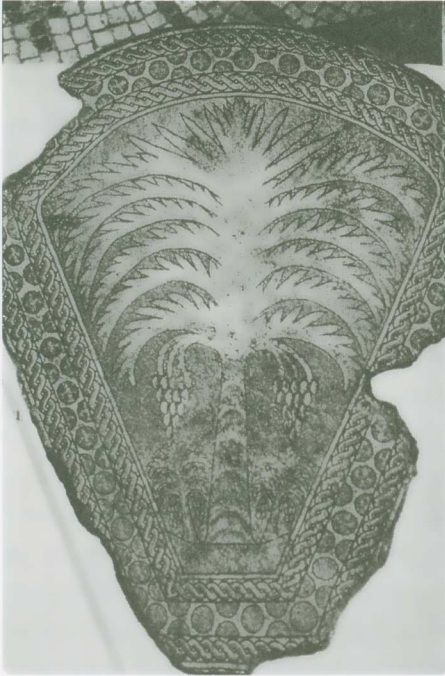
Μιὰ παρόμοια συνδυαστικὴ ἀνάγνωση τῶν κειμένων αὐτῶν ἐπιτρέπει τὴν ὑπόθεση ὅτι ὑπολανθάνει ἐδῶ μιὰ διαφορετικὴ ἐκδοχὴ τῆς διαδοχικῆς ροῆς τῶν συμβάντων, πού λαμβάνουν χώρα κατὰ τὴ Γέννηση τοῦ Ἰησοῦ. Ἡ Μαρία καὶ ὁ Ἰωσήφ μεταβαίνουν, κατὰ τὰ γνωστά, ἀπὸ τὴ Ναζαρέτ στὴ Βηθλεέμ γιὰ τὴν ἀπογραφὴ τοῦ αὐτοκράτορα Αὐγούστου. Σὲ ἀπόσταση τριῶν μιλίων ἀπὸ τὴ Βηθλεέμ κατάκοπη ἡ Μαρία κατεβαίνει ἀπὸ τὸ ὑποζύγιο στὴ θέση τοῦ «Καθίσματος», σ' «ἔρημο μέρος», τῶν περιχώρων τῆς Βηθλεέμ, ὅπου καταλαμβάνεται ἀπὸ τοὺς πόνους τοῦ τοκετοῦ καὶ καταφεύγει σὲ κοντινὴ σπηλιά, ἐνῶ ὁ Ἰωσήφ ἀναζητεῖ μαμμὴ πηγαίνοντας πρὸς τὴ Βηθλεέμ. Βρίσκεται ἡ μαμμὴ, γεννιέται ὁ Ἰησοῦς στὴ σπηλιά καὶ μεταβαίνουν κατόπιν σὲ συγγενικὴ οἰκία μέσα στὴ Βηθλεέμ. Ἐδῶ τοὺς παρέχεται τὸ κατῶνι μὲ τὴ φάτνη, ἐπειδὴ στὸ «κατάλυμα»⁸ τοῦ σπιτιοῦ δὲν ὑπῆρχε χώρος λόγῳ προφανῶς τῆς ἐπίσκεψης καὶ ἄλλων συγγενῶν γιὰ τὴν ἀπογραφὴ.

8. Ἡ λέξη «κατάλυμα» ταυτίζεται συνήθως μὲ «πανδοχεῖο» ἢ «ξενοδοχεῖο», ὅπου φανταζόμαστε ὅτι κατέφυγαν ὁ Ἰωσήφ μὲ τὴ Μαρία, ὅταν ἔφθασαν στὴ Βηθλεέμ. Ὁ G. Kroll στὸ μνημειῶδες ἔργο του: *Auf den Spuren Jesu*, Stuttgart 1988, σ. 37, καταλήγει στηριζόμενος στὶς ἀρχαῖες φιλολογικὲς πηγὲς στὴν ἄποψη ὅτι τὸ κατάλυμα εἶναι τὸ μεγάλο καὶ καλὸ δωμάτιο (σαλόνι) ἐνὸς σπιτιοῦ. Τὸ ἴδιο λέγεται ἄλλωστε καὶ στὸ Εὐαγγέλιο τοῦ Λουκᾶ (22, 11) «ποῦ ἐστὶ τὸ κατάλυμα ὅπου τὸ Πάσχα μετὰ τῶν μαθητῶν μου φάγω; κάκεῖνος ὑμῖν δείξει ἀνώγειον μέγα...». Ἴσως ἀρκεῖ γιὰ σπῆτι, πιθανῶς τὸ συγγενικὸ τοῦ Ἰωσήφ, ὅπου λόγῳ τῆς ἀπογραφῆς εἶχαν ἔλθει καὶ ἐφιλοξενοῦντο καὶ ἄλλοι συγγενεῖς του. Ἐδῶ καταφεύγει καὶ ἡ ἅγια οἰκογένεια μὲ τὸ βρέφος, ὅπου τακτοποιοῦνται στὴν ἤσυχη γωνιά τοῦ υπογείου μὲ τὴ φάτνη, ὥστε νὰ μὴν ἐνοχλοῦν καὶ νὰ μὴν ἐνοχλοῦνται λόγῳ τοῦ μωροῦ, δεδομένου ὅτι ἡ λεχὼνα ἔπρεπε νὰ μείνει σαράντα ἡμέρες στὴ Βηθλεέμ, ὥσπου νὰ «καθαρισθεῖ» σύμφωνα μὲ τὸ νόμο τοῦ Μωϋσῆ (Λουκ. 2,21: «καὶ ὅτε ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι τοῦ καθαρισμοῦ αὐτῶν κατὰ τὸν νόμον Μωϋσέως...»). Ὁ Kroll προσπαθεῖ ἐπίσης νὰ συνδυάσει τὸ ὑπόγειο τοῦ

Φαίνεται όμως ότι τον 4ο αϊ. μ.Χ. (όταν διαμορφώνεται ο «Κανών» τῶν ἐπίσημων κειμένων) ἡ ἀπόφαση τῆς Ἐκκλησίας νὰ κατοχυρώσει ἐξ ἀρχῆς τὴ Μεσσιανιστικὴ φύση τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἰησοῦ μὲ τὴν ἀναφορά στὴν καταγωγή του ἀπὸ τὴ γενιὰ τοῦ Δαβὶδ καὶ τὴν πατρίδα του Βηθλεὲμ (σύμφωνα μὲ τὶς προφητεῖες), ὁδήγησε στὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐκδοχῆς τῶν Εὐαγγελιστῶν Ματθαίου (Α, 2, 11) καὶ Λουκᾶ (Β, 7) μόνον. Ἔτσι ἀπερρίφθησαν οἱ διαφοροποιημένες καὶ λεπτομερέστερες πληροφορίες τῶν ἀποκρύφων, οἱ ὁποῖες ἀσφαλῶς στηρίζονται σὲ προφορικές παραδόσεις, στὶς ὁποῖες προφανῶς στηρίχθηκε καὶ ὁ συγγραφέας τοῦ Κορανίου στὸ κεφάλαιο ποῦ ἀναφέρθηκε. Ἡ ἀπόρριψη αὐτὴ εἶναι προφανῶς μέτρο διαφύλαξης τῆς καθαρότητος τοῦ θεϊκοῦ δόγματος τῆς νέας θρησκείας, ἡ ὁποία στὴν περίοδο τῶν πρώτων αἰῶνων ὑποφέρει ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες θεολογικὲς διαμάχες καὶ τὶς αἵρετικὲς ἀποκλίσεις τῶν ἡγετῶν τῆς.

Τὰ γεγονότα πάντως φαίνεται ὅτι διαδραματίστηκαν μὲ διαφορετικὴ ἀκολουθία, ἡ ὁποία βέβαια δὲν μεταβάλλει τὴν οὐσία τῶν πραγμάτων. Ἡ ἀποκάλυψη λοιπὸν, τοῦ μνημειακοῦ συγκροτήματος τοῦ «Καθίσματος» πρόσφατα καὶ οἱ σχετικὲς μὲ αὐτὸ πρώιμες ἱστορικὲς καὶ τοπογραφικὲς πληροφορίες σὲ συνδυασμὸ μὲ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα ρίχνουν, νομίζω, νέο φῶς καὶ μποροῦν ἴσως νὰ ἐρμηνεύσουν καλλίτερα τὶς διάφορες μεταγενέστερες ἱστορικὲς πηγὲς ἀκόμα καὶ ὅταν αὐτὲς φαίνεται ν' ἀντιφάσκουν ἢ νὰ λαθεύουν. Γιατὶ εἶναι γεγονὸς ὅτι οἱ ἐπόμενες σωζόμενες ἱστορικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ χῶρο τοῦ «Καθίσματος» ἀποκαθαίρονται ἀπὸ κάθε σχέση μὲ τὸ γεγονὸς τῆς Γέννησης αὐτῆς καθεαυτὴν καὶ περιορίζονται μόνον στὴν περιγραφὴ τῆς σύντομης στάσης τῆς Παναγίας σὲ Βράχο γιὰ ξεκούραση χωρὶς ἀναφορὰ ἄλλου γεγονότος στὸ σημεῖο ἐκεῖνο. Μόνον στὴν προφορικὴ παράδοση (μέσα ἀπ' τ' ἀπόκρυφα εὐαγγέλια) παραμένει ἡ ἄλλη ἀντανάκλαση τῶν γεγονότων ἀνάπαυσης-τοκετοῦ, ὅπως καὶ στὰ ἐδάφια 23 καὶ 24 (κεφ. ΙΘ') τοῦ Κορανίου. Τὸ Κοράνι μάλιστα μαζί μὲ τὰς «ὠδῖνας τοῦ τοκετοῦ τῆς Μαρίας πλησίον δένδρου φοινίκων», ὁμιλεῖ καὶ γιὰ τὸ θαῦμα τῆς ροῆς τοῦ νεροῦ: «ὁ Κύριός σου ἠνέφξε ρύακα ὑπὸ τοὺς πόδας σου», ἀναφέρεται. Εἶναι ἄραγε τυχαῖο ὅτι στὴν ἀνασκαφὴ μας βρέθηκε ἕνας σωλήνας νεροῦ ποῦ ἔφθανε μέχρι τὸ Βράχο τοῦ «Καθίσματος», σηματοδοτώντας αὐτὸ τὸ θαῦμα καὶ ὅτι ἀκόμα βρέθηκε στὸ δάπεδο τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ ἕνα μεγάλο καὶ δύο μικρὰ δένδρα φοινίκων σὲ ψηφιδωτὴ παράσταση; (Εἰκ. 4).

σπιτιοῦ καὶ τὴ φάτνη μὲ φυσικὴ διαμόρφωση βράχου σὲ σπήλαιο, ποῦ βρίσκεται ἐνσωματωμένο στὸ σπιτί. Πῶς ὅμως νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ «ἐρρημικό» μέρος τοῦ σπηλαίου τῶν γραπτῶν πηγῶν;

Είκ. 4. Κάθισμα. Ἐπιδαπέδιο ψηφιδωτό στο χώρο μεταξύ τοῦ ΝΑ καί ΝΔ παρεκκλησίου, πού ἀπηχεῖ τήν περιγραφή τοῦ Κοραρίου («μεμακρυσμένον μέρος... πλησίον δένδρου φοινίκων...»).

2. Μεταγενέστερες πληροφορίες γιά τὸ «Κάθισμα»

Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ «Καθίσματος» ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ πηγές τοῦ βου αἰ. μ.Χ. ἀπὸ τὸν βιογράφο τοῦ Ἁγίου Θεοδοσίου τοῦ Κοινοβιάρχου, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τῆς μοναστικῆς ζωῆς στὴν ἔρημο τῆς Ἰουδαίας καὶ ἰδρυτοῦ ἰδίας μονῆς στὴν περιοχή. Ὁ Θεοδόσιος ἄρχισε τὴ μοναστικὴ του ἀσκήση στὰ Ἱεροσόλυμα ἐρχόμενος ἀπὸ τὴν Καππαδοκία γύρω στὸ 450 μ.Χ. καὶ μάλιστα στὸ μοναστήρι, πού πρέπει νὰ ἦταν στὸν πύργο τοῦ Δαβὶδ (Turris David) στὴ σημερινὴ πύλη τῆς Γιάφφας, (Ἰόππης) μὲ γέροντά του τὸ Δογγίνο. Ὁ Δογγίνος, κατὰ παράκληση μιᾶς εὐσεβοῦς κυρίας ὀνόματι Ἰκελίας ἔστειλε τὸν Θεοδόσιο στὸ μοναστήρι τοῦ «Παλαιοῦ Καθίσματος», τὸ ὁποῖο ἱδρύσε ἡ Ἰκελία (χήρα κυβερνητικοῦ ὑπαλλήλου καὶ χριστιανῆ διακόνισσα) πρὸς τιμὴ τῆς Παναγίας, ὅταν ἀρχιεπίσκοπος Ἱεροσολύμων ἦταν ὁ Ἰουβενάλιος⁹.

9. Βλ. Donatus Baldi, *Enchiridion Locorum Sanctorum*, Fransiscan Printing Press, Jerusalem,

Ἀκόμα πιὸ συγκεκριμένες πληροφορίες γιὰ τὸ «Κάθισμα», ποὺ ἀφοροῦν καὶ στὴ χρονολόγησι τῆς ἀνέγερσος τῆς ἐκκλησίας περιέχονται στὸ «Βίῳ τοῦ Ὁσίου Θεοδοσίου», ὅπου ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς: «... Γυμνασθεῖς (ὁ Θεοδοσίος) δὲ ὡς ἔδει παρ' αὐτῶ τὰ αἰσθητήρια ...κατὰ γνώμην τοῦ διδασκάλου ἐν τῷ λεγομένῳ Παλαιῶ Καθίσματι τῶ ὄντι κατὰ τὴν λεωφόρον τὴν ἀπάγουσαν ἐπὶ τὴν ἁγίαν Βηθλεέμ μετανάστης γίνεται ἐξ αἰτήσεως φιλοχρίστου τινὸς γυναικὸς Ἰκελίας ὀνόματι, ὑπάρχου μὲν συνοίκου, Χριστοῦ δὲ διακόνου εἰς ὕστερον γενομένης... ἥ τις τὸν ἐκεῖσε ἰδρυμένον δεύμασθαι λέγεται ναὸν τῆ ἀχράντη Θεοτόκῃ καὶ ἀειπαρθένῳ Μαρίᾳ ἐπὶ τὸν χρόνον μακαρίου Ἰουβενάλιου γεγονότος ἀρχιεπισκόπου...»¹⁰.

Ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἰουβενάλιου, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ θρόνο τῶν Ἱεροσολύμων ἀπὸ τὸ 422 μ.Χ. καὶ προδιβάλλεται σὲ πατριάρχῃ τῆς Ἁγίας Πόλεως τὸ 451 μ.Χ. μᾶς δίνει καὶ τὸν χρόνο τῆς ἀνέγερσος τῆς ἐκκλησίας τοῦ «Καθίσματος» στὰ μέσα τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα. Στὴν περίοδον αὐτὴ καθιερώνεται μὲ τις Οἰκουμενικὰ Συνόδους τῆς Ἐφέσου τὸ 431 καὶ τῆς Χαλκηδόνας τὸ 451 ἢ λατρεία τῆς Παναγίας καὶ ἀρχίζει ἡ ἀνέγερσι ναῶν πρὸς τιμὴν τῆς, τόσο στὴν Παλαιστίνη (Γαριζὶν 484 μ.Χ.), Συρία, Μεσοποταμία ὅσο καὶ στὴν Ἰταλία (Santa Maria Maggiore στὴ Ρώμη, 432-440) καὶ ἄλλοι¹¹.

Ἐνα ἄλλο ἀπόσπασμα τοῦ βιογράφου Κυρίλλου Μοναχοῦ καὶ Πρεσβυτέρου «Περὶ τοῦ Βίου τοῦ ἐν Ἁγίοις Θεοδοσίου» ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ὁ μακάριος Λογγίνος...

1982, σ. 93. Ἐπίσης, P. Testini, The "Kathisma" Church and Monastery, εἰς: Aharoni Y., *Excavations in Ramat Rahel, Seasons 1959 and 1960*, Roma 1962, σ. 73 κ.ἐξ. Ἐδῶ ἀναφέρονται οἱ περισσότερες τῶν ἱστορικῶν πηγῶν γιὰ τὸ «Κάθισμα», τὸ ὁποῖο ἐπιθανολογεῖτο ὅτι μποροῦσε νὰ εἶναι σ' ἐκείνη τὴν ἀνασκαφή, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐκφραζόταν ἡ ἔλλειψι περισσότερων τεκμηριωτικῶν στοιχείων γιὰ μιὰ παρόμοια ταύτιση. Πράγματι οἱ ἀμφιβολίες τοῦ P. Testini γιὰ τὴν τοποθέτησι τοῦ «Καθίσματος» στὸ χῶρον Ramat Rahel τὸ 1959-1960 ἀποδεικνύονται μὲ τὴν τωρινὴ ἀνασκαφὴ ὁρθῆς, ὡς πρὸς τὴν ἔλλειψι ἐπαρκῶν ἐνδείξεων (...as regards the disposition of the monastery about the Church, various problems still remain unsolved... there is a chronological parallel between the monumental magnificence of Rom's St. Mary Major and the more humble Church of Kathisma» (σελ. 90)), γιὰ τὸ ὑποτιθέμενον στὴ θέσι Ramat Rahel. Πέρα ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ ἐνδειξὴ τῆς σωζόμενης ἀκόμα κινστέρνας μὲ τὸ ὄνομα Bir Qadismu στὴ δική μας περίπτωσι, εἶναι ἀκόμα καὶ ἡ μνημειακότητι τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ (ποὺ συσχετίζεται μὲ τὴ μεγαλοπρέπειαν τοῦ σύγχρονου ναοῦ Santa Maria Maggiore τῆς Ρώμης, ἀφιερωμένοι καὶ οἱ δύο στὴ Θεομήτορα), ποὺ δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία πλέον γιὰ τὴν ὁρθὴ ταύτιση τοῦ Καθίσματος.

10. D. Baldi, *Enchiridion...*, ὅπ.π. σ. 93/94.

11. Πρὸβλ. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ*, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, Ἀθήνα 1991, σ. 196 κ.ἐξ.

λαβών αὐτόν (τὸν Θεοδοσίον) τῇ μακαρίᾳ καὶ ἐν ἀγίοις παρέθετο Ἰκελίᾳ, τὴν τοῦ Καθίσματος τῆς Θεοτόκου ἐκκλησίαν τὸ τηρικαῦτα οἰκοδομοῦσιν ὡς δυνάμενον χρησιμεῦσαι αὐτῇ ἐν τε τῷ ἐκκλησιαστικῷ κανόνι καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς διακονίαις... χρόνου δὲ τινὸς διελθόντος καὶ τῆς μακαρίας τελειωθείσης Ἰκελίας ἐγχειρίζεται αὐτὸς τὴν τοῦ τόπου οἰκονομίαν. καὶ ταύτην αὐτοῦ ἀμέμπτως ἐκτελοῦντος συνέβη τελευτῆσαι τὸν τοῦ τόπου ἡγούμενον καὶ ψηφίζονται συμφώνως ἅπαντες Θεοδοσίον τῆς τοῦ Καθίσματος ἐκκλησίας ἡγούμενον. Αὐτὸς δὲ γνούς καὶ τὸν τῆς ἀρχῆς κίνδυνον ὑφορώμενος φυγὰς ὄχρετο...»¹².

Ἀπὸ τὸ ἐν λόγῳ ἀπόσπασμα μαθαίνουμε ἐπίσης, γιὰ τὸ ὄνομα τῆς ἐκκλησίας, «Κάθισμα», ποῦ ἵδρυσε ἡ Ἰκελία καὶ ἡ ὁποία βοηθήθηκε ἀπὸ τὸν νεαρὸ ἀκόμα μοναχὸ Θεοδοσίον, ὁ ὁποῖος ψηφίζεται ὁμόφωνα νέος ἡγούμενος, ὅταν πεθαίνει ἡ Ἰκελία καὶ ὁ ὑπηρετῶν ἐκεῖ ἡγούμενος τῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ δὲν ἀποδέχεται τὸ ἀξίωμα καὶ γίνεται φυγὰς μοναχὸς στὴν ἔρημο. «Ὅτι ὅμως ἡ ἐκκλησία, ὅπως ἀναφέρεται, φαίνεται νὰ ἦταν μοναστήρι, συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν πληροφορία, ποῦ ὑπάρχει εἰς τὸν «Βίον τοῦ Ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν Σάββα», γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἄλλου μοναχοῦ, τοῦ Ἄνθου, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Θεοδοσίος συνυπηρέτησε στὸ «Κάθισμα». Τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα ἔχει ὡς ἐξῆς: «Ἐν αὐτῇ δὲ τῇ κατὰ τὸν Ρουβάν ἐρήμῳ ἦλθεν πρὸς αὐτόν (τὸν Σάββαν) μοναχὸς τις ἀξιομνημόνευτος Ἄνθος προσαγορευόμενος καὶ συνέμεινεν αὐτῷ, ὅστις καὶ τῷ τρισμακαρίῳ ἀββᾶ Θεοδοσίῳ ἐπὶ χρόνον ἐν τῇ τοῦ Καθίσματος ἐκκλησίᾳ συνανεστράφη...»¹³.

Παρεμφερεῖς πληροφορίες μᾶς παρέχει ἐπίσης ἄλλος ἓνας προσκυνητὴς ὀνόματι Θεοδοσίος ἐπίσης (530 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος γράφει: «*Est locus tertio miliario de Hierusalem civitate. Dum domina Maria mater Domini iret im Bethlehem, descendi de asina et sedit super petram et benedixit eam*» (= τρία μίλια ἀπὸ τὴν πόλιν τῶν Ἱεροσολύμων εἶναι ὁ τόπος, ὅπου ἡ Κυρία μας Μαρία, ἡ μητέρα τοῦ Κυρίου, κατὰ τὸ ταξίδι τῆς στὴ Βηθλεέμ, κατέβηκε ἀπὸ τὸν ὄνο, κάθισε ἐπάνω σὲ μιὰ πέτρα καὶ τὴν εὐλόγησε»¹⁴.

Ἄλλες πληροφορίες γιὰ τὸ «Κάθισμα» συναντᾶμε σὲ κείμενα ὑστερότερης χρονολογίας, τὰ ὁποῖα ὅμως ἀπηχοῦν τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα πρὶν ἀπὸ τὴν ἀρα-

12. Βλ. Κυρίλλου Μοναχοῦ καὶ Πρεσβυτέρου, *Περὶ τοῦ βίου τοῦ ἐν ἀγίοις Θεοδοσίου*, Κυρίλλος Σκυθοπολίτης, ἔκδ. E. Schwartz, Leipzig 1939, σ. 236-7.

13. Κυρίλλου Μοναχοῦ καὶ Πρεσβυτέρου, ...ὅπ.π., σ. 97.

14. Πρβλ. *De situ Terrae Sanctae*, ed. Geyer, C.S.L. XXXIX, σ. 148. Ἐπίσης περιοδ. *Νέα Σιών*, τεύχ. Α-ΙΒ' 1994, σ. 22 κέξ. καὶ D. Baldi, *Enchiridion...* ὅπ.π., σ. 94.

βική κατάκτηση τῆς Παλαιστίνης, πού ἐπισυμβαίνει τὸ 638 μ.Χ. Ἔτσι στὸ «Γεωργιανὸν Παλαιστινιακὸν Ἡμερολόγιον» τοῦ 10ου αἰ. μ.Χ. τὸ «Κάθισμα» ἀναφέρεται δύο φορές μὲ τις δύο ἡμερομηνίες ἐορτασμοῦ τῆς ἐκκλησίας:

- 13 Aug. - In Bethleem via, tertio miliario, in Betophor pago, in Cathismate, in Deiparae ecclesia, synaxis, dedicatio.
- 2 Dec. - In Bethleem via tertio miliario, in Cathismate, dedicatio ecclesiae.

Μὲ βάση τὸ ἡμερολόγιο αὐτὸ διαπιστώνουμε νὰ τελοῦνται δύο πανηγύρεις στὸ «Κάθισμα», ἡ πρώτη τῇ 13ῃ Αὐγούστου καὶ ἡ δεύτερη τῇ 2ῃ Δεκεμβρίου. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ P. Testini¹⁵ ἡ πρώτη ἡμερομηνία ἀναφέρεται στὴν ἐορτὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (ἡ ὁποία ἀκόμα δὲν εἶχε σταθεροποιηθεῖ τὴν 15/8), καὶ ἡ δεύτερη ἡμερομηνία τῆς 2ας Δεκεμβρίου εἶναι ἡ ἐορτὴ τῶν ἐγκαινίων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ «Καθίσματος», ἡ ὁποία θὰ πρέπει νὰ ἔλαβε χώρα στους χρόνους τῆς παρουσίας στὸν ἱεροσολυμιτικὸ θρόνο τοῦ Ἰουβενάλιου (422-458 μ.Χ.), πολὺ πιθανὸν μετὰ τὴν Οἰκουμενικὴ Σύνοδο τῆς Ἐφέσου (431 μ.Χ.), ὅποτε ἀναγνωρίζεται τιμὴ καὶ λατρεία στὴ Θεοτόκο, μιὰ ἀπόφαση χαρακτηριστικὴ τῆς νίκης τῶν Ὁρθοδόξων κατὰ τῶν Νεστοριανῶν. Εἶναι ἄλλωστε γνωστὸ ὅτι ὁ Ἰουβενάλιος, δραστήριος καὶ δυναμικὸς ἐκκλησιαστικὸς ἡγέτης ἦταν ὑπέρμαχος τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τὸ 451 μ.Χ. προβιβάζεται σὲ πρῶτο Πατριάρχῃ τῆς Ἁγίας Πόλεως. Εἶναι ἔτσι πολὺ πιθανὸν ἡ Ἐκκλησία τοῦ «Καθίσματος» νὰ εἶναι ἡ πρώτη πού ἀφιερώνεται στὴ Θεοτόκο παράλληλα μὲ τὴν Santa Maria Maggiore στὴ Ρώμη ἀπὸ τὸν Πάπα Σίξτο Γ' (432-440 μ.Χ.), ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὰ ἴδια περίπου χρόνια¹⁶. Ἡ πιθανότητα αὐτὴ κερδίζει ἔδαφος ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν Ἀνατολὴ οἱ θεολογικὲς διαμάχες γιὰ τὸ χριστολογικὸ δόγμα ταυτιζόταν μὲ τὸ δόγμα τῆς Θεοτόκου. Μόλις ἡ Σύνοδος τῆς Ἐφέσου ἀπεφάσισε τὴν ἀναγνώριση τιμῆς καὶ λατρείας στὴν Παναγία, εἶναι φυσικὸ ἡ Ἱερουσαλήμ νὰ θέλησε νὰ ἐδραϊώσει καὶ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὴ τὴν οἰκουμενικὴ ἀπόφαση γιὰ νὰ κατοχυρώσει τὴ θέση τῆς Ὁρθοδοξίας ἀπέναντι στους ἀντιπάλους της, ἐνῶ στὴ Δύση δὲν ὑπῆρχε ἡ ἴδια κρίσιμη κατάσταση σὲ θέματα δόγματος¹⁷.

Μέχρι τὸν 12 αἰ. μ.Χ. οἱ πηγὲς σιωποῦν γύρω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τοῦ «Καθίσματος», τὴν ὁποίαν ἀναφέρει τώρα ὁ ρῶσος ἡγούμενος Δανιήλ (1106-1107) στὸ Ὁδοιπορικὸ του, ὅπου περιγράφει τὸ κατεστραμμένο πλέον «Κάθισμα» μὲ πολλὴ συντομία, ὡς ἐξῆς: «From there it is one verst further to the place where the holy

15. Βλ. P. Testini, *The "Kathisma"...*, ὅπ.π., σ. 76.

16. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική...*, ὅπ.π., σ. 114.

17. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική...*, ὅπ.π., σ. 119/120.

mother of God saw two men, one laughing and one crying. And here there was one church and a monastery of the Holy Mother of God but now they are destroyed by the pagans» (= 'Από εκεί είναι ένα βέρστι μέχρι τη θέση, όπου ή 'Αγία Θεοτόκος είδε δύο άνδρες, τόν ένα νά γελάει, τόν άλλο νά κλαίει. Κι ἐδῶ ὑπῆρχε μιὰ ἐκκλησία καί ένα μοναστήρι (ἀφιερωμένο) στήν 'Αγία Μητέρα τοῦ Θεοῦ ἀλλά τώρα ἔχουν καταστραφεῖ ἐξ αἰτίας τῶν ἀπίστων»¹⁸). "Αρα, συνάγεται ἀπό τίς πληροφορίες αὐτές τοῦ Δανιήλ, ὅτι τὸ «Κάθισμα» ἔχει ἤδη καταστραφεῖ στό μεταξύ ἀπό τοὺς ἀπίστους, τοὺς Μουσουλμάνους, ἀλλά παρέμεναν τὰ ἐρείπια του, πού προφανῶς εἶδε ὁ ρῶσος ἠγούμενος, ὁ ὁποῖος ὅμως γνωρίζει καί συνδέει τὰ ἐρείπια αὐτά μέ τή διήγηση τοῦ ἀπόκρυφου Πρωτευαγγελίου τοῦ 'Ιακώβου, τή σχετική μέ τὸ γέλιο καί τή θλίψη τῆς Θεοτόκου¹⁹.

Στόν ἴδιο αἰώνα μέ τόν Δανιήλ ἀλλά πρὸς τὸ τέλος του (1172) ὑπάρχει μιὰ ἀσαφῆς ἀναφορά τοῦ Θεοδώριχου (Theodoricus), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει παρεκκλήσι (Chapell, Capella) ἀφιερωμένο στήν Παναγία ἀλλά «capella articulata», δηλ. διαλυμένη ἢ κατεστραμμένη, ὅπου ἡ Παναγία συνήθιζε νά ξεκουράζεται μεταξύ 'Ιερουσαλήμ καί Βηθλεέμ καί ὅπου ὑπῆρχε κιστέρνα νά δροσίζονται οἱ ταξιδιωτές καί σωροί ἀπό πέτρες²⁰. Τὸ ἴδιο ἀναφέρεται καί ἀπό τόν 'Ανώνυμο τοῦ ἔργου «La citez de Jherusalem» (1187) γιά μιὰ ἐκκλησία, (: «un peu amont de] Bethleem est une chapele ou Notre Dame se reposa [après son enfantement»²¹).

Στή συνέχεια ἱστορικές μαρτυρίες ἀπό περιηγητές ἢ προσκυνητές δέν ὑπάρχουν, ἀφοῦ ἤδη τὰ ἐρείπια ἔχουν καλυφθεῖ κάτω ἀπό τή γῆ καί μόνον ἡ κιστέρνα Quadismu ἐξακολουθεῖ νά διατηρεῖ τὸ ὄνομα «Κάθισμα» μέχρι τήν ἐποχή μας.

3. Οἱ ἀνασκαφές

Ὅπως ἤδη λέχθηκε, ἡ ἀποκάλυψη τοῦ ναοῦ καί τοῦ μοναστηριοῦ, πού διαφάνηκε ὅτι ὑπάρχει στό χῶρο τοῦ «Καθίσματος», ἔγινε μέ τὸ τυχαῖο χτύπημα τοῦ ἐκσκαφέα στό ψηφιδωτὸ δάπεδο στή Β.Δ. πλευρά τοῦ ὀκταγώνου. Ἀμέσως ἐπακολούθησε σωστική ἀρχαιολογική ἔρευνα ἀπό τήν 'Ισραηλινή Ἀρχή Ἀρχαιοτήτων μέ

18. J. Wilkinson, ed. *Jerusalem Pilgrimage 1099-1185*, Hakluyt Society, London 1988, σ. 143.

19. 'Ι. Καραβιδόπουλου, *Ἀπόκρυφα...*, ὅπ.π., σ. 68.

20. J. Wilkinson, ed. *Jerusalem...*, ὅπ.π., σ. 305. Ἐπίσης Testini, *The "Kathisma"*, ὅπ.π., σ. 77.

21. P. Testini, *The "Kathisma"...*, ὅπ.π., σ. 77.

υπεύθυνη τήν ἀρχαιολόγο κα Rina Avner. Ἡ πρώτη σωστική ἐπέμβαση ἔγινε τὸ 1992 (Ὀκτώβριος 1992 - Φεβουάριος 1993) καὶ περιορίσθηκε στὴν περιοχὴ τῆς διάνοιξης ἢ διαπλάτυνσης τῆς ὀδικῆς ἀρτηρίας Ἱερουσαλήμ-Βηθλεέμ. Τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ὀδήγησαν τὴν ΙΑΑ (=Ἰσραηλινὴ Ἀρχὴ Ἀρχαιοτήτων) ν' ἀπαιτήσει ἀπὸ τὴν κατασκευαστικὴ ἐταιρεία τῆς ὁδοῦ τὴ διαφοροποίηση τοῦ σχεδίου χάραξης τῆς ἀρτηρίας, ὥστε νὰ σωθεῖ κυριολεκτικὰ ἀπὸ τὰ δόντια τοῦ ἐκσκαφέα. Τ' ἀποκαλυφθέντα ψηφιδωτὰ καλύφθηκαν ἐκ νέου γιὰ νὰ προστατευθοῦν²².

Τὸ 1997 μὲ ἀφορμὴ τὴν παράνομη τοποθέτηση ἀγωγοῦ νεροῦ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς τοποθεσίας (9 ἑκατοστὰ περίπου κάτω ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἔδαφος), ἡ ΙΑΑ παρενέβη πάλι μὲ σωστικὴ ἀνασκαφὴ γιὰ νὰ προσδιορίσει νέα φθορὰ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων.

Ἐν τῷ μεταξὺ ὄλοένα καὶ περισσότερο μὲ τὴ μελέτη τῶν ἱστορικῶν πηγῶν καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων καὶ ἀναφορῶν τῶν ὡς ἄνω σωστικῶν ἀνασκαφῶν ἐδραιωνόταν ἡ πεποίθηση γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ εὐρήματος μὲ τὸ «Κάθισμα». Ὅπως ἤδη ἐλέχθη, παλαιότερα εἶχε ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ τοὺς P. Testini-Aharoni, ὅτι τὸ «Κάθισμα» βρισκόταν σὲ ἄλλη θέση, ὅπου καὶ διεξήχθησαν σχετικὲς ἀνασκαφὲς ποὺ ἀποκάλυψαν μία ἐνδιαφέρουσα βασιλικὴ καὶ ἄλλους χώρους.

Οἱ προσπάθειες ἐν τῷ μεταξὺ τοῦ Ἑλληνορθόδοξου Πατριαρχείου νὰ ἐξασφαλίσει τὰ σχετικὰ κονδύλια γιὰ τὴ συνέχιση τῆς σωστικῆς μὲ συστηματικὴ πλέον ἀνασκαφὴ στὸ χῶρο τοῦ «Καθίσματος», εὐωδόθηκαν, καὶ τὸ καλοκαίρι 1999 τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν (Ἑπεύθυνος Καθηγ. Γ. Λάββας²³) ἐνεργώντας γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Ἑλληνορθόδοξου Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων σὲ συνεργασία μὲ τὴν ΙΑΑ (υπεύθυνη Rina Avner) προγραμματίσαν τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Οἱ ἐργασίες ἄρχισαν τὴν 1η Ὀκτωβρίου 1999 μὲ τὶς δύο ἐπιστημονικὲς ομάδες, ἑλληνικὴ καὶ ἰσραηλινὴ, καὶ ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίσθηκε χωρὶς διακοπὴ μέχρι τὸ Φεβρουάριο τοῦ 2000, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκαλυφθεῖ συνολικὰ ὁ ὀκταγωνικὸς ναὸς μὲ τὸ Βράχο-«Κάθισμα» στὸ κέντρο του καὶ οἱ συνεχόμενοι πρὸς αὐτὸν διάφοροι χῶροι καὶ προσβάσεις στὴ ΒΔ καὶ ΝΔ πλευρὰ τοῦ ὀκταγώνου. Παράλληλα ἐκπονήθηκε ἡ μελέτη

22. Πρὸβλ. Rina Avner, Jerusalem, Mar Elias, στὸ: *Excavations + Surveys in Israel (ESI)*, 1994/3, σ. 89 κέξ.

23. Ἡ ἀνάθεση τῆς διεύθυνσης τῆς ἀνασκαφῆς στὸν γράφοντα ἔγινε ἀπὸ τὴν Ἰσραηλινὴ Ἀρχὴ Ἀρχαιοτήτων (ΙΑΑ), ὡς ἀμύδια ὑπηρεσία στὸ κράτος τοῦ Ἰσραήλ. Τὴν ἑλληνικὴ ἐπιστημονικὴ ομάδα ἀποτελοῦσαν ἡ ἀρχαιολόγος Εἰρήνη Γιακουμάκη, ὁ ἀρχιτέκτων Θεοδ. Μητρόπουλος καὶ ἡ ἀρχιτέκτων Jelena Vucelic.

κατασκευής μεταλλικού δικτυώματος-κελύφους από το Τεχνικό Γραφείο του Έλληνορθόδοξου Πατριαρχείου για την προστασία των εύρημάτων από τις καιρικές συνθήκες και το πλήθος των προσκυνητών-τουριστών, που αναμένεται να το κατακλύζουν καθημερινά μόλις ο αρχαιολογικός-προσκυνηματικός χώρος δοθεί στο κοινό. Παράλληλα ξεκίνησε επίσης η συνεργασία ομάδας ελλήνων συντηρητών του ΥΠΠΟ με τη χρηματοδότηση του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων με την άρμόδια διεύθυνση Συντήρησης της ΙΑΑ, για τη συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων και των άλλων εύρημάτων του «Καθίσματος», ή όποια συνεχίζεται.

Με τις αναφερθείσες δύο σωστικές ανασκαφές (1992 και 1997) και τη συστηματική έρευνα που ακολούθησε (1999-2000) ήλθε στο φως, όπως ήδη αναφέρθηκε, η συνολική έκταση του οκταγωνικού ναού και τμήματα του μοναστηριού σε διάφορες συνεχόμενες πλευρές του.

Η αποκάλυψη του οκταγώνου έγινε σταδιακά. Πρώτα ήλθε στο φως η δυτική πλευρά —ή εφαπτόμενη με την οδική αρτηρία— με την είσοδο και μερικώς σωζόμενα ψηφιδωτά δάπεδα ή σπαράγματα ψηφιδωτής επιδαπέδιας διακόσμησης και μαρμαροθετημάτων (opus sectile). Το κέντρο βέβαια της όλης αρχιτεκτονικής σύνθεσης αποτελεί ο φυσικός Βράχος-«Κάθισμα», ο οποίος βρέθηκε επίπεδος σχεδόν και να εξέχει μερικά εκατοστά από το φυσικό έδαφος. Έτσι επαληθεύεται η πληροφορία του Θεοδοσίου (του 6ου αιώνα), ότι ο sacri palatii Urbicius απέσπασε ένα μεγάλο μέρος του Βράχου και θέλησε να το μεταφέρει στην Κωνσταντινούπολη. Αυτή η απόπειρα με θαυματουργή επέμβαση αποτράπηκε και το τμήμα αυτό έμεινε στα όρια των Ίεροσολύμων κατά την ίδια πηγή και από τότε αγνοείται²⁴ (Εικ. 5).

Στη συνέχεια αποκαλύφθηκαν περισσότερα ψηφιδωτά δάπεδα στη δυτική και βόρεια πλευρά, όπως επίσης και στην ανατολική, όπου ήλθε στο φως η άψίδα του οκταγώνου. Στη νοτιοδυτική πλευρά, όπου βρίσκεται το ένα από τα τέσσερα δορυφορικά παρεκκλήσια, βρέθηκαν δύο επάλληλα ψηφιδωτά δάπεδα, τα όποια αποδεικνύουν δύο οικοδομικές φάσεις του μνημείου (Εικ. 6). Ακριβείς χρονολογίες των δύο αυτών οικοδομικών φάσεων δεν μπορούν να δοθούν ακόμα, γίνεται όμως φανερό ότι το Προσκύνημα ήταν σε λειτουργία κατά τον 8ο αι. μ.Χ., μετά δηλαδή την κατάληψη της Αγίας Γής από τους Μουσουλμάνους.

24. Πρβλ. D. Bandi, *Enchiridion...*, όπ.π., σ. 95 «...Ipse vero praepositus Urbicius ipsum lapidem incidit et fecit eum quadrum in modum altaris volens eum Constantinopolin dirigere, et dum ad portam sancti Stephani veniret, iam amplius eum movere non potuit...».

Εικ. 5. Κάθισμα. Ὁ Ἴερὸς Βράχος ὡς ἐπίκεντρο τοῦ ναοῦ, ὅπου «ἐκάθισεν» ἡ Παναγία.

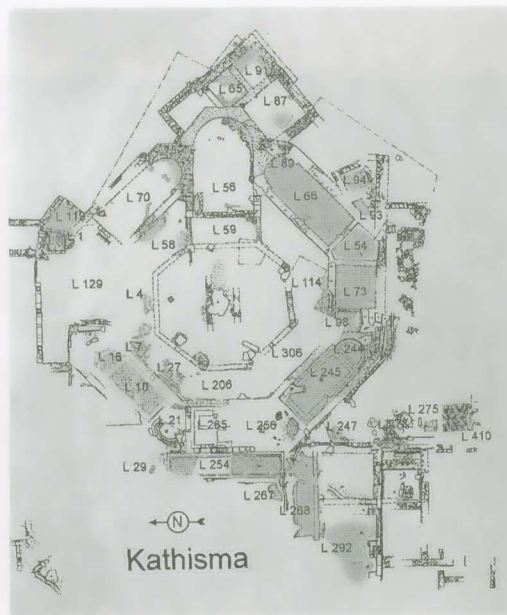

Εικ. 6. Κάθισμα. Τμήμα τοῦ δαπέδου στὸ Ν.Δ. παρεκκλήσιο μὲ ψηφιδωτὰ δύο χρονικῶν περιόδων.

4. Ἡ Ὀκταγωνική ἐκκλησία

Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, ἡ ὀκταγωνική ἐκκλησία κτίσθηκε μετὰ βάση ἓνα σχέδιο μετὰ τρεῖς ὁμόκεντρες ζώνες: ἡ κεντρική μετὰ τὸ Βράχο-«Κάθισμα», καὶ ἡ ἐπόμενη μετὰ τὸν περιδρόμο ἢ ambulatorium, οἱ ὁποῖες ἐπικοινωνοῦν μετὰ τὸν Νάρθηκα στὴ δυτικὴ πλευρὰ (εἴσοδος). Τέλος, ἡ τρίτη ὁμόκεντρη ζώνη, ἡ ἐξωτερική, περιλαμβάνει τὰ τέσσερα παρεκκλήσια καὶ τοὺς ἐνδιάμεσους πολυγωνικούς σὲ σχῆμα χώρους-δωμάτια μεταξὺ τῶν παρεκκλησίων, ὅπως δείχνει ἡ ἀπόψη τοῦ μνημείου, ποὺ προέκυψε ἀπὸ τις μέχρι στιγμῆς ἔρευνες.

Ἐδῶ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ, ὅτι ἡ πρόθεση τοῦ ἀρχιτέκτονα ἦταν νὰ τοποθετήσῃ τὸ ναὸ ἀκριβῶς γύρω ἀπὸ τὸν ἱερὸ Βράχο-Κάθισμα μετὰ κάθε θυρία, παρ' ὅλο ποὺ τὸ ἔδαφος παρουσιάζει σημαντικὲς δυσκολίες. Ἐτσι στὴ ΝΔ πλευρὰ ἔπρεπε νὰ λαξευθεῖ σημαντικό μέρος πετρώματος γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ τὸ ἐκεῖ εὐρισκόμενον παρεκκλήσιο τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀκταγωνικοῦ δακτυλίου στὴν ἀπόψη τοῦ ναοῦ. Τὸ ἀντίθετο συμβαίνει μετὰ τὸ ΒΑ παρεκκλήσιο, ὅπου ἡ στάθμη τοῦ φυσικοῦ πετρώματος βρίσκεται χαμηλότερα καὶ τὸ δάπεδο ἔπρεπε ν' ἀνυψωθεῖ. Ἐτσι γιὰ τὸ σχετικὰ μεγάλο ἐμβαδὸν τοῦ ὀκταγώνου ἔπρεπε νὰ γίνουν γενναῖες ἐπεμβάσεις, ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ σωστὴ πλανιμετρία τοῦ ἔδαφους (Εἰκ. 7).

Εἰκ. 7. Κάθισμα. Τὸ σχέδιο σὲ ἀπόψη, ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὴν ἀνασκαφή.

Ἡ τριπλή ὀκταγωνικῆς μορφῆς πλαισίωση τοῦ πολύτιμου Βράχου, φανερώνει ἀσφαλῶς τὴ σημασία τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ σημείου. Ἡ διάμετρος τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀκταγώνου πιθανῶς νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ ὕψος τοῦ ὀκταγώνου μέχρι καὶ τὸ τύμπανο (εἰκ. 8). Ἡ στέγασή του γινόταν κατόπιν μὲ κωνικὸ πιθανόν ἢ ἄλλο τροῦλλο. Χαμηλὰ σώθηκαν οἱ διπλῆς βάσεις τριῶν ἀπὸ τοὺς ὀκτὼ κίονες, οἱ ὁποῖοι ἔφεραν μὲ κιονόκρανα καὶ τόξα τὰ φορτία τῆς ἀνωδομῆς. Ὁ περιδρόμος καὶ ὁ ἐξωτερικὸς δακτύλιος μὲ τὰ τέσσερα παρεκκλήσια καὶ τὰ ἐνδιάμεσα δωμάτια, ἀκολουθοῦσαν μὲ πιθανὸν βαθμιδωτὲς στέγες, ἐπίσης ὀκταγωνικῆς, καὶ τοίχους, ἔτσι ὥστε μιὰ σειρὰ παραθύρων στοὺς τοίχους τῶν τριῶν διαδοχικῶν δακτυλίων νὰ ἐπιτρέπει τὸν ἄπλετο φωτισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Τὸ κιονοστήριχο κεντρικὸ ὀκτάγωνο ἐπέτρεπε τὴ θέα τοῦ Βράχου-«Καθίσματος» ἀπὸ κάθε σημεῖο τοῦ περιδρόμου (ambulatorium) γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν προσκυνητῶν. Ἡ ἐσωτερικὴ αὐτὴ κιονοστοιχία μὲ τὶς διπλῆς βάσεις (δίκορμοι κίονες) εἶχε 1 μ. πάχος καὶ 2 μέτρα μῆκος περίπου, ἐνῶ οἱ γωνίες μεταξὺ τῶν διπλῶν αὐτῶν βάσεων εἶχαν ἄνοιγμα 135 μοῖρες, ὥστε νὰ σχηματίζεται ἓνα κανονικὸ ἢ ἰσόπλευρο ὀκτάγωνο. Τὸ ὑλικὸ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν αὐτῶν μελῶν ἦταν ἀπὸ τὸν ἐξαιρετικῆς ποιότητος τοπικὸ λίθο τῆς Beit Jala. Τὰ μέλη αὐτὰ πιθανὸν νὰ ξαναχρησιμοποιήθηκαν ἀργότερα, γιατί φέρνουν ἴχνη νέας ἐπεξεργασίας σ’

Εἰκ. 8. Κάθισμα. Ἀναπαράσταση τῆς ὀκταγωνικῆς ἐκκλησίας σὲ τομὴ (Μιχ. Λεφαντζής).

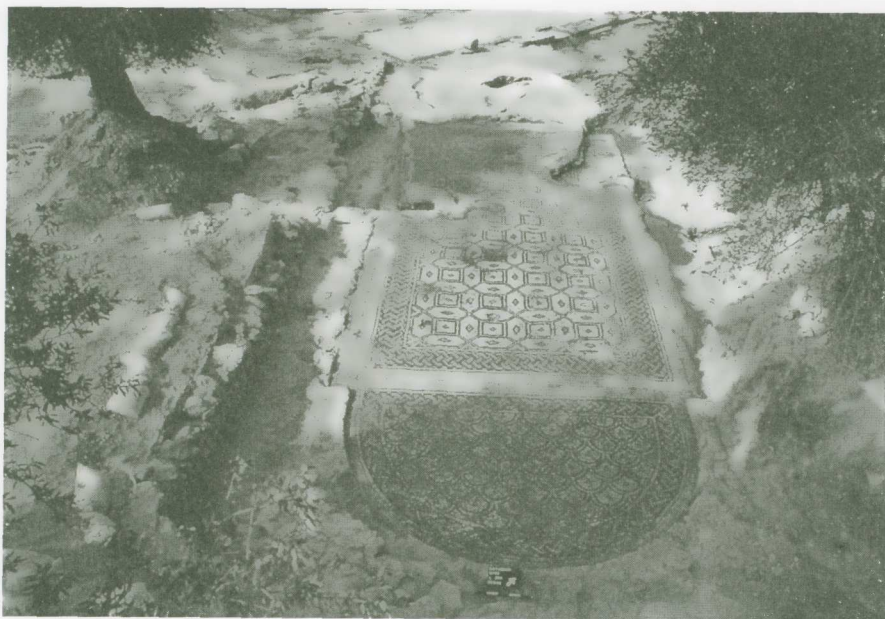
όρισμένα σημεία. Οί κίονες πού χρησιμοποιήθηκαν στην πρώτη οικοδομική φάση ἔχουν διάμετρο 70 (+ -) 5 ἐκ., ἐνῶ στην ἐπόμενη φάση παρατηρεῖται σμίκρυνση τῆς διαμέτρου τῶν κίωνων σέ 40 ἐκ. καί χρήση πεσσῶν στὶς γωνίες τοῦ ὀκταγώνου. Τὰ δάπεδα καί τῶν τριῶν διαδοχικῶν ἐπιφανειῶν, καλύπτονταν μὲ ἐπιδαπέδια ψηφιδωτά, μὲ ψηφίδες διαφόρων χρωμάτων, μεγεθῶν καί καλλιτεχνικῆς σύνθεσης, πού θὰ ἀναφερθοῦν στὴ συνέχεια.

Τὸ «Κάθισμα» ὡς ἀρχιτεκτονικὸ μνημεῖο μοιάζει νὰ ἦταν σημαντικὸ τόσο ἀπὸ ἀπόψεως μεγέθους (τὸ ἐμβαδόν του ξεπερνάει τὰ 2000 τ.μ.), σχεδίου καί ἐπιλογῆς τῶν ὑλικῶν, πού τὸ συνθέτουν, ὅσο καί σημασίας προσκυνηματικῆς. Ἀποτελοῦσε ἓνα σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς περιοχῆς ὡς ἀρχιτεκτόνημα αὐτὸ καθ' ἑαυτό, ἀλλὰ καί ὡς πρῶτο μνημεῖο ἀφιερωμένο στὴν Παναγία (Εἰκ. 9).

Πλουσιότερα καί ἴσως σημαντικότερα εἶναι τ' ἀνασκαφικὰ εὐρήματα τῆς διακόσμησης τοῦ μνημείου, πού ἀποτελοῦνται βασικὰ ἀπὸ πλῆθος ψηφιδωτῶν μὲ ποικιλία γεωμετρικῶν καί φυτικῶν μοτίβων, ὅσο καί χρωμάτων. Ὅλη ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἐκκλησίας ἦταν διακοσμημένη μ' ἐπιδαπέδια ψηφιδωτά, πού εὐτυχῶς διασώθηκαν σὲ μεγάλο ποσοστὸ φθάνοντας στὰ 800 περίπου σωζόμενα τετραγωνικὰ μέτρα (Εἰκ. 10). Μερικὰ τμήματα ψηφιδωτῶν βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ περίστωο καί στὴ βόρεια

Εἰκ. 9. Κάθισμα. Ἀναπαράσταση τῆς ἐκκλησίας μὲ φόντο τὸ σημερινὸ περιβάλλον (Μιχ. Λεφαντζής).

Εἰκ. 10. Κάθισμα. Ὑποψη τοῦ Ν.Α. παρεκκλησίου μετ' τὸ σωζόμενο ψηφιδωτὸ δάπεδο.

κυρίως πλευρά του με πέντε διαφορετικά μοτίβα (1, 2, 3, 4, 5). Εἶναι ἀπὸ τὰ ἐντυπωσιακότερα με μικρὲς ψηφίδες καὶ πολλὰ χρώματα σὲ τρεῖς ποικιλίες ἐρυθροῦ, δύο κίτρινου, δύο στακτογαλάζιου, πράσινο, μαῦρο καὶ ἄσπρο. Τὰ μοτίβα εἶναι γεωμετρικά καὶ φυτικά με περίπλεξη χρωματιστῶν λωρίδων με ἄνθη ἀνάμεσά τους. Ἐνδιαφέρον καὶ σπάνιο γιὰ τὴν περιοχή τῆς Παλαιστίνης ψηφιδωτὸ δάπεδο εἶναι ἐκεῖνο τοῦ Παρεκκλησίου στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ὀκταγώνου. Ἐδῶ ἔχουμε μιὰ ρομβοειδῆ σύνθεση, ὅπου ὑπάρχει σταυρὸς σὲ κάθε ρόμβο, ἐνῶ τὸ «δίκτυο καὶ οἱ σταυροὶ στολίζονται με κόκκινα ἄνθη». Τὰ ἴδια μοτίβα βρίσκονται καὶ στὸ ἐπιδαπέδιο ψηφιδωτὸ τοῦ νοτιοδυτικοῦ παρεκκλησίου. Τέλος, ἄλλα πολύχρωμα ψηφιδωτὰ παρουσιάζουν σχέδιο δικτύου με ρόμβους ἢ στάχνα με ἄνθος.

Ἐνα ἀκόμα ἐνδιαφέρον εὔρημα εἶναι καὶ ἡ ἐπιγραφή, ποὺ βρέθηκε σὲ ἐπιδαπέδιο ψηφιδωτὸ στὴ ΝΔ γωνία τῆς ἀνασκαφῆς καὶ ἐκτὸς τοῦ ὀκταγωνικοῦ ναοῦ. Ὅπως δείχνει, ἡ ἐπιγραφή περιβάλλεται ἀπὸ κυκλικὴ ζώνη πλοχμοῦ ἀπλοῦ, σὲ δύο χρώματα, κόκκινο καὶ μαῦρο. Ἐνα τμήμα τοῦ πλοχμοῦ σώζεται στὸ ἄνω μέρος τῆς ἐπιγραφῆς. Λείπει τὸ ἀριστερὸ καὶ τὸ δεξιὸ τμήμα της, καθὼς καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ τρίτου στίχου. Τὰ χρώματα τοῦ ψηφιδωτοῦ εἶναι τρία: μαῦρο, ἄσπρο καὶ

κόκκινο, ἐνῶ οἱ ψηφίδες εἶναι μικρὲς καὶ ἰσομεγέθεις. Ἡ ἐπιγραφή ἀναπτύσσεται σὲ τρεῖς στίχους (Εἰκ. 11):

α) (ΟΥ)Β(οήθει)-Α-Κ(ύριε)

β) (Π)ΡΟΝΟΙΑ Κ(αι) ΣΠΟΥΔΗ ...

γ) (ΙΩΑ)ΝΝΟΥΕΝ...

Οἱ στίχοι χωρίζονται καὶ συγχρόνως ὑπογραμμίζονται ἀπὸ μιὰ εὐθεία κόκκινη γραμμὴ. Ἡ γραφή εἶναι μεγαλογράμματη, χαρακτηριστικὴ τῶν μνημείων τοῦ τέλους τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνα καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. (ἐνδεικτικὸ εἶναι τὸ κεφαλαῖο Α μετὴν ὀξυκόρυφη πρὸς τὰ κάτω μεσαία κεραία). Τὰ γράμματα εἶναι χρώματος μαύρου σὲ ἄσπρο βάθος (φόντο). Παρόμοιες ἐπιγραφές ἔχουν βρεθεῖ καὶ στὴν Ἑλλάδα, ὅπως στὴ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὸ Μαστιχάρη τῆς Κῼ, στὴ Βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Λεωνίδη στὸ Κλαυσι Εὐρυτανίας καὶ στὴ Βασιλικὴ τοῦ Καλλίου στὴ Φωκίδα, σύμφωνα μετὴν εἰδικὴ μελετήτρια κα Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, οἱ ὁποῖες χρονολογοῦνται τέλος 5ου καὶ ἀρχές τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ.

Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα ἐνδιαφέρον εἶναι ἓνα θυμιατήριον, πού βρέθηκε στὸ χῶρον, σχεδὸν ἀνέπαφο (Εἰκ. 12).

Εἰκ. 11. Ἡ σωζόμενη ἐπιγραφή ἐκτὸς τοῦ ναοῦ στὴ Ν.Δ. περιοχὴ.

Εικ. 12. Κάθισμα. Τὸ Θυματήριο.

5. Ἡ ἔνταξη τοῦ «Καθίσματος» στὸ ἱστορικὸ ἀρχιτεκτονικὸ πλαίσιο

Στὸ ὀκταγωνικὸ σχῆμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Καθίσματος βρίσκουμε βέβαια τὸν κτιριακὸ τύπο τῆς παράδοσης τῶν περίκεντρων κτισμάτων, εἴτε αὐτὰ εἶναι μαρτύρια εἴτε ναοί. Τὸ ἐνδιαφέρον ὅμως στὴν προκείμενη περίπτωση εἶναι ὁ χρόνος ἀνέγερσής του —τὰ μέσα τοῦ 5ου μ.Χ. αἰώνα— πού κάνει τὸ «Κάθισμα» ὡς ναὸ πρωτοποριακὸ στὴ χριστιανικὴ ναοδομία. Μὲ τὰ μέχρι στιγμῆς γνωστὰ ὅμοια σχήματα κάτοψης χριστιανικῶν ναῶν, τὸ «Κάθισμα» φαίνεται ὅτι ἐμφανίζεται ὡς ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς πρώτους ὀκταγωνικοὺς ναοὺς. Παρόμοιο σὲ σχῆμα εἶναι βέβαια τὸ ἀνατολικὸ τμήμα, ὄχι αὐτοτελῆς ναός, τῆς Κωνσταντινείας Βασιλικῆς τῆς Γεννήσεως στὴ Βηθλεέμ, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο βρίσκεται ὁ χώρος μὲ τὴ Φάτνη. Τὸ ἐπόμενο γνωστὸ παράδειγμα εἶναι ἡ ἐκκλησία, ἀφιερωμένη ἐπίσης στὴ Θεοτόκο, στὸ ὄρος Γαριζίμ στὴ Παλαιστίνη, ἡ ὁποία κτίζεται μὲ μιὰ κεντρικὴ ὀκταγωνικὴ αἴθουσα καὶ περιβάλλεται μ' ἓνα περιμετρικὸ διάδρομο. Ἐξω ἀπὸ τὸ κεντρικὸ ὀκτάγωνο ὑπάρχει μιὰ ζώνη χώρων ἐπίσης ὀκταγωνικὴ μὲ τέσσερα παρεκκλήσια τοποθετημένα στὶς διαγώνιες

τοῦ κτίσματος, τὰ ὁποῖα διακόπτονται ἀπὸ τὴν ἀνατολική κόγχη τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀπὸ τρία ἀβαθῆ προστώα. Ὅκτῳ διπλοῖ πεσσοί, ὅπως καὶ στὸ «Κάθισμα», ὀρίζουν τὸ ἐσωτερικὸ ὀκτάγωνο τῆς ἐκκλησίας. Οἱ πεσσοὶ αὐτοί, μ' ἐνδιάμεσα ζεύγη κίωνων, στήριζαν τὴν στέγη, ποὺ ἦταν ξύλινος θόλος ἢ πυραμοειδῆς στέγη. Ἡ ἐκκλησία κτίζεται τὸ 484 μ.Χ. ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Ζήνωνα καὶ ἐπομένως τὸ «Κάθισμα» εἶναι προδρομικὸ σχῆμα, ποὺ προφανῶς ἐπηρέασε τὴν ἐκκλησία τοῦ Γαριζίμ καὶ στὸ σχέδιο καὶ στὴν ἀφιέρωσή της στὴν Παναγία. Στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 5ου αἰῶνα ἐμφανίζονται συγγενικά σχέδια ἐκκλησιῶν, ὅπως εἶναι ὁ Ἅγιος Στέφανος (S. Stefano Rotondo) τῆς Ρώμης, ὅπου κι ἐδῶ ἐπαναλαμβάνεται ἡ κεντρικὴ ὀκταγωνικὴ αἴθουσα, ὁ περιμετρικὸς διάδρομος καὶ ὁ ἐξωτερικὸς δακτύλιος μὲ τὶς ἐναλλασσόμενες χωρικὲς ἐνότητες. Πυρήνα ὀκταγωνικὸ μὲ διάμετρο 20,70 μ. στεγασμένον προφανῶς μὲ ξύλινο τροῦλλο, παρουσιάζει καὶ τὸ λεγόμενον μαρτύριο τοῦ Ἁγίου Φιλίππου στὴν Ἱεράπολη (Pamukkale) τῆς Κιλικίας, μιὰ μεγάλη ἐκκλησία τοῦ Ε' μ.Χ. αἰ. Τὸ ὀκτάγωνο ὅμως περιβάλλεται ἐδῶ ἀπὸ βαθιεῖς κόγχες μὲ παράθυρα, ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ ὀρθογώνιους καμαροσκεπεῖς προθαλάμους καὶ τὸ ὄλο ἐσωτερικὸ ὀκτάγωνο ἐγγράφεται μέσα σ' ἓνα μεγάλο σχεδὸν τετράγωνο (60×62 μ.) μὲ πολλὰ δωμάτια γιὰ τοὺς προσκυνητές, ἔτσι ὥστε νὰ διαφοροποιεῖται στὸ σχέδιον ἀπὸ τὸ «Κάθισμα» καὶ τὴν ἐκκλησία στὸ Γαριζίμ²⁵.

Ἐκεῖ ὅμως ποὺ τὸ «Κάθισμα» φαίνεται νὰ ἔπαιξε ρόλο προτύπου εἶναι σ' ἓνα κορυφαῖο μνημεῖο μὴ χριστιανικὸ, στὸ σχέδιον καὶ τὸ μέγεθος τοῦ Τέμενος τοῦ Βράχου, ποὺ ἀνήγειραν οἱ Μουσουλμάνοι μερικὸς αἰῶνες ἀργότερα, τὸ 691 μ.Χ. Λίγες δεκαετίες μετὰ τὴν κατάκτηση τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ τοὺς Ἄραβες (638 μ.Χ.) κτίζεται τὸ κορυφαῖο αὐτὸ μνημεῖο στὴ θέση τοῦ μεγάλου ἰουδαϊκοῦ Ναοῦ στὸ λόφο Μορία τῆς Ἱερουσαλήμ. Ἡ θέση ποὺ ἐπελέγη νὰ ἀνεγερθεῖ τὸ Τέμενος τοῦ Βράχου εἶναι αὐτὸ ποὺ λέγει καὶ τὸ ὄνομά του, ἓνας φυσικὸς βράχος δηλ. ἀσύμμετρος, μὲ μῆκος 18×13 μ. πλάτος καὶ ὕψος 1,5 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο. Εἶναι ὁ λεγόμενος *Shakra* = ὁ ἱερός Βράχος, τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ λόφου Μορία, πίσω ἀπὸ τὸν ὁποῖο βρίσκεται σπῆλαιον τετράγωνον μὲ πλευρὰ 4,5 μ. καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει μιὰ ὀπὴ 1 μ. περίπου. Ὁ Βράχος ἀποτελεῖ τὸ σημεῖο ἀπὸ ὅπου ὁ Μωάμεθ ἀνελήφθη στοὺς οὐρανοὺς καὶ μίλησε μὲ τὸν Ἄλλὰχ γιὰ τὰ θέματα τῆς νέας θρη-

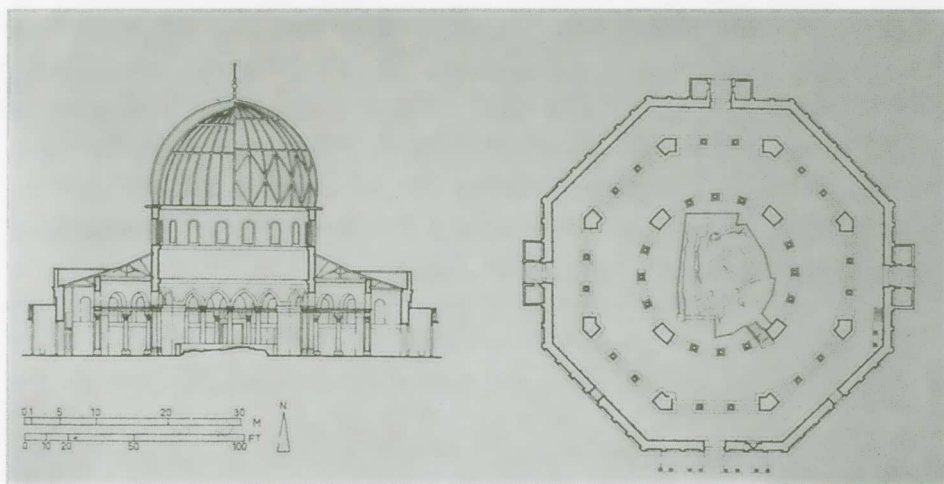
25. Σχετικὰ μὲ τὴν παρουσία καὶ τὴν μορφή συγγενῶν πρὸς τὸ «Κάθισμα» ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων, βλ. πρόχειρα R. Krauthemer, «Παλαιοχριστιανική...», ὅπ.π., σ. 75, κέξ., εἰκ. 26, (Βηθλεέμ), σ. 196, εἰκ. 118 (Γαριζίμ), σ. 116, εἰκ. 47 (Ἅγ. Στέφανος, Ρώμη), καὶ σ. 202, εἰκ. 124 (Ἱεράπολις).

σκείας του Ἰσλάμ. Ἐδῶ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ χαλίφης Ἀμπντ-ἄλ-Μαλίκ κτίζει τὸ 691-692 μ.Χ. τὸ κορυφαῖο μνημεῖο, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ παλαιότερο ἔργο, ποὺ σώζεται ἀπὸ τὴν ἰσλαμικὴ ἀρχιτεκτονικὴ.

Ὅπως καὶ στὸ «Καθίσμα» ἔτσι κι ἐδῶ γύρω ἀπὸ τὸν Ἱερὸ Βράχο ἀναπτύσσεται τὸ τριπλὸ ὀκτάγωνο ὀργανωμένο ἐπίσης σὲ τρεῖς ὁμόκεντρες ζῶνες: τὸ ἐσωτερικὸ ὀκτάγωνο ποὺ περιβάλλει τὸν Βράχο μὲ διάμετρο 20,44 μ. καὶ ὑψώνεται ὡς κεντρικὸς κύλινδρος μὲ ὕψος ἐπίσης 20,44 μ., ὅσο δηλ. καὶ ἡ διάμετρός του. Ἀκολουθοῦν δύο διαδοχικὲς ὀκταγωνικὲς ζῶνες διαφορετικοῦ πλάτους, τῶν ὁποίων ἡ ὀροφή φέρεται ἀπὸ σειρὰ ὀκτῶ πεσσῶν μ' ἐνδιάμεσους κίονες καὶ ἐξωτερικοὺς πλευρικοὺς τοίχους (Εἰκ. 13).

Πέρα ἀπὸ τὴν γεωμετρικὴ ὁμοίότητα τοῦ σχεδίου, ἡ ὁποία δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀσφαλῶς τυχαία, ἄλλες ἐνδείξεις μᾶς ὀδηγοῦν σὲ μιὰ ἰδιαίτερη σχέση τῶν δύο μνημείων. Εἶναι σ' αὐτὸ ἐδῶ, τὸ μοναδικὸ ἰσλαμικὸ μνημεῖο, ὅπου ἀνευρίσκεται τὸ ὄνομα τῆς Μαρίας καὶ τοῦ γιοῦ της Ἰησοῦ σ' ἐπιγραφή ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ Κοράνι, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτει καὶ τὴν ἰδιαίτερη σχέση καὶ τιμὴ, ποὺ ἀπέδωσε τὸ Ἰσλάμ στὴ Θεοτόκο καὶ τὸν Χριστό, τὰ δύο κορυφαῖα πρόσωπα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, τὰ ὁποία ἐπίσης συνδέονται στενά μὲ τὴν ἐκκλησία τοῦ «Καθίσματος».

Ὁ Ο. Grabar²⁶ ἀναφέρει ὅτι ἀνάμεσα στ' ἀποσπάσματα τοῦ Κορανίου, ποὺ

Εἰκ. 13. Τὸ τέμενος τοῦ Βράχου. Κάτοψη καὶ τομὴ (H. Stierlin).

26. Βλ. Ο. Grabar, *The Formation of Islamic Art*, Yale University Press, New Haven and London 1987, σ. 60 κέξ.

κοσμοῦν τὸ Τέμενος τοῦ Βράχου, κεντρικὴ θέσῃ ἔχει ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο ἀναφέρεται στὴν Παναγία καὶ τὸ Χριστό: «*Ἡ Μαριάμ ἔνευσε πρὸς αὐτοὺς ἵνα ἐρωτήσωσι τὸ βρέφος: εἰμὶ δοῦλος τοῦ Θεοῦ, εἶπε τὸ βρέφος, ὁ Κύριος μοὶ ἐδώρησε τὴν Βίβλον, ποιήσας με προφήτην... Εἰρήνῃ ἔσται ἐπ' ἐμοῦ κατὰ τὴν γέννησιν, τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασίν μου... Οὗτος ἦτο ὁ Ἰησοῦς, ὁ υἱὸς τῆς Μαριάμ, ὁ ἀποσταλεὶς ἵνα διδάξῃ τὴν ἀλήθειαν...».* Τὸ γεγονός ὅτι ὁ Ἰησοῦς ἀναγνωρίζεται ἀπὸ τὸ Ἰσλάμ ὡς ἰσότημος προφήτης, ὅπως καὶ ὁ Μωάμεθ, καὶ αὐτὸ ἀναγράφεται στὸ κατ' ἐξοχὴν κορυφαῖο μνημεῖο τοῦ Ἰσλάμ εἰς Ἱεροσόλυμα, γιὰ πρώτη καὶ τελευταία φορὰ καὶ δὲν ἐπαναλαμβάνεται σὲ ἄλλο τζαμί, πρέπει νὰ ἔχει τὴν εἰδικὴ σημασία του. Ὁ Ο. Grabar πιστεύει ὅτι αὐτὴ ἡ χειρονομία τοῦ χαλίφη Ἰμπντ-Ἀλ-Μαλίχ σημαίνει «ἀνοιγμα» τῆς νέας θρησκείας πρὸς τοὺς χριστιανούς νὰ ἔλθουν σὲ συνδιαλλαγὴ μὲ τοὺς Μουσουλμάνους, ὥστε νὰ ζήσουν εἰρηνικά. Ἔτσι οἱ κατακτητὲς κάνουν τὸ πρῶτο βῆμα ἀναγνωρίζοντας τὸν Ἰησοῦ ὡς ἰσότημη μορφὴ μὲ τὸν δικό τους προφήτη. Ἐδῶ ὅμως θὰ πρέπει αὐτὴ ἡ χειρονομία νὰ ἐρμηνευθεῖ στὴν πληρότητα τῆς ἀναφορᾶς τῆς. Δὲν ἀναφέρεται μόνον ὁ Ἰησοῦς στὴν ἐπιγραφή ἀλλὰ ὡς ἀναπόσπαστο μέλος καὶ ἡ Παναγία, ἡ ὁποία μάλιστα μνημονεύεται δύο φορές. Δεδομένου ἀκόμα ὅτι τὸ Τέμενος τοῦ Βράχου δὲν εἶναι στὴν κυριολεξία τζαμί, δηλαδὴ τόπος προσευχῆς, ἀλλὰ *Μαρτύριον=τόπος ἀνάμνησης* ἐνός κορυφαίου γεγονότος, ὅπως ἡ ἀνάληψη τοῦ Μωάμεθ στοὺς οὐρανοὺς, ὁ συνειρμὸς πηγαίνει αὐτομάτως στὸ «Κάθισμα» τῆς Παναγίας, τὸ ὁποῖο καὶ αὐτὸ εἶναι *Μαρτύριον=τόπος ἀνάμνησης τῆς στάσης τῆς Παναγίας γιὰ ξεκούραση καὶ ἐνδεχομένως καὶ γιὰ τὴ Γέννηση τοῦ Ἰησοῦ*. Τὰ δύο αὐτὰ Μαρτύρια τὰ συνδέουν πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα: ὁ ἱερός Βράχος, τὸ ὀκτάγωνο σχῆμα, τὸ παρόμοιο μέγεθος καὶ ἡ μνημειακότητά καὶ ἀκόμα ἡ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματος τῆς Παναγίας, πού σημαίνει ἐξαιρετικὴ τιμὴ στὸ πρόσωπό τῆς. Αὐτὴ ἡ ἀπρόσμενη τιμητικὴ ἰδιαιτερότητα εἶναι ἴσως καὶ ἡ αἰτία ἀντιγραφῆς τοῦ «Καθίσματος» ἀπὸ τοὺς ἀρχιτέκτονες τοῦ Τεμένους τοῦ Βράχου. Διότι πῶς ἀλλιῶς νὰ ἐρμηνευθεῖ ἡ ἐπιλογή τοῦ ἴδιου σχεδίου καὶ μεγέθους γιὰ τὸ πρῶτο ἀρχιτεκτονικὸ δημιούργημα τοῦ Ἰσλάμ, παρὰ μόνον γιὰ λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητος, δεδομένου ὅτι τὸ Τέμενος τοῦ Βράχου κτίζεται, ὅπως προσφυῶς παρατηρήθηκε²⁷, ὄχι τόσο γιὰ τοὺς

27. Ο. Grabar, *The Formation...*, ὅπ.π. Εἶναι ἴσως χρήσιμο νὰ παρατεθοῦν ἐδῶ μὲ συντομία οἱ ἀπόψεις τοῦ εἰδικοῦ ἐρευνητῆ τῆς ἰσλαμικῆς τέχνης Grabar, ὁ ὁποῖος φωτίζει μὲ διεισδυτικὴν πολυτικά καὶ θρησκευτικὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς περιοχῆς καὶ τῆς περιόδου. Σημειώνει, λοιπόν, ὅτι ἀνάμεσα στ' ἀποσπάσματα τοῦ Κορανίου, πού κοσμοῦν τὸ Τέμενος, κεντρικὴ θέσῃ ἔχει ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖο λέει: (σ. 59): «Pray for your Prophet and your servant Jesus, son of Mary...» καὶ παρακάτω:

πιστούς τοῦ Ἰσλάμ, ὅσο γιὰ τοὺς μὴ Μουσουλμάνους. Περιέχει ἐπομένως τὸ μήνυμα τῶν νέων κυρίαρχων πρὸς τοὺς κατακτημένους, (οἱ ὅποιοι πίστευαν ὅτι ἡ ἀραβικὴ κυριαρχία εἶναι προσωρινή), ποῦ συνοψιζόταν στ' ἀκόλουθα: ἐμεῖς ἤλθαμε καὶ θὰ μείνουμε καὶ γι' αὐτὸ κτίζουμε ἔργα αὐτῆς τῆς κλίμακας. Τιμοῦμε ὅμως τὶς κατεξοχὴν θεῖες μορφές τῆς θρησκείας σας –Θεοτόκο καὶ Χριστὸ– ἀλλὰ εἴμαστε ἡ νέα θρησκεία, ἡ δυνατότερη ἀπὸ τὶς δύο προηγούμενες –Ἰουδαϊσμὸ καὶ Χριστιανισμὸ– ποῦ τὶς διαδέχεται στὸ χῶρο. Τιμοῦν ἀκόμα τὴ θρησκευτικὴ παράδοση καὶ τὸ δείχνουν μάλιστα μὲ τὴν ἀναφορὰ τοῦ μουσουλμανικοῦ μνημείου στὸ κατ' ἐξοχὴν τριπλὰ ὀκταγωνικὸ νὰ τοῦ «Καθίσματος» τῆς Παναγίας, τὸ ὁποῖο ἐπαναλαμβάνουν σχεδὸν πιστὰ σὲ σχῆμα καὶ μέγεθος, ἀλλὰ καὶ σὲ προσανατολισμὸ: ἀντὶ νὰ εἶναι στραμμένον πρὸς τὴ Μέκκα, προσανατολιζέται χριστιανικὰ πρὸς Ἀνατολάς²⁸.

«And the peace of God was on me (Mary) the day I was born, and will be the day I shall die, and the day I shall be raised to life. This is Jesus, the son of Mary; this is a statement of the truth concerning which they doubt. It beseems not God to beget a son. Glory be to Him. When he decrees a thing, He only says to it "Be", and it is. And verify God is my Lord and your Lord; adore Him then. This is the right way».

Ἐκ τῆς παραπάνω ἐπιγραφῆ συνάγεται ὅτι ἡ Παναγία καὶ ὁ Υἱὸς τῆς Ἰησοῦς κατέχουν τὴ δεύτερη μετὰ τὸν Προφήτη Μωάμεθ θέση σὲ σπουδαιότητα ἀνάμεσα στοὺς Προφήτες τοῦ Ἀλλάχ. Κανένας ἄλλος ἐξ ἄλλου Προφήτης τῆς Π. Διαθήκης δὲν ἀναφέρεται μὲ τὸ ὄνομά του: «and the Koranic quotations define the position of Jesus and other prophets in the theology of the new faith, with by far the greatest emphasis on Jesus and Mary (no Old Testament prophet is mentioned by name), (σελ. 60) παρὰ μόνον ὁ Ἰησοῦς μαζί πάντα μὲ τὴ Μαρία, τὴ μητέρα του. Αὐτὰ τὰ σχετιζόμενα μὲ τὸν Ἰησοῦ καὶ τὴν Παναγία ἀποσπάσματα τοῦ Κορανίου ἀποτελοῦν μοναδικὴ ἐξαίρεση στὸ Τέμενος τοῦ Βράχου μὴ ἐπαναλαμβανόμενα σὲ ἄλλα ἰσλαμικὰ μνημεῖα, ὅπως παρατηρεῖ στὴ συνέχεια ὁ Grabar: «These quotations do not, for the most part, belong to the usual cycle of Koranic inscriptions on monuments. Just as the Dome of the Rock is a monument without immediate parallel in islamic architecture, so is its inscription unique» (σελ. 60-61). Ὁ Grabar τὴ δικαιολογεῖ μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ ἀναφορὰ στὸν Ἰησοῦ ὡς Προφήτη καὶ στοὺς ἄλλους προφήτες (γενικὰ χωρὶς ἀναφορὰ ὀνόματος), σημαίνει ἓνα «ἄνοιγμα τῆς νέας θρησκείας στὶς δύο παλαιότερες (σ. 61): «it is an invitation a rather impatient one, to "submit" to the new and final faith, which accepts Christ and the Hebrew prophets among its forruners...». The building's (of the Dome of the Rock) primary purpose was to be a monument for non muslims... to demonstrate to a Christian population (especially the Orthodox Church), which often still thought muslim role was a temporary misfortune, that Islam was here to stay...».

28. Ἡ συσχέτιση τοῦ Τέμενος τοῦ Βράχου μὲ τὸ πρόσωπο τῆς Θεοτόκου, ποῦ θίξαμε ἤδη, δὲν φαίνεται νὰ σταματᾷ στὴ συγγένεια τῆς ἀρχιτεκτονικῆς του μὲ τὸ «Κάθισμα» τῆς Παναγίας καὶ τὴν πολιτικὴν σημασία, ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ O. Grabar. Εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ σημειώσουμε, ὅτι

7. Σκέψεις για τὸ μέλλον τοῦ μνημείου

Θὰ κλείσουμε τὴ σύντομη παρουσίαση τοῦ «Καθίσματος» μὲ μερικές σκέψεις, πού ἀφοροῦν στὸ μέλλον πλέον τοῦ ἀνασκαφέντος μνημείου, ἐνὸς νέου κορυφαίου Παγγρηστιανικοῦ Προσκυνήματος.

Ἀποτελεῖ τὸ προκείμενο ἀρχαιολογικὸ εὔρημα κορυφαῖο κατ' ἀρχὴν ἱερό μνημεῖο ἢ ἅγιο χώρο σύμφωνα μὲ τὴν ὀρθόδοξη θεολογικὴ θέση, ὅπως αὐτὴ διατυπώθηκε στὴ Ζ' Οἰκουμενικῇ Σύνοδο, τὴ σχετικὴ μὲ τοὺς Ἁγίους Τόπους τῆς Παλαιστίνης. Ἀνήκει δηλαδὴ σ' ἐκείνους τοὺς ἱεροὺς τόπους «...ἐνθα ἐπέβη ἢ κεκάθηκεν, ἢ ἐπέφανεν, ἢ ἤψατο, ἢ ὄλως ἐπεσκίασε...»²⁹ ὁ Ἰησοῦς μὲ τὴν Θεομήτορα καὶ ἐπομένως διακρίνεται ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἱστορικότητα καὶ αὐθεντικότητά του ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀγιότητά Του, χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα μοναδικῆς σημασίας. Ταυτόχρονα ὡς καθαρὸ ἀρχαιολογικὸ ντοκουμέντο συνδέει τὴν ἐποχὴ μας ἄμεσα μὲ τὴν Παλαιο-χριστιανικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τέχνη, χωρὶς τὴ μεσολάβηση ἐπόμενων περιόδων, οἱ ὁποῖες συνήθως διαφοροποιοῦν μορφή καὶ περιεχόμενον προηγούμενων φάσεων. Ἐπομένως καὶ ἀπὸ καθαρὰ ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς τὸ «Κάθισμα» ἀποτελεῖ κορυ-

τὸ Τέμενος τοῦ Βράχου στὴν περίοδο τῶν Σταυροφόρων (1099-1187 μ.Χ.) χρησιμοποιήθηκε ὡς Chorherrenstiftskirche ἀφιερωμένη στὴν Παναγία, τῆς ὁποίας τὰ ἐγκαίνια ἔγιναν τὸ 1141 μ.Χ. Ἐδῶ φαίνεται νὰ συνεχίζεται μιὰ ἤδη μακραίωνη παράδοση, πού θέλει ναοὺς ἀφιερωμένους στὴ λατρεία τῆς Παναγίας νὰ εἶναι κυκλικὰ ἢ περίκεντρα κτήρια σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Τὸ 610 μ.Χ. ὁ Πάπας Βουμφάτιος IV ἐγκαινιάζει π.χ. τὸ Πάνθεον τῆς Ρώμης (τὸ κορυφαῖο κυκλικὸ κτίσμα τῆς Ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς) ὡς χριστιανικὴ ἐκκλησία καὶ τὸ ἀφιερώνει ἐπίσης στὴν Παναγία, δίνοντάς του τὸ ὄνομα Sancta Maria Rotunda (Πρβλ. M. Untermann, *Der zentralbau im Mittelalter*, Darmstadt 1989, σ. 8). Ὁ R. Krautheimer ἐπιχείρησε νὰ συνδέσει τίς πολλὲς Ροτόντες, τίς ἀφιερωμένες στὴν Παναγία μὲ τὸ «Πάνθεον». Ὅμως ὑπάρχουν προγενέστερα παραδείγματα π.χ. ὁ κοιμητηριακὸς ναὸς τῆς Παναγίας εἰς Ἱεροσόλυμα (Dormitio Virginis τοῦ 5ου αἰ. μ.Χ.) στὴν κοιλάδα Ἰωσαφάτ) κυκλικός, ὅπως λέει ὁ Arculf: (mirabili rotunda structura) καὶ ὑστερότερα (ὅπως τὴ μετατροπὴ τῆς Ροτόντας-Μαυσωλείου τοῦ Θεοδορίχου τὸν 9ο αἰ. μ.Χ. σὲ ναὸ ἀφιερωμένο στὴν Παναγία), τὰ ὁποῖα ὑποδηλώνουν, ὅτι ἂν ὑπάρχει παρόμοια προτίμηση γιὰ τὸ κυκλοτερές σχῆμα, τότε τὸ ὀκταγωνικὸ «Κάθισμα» τῆς Παναγίας φαίνεται νὰ ἔχει περισσότερες πιθανότητες νὰ εἶναι τὸ σημεῖο ἀναφορᾶς θεομητορικῶν λατρευτικῶν κτισμάτων μὲ χρονικὸ σημεῖο ἐκκίνησης τὰ μέσα τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνα.

29. Βλ. Ἡ. Οἰκονόμου, Ὁ ἱερός χώρος, βιβλικό-ἱστορικὴ καὶ κανονικὴ ἀνάλυση, Ἀθήνα 1997, σ. 24, ὅπου δίνεται μὲ διεισδυτικότητά μιὰ πολυεπίπεδη ἐρμηνεία τῆς ἔννοιας τοῦ «ἀγίου» ἢ «ἱεροῦ» χώρου.

φαῖο μνημεῖο καὶ συγκρινόμενο μετὰ τὰ ἄλλα, κορυφαῖα ἐπίσης, ἱερὰ προσκυνήματα, ὑπερέχει, θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ, χάρις στὴν αὐθεντικὴ του ἱστορικὴ ἀμεσότητα.

Τὰ ἀναφερθέντα χαρακτηριστικὰ δημιουργοῦν ἐπομένως τὸ πλαίσιο —προσκυνηματικὸ καὶ ἀρχαιολογικὸ— τὸ ὁποῖο συνάδει τόσο μετὰ τὴν Ὁρθόδοξη λατρευτικὴ Παράδοση, ὅσο καὶ μετὰ τὴ σύγχρονη διεθνῆ δεοντολογία προστασίας τῶν μνημειακῶν ἀγαθῶν. Τὸ πλαίσιο αὐτὸ ἐπιζητεῖ στὴν πραγματικότητά τὴ σύζευξη δύο ἀπαιτήσεων, τῶν ὁποίων ἡ ἱκανοποίηση προϋποθέτει εὐαισθησία ἀπέναντι στὴν ἱστορικὴ μνήμη καὶ τὴν ἑλληνορθόδοξη μνημειακὴ κληρονομιά ἀφ' ἑνὸς καὶ τὴ δυνατότητα θρησκευτικῆς λατρείας μετὰ τὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τοῦ Παλαιοχριστιανικοῦ μνημείου ἀφ' ἑτέρου.

Ἄς δοῦμε τὴν πολύτιμη παρακαταθήκη τῆς Ἑλληνορθόδοξης αὐτῆς μνημειακῆς κληρονομιάς καὶ σὲ τί αὐτὴ συνίσταται: εἶναι στὴν ἐποχὴ μας ὁμόφωνα πλέον ἀποδεκτὸ καὶ κατοχυρωμένο μετὰ διεθνεῖς Συμφωνίες καὶ Χάρτες ὅτι τὸ νόημα καὶ ἡ πεμπουσία τῆς προστασίας τῶν πολιτιστικῶν ἢ μνημειακῶν ἀγαθῶν τοῦ Παρελθόντος, εἶναι ἀκριβῶς ἡ διάσωση τοῦ αὐθεντικοῦ ὑλικοῦ φορέα (πέτρας, ξύλου, ψηφίδας, πηλοῦ, κλπ.), ὁ ὁποῖος ἐμπεριέχει καὶ ἀκτινοβολεῖ τὸ θρησκευτικὸ μήνυμα ἢ τὸν συμβολισμό τοῦ γεγονότος ἢ τῆς πράξεως, πού μεταφέρονται στὸν ἄξονα τοῦ χρόνου μέσα ἀπὸ τὸν ὑλικὸ αὐτὸ φορέα καὶ παραδίδονται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ ὡς παρακαταθήκη μνήμης ἢ πίστεως, εἴτε ἀλώβητα, εἴτε ὡς ἀρχαιολογικὰ λείψανα καὶ σπαράγματα. Εἴτε ὅμως διασώζονται ὡς ὁλοκληρώματα, εἴτε ὡς torso ὁλοκληρωμάτων, ἐκεῖνο πού τὰ κάνει νὰ ἀκτινοβολοῦν μοναδικότητα καὶ ἀνεκτίμητη ἀξία εἶναι ἡ ἱστορικότητα καὶ ἡ αὐθεντικότητά τους. Αὐτὴ τοὺς δίνει τὴν ἐλκτικὴ δύναμη τοῦ μαγνήτη. Ἄν ὁ αὐθεντικὸς ὑλικὸς φορέας καταστραφεῖ, φαλκιδευθεῖ ἢ ἀντικατασταθεῖ μετὰ ἴδιο ἔστω ὑλικὸ καὶ μορφή, ἡ ἀκτινοβολία του χάνεται. Τὸ ἀντίγραφο, ὅσο πιστὸ καὶ ἂν εἶναι, δὲν ἔχει τὴν αὖρα καὶ τὴν ἐνέργεια τοῦ πρωτοτύπου καὶ τοῦ αὐθεντικοῦ, ἀφοῦ δὲν ἔγινε ἀπὸ τὸ νοῦ, τὸ χέρι, τὴν πρόθεση, τὴν τεχνικὴ καὶ τίς ἄλλες δυνατότητες καὶ προϋποθέσεις τῆς ἐποχῆς τοῦ ἱστορικοῦ μνημείου, γιὰ τὸ ὁποῖο μιλάμε.

Ἄρα πρέπει νὰ διαφυλαχθοῦν τὰ εὐρήματα αὐτὰ ἀνέγγιχτα καὶ ἀλώβητα καὶ νὰ προστατευθοῦν ὡς κόρη ὀφθαλμοῦ καὶ ὡς ἅγια τῶν ἁγίων. Ἔχουν ἀνάγκη ἐπομένως ἐνὸς κελύφους προστατευτικοῦ, τὸ ὁποῖο θὰ ἐξασφαλίζει τὴ συντήρησή τους ἀπὸ καιρικὲς καὶ ἄλλες συνθηκῆς τώρα καὶ στὸ μέλλον καὶ τὸ ὁποῖο θὰ τὰ διασώσει καὶ ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ «βουλμία» τῶν πιστῶν, νὰ πάρουν μαζί τους ἕνα ἴχνος πέτρας, χρώματος, κονιάματος ἢ ψηφίδας ὡς φυλακτοῦ. Εἶναι φανερὸ τί θὰ συμβεῖ, ἂν οἱ χιλιάδες ἢ τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἐπισκεπτῶν, πού θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ χῶρο ἀπὸ δῶ καὶ στὸ ἐξῆς, μπορούν νὰ ἐγγίσουν μόνο τὰ θλιβὰ αὐτὰ κατάλοιπα μετὰ τὸ χέρι τους!

Ἄν βέβαια τὸ ἀπλό, ἄμεσο ἄγγιγμα τῶν πιστῶν μπορεῖ ν' ἀποβεῖ καταστρεπτικὸ γιὰ τὴν ἐπιβίωσή τους, ὅποιαδήποτε ἄλλη σκέψη γιὰ ἐπανακατασκευὴ τοῦ

ὀκταγωνικοῦ ναοῦ τῆς εὐσεβοῦς Ἰκελίας (τῶν μέσων τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος) θὰ ἦταν αὐτόχρημα μοιραῖο γιὰ τὸ παρὸν καὶ τὸ μέλλον τῆς αὐθεντικότητος καὶ τῆς ιστορικότητος τοῦ Ἱεροῦ Προσκυνηματος.

Ἰδιαίτερης σημασίας ἐδῶ εἶναι ἡ παλαιότητα, ἡ ιστορικότητα δηλαδή καὶ ἡ αὐθεντικότητα τοῦ ἱεροῦ τόπου, ἡ ὁποία φαλκιδεύεται καὶ χάνει τὴν ἀκτινοβολία της μὲ τὴν τυχὸν ἀνέγερση νέου κτίσματος στὸν καθαγιασμένο χώρο. Ἀπάδει ἐξ ἄλλου καὶ πρὸς τοὺς Ἱεροὺς Κανόνες τῆς Ὁρθόδοξης Παράδοξης, ἡ ἐπανακαθιέρωση ἐνὸς Ἱεροῦ χώρου, ὅταν ἅπαξ ἔγινε ἱερός καὶ ἅγιος. Εἰς τὸν «Νομοκανόνα εἰς 14 τίτλους» καὶ στὸν τίτλο Β' «Περὶ ποιήσεως Ἐκκλησιῶν», λέγεται μὲ σαφήνεια ὅτι ὁ ἱερός χώρος —ὅπως εἶναι ὁ προκειμένος τοῦ «Καθίσματος»— ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει «ἱερός», «ἀναπαλλοτρίωτος» καὶ «ἅγιος», χωρὶς νὰ ἔχει καμμία ἐπίπτωση τὸ γεγονός ὅτι ὁ ναὸς κατέπεσε καὶ ἐπὶ αἰῶνες παρέμενε κάτω ἀπὸ τὴ Γῆ. Ἡ διατύπωση ἐδῶ εἶναι σαφής: «Εἰ δὲ καταπέση τὸ οἰκοδόμημα, μένει ὁ τόπος ἱερός ὡς διάταξις στ'...». Οὐτε ἐπίσης ἡ ἐν λόγῳ διάταξις ὁμιλεῖ περὶ ἀνακατασκευῆς καὶ ἐπομένως καὶ περὶ νέας «καθιερώσεως» τοῦ τόπου³⁰.

Εἶναι ἐπομένως φανερόν, ὅτι στὴν περίπτωσι τοῦ «Καθίσματος» τῆς Παναγίας καὶ σὲ συνάρτησιν μὲ τὴν παλαιότητα καὶ τὴ μοναδικὴ ἀμεσότητα καὶ σύνδεση τοῦ μνημείου μὲ τὴν Παλαιοχριστιανικὴ περίοδο, θὰ ἦταν ἀπώλεια, σημαντικὴ καὶ ἀνώφελη, ἡ φαλκιδευσή του μὲ νέο κτίσμα, τὸ ὁποῖο μοιραῖα θὰ κατέστρεφε ἀνεπανόρθωτα ἓνα μέρος τουλάχιστον τῆς ιστορικῆς μνημειακῆς ὕλης.

Παρόλα αὐτὰ ἡ ἱκανοποίηση τῆς ἄλλης ἀπαίτησης, τῆς προσκυνηματικῆς δηλαδή, δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ καὶ θὰ πρέπει νὰ βρεῖ τὴ σωστὴ τῆς λύση. Τὸ βίωμα τοῦ προσκυνηματος χιλιάδων πιστῶν καὶ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν ὑπολοίπων ἐπισκεπτῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ συρρέουν στὸν χώρον, θὰ πρέπει νὰ ἀπασχολήσῃ τοὺς μελετητὰς, ὥστε ἡ διαμόρφωσις τοῦ ἅμεσου περιβάλλοντός του, νὰ εἶναι ὑποβλητικὴ ἀναδεικνύοντας τὸ θρησκευτικὸ καὶ τὸ ιστορικὸ περιεχόμενον τοῦ τόπου.

Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση νομίζω ὅτι οἱ ἀκόλουθοι σκέψεις μποροῦν νὰ τεθοῦν πρὸς συζήτησιν, ὥστε νὰ βοηθηθοῦν οἱ Ἁγιοταφῖτες Πατέρες μὲ τὸ Τεχνικὸ Γραφεῖο τοῦ Πατριαρχείου στὴν ἀπόφασιν γιὰ τὴ διαμόρφωσιν καὶ τὴν ἀνάδειξιν τοῦ προσκυνηματος.

1. Ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἡ συντήρησις τῶν ἀρχαιολογικῶν λειψάνων καὶ ἡ ἀνάδειξίς τους χωρὶς περαιτέρω ἀπώλειες, ἀποτελεῖ τὸν κύριον στόχον μετὰ τὴν

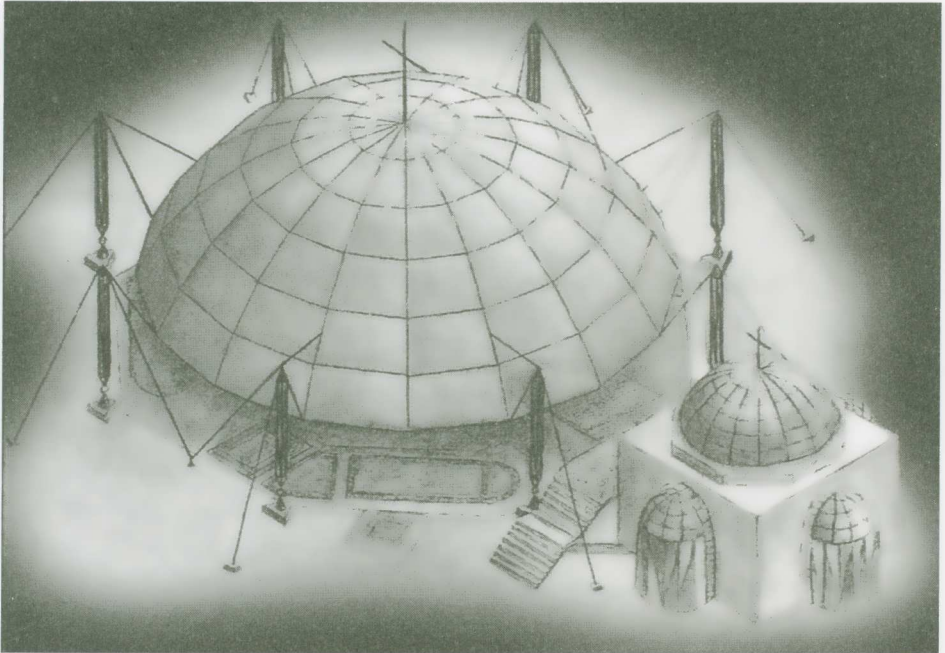
30. Ἡ. Οἰκονόμου, Ὁ ἱερός χώρος..., ὅπ.π., σ. 25.

ολοκλήρωση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν. Καθαρισμός, συντήρηση, στερέωση καὶ ἐξασφάλιση τοῦ οἰκοδομικοῦ καὶ διακοσμητικοῦ ὕλικου (θεμελίων, ὑπολειμμάτων τοίχων, ψηφιδωτῶν, κλπ.) ἀποτελοῦν τὴν πρώτη φροντίδα. Κάλυψή τους καὶ προστασία ἀλλὰ καὶ δυνατότητα θέασης καὶ ἐπίσκεψής τους μὲ τὸ σχεδιασμὸ κατάλληλου πλαισίου ἀπὸ μέταλλο καὶ κρυστάλλο ἀντοχῆς, ὅπως ἔχει ἤδη χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἀποκάλυψη τοῦ Ἱεροῦ Βράχου τοῦ Φρικτοῦ Γολγοθᾶ στὸν Πανιέρο Ναὸ τῆς Ἀναστάσεως εἰς Ἱεροσόλυμα, θὰ μπορούσε κατάλληλα προσαρμοζόμενο στὸν παρὸν μνημεῖο νὰ συνδυάσει προφύλαξη καὶ θέαση τῶν πολύτιμων κειμηλίων.

2. Ἡ δημιουργία ὑποδομῆς γιὰ τὴν προσκυνηματικὴ-λατρευτικὴ λειτουργία (Ἁγία Τράπεζα, χώρος παραμονῆς τῶν πιστῶν καὶ κίνησής τους) δίπλα, ἀλλὰ ὄχι ἐπάνω στὸ ἀρχαιολογικὸ μνημεῖο, ὀδηγεῖ τὴ σκέψη στὴ σύνθεση τῶν δύο ἀπαιτήσεων, οἱ ὁποῖες προκύπτουν, ὅπως ἤδη σημειώσαμε στὸν χῶρο τοῦ «Καθίσματος», δηλαδὴ α) τὴν ἀλώβητη διάσωση τοῦ ὕλικου φορέα τῆς ἱστορικῆς χριστιανικῆς μνήμης μὲ ἀνετη δυνατότητα θέασης καὶ βίωσής του ἀπὸ τοὺς ἐπισκέπτες καὶ β) τὴν ἐκπλήρωση τῆς προσκυνηματικῆς ἐπιθυμίας τῶν πιστῶν στὸν ἴδιο χῶρο καὶ σὲ ἄμεση συνάφεια μὲ τὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου ναοῦ καὶ τοῦ βράχου. Αὐτὸ συνιστᾷ τὴ διατύπωση ἑνὸς ἀρχιτεκτονικοῦ προβλήματος, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ λυθεῖ ὡς ἑξῆς: τόσο τὸ ἀρχαιολογικὸ μνημεῖο μὲ τὸ προστατευτικὸ του κάλυμμα, πού ἤδη ἀναφέρθηκε, ὅσο καὶ ἡ προσκυνηματικὴ-λατρευτικὴ λειτουργία σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ σημασία καὶ τὸ μέγεθος τοῦ ἀποκαλυφθέντος Προσκυνήματος, ἀπαιτοῦν τὴ δημιουργία ἑνὸς κτίσματος-κελύφους ἐλαφρᾶς κατασκευῆς, ἀλλὰ ἐπιμελημένης καὶ συμβολικῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς, τὸ ὁποῖο θὰ περιλάβει καὶ τὰ δύο μέρη—ἀρχαιολογικὸ μνημεῖο καὶ προσκυνηματικὸ χῶρο— ἔτσι ὥστε ὁ ἐπισκέπτης νὰ μετέχει καὶ στὰ δύο βιώματα: τῆς ἀρχαίας Παλαιοχριστιανικῆς μνήμης καὶ τῆς σημερινῆς προσκυνηματικῆς ἐμπειρίας (εἰκ. 14).

Ἡ δημιουργία μιᾶς νέας μνημειακῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ ναόσχημης δομῆς ὡς κέλυφος ἐξυπηρετεῖ πέρα ἀπὸ τίς πρακτικὲς ἀπαιτήσεις—εἴσοδο, ἔξοδο ἐπισκέπτη, περιήγηση στὸ μνημεῖο, προσκύνημα καὶ ἄναμμα κεριοῦ, τελετές, κλπ.— καὶ καθαρὰ ἀνάγκες κύρους καὶ ἀρχιτεκτονικῆς ἀνάδειξης τοῦ Προσκυνήματος, τὸ ὁποῖο λόγω τῆς μεγάλῃς του σημασίας θὰ πρέπει νὰ δεσπόζει στὴν περιοχὴ καὶ νὰ συσχετίζεται μὲ τὸ ἐγγὺς εὐρισκόμενο Ἑλληνορθόδοξο Μοναστήρι τοῦ Προφήτη Ἡλία.

Γιὰ τὴν πραγματοποίησή αὐτῆς τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἰδέας προτείνεται, λοιπόν, ἡ κατασκευὴ ἑνὸς ναόσχημου μεταλλικοῦ θόλου, πού θὰ προστατεύει τὸ ἀρχαιολογικὸ μνημεῖο καὶ ἡ ἀνέγερση δίπλα καὶ σὲ ἄμεση συσχέτιση μὲ τὸ ἀρχαῖο προσκύνημα ἑνὸς νέου μικροῦ προσκυνηματικοῦ Ὁρθόδοξου ναοῦ μαζί μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ

Είκ. 14. Κάθισμα. Πρόταση κατασκευής προστατευτικής θόλου με μικρό παρεκκλήσι δίπλα (Λάββας-Μητρόπουλος).

περιβάλλοντος χώρου για την εξυπηρέτηση τῶν ἐπισκεπτῶν προσκυνητῶν³¹.

Τὸ «Κάθισμα» τῆς Παναγίας εἶναι μιὰ μοναδικὴ εὐκαιρία νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ Χριστιανικὴ Παρουσία εἰς τοὺς Ἁγίους Τόπους εἰς ὅλον τῆς τὸ φάσμα: ὡς πίστη καὶ Παράδοση, ὡς φύλαξη καὶ προσφορὰ στὰ χριστιανικὰ μνημεῖα καὶ προσκυνήματα,

31. Ἡδὴ τὸ Τεχνικὸ Γραφεῖο τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων ἔχει ἐκπονήσει πρόταση μελέτης, ποὺ ἐκφράζει τίς ἰδέες, ποὺ ἀναπτύσσονται ἐδῶ, ὡς πρὸς τὸ μέλλον τοῦ μνημείου. Ἡ πρόταση αὐτὴ ἔχει κατ' ἀρχὴν γίνεи ἀποδεκτὴ ἀπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Πατριαρχείου. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ θολοειδὲς στέγαστρο γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων ἤδη ἔχει ἀνατεθεῖ ἡ κατασκευὴ του. Σχετικὰ μὲ τὸ νέο προσκυνηματικὸ ναὸ ἀναμένεται ἡ ὀλοκλήρωση τῶν ἀνασκαφῶν, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ χωροθέτησή του σὲ σημεῖο ἐκτὸς ἀρχαιολογικῶν ἐρειπίων. Ἡ ἰδέα ὅμως τῆς συνολικῆς ἀντιμετώπισης τοῦ θέματος δίνεται στὸ σκίτσο, ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ περιοδικὸ «National Geographic», τευχ. Ἰανουάριος 2001.

ἀλλὰ καὶ ὡς σύγχρονη δράση καὶ καλλιτεχνικὴ ἀκτινοβολία. Ἡ συγκυρία τῆς ἀρχαιολογικῆς αὐτῆς ἀποκάλυψης στὸ μεταίχμιο τῆς δεύτερης πρὸς τὴν τρίτη χιλιετία εἶναι πραγματικὰ θεόσταλτο δῶρο στὸ Πατριαρχεῖο Ἱεροσολύμων, τὴν «Μητέρα τῶν Ἐκκλησιῶν», νὰ προσφέρει στοὺς ἀπανταχοῦ χριστιανούς τὸ **Θεομητορικὸ Κάθισμα** ὡς τὸ ἑορταστικὸ κειμήλιο τοῦ 2000 μ.Χ., διαμορφωμένο καὶ διαχειριζόμενο ἀπὸ τοὺς διαχρονικοὺς φύλακές του, τοὺς Ἀγιοταφῖτες μοναχοὺς.

SUMMARY

The new octagonal Church of “Kathisma” of the Holy Virgin in Jerusalem: a Forerunner of the Dome of the Rock?

Recently a new Christian shrine was located, partially excavated and identified in the Holy Land. It is the Kathisma, the ‘Seat’, of the Holy Virgin, a splendid, huge church of the mid-fifth century AD, possibly the first church to be dedicated to the Theotokos after the third and fourth Oecumenical Councils (of Ephesus and Chalcedon respectively), which established the veneration of the Holy Mary following the sharp controversy between Orthodox and Nestorian Christians.

The archaeological excavation of the octagonal church was completed in 2000, and uncovered the Kathisma, with its octagonal ground-plan clearly defined, with hundreds of square metres of mosaic flooring, and with a number of architectural members *in situ*.

The Kathisma is located in an olive grove, which belongs to the Greek Orthodox patriarchate and now adjoins the main Jerusalem-Bethlehem highway. In the level area to the south of it there is a large, now ruined, water cistern, which gives the site its name.

The Arabic name which the cistern has born down the ages is Bir Qadismu or Bir-el-Katisme: *bir* means a ‘store of water’, i.e. a cistern or spring; *qadismu* is a corrupt form of the Greek word *kathisma*, ‘seat’. Thanks to this name, which has survived to the present day, the ‘cistern of the seat’ may be linked to the adjacent Kathisma of the Holy Virgin, which is mentioned in Early Christian sources.

The existence of the monastery of the Kathisma is first mentioned in sixth-century sources by the biographer of St Theodosios the Koinobiarches.

The excavations

The discovery of the church – and of the monastery which, it has emerged, exists on the site of the Kathisma – came about when a bulldozer accidentally struck the mosaic floor in the north-west part of the octagon.

The octagon was uncovered in stages. The west side (adjacent to the highway) came to light first, with the entrance and partially preserved mosaic floors or fragments of mosaic floor decoration and opus sectile. The focal point of the entire architectural structure is, of course, the Kathisma rock, which was found to be almost flat and projecting a few centimetres above natural ground level.

The octagonal church

The octagonal church was built to a plan based on three concentric zones : the inner zone with the Kathisma rock, the middle zone with the ambulatory, both of which have access to the narthex (entrance) on the west side; and the third, outer, zone, which includes the four chapels and the polygonal spaces or rooms between them, as may be seen on the ground-plan of the monument based on the investigations so far.

The triple octagonal setting of the precious rock clearly reflects the importance of this sacred spot. The diameter of the inner octagon was probably equal to the height of the octagon up to the drum. It was then roofed with a probably conical dome and illuminated by an oculus.

As an architectural monument, the Kathisma seems to have been important not only in terms of its size (it had a surface area of more than 2,000 m²), design, and choice of materials, but also as a centre of pilgrimage. It was a local landmark, both as a work of architecture and as the first monument consecrated to the Virgin.

The excavational finds relating to the decoration of the monument are more abundant and perhaps more important, essentially comprising a large number of mosaics with a variety of geometrical and vegetal motifs and a wide range of colours. The entire surface of the church was decorated with floor mosaics, a large proportion of which (up to about 800 m²), fortunately, have survived.

Another interesting find is the inscription in a floor mosaic in the south-west corner of the excavation, outside the octagonal church. It was apparently

surrounded by a simple circular tress in red and black. Part of the tress survives over the upper part of the inscription. The left and right sides of the inscription are missing, as is most of the third line. It is done in three colours, black, white, and red, and the tesserae are small and of equal size. It consists of three lines:

- i) (OY)B(σῆθει)-A-K(ύριε)
- ii) (II)PONOIA K(α)ΣΠΙΟΥΔΗ...
- iii) (IQA)NNEOYEN...

One interesting movable find from the site is an almost intact censor.

The Kathisma in its historical architectural context

The octagonal shape of the Church of the Kathisma reflects the structural type of traditional centrally planned buildings, whether martyria or churches. But the interesting thing about the Kathisma is that it was built in the mid-fifth century AD, which makes it quite an avant-garde example of Christian ecclesiastical architecture. Judging by the ground-plans of the known Christian churches, the Kathisma seems to have been the very first octagonal church. The east end, though not the entire building, of the Constantinian Basilica of the Nativity in Bethlehem, with the crib beneath it, is similar in shape. The next known example is the church (also dedicated to the Theotokos) on Mount Garizim in Palestine, which consists of a central octagonal chamber surrounded by an ambulatory.

Where the Kathisma does seem to have served as a model, however, is in the plan and dimensions of a major non-Christian monument, the Dome of the Rock, which the Moslems built a few centuries later, in 691.

As in the Kathisma, here too a triple octagon was built around the Sacred Rock, likewise structured in three concentric zones. The inner octagon enclosing the Rock is 20.44 m in diameter and rises as a central cylinder to a height of, again, 20.44 m. This in turn is surrounded by two more octagonal zones of different widths, their roof supported by eight piers alternating with columns and by the outer walls.

Apart from their geometrically similar plans, which cannot be coincidental, other things suggest a special connection between the two monuments. It is in this unique Moslem monument that we find the name of Mary and her son Jesus in an inscription taken from the Koran, which reveals the special relationship and the honour in which Islam held the Virgin and Christ, the two leading

figures of the Christian faith, who are also closely connected with the Church of the Kathisma.

The “Kathisma”-excavation and the Place of the Nativity

Passages from apocryphal and standard Gospels as well as from the Koran make it clear that the Nativity of Jesus is believed to have taken place not in Bethlehem but in its environs, may be in “Kathisma”. So these excavational findings and the early historical and topographical information connected with the site shed new light and may perhaps help us to interpret the sources about the Nativity better.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 4^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ. – «Παρατηρήσεις και υποθέσεις για τους χάλκινους ανδριάντες του Ριάτσε - Θεοί, ήρωες, πολεμιστές ή κάτι άλλο» (πρόδρομη ανακοίνωση), υπό του ακαδημαϊκού κ. Χρυσάνθου Χρήστου*.

Εισαγωγικά στην ιστορία των ανδριάντων. Προβλήματα αρχαιολογικά, ιστορικά και χρονολογικά. Προτάσεις για εργαστήρια και δημιουργούς των. Τί ακριβώς εικονίζουν οι ανδριάντες, Θεοί, Ήρωες, Πολεμιστές, Άθλητές. Μια άλλη υπόθεση.

Είναι σχετικά λίγα, κυριολεκτικά μετρημένα στα δάχτυλα του ενός χεριού, τὰ χάλκινα άριστουργήματα τής έλληνικής πλαστικής του 5ου π.Χ. αιώνα που έχουν φτάσει σ' έμας, ενώ μάς είναι γνωστά πλήθος ονόματα χαλκοπλαστών¹ και έργα τους από τή φιλολογική παράδοση². Στα ελάχιστα έργα τής χαλκοπλαστικής του

* CHRYSANTHOS CHRISTOU, **Riace statues: Gods, Heroes, Athletes? (A fresh approach).**

1. Πέρα από τους ιδιαίτερα ονομαζόμενους χαλκοπλάστες σαν τον Αιγνήτη Όνάτα και τον Άργεϊό Άγγελάδα, οι περισσότεροι άλλοι γλύπτες του 5ου αι. π.Χ. ασχολήθηκαν και με τή χαλκοπλαστική. Από τον Άντήγορα, που έφτιαξε τὸ πρώτο σύνταγμα τῶν Τυρανοκτόνων, μέχρι τούς Κριτία και Νησιώτη, που είναι δημιουργοί του δευτέρου, αλλά και τούς μεγάλους δασκάλους, Πολύκλειτο, Μύρωνα, Φειδία, για να μην μνηνευτοῦν λίγα ονόματα.

2. Από τον Πausανία αναφέρονται έργα χαλκοπλαστών σε διάφορα ιερά και δημόσιους χώρους. Για τούς χαλκοπλάστες γενικά, πρβλ. και τὸ 34ο βιβλίο τής Φυσικής Ιστορίας του Πλίνιου του Πρεσβύτερου, που μάς δίνει πολύτιμες πληροφορίες τόσο για μεγάλους γλύπτες όσο και για τὰ έργα τους χυτευμένα σε χαλκό, τήν τεχνική και τὰ υλικά τους.

5ου αιώνα πού έχουμε³ ήλθαν να προστεθοῦν δυὸ ἀκόμη πραγματικά ἀριστουργήματα τῆς ἐλληνικῆς χαλκοπλαστικῆς τῆς ἴδιας περιόδου, πού μάλιστα, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, ἔχουν συνδεθεῖ μετὰ τὰ μεγαλύτερα ὀνόματα καὶ ἐργαστήρια τῶν μέσων τοῦ αἰώνα, αὐτὸ τοῦ Φειδία ἢ ἀκόμη ἐκεῖνο τοῦ Ὀνάτα καὶ τοῦ Ἀγελάδα, στοὺς ὁποίους θὰ προσθέσουμε καὶ τὸν Ἀντήνορα, τοῦ ὁποίου, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα, μᾶς ἔχει διασωθεῖ καὶ μιὰ ἀπὸ τὶς σπουδαιότερες κόρες τῆς Ἀκρόπολης⁴. Πρόκειται γιὰ τὰ δυὸ χάλκινα ὀλόσωμα καὶ μετὰ ὕψος πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ ἀγάλματα πού βρέθηκαν τὸ 1972 στὴ θάλασσα κοντὰ στὸ Riace καὶ βρίσκονται τώρα στὸ Μουσεῖο Ρέτζιο τῆς Καλαβρίας⁵, καὶ πού ἀναφέρονται ὡς Πολεμιστές⁶, Ἡρωες⁷, Ἀθλητές, ἀκόμη καὶ Θεοί, λιγότερο, γιὰτὶ εἰκονίζονται μετὰ τὰ ὄπλα τους, ξίφη καὶ ἀσπίδες, ἔστω καὶ ἂν αὐτὰ δὲν διασώζονται⁸. Τὰ δυὸ αὐτὰ ἀριστουργήματα τῆς ἐλληνικῆς χαλκοπλαστικῆς τῶν μέσων τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα βρέθηκαν τυχαῖα τὸν Αὐγούστο τοῦ 1872⁹ στὸν κόλπο τοῦ Ριάτσε τῆς Καλαβρίας, περίπου τριακόσια μέτρα μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀκτὴ καὶ σὲ βάθος 7-8 μέτρα, ἀπὸ ἓναν γνωστὸ γιὰ τὶς καταδύσεις του σὲ διάφορες θάλασσες. Καὶ ἐπειδὴ ἡ κατάστασή τους δὲν ἦταν καλὴ, ὕστερα ἀπὸ τόσοι αἰῶνες στὴ θάλασσα, χρειάστηκαν συντήρηση πού ἔγινε μετὰ ἐξαιρετικὸ τρόπο στὸ Ἰνστιτοῦτο Συντηρήσεων τῆς Φλωρεντίας, ἐργασίες πού τελείωσαν τὸ 1980, ὅταν καὶ παρουσιάστηκαν σὲ

3. Τὸν Ἡνίοχο τοῦ Μουσείου τῶν Δελφῶν, τὸν Ποσειδῶνα ἢ Δία τοῦ Ἀρτεμίου στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τῶν Δελφῶν, τὸν προσιμότερο ἀκόμη χάλκινο Ἀπόλλωνα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ· λίγα ἀκόμη εἶναι καὶ τὰ χάλκινα πού ἔχουμε ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰώνα, ὅπως αὐτὰ τοῦ Πειραιᾶ καὶ ὁ Ἔφεβος τῶν Ἀντικυθῆρων. Γενικὰ γιὰ τὰ χάλκινα, πρὸβλ. Houser C., Fink. D, *Greek Monumental Bronze Sculpture*, Νέα Ὑόρκη - Παρίσι, 1983, καὶ Rolley C., *Les Bronzes Grecs*, Φράνκμπουργκ, 1983.

4. Πρόκειται γιὰ τὴν Κόρη ἀρ. 681. Πρὸβλ. Μαρίας Μπούσκαρη, *Μουσεῖον Ἀκροπόλεως-Περιγραφικὸς Κατάλογος*, Ἔκδοσις Ἐμπορικῆς Τραπεζῆς, 1974, σελ. 80-81, καὶ εἰκόνες 152-3. Ὁ Ἀντήνωρ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πausanias, I.5, ὡς ὁ δημιουργὸς τοῦ περιφημοῦ ἀγάλματος τῶν Τυρανοκτόνων.

5. Πρόχειρα γιὰ τὴν ἀνέυρεση καὶ τὴ συντήρηση, πρὸβλ. Giuseppe Forti, Claudio Sabbione, *Italien-Klassische Reiseziele-die bronzenstatuen von Riace in Regio, Atlantis*, 1989. Ἐπίσης, Alberto Busignoni, *Gli Eroi di Riace, Daimon e techne*, 1981.

6. Οἱ περισσότεροι μελετητὲς τοὺς ὀνομάζουν πολεμιστές. Πρὸβλ. Werner Fuchs, *Zu Neufunden Klassisch-Griechischer Skulptur*, στὴ σειρά Gerda Menkel Vorlesungen, 1987, Passim. Boardman, *Griechische Plastik-die Klassische Zeit*, 4η ἐκδ., 1996, σελ. 76, 1988, σελ. 14 ἐξ.

7. Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ τίτλος τῆς ἐργασίας τοῦ Busignoni, *Gli Eroi di Riace...*, 1981.

8. Πρὸβλ. στοιχεῖα στὸν Fuchs, *Zu Neufunden...*, σελ. 14 ἐξ., ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ἐργασίες πού ἀναφέρονται στὰ ἔργα.

9. Πρὸβλ. Forti καὶ Sabbione, ὅπου καὶ παραπάνω, σημ. 5.

ἔχθησθαι γιὰ τὸ κοινὸ στὴ Φλωρεντία καὶ τὴ Ρώμη, πρὶν βροῦν τὴν ὀριστικὴν θέσιν τοὺς στὸ Μουσεῖο τοῦ Regio di Calabria¹⁰. Ὅπως ἦταν φυσικόν, πολὺ γρήγορα ἀναγνωρίστηκε ἡ σημασία καὶ ἡ ἀξία τῶν ἀριστουργημάτων αὐτῶν¹¹, ποὺ ἐμφανίστηκαν καὶ σὰν μιὰ πρόκληση γιὰ τοὺς μελετητὲς-ἀρχαιολόγους καὶ λιγότερο ἱστορικοὺς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης. Καὶ ἐπειδὴ πολὺ νωρὶς χρονολογήθηκαν γύρω στὰ χρόνια 560-550 π.Χ., ὅταν πάει πρὸς τὸ τέλος ἡ περίοδος τοῦ λεγόμενου αὐστηροῦ ρυθμοῦ¹² καὶ ἔχουμε καὶ στὴν τέχνηn ἐπίσης αὐτὸ ποὺ λέγεται πολὺ σωστὰ «κατάκτηση τῆς ἐλευθερίας»¹³ καὶ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας, ποὺ εἰσάγεται ἀπὸ τὸν Κλεισθένη τὸ 510 μετὰ καὶ τὴν κατάλυση τῆς τυραννίας καὶ ὀλοκληρώνεται ἀπὸ τὸν Ἐφιάλτη ποὺ δολοφονεῖται τὸ 461 π.Χ.

Τὰ ἔργα αὐτὰ ἀπὸ τίς πρῶτες σχετικὲς δημοσιεύσεις¹⁴ ἔθεσαν μιὰ σειρά ἀπὸ προβλήματα, ἀρχαιολογικά, χρονολογικά καὶ ἱστορικά, ὅπως ἀπὸ τοῦ προέρχονται, δηλαδὴ ἀπὸ ποῖο χωρὸν ἔχουν διαρπαγεῖ, σὲ τί ομάδα, σύνταγμα καὶ σύνολο γενικὰ θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν καὶ πῶς θὰ μπορούσαν νὰ ἐρμηνευτοῦν. Ἀκόμη, πῶς θὰ μπορούσαν νὰ ἐξηγηθοῦν οἱ κάποιες, ἔστω καὶ μικρὲς, στυλιστικὲς διαφορὲς ποὺ παρουσιάζουν οἱ δύο μορφές: εἶναι χρονολογικὲς ἢ τὸ ἀποτέλεσμα διαφορετικῶν ἐργαστηρίων καὶ δημιουργῶν, δηλ. σχετίζονται μὲ συγκεκριμένα ἐργαστήρια ἢ τὴν κάποια χρονικὴ ἀπόσταση, ποὺ ἴσως ἔχουν. Ἐπίσης, μὲ ποῖα ἐνδεχομένως ἱστορικὰ γεγονότα τῆς ἐλληνικῆς καὶ πιο εἰδικὰ τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας θὰ μπορούσαν νὰ συνδεθοῦν. Πρόκειται, δηλαδὴ, γιὰ πρόσωπα καὶ μορφές τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας μὲ τὰ ὁποῖα ἴσως θὰ μπορούσαν νὰ συσχετιστοῦν. Ἀναφέρονται, δηλαδὴ, σὲ γεγονότα τῆς ἱστορίας, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς βοηθήσουν στὴν ἀναγνώριση καὶ ταύτισή τους ἢ πρόκειται γιὰ μορφὲς τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος ἢ τοῦ μυθικοῦ κύκλου. Αὐτὰ θὰ μπο-

10. Μετὰ τὴν πραγματικὰ θαυμάσια ἀποκατάστασή τους στὴ Φλωρεντία, βρίσκονται τῶρα μόνιμα στὸ ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο τοῦ Regio di Calabria.

11. Ὅλοι σχεδὸν οἱ μελετητὲς ἐκφράστηκαν ἐγκωμιαστικὰ γιὰ τὴν καλλιτεχνικὴ ἀξία τῶν ἔργων αὐτῶν τῆς ἐλληνικῆς χαλκοπλαστικῆς. Πρὸβλ. W. Fuchs, *Die Skulptur der Griechen*, 1983, σελ. 70 ἔξ. καὶ τίς παρατηρήσεις τοῦ I. Boardman, *Greek Sculpture - The Classical Period*, 1992 καὶ στὴ γερμανικὴ ἔκδοσι, *Griechische Kunst*, σελ. 19.

12. Ὁ λεγόμενος αὐστηρὸς ρυθμὸς τοποθετεῖται γενικὰ τὰ χρόνια 500-460 ἢ 490-450 καὶ συνδέεται μὲ τὴν ἐπιβολὴν τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας ἀπὸ τὸν Κλεισθένη, τὴν περίοδο τῶν περσικῶν πολέμων τὰ χρόνια τῆς πεντηκονταετίας.

13. Πρὸβλ. D. Maynes, *Greek Art and the Idea of Freedom*, 1981; passim, W. Fuchs, *Die Broberung der Freiheit in der Griechischen Kunst*, στὸ *Festschrift H.J. Abs*, 1986, σελ. 1 ἔξ.

14. Πρὸβλ. *Due Bronzi di Riace, Rinvenimento, Restauro, Analisi Ipotesi di Interpretazione I-II*, A, εἰδικὴ σειρά 3, 1984, μὲ ἐργασίες διαφόρων μελετητῶν καὶ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

ροῦσαν νὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ προσεγγίσουμε κάπως τὸ θέμα τοῦ συνόλου στὸ ὁποῖο ἀνήκαν καὶ τὸ ἐργαστήριο μὲ τὸ ὁποῖο συνδέονται. Ὅσο γιὰ τὰ ζητήματα τῆς χρονολόγησής, αὐτὰ παρουσιάζονται πιὸ ἀπλά, ἀφοῦ οἱ περισσότεροι μελετητὲς μὲ σχετικὰ λίγες μεταξὺ τους διαφορὲς τὰ τοποθετοῦν γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα¹⁵.

Στὴ σύντομη αὐτὴ ἀνακοίνωση δὲν σκοπεύω νὰ μείνω στὸ πλῆθος τῶν κάθε εἶδους προβλημάτων πού ἔχει τεθεῖ μὲ τὰ ἀριστουργήματα αὐτά. Θὰ περιοριστῶ καθαρὰ ἐπιλεκτικὰ σὲ μερικὰ ἀπὸ αὐτά, ἰδιαίτερα τὶς προτάσεις γιὰ τὸ ποιοὶ ἀκριβῶς εἰκονίζονται μὲ αὐτά, ποιά πρόσωπα θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι, καὶ μὲ ποιά ἐργαστήρια συνδέονται. Μερικὲς ἀπὸ τὶς θέσεις πού ἔχουν διατυπωθεῖ, ὅπως συνοψίζονται ἀπὸ διάφορους μελετητὲς, εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ πολεμιστὲς τῆς Μάχης τοῦ Μαραθῶνα καὶ μὲ τὴν μιὰ μορφή, τὸν Μιλτιάδη, ὅπως δέχεται ἰδιαίτερα ὁ Werner Fuchs στὴ μελέτη του «Στὰ Νέα Εὐρήματα τῆς Κλασικῆς Ἑλληνικῆς Πλαστικῆς»¹⁶, πού μαζί καὶ μὲ ἄλλους μελετητὲς συνδέει τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀγάλματα μὲ τὸν ἴδιο τὸν Φειδία καὶ μὲ τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸν Παυσανία¹⁷ ἀνάθημα τῶν Ἀθηναίων μὲ τοὺς ἥρωες τῶν φυλῶν. Ἰδιαίτερα μὲ τὸν Φειδία συνδέει τὴν περισσότερο ἡλικιωμένη μορφή¹⁸, ἐνῶ τὴν νεώτερη μὲ καλλιτέχνη τοῦ κύκλου τοῦ Πολύκλειτου. Ἄλλοι, ὅμως, ὅπως ἀναφέρονται στὴ μελέτη τοῦ Paolo Moreno πού συγκεφαλαιώνει διάφορες θέσεις, τοὺς συνδέουν μὲ τὴν Ὀλυμπία καὶ τὸν δημιουργὸ τῶν ἔργων τῆς, ὅπως καὶ μὲ σύνολλα πού σχετίζονται μὲ τὸν τρωικὸ κύκλο ἢ αὐτὸν τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβαις. Πάντως, ὅλοι συμφωνοῦν ὅτι ἀνήκουν στὸ ἴδιο μνημεῖο, ὅπως ἀποδεικνύεται «ἀπὸ τὴν τεχνική, τὶς διαστάσεις καὶ τὸ στυλ τους»¹⁹. Διαφωνία, πάντως, ὑπάρχει γιὰ τὸ ποιοὶ εἰκονίζονται, μυθικοὶ ἥρωες, πολεμιστὲς, θεοὶ κτλ.

Ἀπὸ τὶς ἄλλες προτάσεις γιὰ καλλιτέχνες, τὰ ἴδια τὰ ἀγάλματα καὶ ποιοὺς παριστάνουν, μποροῦν νὰ σημειωθοῦν πάλι ἐπιλεκτικὰ οἱ θέσεις τοῦ Busignoni πού συσχετίζει τοὺς ἀνδριάντες μὲ τὸν Ὀνάτα καὶ τὸν Ἀγελάδα καὶ βλέπει στὸ ἓνα τὸν Κόδρο²⁰. Ἐπίσης, μιὰ σειρὰ ἀπὸ νέες προτάσεις ἔχουμε μὲ τὸν Paolo Moreno²¹, πού ἐπιχειρεῖ νὰ τὰ συνδέσει μὲ τοὺς καλλιτέχνες τῶν ἔργων τῆς Ὀλυμπίας καὶ ἄλλα

15. Οὐσιαστικὰ ἀναφέρονται πολὺ μικρὲς χρονολογικὲς διαφορὲς πού τὰ θέλουν μεταξὺ τοῦ 465 καὶ τοῦ 450 π.Χ.

16. Werner Fuchs, *Zu Neufunden Klassise-Griechischer Skulptur*, 1987, σελ. 10 ἐξ.

17. Εἰδικὰ ἀπὸ τὸν Παυσανία στὸ Δέκατο Βιβλίο, ὅταν περιγράφει τὰ ἔργα στοὺς Δελφούς.

18. W. Fuchs, *Zu Neufunden...*, σελ. 23-24.

19. W. Fuchs, *Zu Neufunden...*, σελ. 26.

20. A. Busignoni, *Gli Eroi di Riace...*, σελ. 81 ἐξ.

21. Paolo Moreno, *Bronzi di Riace. Il Maestro di Olimpia et i Sette a Tebe*, ἔκδοσις Electra, 1998, passim.

συμπλέγματα. Χωρίς να παραλείψουμε και τη θέση του Γ. Δοντᾶ, πού βλέπει τὸν Ἀλκαμένη, μαθητὴ τοῦ Φειδία, ὡς δημιουργὸ τοῦ ἀνδριάντα Β. Ἀκόμη, ἀξίζει να σημειωθεῖ ὅτι γιὰ τὰ χάλκινα ἀριστουργήματα τοῦ Riace ἔχουμε καὶ μιὰ μεγάλη, ἐπικοῦ χαρακτήρα, ποιητικὴ σύνθεση πού ἀποτελεῖται ἀπὸ 22 στροφές, μὲ τίτλο «Οἱ Πολεμιστὲς τοῦ Riace», ἡ ὁποία πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1982 στὴν Κατάνια²².

Παραμένει πάντως χωρὶς ὀριστικὴ καὶ ἀποδεκτὴ ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητές, πού ὅλοι ἀναγνωρίζουν τὴν καλλιτεχνικὴ ἀξία καὶ τὴν ποιότητα τῆς ἐκφραστικῆς γλώσσας τῶν ἀνδριάντων, ἀπάντηση, τὸ ζήτημα ποιοὶ θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι αὐτοὶ πού παριστάνονται. Θεοὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἐπειδὴ παρὰ τὸ ὑπερφυσικὸ τους ὕψος κρατοῦν ὄπλα καὶ θὰ ἦταν δύσκολο νὰ ταυτιστοῦν μὲ κάποιους ἀπὸ τοὺς Ὀλύμπιους. Ἐπίσης, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀθλητὲς παρὰ τὸν καθαρὰ ἀθλητικὸ χαρακτήρα τῶν σωμάτων τους. Ἔτσι, ἦταν φυσικὴ ἢ σχεδὸν ὁμόφωνη ἀπὸ τοὺς περισσότερους μελετητὲς ἀναγνώρισή τους ὡς πολεμιστὲς, ἔστω καὶ ἂν δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ συμφωνήσουν ὅλοι στὸ ποιοὶ εἰκονίζονται. Αὐτὸ ἐξαρτᾶται, ἀκόμη ἀπὸ τὸ συμπλεγμα στὸ ὁποῖο θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνήκουν καὶ ἀπὸ τὸν χῶρο ἀπὸ τὸν ὁποῖο εἶχαν διαρπαγεῖ γιὰ νὰ μεταφερθοῦν στὴν Ρώμη ἢ σὲ κάποια ἄλλη μεγάλη πόλη τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Παυσανία στὸ μεγάλο ἀνάθημα τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφοὺς μὲ τοὺς μαχητὲς τοῦ Μαραθῶνα καὶ τοὺς ἥρωες τῶν ἀπτικῶν φυλῶν ἦταν φυσικὸ νὰ στρέψει τοὺς μελετητὲς πρὸς τὴ γνωστὴ αὐτὴ περίπτωση, πού μὲ τὴ σειρά της ὁδήγησε καὶ σὲ ἄλλες ἀνάλογες θέσεις. Οὐσιαστικὰ περιορίστηκαν ἔτσι οἱ σκέψεις καὶ ὑποθέσεις γιὰ ἄλλες περιπτώσεις πολεμιστῶν-ἡρώων, πού θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι εἰκονίζονται μὲ τοὺς ἀνδριάντες αὐτούς.

Μιὰ ἀκόμη προσπάθεια ταύτισης τῶν δύο ἀνδριάντων θὰ μπορούσε νὰ γίνε μὲ παρατηρήσεις σχετικὲς πρὸς τὰ ἴδια τὰ ἔργα. Καὶ φυσικὰ, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει ἀμφιβολία ὅτι ἀνήκουν στὸ ἴδιο σύνολο, ἦσαν στὸν ἴδιο χῶρο, συνδέονται μὲ τὸ ἴδιο καλλιτεχνικὸ ἐργαστήριο. Ἐπειδὴ βρέθηκαν μαζὶ καὶ ἐπομένως ἔχουν ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο διαρπαγεῖ, παρὰ τίς πολὺ μικρὲς στυλιστικὲς διαφορές, ὁ χαρακτήρας, οἱ διαστάσεις καὶ ἡ τεχνικὴ τους προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο καλλιτεχνικὸ πνεῦμα. Ὅμως, πολὺ λίγο ἔχει ἐκτιμηθεῖ καὶ σημειωθεῖ ὅτι οἱ δύο ἀνδριάντες μᾶς δίνουν μορφές μὲ κάπως διαφορετικὴ ἡλικία, γεγονός πού, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλα, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει καὶ μιὰ ἀπὸ τίς ἀφετηρίες γιὰ τὴν ἀπόπειρα καὶ μιᾶς ἄλλης ταύτισής των. Εἶναι γνωστὸ ὅτι προβλήματα ταύτισης εἶχαμε καὶ ἐξακολουθοῦμε νὰ ἔχουμε καὶ σὲ ἄλλα σημαντικὰ ἔργα πού βρέθηκαν καὶ ἀνασύρθηκαν ἀπὸ τὴν θάλασσα. Ἄρκει νὰ θυμη-

22. Πρόκειται γιὰ ἐπικολυρικὴ ποιητικὴ προσπάθεια τοῦ Mario Grasso. Πρὸβλ. καὶ Luisa Trenta Musso, *I Guerrieri di Riace*, 1984, μὲ μελέτες τοῦ ποιητικοῦ ἔργου.

θοῦμε ὅτι τὸ περίφημο γλυπτὸ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου δὲν δέχονται ὅλοι ὅτι εἶναι Ποσειδῶνας ἢ Δίας²³, ἐνῶ ὁ Werner Fuchs σὲ διάφορες ἐργασίες του προτιμᾷ νὰ τὸν ὀνομάζει «ὁ θεὸς ποῦ ἦλθε ἀπὸ τὴ θάλασσα»²⁴. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ δημιουργό του ἔχουν μνημονευτεῖ ὅλοι οἱ σημαντικοὶ γλύπτες τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα²⁵. Πρόκειται οὐσιαστικά γιὰ ἀριστούργημα ποῦ καὶ αὐτό, ὅπως οἱ χάλκινοι ἀνδριάντες τοῦ Riace, ἀνήκει στὴν ἴδια περίοδο²⁶ καὶ διακρίνεται γιὰ ἀνάλογες μορφοπλαστικὲς διατυπώσεις.

Κοντὰ στὴ διαφορετικὴ ἡλικία τῶν δύο ἀνδριάντων τοῦ Riace, μερικὰ ἀπὸ τὰ ἄλλα κοινὰ στοιχεῖα τους εἶναι ὅτι πρέπει νὰ ἀνήκουν στὸ ἴδιο σύνταγμα, εἰκονίζονται στὴν ἴδια περίπου στάση μὲ τὰ ἴδια ὄπλα καὶ ἀκόμη θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι συνδέονται μὲ τὸ ἴδιο ἱστορικὸ γεγονός. Ἔργα τόσο μεγάλῃς ἀξίας καὶ δημιουργήματα τοῦ πιὸ σημαντικοῦ ἐργαστηρίου τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα, ἔστω καὶ ἀπὸ διαφορετικοὺς δημιουργοὺς, δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σχετίζονται μὲ μίαν ἐξαιρετικὴ ἱστορικὴ στιγμή κάποιας μεγάλης πόλης. Βέβαια, εἶναι γνωστὸ ὅτι καὶ σημαντικοὶ δυνάστες ὅπως οἱ τύραννοι θὰ μποροῦσαν νὰ ἀναλάβουν τὴ δαπάνη γιὰ ἓνα μεγάλο σύνολο, μὲ τυπικὸ παράδειγμα αὐτὸ τῶν Δελφῶν, τοῦ ὁποῖου διασώζεται μόνον ὁ Ἡνίοχος. Ἔργο ποῦ ἀποδίδεται στὸν Πυθαγόρα ἀπὸ τὸ Ρήγιο, ἀνήκει σὲ τέθριππο καὶ εἶναι ἀφιέρωμα τοῦ Πολύζαλου, τύραννου τῆς Γέλας καὶ ἀδελφὸ τῶν Γέλωνα καὶ Ἰέρωνα, τῶν τυράνων τῶν Συρακουσῶν²⁷. Κάτι τέτοιο φαίνεται πάντως νὰ ἀποκλείεται γιὰ τοὺς ἀνδριάντες τοῦ Riace τόσο ἀπὸ τὸ θέμα τους, δὺὸ ὀπλισμένοι, ποῦ μάλιστα δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται νὰ ἐπιτεθοῦν. Αὐτὸ ἀκριβῶς διαπιστώνεται εὐκολὰ ἀπὸ τὸν τρόπο ποῦ κρατοῦσαν τὰ ὄπλα τους, ξίφη καὶ ἀσπίδες, καὶ μὲ τὶς ἐκφράσεις τῶν προσώπων των ποῦ ἐκφράζουν διαφορετικὰ συναισθήματα. Μὲ τὸν περισσότερο ἡλικιωμένο, ποῦ γενικὰ χαρακτηρίζεται ὡς ἀνδριάντας Α, κάπως διστακτικὸ, καὶ τὸν κάπως νεώτερο Β περισσότερο ἀποφασιστικὸ καὶ βέβαιο γιὰ τὴ νίκη του. Καὶ στὴν περίπτωση ποῦ κρατοῦσαν διαφορετικὰ ὄπλα, ὁ Α κοντάρι καὶ ὁ Β ξίφος²⁸, δικαιολο-

23. Πρβλ. Χ. Καροῦζος, *Ἀνθολόγημα Θησαυρῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου*, 1981, σελ. 66 ἐξ.

24. W. Fuchs, *Zu Neufunden...*, σελ. 16, καὶ τοῦ ἴδιου, *Die Skulpture der...*, 1983.

25. Ἀναφέρονται σὲ ὅλες τὶς σημαντικὲς ἱστορίες τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πλαστικῆς.

26. Συνήθως χρονολογεῖται τὴ δεκαετία 460-450 π.Χ. Πρβλ. Ν. Γιαλούρης, *Ἑλληνικὴ Τέχνη-Ἀρχαῖα Γλυπτά*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1994-1995, σελ. 242. Ἐπίσης W. Fuchs, *Zu Neufunden...*, σελ. 16.

27. Τὸ ἔργο χρονολογεῖται τὰ χρόνια 478-474 καὶ τὸ ὄνομα τοῦ χορηγοῦ καὶ ἀναθέτη ἀναγράφεται σὲ ἐγγράφη ἐπιγραφὴ στὴ βάση τοῦ συμπλέγματος. Πρβλ. καὶ P. Amandry, *La Fête des Pythia*, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 65/5 (1990), σελ. 311.

28. Κάτι τέτοιο ἐξηγεῖται κάπως ἀπὸ τὸν τρόπο ποῦ ἀποδίδονται τὰ δύο χέρια, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται νὰ κρατοῦν καὶ οἱ δὺὸ ξίφη.

γεϊται ακόμη περισσότερο και αυτή ή διαφορετική έκφραση πού, μάλιστα, εξηγείται κάπως και από την ηλικία τών δύο ανδρῶν. Ἐπί πλέον, ή έκφραση τῆς μορφῆς Α φαίνεται και κάπως μελαγχολική, μάλιστα τὸ μισάνοιχτο στόμα, πού δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι παίρνει βαθειά ἀναπνοή πού διογκώνει τὸ στῆθος, τονίζει ακόμη περισσότερο τὴν ἴδια ἐντύπωση. Ἔχει κανείς, τόσο με τὴν διαφορετικὴν έκφραση ὅσο και με τὴν ηλικία και τὴν στάση τών δύο μορφῶν, ἓνα γνωστὸ τύπο και ἀπὸ ἓνα ἄλλο γνωστὸ σύνταγμα τῆς ἀρχαιότητος, χάλκινο και αὐτό, ἀλλὰ σώζεται μόνο σὲ μεταγενέστερα πέτρινα ἀντίγραφα. Πρόκειται γιὰ τὸ σύνταγμα τῶν Τυρανοκτόνων, τῶν Κριτίου και Νησιώτη²⁹. Ἔργο πού συνδέεται ἰδιαίτερα με τὴν κατάλυση τῆς τυραννίας και τὴν ἐπιβολή τῆς δημοκρατίας ἀπὸ τὸν Κλεισθένη³⁰. Ἐδῶ ἔχουμε τὸν Ἀρμόδιο και τὸν Ἀριστογείτονα, τοὺς Τυρανοκτόνους, τοὺς δύο σὲ διαφορετικὴν ηλικία· τὸν ἓνα, τὸν μεγαλύτερο, τὸν Ἀριστογείτονα, γενειοφόρο και τὸ νεώτερο, τὸν Ἀρμόδιο, ἀγένειο· οἱ δύο εἶναι σὲ διαφορετικὴς στάσεις και με διαφορετικὴν έκφραση τῶν προσώπων³¹.

Αὐτὰ ἐπιτρέπουν μιὰ ἀκόμη ὑπόθεση πού μπορεῖ νὰ βοηθήσει στὶς ἀπόπειρες ταύτισης τῶν ἀνδριάντων-πολεμιστῶν τοῦ Riace. Θὰ μπορούσε, ὅσο και ἂν φαίνεται τολμηρό, και στὴν περίπτωση τῶν ἀνδριάντων τοῦ Riace νὰ ἔχουμε τυρανοκτόνους, πού θὰ μπορούσαν νὰ συνδεθοῦν με τὴν πολιτικὴν κατάσταση τῆς Ἀθήνας στὰ μέσα περίπου τοῦ 5ου αἰῶνα, ἀπὸ τὴν δολοφονία τοῦ Ἐφιάλτη τοῦ 461 μέχρι τὰ γεγονότα πού θὰ ἀκολουθήσουν. Φυσικά, καθαρὰ ἐξωτερικά, οἱ δύο ἀνδριάντες τοῦ Riace δύσκολα θὰ μπορούσαν νὰ συγκριθοῦν, ὡς πρὸς τὸν τρόπο πού παρουσιάζονται, με τοὺς τυρανοκτόνους τῶν Κριτίου και Νησιώτη. Δὲν θὰ μπορούσαν νὰ ἔχουν ἀνάλογη κάπως θεατρικὴ και ἐξωτερικὴν στάση, οὔτε τίς μεγάλες ἐπιδεικτικὴς κινήσεις και χειρονομίες. Ἀλλὰ μήπως σχετίζονται κατὰ κάποιον τρόπο με τοὺς τυρανοκτόνους

29. Τὸ ἔργο φαίνεται ὅτι ἦταν φημισμένο, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ πολλὰ ἀντίγραφα πού σώθηκαν. Ἀρχικά ἦταν χάλκινο και ἀπὸ τὰ σωζόμενα μαρμάρια τὸ πιὸ πιστὸ πιστεύεται ὅτι εἶναι αὐτὸ πού βρέθηκε στὴν Ἐπαυλὴ τοῦ Ἀδριανοῦ στὸ Τίβολο· μαζί με τὸ κεφάλι τοῦ Ἀριστογείτονα ἀπὸ τὸ Museo dei Conservatori στὴ Ρώμη ἔχει ὕψος 1.95. Πρὸβλ. Ν. Γιαλούρη, *Ἀρχαῖα Γλυπτὰ*, σελ. 241, με ἐπιλογή βιβλιογραφίας.

30. Ὁ Κλεισθένης εἶναι μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ σημαντικὴς προσωπικότητες, ἀφοῦ ἀφορᾷ στὴν ἐπιβολή τῆς δημοκρατίας στὴν Ἀθήνα, πού ἐγκαινιάζεται με τίς ἀναμφίβολα ριζοσπαστικὴς μεταρρυθμίσεις του.

31. Εἰκονίζονται σὲ ὅλες τίς ἱστορίες τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλυπτικῆς. Μιὰ πολὺ καλὴ ἀπεικόνιση τοῦ συντάγματος στὸ Ν. Γιαλούρη, *Ἀρχαῖα Γλυπτὰ*, πίν. 75.

του Ἀντήνορα πού εἶχαν πάρει οἱ Πέρσες³². Σύμπλεγμα πού ἦταν, ὅπως μπορεῖ νὰ υποθέσει κανεῖς, παραγγελία τοῦ Κλεισθένη μετὰ τὸ 510 π.Χ. καὶ τὸ διωγμὸ τοῦ Ἴππία, σύμβολο τῆς ἀπελευθέρωσης τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὴν τυραννία. Τὸ σύμπλεγμα εἶχε τοποθετηθεῖ στὴν ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν λίγο ἀργότερα, τὸ 509 ἢ τὸ 506-505 καὶ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πausanias³³ χωρὶς νὰ μνημονεύεται τὸ ὄνομα τοῦ καλλιτέχνη. Φυσικά, μετὰ τὸ 480 οἱ Ἀθηναῖοι ἔδωσαν τὴν παραγγελία γιὰ τοὺς τυραννοκτόνους τοῦ Κριτίου καὶ Νησιώτη, ἀφοῦ ἐκείνους τοῦ Ἀντήνορα τοὺς εἶχαν πάρει οἱ Πέρσες, ἀλλὰ τίποτα δὲν ἀποκλείει νὰ παρήγγειλαν καὶ ἄλλο ἓνα σύνταγμα μὲ τὸ ἴδιο θέμα ἀργότερα, δηλαδὴ περὶ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰώνα, τὸ ὁποῖο οἱ νεώτεροι δημιουργοὶ τὸ φιλοτέχνησαν ἴσως μὲ ἀναφορὲς στὸ ἔργο τοῦ Ἀντήνορα καὶ χωρὶς τὴ θεατρικότητα τοῦ συμπλέγματος τοῦ Κριτίου καὶ Νησιώτη. Ἴσως καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς δεύτερης μορφῆς, γενειοφόρου, νὰ σχετίζεται καὶ μὲ τὶς νέες ἀντιλήψεις γιὰ τοὺς Τυραννοκτόνους πού ἐπιδίωκαν νὰ τονίσουν τὸν πολιτικὸ χαρακτήρα τῆς πράξης τους καὶ ὄχι τὸν ἀτομικὸ³⁴ πού διαφαίνεται στὸν πολὺ νεώτερο καὶ ἀγένειο τυραννοκτόνο τῶν Κριτίου καὶ Νησιώτη.

Βέβαια, ἔχουν ἐκφραστεῖ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὸ ἂν οἱ δύο ἀνδριάντες ἦσαν ὁ ἓνας κοντὰ στὸν ἄλλο, θέσεις πού συνοψίζει ὁ Fucks³⁵, γιατί, ἂν δὲν ἦσαν δὲν θὰ μπορούσε νὰ σταθεῖ ἡ ὑπόθεση τῶν Τυραννοκτόνων. Καὶ οἱ δύο ὅμως εἶναι στραμμένοι στὴν ἴδια κατεύθυνση, γεγονός πού ἐπιτρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἀντιμετωπίζουν τὸν ἴδιο ἀντίπαλο καὶ τίποτα δὲν ἀποκλείει νὰ ἦσαν πλάι-πλάι. Στὴν περίπτωση αὐτὴ θὰ μπορούσαμε νὰ σκεφτοῦμε ὅτι, ἂν καὶ εἶναι ἔργα τοῦ ἀθηναϊκοῦ καὶ εἰδικὰ τοῦ Φειδιακοῦ ἐργαστηρίου, μὲ δημιουργοὺς τὸν Φειδία καὶ τὸν Ἀλκαμένη, ὅπως δέχονται οἱ περισσότεροι μελετητές³⁶, ἔχει ἀκολουθηθεῖ ὁ τύπος τῆς παρατακτικῆς σύνθεσης, πού ἴσως θὰ ἦταν ἐκεῖνος τοῦ συμπλέγματος τοῦ Ἀντήνορα³⁷.

32. Τὸ 480 τὸ μετέφερε μαζί μὲ ἄλλα γλυπτὰ ὁ Ξέρξης στὴν Περσία χωρὶς νὰ ξέρομε πού τὸ πῆγε, στὰ Σοῦσα ἢ τὴν Περσέπολη. Τὸ χάλκινο αὐτὸ σύνταγμα τὸ ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα ὁ Μέγας Ἀλέξανδρος ἢ κάποιος ἀπὸ τοὺς διαδόχους. Πρβλ. Saur, *Allgemeines Künstlerlexikon*, τόμ. 4, 1992, σελ. 234-235, στὸ λῆμμα γιὰ τὸν Ἀντήνορα μὲ ὅλη τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

33. Πausanias, 1.8.5 καὶ Πλίνιος, *Φυσ. ἱστ.*, 34, 69-70.

34. Πρβλ. γενικὰ τὴν ἀπαρίθμηση ὄλων τῶν ἀρχαίων ἀναφορῶν στοὺς τυραννοκτόνους πού κάνει ἡ Sture Brunnsäker, *The Tyrant-Slayers of Kritios and Nesiotes*, Lund, 1955, σελ. 9 ἔξ.

35. Πρβλ. *Zu Neufunden...*, σελ. 27.

36. Πρβλ. τὴ συγκεφαλαίωση πού κάνει ὁ Paolo Moreno, στὸ *Bronzi di Riace. Il Maestro di Olimpia e i sete a Tebe*, 1998, σελ. 8 ἔξ.

37. Δὲν μᾶς εἶναι γνωστὸ πῶς ἀκριβῶς ἦταν ἡ σύνθεση τοῦ συμπλέγματος τῶν Τυραννοκτόνων τοῦ Ἀντήνορα.

Οί δυο πολεμιστές του Riace, με ύψος χωρίς τή βάση 2.06 μέτρα³⁸, δημιουργούν προβλήματα ακόμη και με το υπερφυσικό ύψος τους, που ιδιαίτερα για την περίοδο της δημιουργίας τους θα μπορούσε να τους συνδέσει με θεούς, όπως με την περίπτωση του Ποσειδώνα ή Δία του Ἄρτεμισίου. Θέμα που έχουμε και με τους υπερφυσικούς κούρους που αρχικά είχαν ονομαστεί Ἀπόλλωνες, χωρίς ακόμη μέχρι σήμερα να είμαστε απόλυτα βέβαιοι ἄν είναι θεοί ή κοινοί θνητοί. Πάντως, με τους πολεμιστές του Riace βρισκόμαστε περισσότερο στην περιοχή των θνητῶν, ἀλλὰ θνητῶν με ιδιαίτερη σημασία και προσφορά στην πατρίδα τους και τήν ἐποχή τους. Ἀπό μιὰ ὀρισμένη ἄποψη, ἡ σύνδεση με τόν Μιλτιάδη, τὸ νικητὴ τοῦ Μαραθῶνα, εἶναι κατὰ κάποιον τρόπο δικαιολογημένη, ὅπως και ἄλλες που τους συνδέουν με μυθικούς ἥρωες, τὸν Κόδρο ἢ τοὺς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας και ἄλλες μορφές³⁹. Ἀλλά, κοντὰ στις κάθε εἴδους προτάσεις και ὑποθέσεις που ἔχουν γίνει⁴⁰, μιὰ ἀκόμη, δηλαδή να πρόκειται για τοὺς Τυραννοκτόνους, ἔχει και αὐτὴ κάποια ἐπιχειρήματα, που δὲν πρέπει να παραγνωριστῶν. Χωρίς να ἔχουμε ιδιαίτερα στοιχεῖα ἀπὸ τὴ φιλολογικὴ παράδοση και ἀναφορές, ἴσως εἰδικὰ ἡ χρονολογία τῆς δημιουργίας των μᾶς δίνει ἕνα ἀκόμη ἐπιχείρημα που στηρίζει τὴν ὅλη ὑπόθεση. Γιατί, ἕνα σύμπλεγμα Τυραννοκτόνων μπορεί να συνδεθεῖ ιδιαίτερα με τὴν περίοδο 465-450. Μήπως ἡ δολοφονία τοῦ Ἰππαρχου που ἔγινε ἀπὸ τοὺς Τυραννοκτόνους, ἀπὸ τὸν Ἀρμόδιο συνεπικουρούμενο ἀπὸ τὸν Ἀριστογείτονα τὸ 514, θεωρήθηκε ὡς ἀφορμὴ ἀναφορᾶς σὲ γεγονότα τῆς περιόδου, στις μεταρρυθμίσεις τοῦ Ἐφιάλτη και τὴ δολοφονία του τὸ 461, τὴν καταδίωξη τοῦ Θεμιστοκλῆ, και γενικὰ τὴ δυσπιστία τοῦ λαοῦ για τις σημαντικὲς προσωπικότητες⁴¹. Ἀπὸ ὅλες τις ὑποθέσεις που ἔχουν γίνει για τοὺς πολεμιστές του Riace, τις γνωστὲς ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία⁴², δὲν ἔχει γίνει καμιά που να ἀναφέρεται στοὺς τυραννοκτόνους. Ἀλλά, ἀσφαλῶς, μπορεί να συζητηθεῖ και αὐτή.

Τὴν ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύει και ἡ χρονολογία δημιουργίας τῶν δυὸ αὐτῶν ἀριστουργημάτων και ἡ σύνδεσή τους με τὴν ἱστορικὴ συγκυρία. Γιατί, τὰ ἔργα αὐτὰ

38. Σὲ διάφορες δημοσιεύσεις ἀναφέρονται και διαφορετικὰ ὕψη για τοὺς δυὸ ἀνδριάντες· ἔτσι ἔχουν ἀπὸ 1.97 ὠς 2.08.

39. Πρὸβλ. Paolo Mereno, *Bronzi*, σελ. 14 ἐξ.

40. Πρὸβλ. Paolo Moreno, *Bronzi*, *passim*.

41. Bengtson, *Griechische Geschichte*.

42. Ὁ Paolo Moreno δίνει μιὰ πραγματικὰ ἐξαντλητικὴ βιβλιογραφία στὸ *Bronzi...*, για τις ἐργασίες που εἶχαν κυκλοφορήσει ὡς τὸ 1998.

ἀποδίδονται στην περίοδο 465-450 περίπου, μιὰ ἀπὸ τίς πιὸ χαρακτηριστικὲς καὶ σημαντικὲς τῆς ἐλληνικῆς καὶ πιὸ εἰδικὰ τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας. Ὅπου τὸν ὄστρακισμὸ τοῦ Θεμιστοκλῆ ἀπὸ τὸ 470 ἀκολουθεῖ αὐτὸς τοῦ Κίμωνα τὸ 461 καὶ ἡ δολοφονία τοῦ Ἐφιάλτη (τὴν ἴδια χρονιά, τὸ 461), ἐνὸς πρόμαχου τῶν νέων προσανατολισμῶν ποὺ εἰσάγονται μὲ τὸν περιορισμὸ τῶν ἐξουσιῶν τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἀπὸ τῶν ἀριστοκρατικῶν⁴³. Πρόκειται, ἀκόμη, γιὰ τὴν περίοδο ποὺ πάντα ἀπασχολεῖ τοὺς Ἀθηναίους τὸ πρόβλημα τῶν πιθανῶν τυράννων⁴⁴ καὶ γι' αὐτὸ χρησιμοποιοῦν τὸν ὄστρακισμὸ, ἀκόμη καὶ σὰν πρόσχημα, γιὰ νὰ ἀπομακρύνουν κάθε ἀνάλογη περίπτωση. Ἡ δολοφονία τοῦ Ἐφιάλτη εἶχε καθαρὰ πολιτικὸ χαρακτήρα, καὶ ἀφήνει νὰ διαφαινῶνται τὰ ἀντιδημοκρατικὰ ρεύματα⁴⁵. Ὅπως ἔχει παρατηρηθεῖ ἀπὸ τὸν Meier, ὁ φόβος τῆς τυραννίας διαφαίνεται ἀκόμη καὶ στὸ κείμενο τοῦ Θουκυδίδου⁴⁶ καὶ εἶναι ἀσφαλῶς πιὸ ἔντονος μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Ἐφιάλτη ποὺ ἔχει ὡς συνέπεια τὴ μεγάλη στιγμή τοῦ Περικλῆ, ποὺ παρουσιάζεται ὡς κεφαλὴ τῶν δημοκρατικῶν⁴⁷. Ἄλλωστε, αὐτὸς ὁ φόβος προκάλεσε ἀσφαλῶς τὸν ὄστρακισμὸ τοῦ Κίμωνα⁴⁸. Καὶ φαίνεται ὅτι τότε οἱ Ἀθηναῖοι θυμοῦνται τοὺς Τυραννοκτόνους τοῦ Ἀντήνορα, ποὺ τοὺς εἶχαν πάρει οἱ Πέρσες. Καὶ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχαν ἤδη ἀπὸ τὸ 477-76 στὴν ἀγορὰ ἐκείνους τοῦ Κριτίου καὶ Νησιώτη, θὰ εἶχαν τὴν ἰδέα καὶ ἐνὸς νέου συμπλέγματος μὲ τὸ ἴδιο θέμα. Πίσω ἀπὸ τὴν παραγγελία αὐτὴ βρίσκονται ὁ Ἐφιάλτης, ὁ Περικλῆς καὶ οἱ πολιτικὲς δυνάμεις ποὺ ἐκπροσωποῦσαν. Καὶ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τυχαῖο ὅτι αὐτὲς συνδέονται μὲ τὸ φειδιακὸ μορφοπλαστικὸ ἔργα-

43. Πρὸβλ. γενικὰ, Christian Meier, *Athen. Ein Neubeginn der Weltgeschichte*, Μόναχο, στὴν ἔκδοση τσέπης 1995, σελ. 338 ἔξ.

44. Γιὰ τὴν τυραννίδα γενικὰ πρὸβλ. M. Berve, *Die Tyrannis bei der Griechen*, 1967, μὲ βιβλιογραφία καὶ κατάλογο ὄλων τῶν τυράννων. Ἐπίσης, *Der Kleine Pauly-Lexikon der Antike*, τ. 5, 1975, σελ. 1023-25. Μάλιστα, εἶναι γενικὰ παραδεκτὸ ὅτι ὁ ὄστρακισμὸς εἰσάγεται εἰδικὰ γιὰ τὴν τυραννία.

45. Πρὸβλ. G. Prestel, *Die Antidemokratische strömungen in Athen des 5. Jahrh.*, 1939, σελ. 39. Πρὸβλ. καὶ Hermann Bengtson, *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die Römische Kaiserzeit*, (Hand. D. Alterunws.), Μόναχο, 1950, σελ. 183 ἔξ.

46. Christian Meier, *Athen...*, σελ. 98 ἔξ.

47. Ὁ Περικλῆς γεννήθηκε τὸ 495 περίπου, πρωτοπαρουσιάστηκε στὴν ἀθηναϊκὴ σκηνὴ γύρω στὰ 22-23 τοῦ χρόνια ὡς χορηγὸς τῆς τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου «Πέρσες» καὶ ἀπὸ τὸ 461, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ Ἐφιάλτη, γίνεται ἀρχηγὸς τῆς δημοκρατικῆς παράταξης. Πρὸβλ. *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, τόμ. Γ', «Κλασσικὸς Ἑλληνισμὸς», 1972, σελ. 52 ἔξ.

48. Πρὸβλ. Meier, *Athen...*, σελ. 33 ἔξ. Bengtson, σελ. 183 ἔξ.

στήριο, αν σκεφτούμε τις στενές σχέσεις του Περικλή με τον Φειδία⁴⁹. Φαίνεται ακόμη ότι σκόπιμα ή σύνταξη των δύο μορφών έγινε με αναφορά σ' αυτή του Ἀντήνορα, δηλ. κάπως παρατακτικά, με τις μορφές τῆ μιᾶ πλάι στὴν ἄλλη, πού ἦταν πιὸ συνηθισμένη σὲ σύνολο τοῦ θου αἰώνα. Ἀκόμη, καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν δύο μορφῶν με γένεια καὶ ὄχι τοῦ Ἀρμόδιου ἀγένειου, ἀνταποκρίνεται στὶς νέες ἀντιλήψεις, πού ἀποβλέπουν νὰ τονίσουν τὸν πολιτικὸ χαρακτήρα τῆς πράξης τῶν Τυραννοκτόνων καὶ ὄχι τοὺς ιδιωτικὸς λόγους⁵⁰. Τὸ νέο σύμπλεγμα τῶν Τυραννοκτόνων πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς μόνιμη ὑπόμνηση τοῦ κινδύνου γιὰ τοὺς Ἀθηναίους, τὴν ἐλευθερία καὶ τὴ δημοκρατία τους. Εἰκονίζονται ὄχι νὰ ἐπιτίθενται ἀλλὰ ἔτοιμοι νὰ ἀγωνιστοῦν κατὰ κάθε μελλοντικῆς ἀπόπειρας ἐπιβολῆς τῆς τυραννίας. Αὐτὸ ἐξηγεῖ τις θέσεις καὶ τις στάσεις τους. Μαζί με τις παρατηρήσεις αὐτές ἔχουμε καὶ ἄλλες ὑποθέσεις, πού ἂν καὶ τολμηρές, εἶναι γόνιμες καὶ ἀποδοτικές, καὶ πρέπει νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν.

Θὰ πρέπει νὰ προστεθεῖ ἀκόμη ὅτι ἴσως μπορούμε νὰ προχωρήσουμε λίγο περισσότερο, στὸ ὅτι δὲν ἔχει ἐκτιμηθεῖ ἰδιαίτερα τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ δύο μορφές ἔχουν κάπως ἀτομικὰ φυσιογνωμικὰ χαρακτηριστικά. Αὐτὸ διαπιστώνεται εὐκόλα ἀν συγκριθοῦν με ἀνάλογα σημαντικὰ ἔργα τῆς ἴδιας περιόδου, τὰ ὁποῖα ἔχουμε σὲ πρωτότυπα. Οἱ δύο μορφές ἔχουν κάπως διαφορετικὸ τύπο κεφαλιοῦ, με τὴν Α νὰ ἔχει ἓνα περισσότερο στρογγυλὸ πρόσωπο καὶ τὴν Β ἓνα περισσότερο μακρουλό. Ὅσο γιὰ τις μορφές πού παίζουν καθοριστικὸ ρόλο στὴν Ἀθηναϊκὴ ἱστορία τῆς περιόδου 465-455, αὐτές εἶναι ἀναμφίβολα τοῦ Κίμωνα, τοῦ Ἐφιάλτη καὶ τοῦ Περικλή. Ὁ Κίμωνας ἀποκλείεται νὰ ἔχει θέση τυραννοκτόνου καὶ δὲν μένουν παρὰ ὁ Ἐφιάλτης καὶ ὁ Περικλῆς, ἡγέτες τῆς δημοκρατικῆς παράταξης, πού με τὴν ὅλη δράση τους κατὰ τῶν ἀριστοκρατικῶν, ἡ ὁποία ἔφτασε ὡς τὸν περιορισμὸ τῶν δικαιωμάτων τοῦ Ἀρείου Πάγου καὶ τοὺς ὀστρακισμοὺς ἀκόμη τοῦ Θεμιστοκλή καὶ τοῦ Κίμωνα, θὰ μπορούσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς τυραννοκτόνοι. Ἔτσι πίσω ἀπὸ τὸν τύπο τοῦ συντάγματος τῶν τυραννοκτόνων, οἱ δημιουργοὶ τοῦ συνόλου ἔδωσαν τοὺς ἡγέτες τῆς δημοκρατικῆς παράταξης. Ἔτσι, στοὺς ἀνδριάντες τοῦ Ριάτσε ὡς τυραννοκτόνους ἔχουμε τὸν Ἐφιάλτη,

49. Γιὰ τὸν Φειδία γενικά, E. Buschor, *Phidias als Mensch*, 1948. E. Langloz, *Phidiasproblem*, 1947. Γ. Δεσπίνης, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγοράκριτου*, 1971, Παγκόσμιο Βιογραφικὸ Λεξικὸ 1988, σ. 259-262. Γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Φειδία στὸν Παρθενώνα, G. Despinis, *Parthenoneia* 1982.

50. Ἀναφέρονται ἀπὸ διάφορους ἀρχαίους συγγραφεῖς τόσο ὁ δῆθεν ἔρωτας τοῦ Ἰππαρχοῦ γιὰ τὸν Ἀρμόδιο καὶ ἡ ἄρνησή του ὅσο καὶ ἡ δημόσια προσβολὴ πού ἔκανε ὁ Ἰππαρχος στὴν ἀδελφὴ τοῦ Ἀρμόδιου.

μέ τον μεγαλύτερο, και τον Περικλή, με τον νεώτερο. Ένα σύνολο που είναι εργασία όχι μόνο των αθηναϊκών εργαστηρίων, αλλά ειδικά του φειδιακού. Άλλωστε, είναι γνωστή ή φιλία του Περικλή με τον Φειδία, ώστε και από την πλευρά αυτή να υποστηρίζεται μια τέτοια υπόθεση. Ακόμη, το κεφάλι και το πρόσωπο του νεώτερου είναι πολύ κοντά στη γνωστή προτομή από ανδριάντα του Κρησίλα από το 425 περίπου, που σώζεται σε ρωμαϊκό αντίγραφο στο Βρετανικό Μουσείο του Λονδίνου. Επί πλέον και η διαφορά ηλικίας των δύο μορφών που σχετίζονται με τους τυραννοκτόνους είναι ανάλογη και με τη διαφορά ηλικίας των Εφιάλτη και Περικλή. Του Περικλή που ξέρουμε ότι γεννήθηκε γύρω στο 495, αφού το 472 ήταν χορηγός για τους Πέρσες του Αίσχύλου, ενώ του Εφιάλτη δεν ξέρουμε τη χρονολογία γέννησής του, αλλά ξέρουμε ότι ήταν μεγαλύτερος του Περικλή. Επομένως, θα πρέπει να δεχτούμε ότι γεννήθηκε το 510-505, αφού ήταν σε ηλικία να πρωτοστατήσει στην πολιτική σκηνή από το 470 π.Χ. Τέλος, μπορούμε να δεχτούμε ότι με τους ανδριάντες του Ριάτσε έχουμε και τις προσωπογραφίες του Εφιάλτη και του Περικλή, ως τυραννοκτόνους υπερασπιστές της Δημοκρατίας. Άλλωστε, φαίνεται ότι και ο Κρησίλας παρουσίαζε τον Περικλή σαν ὄρθιο πολεμιστή, στον ανδριάντα από τον οποίο σώζεται και το κεφάλι σε έρμαϊκή στήλη της ρωμαϊκῆς περιόδου (τώρα στο Βρετανικό Μουσείο στο Λονδίνο). Και μάλιστα με κράνος, στη μόνιμη εμφάνιση του Περικλή, λόγω της γνωστῆς ασυμμετρίας του κεφαλιού· με κράνος είναι και στον ανδριάντα του Ριάτσε, ενώ δεν φορεῖ κράνος ὁ ἄλλος ανδριάντας, που πρέπει να είναι ὁ Εφιάλτης. Για τὸ ασύμμετρο κεφάλι οἱ κωμικοὶ ὀνόμαζαν τὸν Περικλῆ κρεμμυδοκέφαλο (Πλούταρχος).

Με τὴ νέα αὐτὴ πρόταση-ὑπόθεση ἐρμηνείας τῶν χάλκινων ανδριάντων τοῦ Ριάτσε εἶναι δυνατὸ νὰ δοθοῦν ἀπαντήσεις σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ πιὸ οὐσιαστικὰ προβλήματα που συνδέονται με αὐτούς. Γιατί, ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐρμηνευτεῖ ὅτι δὲν ἀνήκουν σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ γνωστὰ ἀναθήματα τῶν Δελφῶν με ἀρχηγούς τῶν ἀθηναϊκῶν φυλῶν καὶ ἀγωνιστές τοῦ Μαραθῶνα, ὅπως καὶ τῆς Ὀλυμπίας, καὶ ἥρωες τοῦ τρωϊκοῦ ἢ τοῦ θηβαϊκοῦ κύκλου, πράγματα γνωστὰ ἀπὸ τὸν Πausanias. Διαφορετικὰ δὲν ἐξηγεῖται γιατί ἔχουμε μόνο δύο ἀπὸ τοὺς ανδριάντες τῶν μεγάλων αὐτῶν συνόλων, δηλαδὴ γιατί οἱ ἄρπαγες πήραν μόνο δύο ἀπὸ τοὺς ἥρωες τῶν ἀναθημάτων αὐτῶν καὶ ἀκόμη γιατί ἐπέλεξαν αὐτούς ἀκριβῶς. Μὲ συμπέρασμα ὅτι αὐτοὶ πρέπει νὰ ἀνήκουν σὲ ἓνα σύνταγμα με δύο μόνο μορφές, που προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο μνημεῖο, συνδέονται με τὸ ἴδιο καλλιτεχνικὸ ἐργαστήριο, ἀφοῦ ἔχουν τὸ ἴδιο ὕφος, καὶ εἶναι κατασκευασμένοι ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό καὶ τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο. Μάλιστα, ἡ διαφορά ηλικίας μᾶς ὑποχρεώνει νὰ σκεφτοῦμε τοὺς Τυραννοκτόνους, τὴν ὁποία ἔχουμε καὶ στοὺς Τυραννοκτόνους τοῦ Κριτίου καὶ Νησιώτη, καὶ ἀσφαλῶς θὰ εἶχαμε καὶ σὲ ἐκείνους τοῦ Ἀντήνορα που δὲν γνωρίζουμε, ἀλλὰ ἴσως ἀπὸ τοὺς ὁποίους νὰ ἔχουν ἐπηρεασθεῖ

στην οργάνωση αυτοί του Ριάτσε. Το γεγονός ότι οι Τυραννοκτόνοι του Ριάτσε έχουν όχι τόσο ιδεαλιστικά αλλά καθαρά άτομικά φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά μάς προτρέπει να προχωρήσουμε περισσότερο. Το γεγονός δε ότι ο ένας, ο νεώτερος, φορᾶ κράνος ἐνῶ ὁ πιὸ ἡλικιωμένος ὄχι, μάς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ κάνουμε τὴν παρατήρηση ὅτι οἱ δύο ἔχουν διαφορετικὸ τύπο κεφαλιῶν, ὁ νεώτερος μακρουλὸ καὶ ὁ ἡλικιωμένος στρογγυλὸ. Καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι φοροῦσε πάντα καὶ παριστάνεται μὲ κράνος ὁ Περικλῆς, τὸν ὁποῖο ὁ Πλούταρχος μάς πληροφορεῖ ὅτι εἶχε «προμήκη δὲ τῇ κεφαλῇ καὶ ἀσύμμετρον, ὅθεν οἱ μὲν εἰκόνες αὐτοῦ ἅπασαι κράνεσι περιέχονται» καὶ οἱ «Ἀττικοὶ ποιηταὶ σκινοκέφαλον αὐτὸν ἐκάλουν» (Πλούταρχου, Περικλῆς, 3.3-5), δηλαδὴ κρεμυδοκέφαλο. Ἀκόμη, τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀνδριάντες εἶναι ἔργα τῆς περιόδου 460-450, ὅταν ἔχουν ἐνταθεῖ οἱ συγκρούσεις ἀριστοκρατικῶν καὶ δημοκρατικῶν, μὲ χαρακτηριστικὰ σημεῖα τὴν ἐξορία τοῦ Κίμωνα τὸ 461 καὶ τὴν δολοφονία τοῦ Ἐφιάλτη, πρωτεργατῶν τῶν δημοκρατικῶν μεταρρυθμίσεων, πού καταλήγουν στὸν περιορισμὸ τῶν ἐξουσιῶν τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι, κοντὰ στὸν νεώτερο Περικλῆ μὲ τὸ κράνος, ἔχουμε τὸν Ἐφιάλτη, πού ἦταν μεγαλύτερος στὴν ἡλικία ἀπὸ τὸν Περικλῆ. Οἱ δύο, ὅπως εἰπώθηκε καὶ παραπάνω, εἰκονίζονται ὡς προασπιστὲς τῆς δημοκρατίας, δηλαδὴ ὡς τυραννοκτόνοι. Τὸ ὅτι ἡ ἐργασία εἶναι τοῦ φειδιακοῦ ἐργαστηρίου ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸν ἰδιαίτερο δεσμὸ τοῦ Φειδία μὲ τὸν Περικλῆ. Ἀκόμη, μπορεῖ νὰ προστεθεῖ ὅτι ἀπὸ τὸν Περικλῆ τοῦ Φειδία ἔχει ἀσφαλῶς ἐπηρεαστεῖ καὶ ὁ ἀνδριάντας τοῦ Περικλῆ τοῦ Κρησίλα, πού ἴσως νὰ ἦταν αὐτὸς πού εἶδε στὴν Ἀκρόπολι τῶν Ἀθηνῶν ὁ Πausanias, κοντὰ στοῦ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Λημνίας, ἔργο καὶ αὐτὸ τοῦ Φειδία. Ἀνδριάντας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔχουμε προτομὲς τοῦ Περικλῆ σὲ ἐρμαϊκὲς στήλες, μὲ τὸ ὄνομά του, στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο καὶ τὸ Βατικανό. Τὸ ἔργο τοῦ Κρησίλα πού τοποθετεῖται τὰ χρόνια 430-425 (ἴσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Περικλῆ) τὸν παρίστανε πολεμιστῆ, μὲ ὅπλα καὶ κράνος, ὅπως ὁ ἀνδριάντας τοῦ Ριάτσε (Πρὸβλ. John Boardman, *Griechische Plastik-die Klassische zeit I*, 4η ἔκδοση, 1996, σελ. 262). Μάλιστα, ἴσως μιὰ ἀκόμη ἐνδειξη κοντὰ σὲ ἄλλες εἶναι καὶ ὁ βόστρυχος τῶν μαλλιῶν πού περνοῦν ἐπάνω στοῦ κράνος, στίς προτομὲς τοῦ Περικλῆ πού ἔχουν σὰν βάση τὸ ἄγαλμα τοῦ Κρησίλα, πού ἔχουμε καὶ στὸν Περικλῆ τοῦ Ριάτσε, ἓνα ὄχι συνηθισμένο μοτίβο. Τὸ ὅτι ὁ Κρησίλας θὰ πρέπει νὰ βασίστηκε σὲ ἓνα παλαιότερο ἀνδριάντα τοῦ Περικλῆ, καὶ αὐτὸς εἶναι τοῦ Ριάτσε, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴν ἡλικία πού ἀποδίδει στὸν Περικλῆ, ὅσο καὶ ἂν οἱ προτομὲς εἶναι ἰδεαλιστικὲς. Γιατί, δὲν τὸν παριστάνει στὰ 60 τοῦ περίπου χρόνια πού ἦταν ὁ Περικλῆς τὴν περίοδο 430-429, πού πέθανε, ἀλλὰ πολὺ νεώτερο. Τέλος, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μὲ τοὺς ἀνδριάντες τοῦ Ριάτσε ἔχουμε γιὰ πρώτη φορὰ δύο προσωπογραφίες μεγάλων φυσιογνωμιῶν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας καὶ μάλιστα τῆς πιὸ μεγάλης ἐποχῆς, ὄχι ἀπὸ ρωμαϊκὰ ἀντίγραφα ἀλλὰ ἀπὸ γνήσια πρωτότυπα.

Πρωτότυπα πού ἐπιπλέον εἶναι ἔργα ἀν ὄχι τοῦ ἴδιου τοῦ Φειδία, ὅμως τοῦ ἐργαστηρίου καὶ τῶν μαθητῶν του, δηλαδὴ μίας ἀκόμη ἀπὸ τὶς πραγματικὰ μεγάλες φυσιογνωμίες τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα.

SUMMARY

Riace statues: Gods, Heroes, Athlets? (A fresh approach).

Amongst the important Classical Greek bronzes, two statues found in 1972 off the coast of Riace in Calabria, Italy, have a very special significance. The over-life-size male nudes are originals from the mid-5th century BC. Following conservation work in Florence, where they were exhibited for the first time in 1980 and then in Rome in 1981, they have found their permanent place in the Museo Nazionale of Reggio di Calabria. It has been suggested that these spectacular examples of Greek bronze statuary once formed part of a larger group of honorific statues known from the literary sources of Pausanias and Pliny; thus Onatas of Aegina's group at Olympia (c. 470-460 BC), the Phidian group dedicated by the Athenians at Delphi (450 BC) and a group of heroes from the Theban saga at Argos have, among others, been proposed. From a different starting-point and based on the assumption that the two statues did not belong to any such large group of commemorative statues but were an independent monument, it is possible to see them as historical personalities and link them to the Tyrannicides, a well known type of images first made by Antenor. The age difference, the difference of the heads, one with helmet, the other without, allow us to assume that the statues represent the great Athenian statesmen of the mid-5th century BC, Ephialtes as the older man and Pericles as the younger one. They are depicted as Tyrant-Slayers since they are the defenders of Athenian democracy. We can also attribute them to the Phidian workshop taking into consideration the close ties between Pericles and Phidias. It should be noted too that the Riace bronze representing Pericles was most probably the model for the statue of Pericles by Cresilas, of which the idealized head survives in several Roman copies.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 16^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥ'ΑΑ)

ΔΙΚΑΙΟ. – Φιλάνθρωπες επιδράσεις στο κληρονομικό δίκαιο τῶν βυζαντινῶν, ὑπὸ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους κ. Μενελάου Τουρτόγλου*.

Ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν κανόνων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου πού κατὰ καιροὺς ἴσχυσαν, δὲν ἀφήνει καμμιά ἀμφιβολία ὅτι τὸ δίκαιο αὐτὸ δὲν διακρίνεται καθόλου γιὰ τὴν ἀκαμψία ἢ καὶ τὴν στασιμότητα τῶν διατάξεών του. Ἀντιθέτως εἶναι ἐμφανέστατες οἱ ἐπενεχθεῖσες ἀξιοσημεῖωτες διαφοροποιήσεις καὶ προσαρμογές σὲ πλεῖστα σημεῖα τοῦ δικαίου αὐτοῦ μὲ ἀφορμὴ τὰ νέα δεδομένα πού δημιουργοῦσαν οἱ ἐκάστοτε κοινωνικὲς καὶ οικονομικὲς μεταβολές κατὰ τὴν πορεία τοῦ χρόνου.

Ἐπίσης ὁ βυζαντινὸς νομοθέτης δὲν φαίνεται ὅτι παραμένει ἀπαθὴς καὶ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τὶς νέες ἰδέες πού διεμορφώθησαν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Τοῦτο γίνεται σαφῶς ἀντιληπτὸ στοὺς διαφόρους κλάδους τοῦ δικαίου τῶν βυζαντινῶν. Ἐξάιρεση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ δὲν ἀπετέλεσε θεβαίως τὸ κληρονομικὸ δίκαιο. Ἀντιθέτως καὶ ἐπὶ τοῦ δικαίου αὐτοῦ δὲν λείπουν οἱ φιλάνθρωπες ἐπιδράσεις. Μαρτυροῦνται σὲ ὀρισμένες νομοθετικὲς ρυθμίσεις, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται ἰδίως στὴν ἐξ ἀδιάθετου κληρονομικὴ διαδοχὴ¹. Ἀπὸ τὶς τελευταῖες ἀξίζει νὰ μνημονεῦθωὺν στὰ ἐπόμενα ἐνδεικτικῶς οἱ ἀκόλουθες τρεῖς περιπτώσεις.

* MÉNÉLAS TOURTOGLOU, *Influences de la philanthropie sur le droit de succession des byzantins*.

1. Κατὰ διάταξη τῶν Βασιλικῶν (45.1.1) εἰλημμένη ἀπὸ τοὺς Πανδέκτες (38.6.1) «τότε ἢ ἐξ ἀδιάθετου ἀρμόζει, ὅτε μὴ ἔστιν ἢ ἐκ διαθήκης ἢ κατὰ τῆς διαθήκης ἐναντίωσις...». Ὁμοίως «ἀδιάθετός ἐστιν οὐ μόνον ὁ μὴ διαθέμενος, ἀλλὰ καὶ ὁ μὴ κληρονομούμενος ἐκ διαθήκης» (Βασ. 2.2.61=Dig.50.16.64) «Κυρίως ἀδιάθετοι λέγονται οἱ δυνάμενοι διαθέσθαι καὶ μὴ διαθέμενοι, ἢ ἀκύρως διαθέμενοι, καὶ ὅτε ραγεῖσα ἢ ἄκυρος γίνεται ἢ διαθήκη». (Βασ. 45.1.14).

Ι. Τὸ κληρονομικὸ δικαίωμα τῆς ἀπόρου χήρας². Τὸ δίκαιο τῆς ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικῆς διαδοχῆς ποὺ διεμορφώθη ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ μὲ τις Νεαρῆς 118 καὶ 127 μετερρύθμισε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ριζικὰ τὸ ἰσχυῖσαν προγενέστερο. Εἰδικότερα ὅσον ἀφορᾷ στὸν ἐπιζῶντα σύζυγο, σιωπούσης τῆς Νεαρᾶς 118, ἐκαλεῖτο καὶ αὐτὸς κατὰ τὸ πραιτωρικὸ δίκαιο στὴν τελευταία τάξη τῆς ἐξ ἀδιαθέτου διαδοχῆς καὶ μόνον στὴν περίπτωση ἀνυπαρξίας συγγενῶν³.

Ὁ παραμερισμὸς ὅμως τοῦ ἐπιβίου συζύγου ἀπὸ τὴν κληρονομία, ἀκόμη καὶ στὴν περίπτωση ὑπάρξεως ἔστω καὶ ἀπωτέρου συγγενοῦς, δὲν ἀνταπεκρίνετο καθόλου, ὅπως φαίνεται, πρὸς τὴ λαϊκὴν περὶ δικαίου συνείδηση. Ἀντιθέτως ἐθεωρεῖτο ἀδικία, τὴν ὅποια μάλιστα ἐπέτεινε ἢ τυχὸν ἀπορία τοῦ ἐπιζῶντος συζύγου. Ἐξ ἄλλου ἤδη ὁ λαμπρὸς νομικὸς Μοδεστίνος, ἔχοντας προφανῶς ὑπόψη ὅχι μόνον τὰ διδάγματα τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας⁴ ἀλλὰ καὶ τὶς ἀρχές τῆς νέας τότε θρησκείας, τοῦ χριστιανισμοῦ, εἶχε διατυπώσει τὸν περίφημο ὀρισμὸ τοῦ γάμου, ποὺ εἶχε μάλιστα περιληφθῆ καὶ στὴν ἴδια τὴ νομοθεσία τοῦ Ἰουστινιανοῦ⁵, κατὰ τὸν ὁποῖο «γάμος ἐστὶν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνάρθεια καὶ συγχλήρωσις τοῦ βίου παντὸς, θείου τε καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου κοινωνία»⁶.

Ἡ συγχλήρωση ὅμως τοῦ βίου ὡς σκοπὸς τοῦ γάμου ἐπέβαλλε τὴν μὴ ἐγκατάλειψη ἐν ἀπορίᾳ τοῦ ἐπιζῶντος συζύγου, ἀλλὰ τὴν παροχὴ σ' αὐτὸν τῶν ἀναγκαί-

2. Βλ. Σ.Ι. Ζωγράφου, Ἡ νόμιμος μοῖρα τῆς ἀπόρου χήρας, Ἀθήναι 1917. — Κ. Ρόκα, Τὸ κληρονομικὸν δικαίωμα τῆς ἀπόρου χήρας, ἐν Ἀθήναις 1932. — Κ. Τριανταφυλλοπούλου, Τὰ κληρονομικὰ δικαιώματα τῆς ἀπόρου χήρας, Ἐφημ. Ἑλλην. Γαλλ. Νομολογίας, τ. 43, ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 241 ἐπ. — Γ. Μαριδάκη, Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεαρῆς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορίων, Ἀθήναι 1922, σ. 300 ἐπ. — Γ. Μπαλῆ, Ἐγχειρίδιον Κληρονομικοῦ Δικαίου, ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 373 ἐπ. — Β. Οἰκονομίδου, Ἡ ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομία, «Θέμις» (Λ. Σγούτα), τ. 1, ἐν Ἀθήναις 1846, σ. 327 ἐπ.

3. Dig. 38.15.1. — Ἰω. Πολυγένη, Τὸ ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικὸν δικαίωμα τοῦ ἐπιβίου συζύγου, Ἀθήναι 1934, σ. 21-22. — Κ.Ε. Zachariä v. Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen rechts, vermehrter Neudruck der dritten Auflage, Aalen in Württemberg 1955, σ. 135. — Ν. Μάτση, Ἐπὶ τοῦ ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικοῦ δικαιώματος τῶν συζύγων, ἀνάτ. ἐκ τῆς Ἐφημ. Ἑλλην. καὶ Ἀλλοδαπῆς Νομολογίας, Ἀθήναι 1956, σ. 52.

4. «...οὕτω προφικνόμεται ὑπὸ τοῦ θείου ἐκατέρου ἢ φύσις τοῦ τε ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικὸς, πρὸς τὴν κοινωνίαν» (Ἀριστοτ. Οἰκονομ. 1.4, στ. 26-27). — «...γυναικῆς λαβόντες καὶ κοινωνίαν ποιησάμενοι παντὸς τοῦ βίου» (Ἰσοκρ. Νικοκλ. § 40).

5. «Nuptiae sunt conjunctio maris et foeminae et consortium omnis vitae, divini et humani juris communicatio» (Dig. 23.2.1).

6. Βασ. 28.4.1.

ων για την αξιοπρεπή διαβίωσή του μέσω των εκ της κληρονομιάς του αποβιώσαντος εφόρου συμβίου του.

Δέκτης των αντιλήψεων αυτών, ως φαίνεται, ο Ίουστινιανός και κινηθείς, όπως αναγράφει στην 53 (κεφ. 6) Νεαρά του, από λόγους «φιλανθρωπίας» απέβλεψε στην άρση της κοινωνικής αυτής αδικίας, πολύ περισσότερο μάλιστα που υφίστατο προηγούμενη νομοθετική ρύθμιση για τον άνευ ελόγου αιτίας αποπεμπόμενο με διαζύγιο σύζυγο⁷.

Έτσι εννοθέτησε ότι λυθέντος του γάμου, με θάνατο ενός των συζύγων και μη υπάρχουσας προικός και προγάμου δωρεάς, ο επιζών άπορος σύζυγος έδικαιούτο στο τέταρτο της περιουσίας του αποβιώσαντος εφόρου συζύγου με όποιουσδήποτε συγγενείς και αν συνέτρεχε. Άργότερα ο ίδιος αυτοκράτορας με τη Νεαρά 117 (κεφ. 5) προέβη σε τροποποιήσεις των αρχικώς νομοθετηθέντων. Περίωρισε το δικαίωμα μόνον υπέρ της άπορου χήρας⁸ και έρρύθμισε διαφορετικά το μερίδιό της⁹. Κατά τους όρισμούς της Νεαράς, έφ' όσον συνέτρεχε ή χήρα με όχι περισσότερα των τριών τέκνων του αποβιώσαντος, είτε εκ του μετ' αυτής γάμου είτε έξ άλλου, έλάμβανε το τέταρτον. Έάν συνέτρεχε με περισσότερα από τρία τέκνα, έλάμβανε κεφαλική μερίδα. Τέλος το έκαστοτε περιερχόμενο μερίδιο ή χήρα το έλάμβανε κατ' επικαρπίαν συντρέχουσα με τα ίδια τέκνα της και κατά κυριότητα, έάν συνέτρεχε με τέκνα του άνδρός έξ άλλου γάμου.

Στις άνωτέρω διατάξεις της Νεαράς 117 του Ίουστινιανού επανήλθε μεταγενέστερα ο Λέων Σ' ο Σοφός και επέφερε την ακόλουθη τροποποίηση. "Ωρισε ότι ή άπορος χήρα το αναλογούν σ' αυτή μερίδιο λαμβάνει πάντοτε κατά κυριότητα, έστω και αν συντρέχη με τα ίδια της τα τέκνα, εκτός αν προβή στη σύναψη δευτέρου γάμου, όποτε παρακρατεί μόνον την επικαρπίαν¹⁰.

7. Cod. 5.17.11 § 1. – Νεαρά Ίουστ. 22 (κεφ. 18). Πρβλ. και Γ. Μαριδάκη, 'Η πραγματική μέχρι του θανάτου του άνδρος συμβίωσης ως προϋπόθεση του της άπορου και άπρoίκου χήρας δικαίωματος, Έφημ. Έλλην. Γαλλ. Νομολογίας, τ. 34, εν Άθήναις 1914, σ. 418 έπ.

8. «...τόν άνδρα γάρ επί των τοιούτων θεμάτων το τέταρτον μέρος κατά τον πρότερον ήμων νόμον εκ της ουσίας λαμβάνειν της γυναικός πασι τρόποις κωλύομεν» (Νεαρά Ίουστ. 117, 5).

9. Σημειωτέον ότι το κληρονομικό δικαίωμα της άπορου χήρας χωρούσε όχι μόνον κατά την έξ διαθήκευ αλλά και κατά την εκ διαθήκης διαδοχή. Αυτό προκύπτει από τη Νεαρά 53 (κεφ. 6) του Ίουστινιανού: «...εί μέντοι πρεσβεΐον τι καταλίπει ο άνήρ έλαττον της τετάρτης μοΐρας, άναπληρουσθαι τουτο...» Βλ. όμοίως και Άρμενόπουλον 5.8.81.

10. Νεαρά 106 του Λέοντος του Σοφού (P. Noailles - A. Dain, Les Nouvelles de Léon VI le Sage, Paris 1944, σ. 347 έπ. Στην παροχή δικαιωμάτων στην επιζώσα άπορο χήρα δέν ύστέρησε και ή

Τέλος, αξίζει ακόμη να σημειωθεί ότι το κληρονομικό δικαίωμα πού παρεχώρησε ο βυζαντινός νομοθέτης εκ λόγων «φιλανθρωπίας» αρχικά προς τὸν ἐπιζῶντα σύζυγο, ἀνεξαρτήτως φύλου, καὶ ἀργότερα μόνον πρὸς τὴν ἐν «ἐσχάτῃ συζῴσας ἀπορία»¹¹ χήρες, δὲν φαίνεται ὅτι εἶχε καθολικὴ ἐφαρμογή. Κι' αὐτὸ γιατί τόσο ἡ χαρακτηρισθεῖσα ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ ὡς φιλόφρονη διάταξη ὅσον καὶ γενικότερα οἱ ἀναφερόμενες στὸ κληρονομικὸ δικαίωμα τοῦ ἐπιβίου συζύγου διατάξεις δὲν εἶχαν ἐφαρμογὴ στοὺς ἀνήκοντες στὴν κοινωνικὴ τάξη τῶν παροίκων. Στους τελευταίους, ὅπως φαίνεται, εἶχε καθιερωθῆ στὴν πράξιν διάφορο καθεστῶς δικαίου.

Συγκεκριμένα ὁ ἐπιζῶν πάροικος ἐμφανίζεται στὶς πηγὲς ἀποκλειόμενος παντὸς δικαίωματος ἀπὸ τὴν περιουσία τοῦ ἀδιαθέτως ἀποθανόντος συμβίου του. Ἡ κληρονομικὴ περιουσία τοῦ ἄνευ τέκνων ἀποβιώσαντος κατελαμβάνετο ἐξ ὀλοκλήρου εἴτε ἀπὸ τὸ δημόσιο εἴτε ἀπὸ τὸ χωροδеспότη τοῦ παροίκου. Τὸ γεγονός ὅμως αὐτὸ ἀποτελοῦσε ὄχι μόνον μεγίστη ἀδικία ἀλλὰ καὶ παρανομία μεγάλου μεγέθους. Στὴ διόρθωση αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς καταστάσεως, πού εὕρισκετο ἄλλωστε σὲ πλήρη ἀντίθεση πρὸς τὴν κοινὴ περὶ δικαίου ἀντίληψιν, ὅπως καὶ ἄλλων κακῶς κειμένων στὴ βυζαντινὴ νομοθεσία, ἐκινήθη ἡ ἐκκλησία.

Ἔτσι τὸ 1304 ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἀθανάσιος, μὲ τὴν περὶ αὐτὸν σύνοδό του, ὑπέβαλε στὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο «νεαράν-ἀναφοράν» πού περιελάμβανε προτάσεις γιὰ ἀναγκαῖες μεταρρυθμίσεις, οἱ ὁποῖες ἔπρεπε νὰ πραγματοποιηθοῦν σὲ διάφορες διατάξεις τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου¹². Μεταξὺ τῶν εἰσηγήσεων αὐτῶν, γιὰ τὴν ὁποῖα ἐκρίνετο ἐπιβεβλημένη ἡ νομοθετικὴ παρέμ-

¹¹ Ἐκλογή τῶν Ἰσαύρων, 2.4.2, 2.5.2 (L. Burgmann, *Ecloga. Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*, 10, Frankfurt am Main 1983, σ. 172, 174). Οἱ ρυθμίσεις τῆς ὅμως γενικότερα διέφεραν ἀπὸ τὸ δίκαιο τῶν Ἰουστινιανείων Νεαρῶν. Ἡ μεταγενέστερη δὲ κατάργησις τῶν διατάξεων τῆς Ἐκλογῆς καὶ ἡ ἐπαναφορὰ ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες τοῦ δικαίου τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲν ἀπεμάκρυνε ἀπὸ τὰ νομοθετήματα τῶν τελευταίων, τὴν ἐπιδράσει τοῦ δικαίου τὸ ὁποῖον σφοδρῶς ἀπεδοκίμασαν. Ἀντιθέτως οἱ σχετικὲς διατάξεις τῶν νομοθετημάτων τοὺς ἀκολουθοῦν σὲ πολλὰ σημεῖα τὴν Ἰσαυρικὴν νομοθεσίαν (βλ. Γ. Μαριδάκη, *Τὸ ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς νεαραῖς τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων*, ἔνθ' ἄν., σ. 305 ἐπ.).

¹² 11. Νεαρά Ἰουστ. 53 (κεφ. 6) καὶ 117 (κεφ. 5). Σημειωτέον ὅτι ἐφαρμογὴ διατάξεων τῆς βυζαντινῆς νομοθεσίας ἀναφερομένων στὸ δικαίωμα τῆς ἀπόρου χήρας ἀπαντᾷ καὶ στὴν Πείρα (25.71. Ζέπων J.G-R, τ. 4, σ. 111-112).

¹² 12. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου βλ. ἐκτενῶς Μεν. Τουρτόγλου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς «Νεαράς 26» τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τ. 70, ἐν Ἀθῆναις 1995, σ. 65 ἐπ. καὶ «Μελετήματα Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου», τόμος τρίτος, Ἀθήνα 2000, σ. 9 ἐπ.

βαση, καὶ ὑπὸ τὴν σαφῆ ἐπίδραση φιλανθρώπων ἀντιλήψεων περιλαμβάνετο καὶ τὸ θέμα τῆς παροχῆς κληρονομικοῦ δικαιοῦματος, ἀνεξαρτήτως δὲ φύλου, στὸν ἐπιζῶντα πάροικο σύζυγο^{12α}. Ἡ σχετικὴ περικοπὴ τῆς «ζητήσεως» τοῦ πατριάρχου εἶναι ἐξόχως διαφωτιστικὴ γιὰ τὰ συμβαίνοντα καὶ χαρακτηρίζει μάλιστα τὴν κατάληψη τῶν κληρονομιῶν περιουσιῶν τῶν ἀποθιόντων παροίκων εἴτε ἀπὸ τὸ δημόσιο εἴτε ἀπὸ τοὺς χωροδеспότες τοὺς ὡς ἀληθινὴ «ἀρπαγὴ». Εἰδικότερα ἀναφέρονται σ' αὐτὴ ὅτι: «Τοὺς μὴ ἐπὶ παιδὶ τελευτήσαι φθάσαντας ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας μὴ ἀρπαγὴν παντελῆ τὸ μέρος ὑπέχειν τῶν ὑπαρχόντων τὸ εὕρισκόμενον ζῆν συμφορὰν

12α. Τὸ κεφάλαιον αὐτὸ (α) τῆς «ζητήσεως» τοῦ πατριάρχου Ἰθανασίου νομίζω ὅτι ἀναφέρεται ἀποκλειστικὰ στοὺς παροίκους καὶ ὄχι γενικότερα στοὺς βυζαντινοὺς πολίτες (Πρὸβλ. A. Laiou, *Le débat sur les droits du fisc et les droits régaliens au début du 14e siècle*, *Revue des Études Byzantines*, 58, Paris 2000, σ. 117-118). Τοῦτο φρονῶ ὅτι καταδεικνύεται καὶ ἀπὸ τὴν πρόταση τοῦ πατριάρχου περὶ μερισμοῦ τῆς κληρονομίας σὲ τρία μέρη ἐκ τῶν ὁποίων τὸ ἓνα λαμβάνει ἡ «δεσποτεία», πρᾶγμα ποὺ προϋποθέτει ὅτι ὁ ἀποθανὼν ἔπρεπε νὰ ἦταν πάροικος.

Τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῶν ἀποθιόντων ἄνευ τέκνων παροίκων κατελαμβάνοντο, ὅπως φαίνεται, ἀπὸ τὸ δημόσιο. Στὴν περίπτωσι ὅμως ποὺ εἶχε παραχωρηθῆ ἀπαλλαγὴ ἐκ τοῦ ἀβιωτικίου στὶς ἔχουσες αὐτοὺς «εἰς παροικίαν» ἐκκλησίες ἢ μονές, οἱ τελευταῖες εἶχαν ὑποκαταστήσει τὸ δημόσιο στὰ ἐπὶ τοῦ ἀβιωτικίου δικαιοῦματά του. Ἀκολουθοῦσες δὲ τὰ ἐφαρμοζόμενα ἀπὸ τὰ ὄργανα τοῦ δημοσίου προέβαιναν καὶ αὐτὲς στὴν παντελῆ κατάληψη τῆς κληρονομικῆς περιουσίας τῶν παροίκων. Ἔτσι ἡ κληρονομία κατελαμβάνετο εἴτε «παρὰ τῶν τὰ δημόσια διενεργούντων» εἴτε «παρὰ τῶν εἰς παροικίαν αὐτοὺς ἔχουσῶν ἐκκλησιῶν ἢ μονῶν». Τὴν «ἀπάνθρωπον» ἀκριβῶς αὐτὴ «ἀρπαγὴ» τῆς κληρονομίας τῶν παροίκων ἐπιχειρεῖ νὰ ἀνακόψῃ ὁ πατριάρχης Ἰθανάσιος μὲ τὸ πρῶτο κεφάλαιον τῆς «νεαρᾶς-ἀναφορᾶς» του. Πρέπει ὅμως νὰ ἐπιστημανθῆ ὅτι ἡ προτεινομένη ἀπὸ αὐτὸν διάταξις τοῦ τριμεροῦς μερισμοῦ τῆς κληρονομίας, εὐνοεῖ καταφανῶς, εἰς θάρος τοῦ δημοσίου, τίς ἔχουσες τὴν «δεσποτεία» ἐκκλησίες ἢ μονές. Κι' αὐτὸ γιατί, τὸ μὲν δημόσιο ἀποξενοῦται ἀπὸ παντὸς κληρονομικοῦ του δικαιοῦματος ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ «δεσποτεία», δηλαδὴ ἐν προκειμένῳ οἱ ἐκκλησίες καὶ οἱ μονές, ἔχουν σὲ κάθε περίπτωσι, ἀνεξαρτήτως ἂν εἶχαν τύχει ἀπαλλαγῆς ἢ μὴ ἀπὸ τὸ ἀβιωτικίον, κληρονομικὸ δικαίωμα ἀνερχόμενο στὸ τρίτον τῆς κληρονομίας τοῦ ἀποθανόντος παροίκου. Τὸ δημόσιο διατηρεῖ κληρονομικὸ δικαίωμα μόνον στὴν περίπτωσι θανάτου τοῦ ἐπιζήσαντος συζύγου, ἐν ἀνυπαρξίᾳ δὲ συγγενῶν αὐτοῦ. Συγκεκριμένα στὸ ἥμισυ τῆς κληρονομίας, τοῦ ἐτέρου ἡμίσεος διατιθεμένου σὲ μνημόσυνα (Ζέπων J.G-R, τ. 1, σ. 534. — Ἀρμενόπουλος 5.8.95).

Σημειωτέον μάλιστα ὅτι στὴ δημοσιευθεῖσα ἀπὸ τὸν G. E. Heimbach (C. Armenopuli, *Manuale Legum sive Hexabiblos, Praefatio*, Leipzig 1851, σ. XXII ἐπ. — Γ. Πάλλη - Μ. Ποτλῆ, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων*, τ. 5, Ἀθήνησι 1855, σ. 121 ἐπ.) βραχύτερη μορφή τῆς «νεαρᾶς-ἀναφορᾶς» (πρὸβλ. V. Laurent, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, I, N. 1607, Paris 1971, σ. 389 ἐπ.) ἀντὶ τοῦ δημοσίου προτείνεται ὅπως τὸ ἀνωτέρω ἥμισυ τῆς κληρονομίας περιέρχεται καὶ αὐτὸ στὴ «δεσποτεία».

ἀπάνθρωπον καὶ διπλῆν καὶ πάντη ἀβίωτον...»¹³. Γι' αὐτὸ καὶ προτείνεται ὁ μερισμὸς τῆς κληρονομικῆς περιουσίας τοῦ ἀποβιώσαντος χωρὶς τέκνα παροίκου σὲ τρία μέρη. Ἐκ τῶν αὐτῶν τὸ ἓνα λαμβάνει ἡ δεσποτεία, τὸ ἄλλο διατίθεται σὲ μνημόσυνα καὶ τὸ τελευταῖο λαμβάνει ὁ ἐπιζῶν πάροικος σύζυγος.

Ἡ αἴτηση ὅμως αὐτῆ τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου, παρὰ τὰ ὅσα ὑπεστηρίχθησαν, δὲν φαίνεται ὅτι ἔτυχε τῆς αυτοκρατορικῆς «κυρώσεως» οὔτε καὶ ἐφαρμόσθηκε μεταγενέστερα ὡς νόμος τοῦ κράτους¹⁴. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἢ μὴ εὐδόγησε τοῦ ἐξόχως σημαντικοῦ αὐτοῦ διαβήματος τῆς ἐκκλησίας ἀφῆκε μεταξὺ ἄλλων ἐκκρεμῆς καὶ τὸ κεφάλαιον ἐκεῖνο τῆς πατριαρχικῆς «ζητήσεως», ποῦ προέβλεπε τὴν φιλόνηρη ἀντιμετώπιση καὶ τῶν ἐπιζώντων παροίκων συζύγων. Τοῦτο δὲ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν διατήρηση τῶν ἀπαρადέκτως δυσμενῶν μόνον γιὰ τοὺς τελευταίους ἀπὸ πλευρᾶς κληρονομικοῦ δικαίου ρυθμίσεων. Ἡ πρωτοβουλία ὅμως τῆς ἐκκλησίας, ἔστω καὶ ἂν δὲν ἐτελεσφόρησε, δὲν παύει ἐν τούτοις νὰ ἀποτελεῖ μαρτύριον τοῦ ὑφισταμένου τότε ἰσχυροῦ ρεύματος φιλονηρῶπων ἀντιλήψεων οἱ ὁποῖες ἔτειναν στὴν περιστολὴ τῆς ἀδικίας καὶ ἐπομένως στὴν τροποποίηση τοῦ μονομερῶς ἐπὶ τῶν παροίκων ἐφαρμοζομένου δικαίου.

II. — Δεύτερη περίπτωση, στὴν ὁποία ἀπαντοῦν φιλόνηρες ρυθμίσεις ἀναφερόμενες στὸ κληρονομικὸ δίκαιο τῶν βυζαντινῶν, ἐπισημαίνεται στὴν ἀκόλουθη διάταξη: Κατ' αὐτὴν «ὁ μισθώσας ἑαυτὸν ἐπὶ τῶν θηριομαχῆσαι» ὅπως «καὶ ὁ κεφαλικῆ περιπεσῶν καταδίκη¹⁵ καὶ μὴ ἀποκαταστάς», ἦσαν ἀνίκαντοι κατὰ τὶς πηγές, συγκεκριμένα δὲ κατὰ τὸ Ὁρφιτιάνειο δόγμα, νὰ κληρονομοῦν ἐξ ἀδιαθέτου.

Ἀργότερα ὅμως ὁ βυζαντινὸς νομοθέτης ὑπὸ τὴν πνοήν, ὅπως φαίνεται, φιλονηρῶπων ἀντιλήψεων ἐπέφερε οὐσιώδη τροποποίηση στὴ ρητὴ αὐτῆ ἀπαγορευτικὴ διάταξη. Ἔτσι κατὰ «φιλάγαθον» διάταξη τῶν Βασιλικῶν¹⁶, εἰλημμένη ἀπὸ τοὺς

13. Ζέπων J.G-R, τ. 1, σ. 534. Πρβλ. καὶ Ἀρμενόπουλον (ἔκδ. Heimbach), Praefatio, XXXIII, α'.

14. Βλ. Μεν. Τουρτόγλου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς «Νεαρᾶς 26» τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου, ἔνθ' ἂν., σ. 69 ἐπ.

15. Περὶ τῶν χαρακτηριζομένων ἀπὸ τῆ βυζαντινῆ ποινικῆ νομοθεσίας κεφαλικῶν ἐγκλημάτων καὶ ποινῶν βλ. Dig. 48.19.2, 11§3, 28. — Βασ. 2.2.227§1· 60.33.2 (σχόλιον) - 60.51.2, 11. — Synopsis Basilicorum Π. XVIII, 2§2, 6 καὶ P.1.77. Ζέπων J.G-R, τ. 5, σ. 469 καὶ 501. — Prochiron Auctum XXXIX, 118. Ζέπων J.G-R, τ. 7, σ. 291. Ἀπταλειάτης ρδδ'. Ζέπων J.G-R, τ. 7, σ. 482. — Synopsis Minor, Κ', νη'. Ζέπων J.G-R, τ. 6, σ. 434. — Ἀρμενόπουλος Append. III, 22.

16. 45.1.27.

Πανδέκτες¹⁷, ἐδόθη παρὰ ταῦτα στοὺς ἀνωτέρω τὸ δικαίωμα νὰ κληρονομοῦν τὴ μητέρα τους. Ὁ σχολιαστής δὲ τῆς χαρακτηριζομένης ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ Βασιλικά ὡς φιλαγάθου αὐτῆς διατάξεως σημειώνει ὅτι «κατὰ φιλάνθρωπον ἐρμηνείαν ἤρρεσε καλεῖσθαι αὐτοὺς πρὸς τὴν κληρονομίαν».

III. Οἱ πένητες. Τὸ βυζαντινὸ δίκαιο δὲν στερεῖται φιλανθρώπων ρυθμίσεων, οἱ ὁποῖες ἀπέβλεπαν στὴν προστασία τῶν ἀδυνάτων καὶ στὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῶν ἐνδεῶν. Ἡ μέριμνα μάλιστα ὑπὲρ τῶν πενήτων ἐπεκτείνεται καὶ σὲ ὀρισμένες διατάξεις τοῦ δικαίου αὐτοῦ, πὺ ἀφοροῦν στὸ κληρονομικὸ δίκαιο. Οἱ τελευταῖες συνδέονται ἰδίως μὲ τὰ «ψυχικά», θεσμοῦ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου ἔλκοντος προφανέστατα τὴν προέλευση ἐκ τῶν ἀναθημάτων τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ συνισταμένου σὲ ἀφιερώσεις τοῦ ἀποθνήσκοντος πρὸς τὸ σκοπὸ τῆς ψυχικῆς του σωτηρίας¹⁸. Οἱ ἀφιερώσεις μάλιστα αὐτὲς μὲ κύριο χαρακτήρα τὴν ἐλεημοσύνη πρὸς ἀνακούφιση τῶν πενήτων ἀπετέλεσαν, ὑπὸ τὴν ἀναμφισβήτητη ἐπίδραση τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας^{18α}, διαδεδομένη συνήθεια στὶς διατάξεις τελευταίας βουλῆσεως^{18β}.

Τὸ Ἰουστινιάνειο δίκαιο ἐπίσης ὄχι μόνον δὲν ἀγνοεῖ ἀλλὰ ἀναγνωρίζει πλήρως τὴν ἀρχαιοτάτη συνήθεια τῆς καταλείψεως ἐκ μέρους τοῦ κληρονομούμενου στοιχεί-

17. 38.17.1§6.

18. Βλ. Γ. Μαριδάκη, ἐνθ' ἄν., σ. 274 ἐπ.

18α. Πρβλ. ἀκόμη τὴν ὑπὸ τοῦ Βαλσαμῶνος παρατιθεμένη σχετικὴ ἐρμηνεία τοῦ Χρυσόστομου στὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον: «...Ἐχε δὲ ἐπὶ μνήμης, ὅτι ὁ ἅγιος Χρυσόστομος ἐν τῇ τοῦ κατὰ Ματθαῖον ἀγίου Εὐαγγελίου ἐρμηνείᾳ αὐτοῦ λέγει· ὡς ἐάν τις ἐρωτήσῃ σε, ποῖόν ἐστι κρεῖττον, προσενηγεῖν ἐκκλησίᾳ δῶρον, ἢ χάρισσασθαι πτωχοῖς; εἰπέ, προτιμήσασθαι τοὺς πτωχοὺς· ὅτι, φησί, τὰ μὲν τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ χρόνος φθείρει, καὶ τύραννοι ἀφαιροῦνται· τὰ δὲ δοθέντα πτωχοῖς οὐδὲ ὁ διάβολος δύναται ἀφελῆσθαι». (Βαλσαμῶν, στὸν καν. Ζ' τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Α' καὶ Β' Συνόδου, Γ. Ράλλη - Μ. Ποτλῆ, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τ. δεύτερος, Ἀθήνησιν 1852, σ. 676). «Ἐπίσκοποι, ὅσα μετὰ τὴν ἐπισκοπὴν κτήσονται, εἰς αἰχμαλώτων ἐλευθερίας καὶ πτωχοτροφίας καινοτομεῖτωσαν...» (Synopsis minor, Ε', ιγ'. Ζέπων J.G-R, τ. 6, σ. 386).

18β. Διάθεση στοιχείων τῆς κληρονομίας στοὺς πτωχοὺς βλ. σὲ Συνοδικὴ Ἀπόφαση ἐκδοθεῖσα τὸ ἔτος 1329 προκαθημένου τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Ἡσαΐου. Ὁμοίως καὶ ὑπὸ τῇ μορφῇ ψυχικοῦ σὲ πατριαρχικὸ «γράμμα» τοῦ ἔτους 1397 (Miklosich-Müller, Acta et Diplomata, I καὶ II, Vindobonae 1860 καὶ 1862, σ. 151 καὶ 347). Τὸ διαδεδομένον τῆς συνηθείας νὰ διατίθενται κατὰ τὴ σύνταξη τῶν διαθηκῶν περιουσιακὰ στοιχεῖα ὑπὲρ τῶν πενήτων μαρτυρεῖ καὶ τὸ ἀναφερόμενο στὸν 16ο τίτλο τῆς Πείρας, τὸν τιτλοφορούμενο «περὶ ἐπιτρόπων», παράδειγμα περιεχομένου διαθήκης, ἄπαιδος, ὅπου προβλέπεται μεταξύ ἄλλων, ἡ κατάλειψη ὀρισμένου ποσοῦ καὶ γιὰ τοὺς πένητες: «...καὶ τόσα μὲν διανεῖμαι τοῖς πένησι». (Πείρα 16,5. Ζέπων J.G-R, τ. 4, σ. 55).

ων τῆς κληρονομίας ὑπὲρ εὐαγῶν σκοπῶν καὶ μνημοσύνων. Σχετικὴ ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι π.χ. ἡ Νεαρά 131 (κεφ. 11) τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡ ἀναφερομένη σὲ καταλείψει «ὑπὲρ ἀναρρύσεως αἰχμαλώτων ἢ ἀποτροφῆς πενήτων». Ἀργότερα ὅμως ὁ βυζαντινὸς νομοθέτης δὲν ἀρκέσθηκε στὴν ἀναγνώριση τῆς ἐγκυρότητας τῶν ψυχωφελῶν ἀφιέρωσεων, ποὺ παρείχοντο προαιρετικῶς μὲ διατάξεις τελευταίας βουλῆσεως. Ἐπροχώρησε περαιτέρω. Ἐπενέβη στὴν ἐξ ἀδιαθέτου κληρονομικὴ διαδοχὴ καὶ ὥρισε, ὑποχρεωτικῶς πλέον ὅτι συγκεκριμένο ποσοστὸ τῆς κληρονομίας τοῦ ἀδιαθέτως ἀποθνήσκοντος περιέρχεται στοὺς πένητες καὶ στὴν τέλεση μνημοσύνων. Περὶ αὐτοῦ μαρτυρεῖ σειρά θετικῶν διατάξεων ποὺ περιλαμβάνονται στὰ νομοθετήματα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων¹⁹.

Ἔτσι π.χ. Νεαρά Λέοντος καὶ Κωνσταντίνου, ἐκδοθεῖσα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 776-780, προβλέπει κυρώσεις κατ' ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ἐπενόησαν τὴ λύση τοῦ γάμου μὲ τὴ μέθοδο τῆς ἀναδοχῆς τῶν ἰδίων τέκνων ἐκ τοῦ βαπτίσματος. Συγχρόνως ὅμως ρυθμίζει μὲ διάφορο τρόπο τὰ σχετιζόμενα μὲ τὴν κληρονομικὴ διαδοχὴ, παρέχουσα σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις κληρονομικὰ δικαιώματα καὶ στοὺς πτωχοὺς. Χαρακτηριστικὲς μεταξὺ ἄλλων ὑπὲρ τῶν πενήτων διατάξεων τῆς Νεαρᾶς, εἶναι οἱ ὀρίζουσες ὅτι οἱ λύοντες συναινετικῶς τὸν γάμον καὶ στὴ συνέχεια ἐρχόμενοι σὲ δεύτερο, ἀποθνήσκοντες δὲ ἄτεκνοι, τότε τὸ ἀνῆκον σ' αὐτοὺς μέρος τῆς περιουσίας πωλεῖται καὶ τὸ τίμημα περιέρχεται στοὺς πτωχοὺς. Στὴν περίπτωσή δὲ ποὺ δὲν συνάψουν δεύτερο γάμο, ἀλλὰ συνεχίζουν «βιοῦντες ἀθέσμως» καὶ ἐν «ἀκολασίᾳ», τότε ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιβολὴ βαρυτάτων ἐπ' αὐτῶν ποινικῶν κυρώσεων, ὀρίζεται ὅτι, ἐφ' ὅσον δὲν ἔχουν τέκνα, ἡ περιουσία τους «ἐνδεδῶν καὶ πενήτων γενήσεται παρανάλωμα»²⁰. Ὁμοίως ὁ Λέων Σ' ὁ Σοφὸς ρυθμίζει μὲ τὴ Νεαρά 40 αὐτοῦ τὰ σχετικὰ μὲ τὴν τύχη τῆς ἀπομενούσης μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν χρεῶν περιουσίας τοῦ ἀδιαθέτως καὶ ἄνευ κληρονόμων ἀποθνήσκοντος αἰχμαλώτου, ὀρίζει ὅτι τὰ μὲν δύο τρίτα αὐτῆς περιέρχονται στὸ δημόσιο τὸ δὲ ἓνα τρίτο ἀφορίζεται «εἰς τὴν ὑπὲρ ψυχῆς διανομῆν»²¹. Κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο Νεαρά τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου, ἐκδοθεῖσα μεταξὺ τῶν ἐτῶν 945-959²², ὀρίζει ὅτι ἡ κληρονομία τοῦ ἀποθνήσκοντος χωρὶς διαθήκη καὶ τέκνα μερίζεται ὡς ἐξῆς: Τὸ δῆμιον περιέρχεται στοὺς καλουμέ-

19. Πρὸβλ. Π. Ζέπου, «Ψυχάριον», «Ψυχικά», «ψυχοπαῖδι», Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τ. I, Ἀθήνα 1980-1981, σ. 20 ἐπ. – Γ. Μαριδάκη, ἔνθ' ἄν., σ. 276 ἐπ.

20. Ζέπων J.G-R, τ. 1, σ. 45.

21. P. Noailles - A. Dain, Les Nouvelles de Léon le Sage, Paris 1944, σ. 163-165.

22. Ζέπων J.G-R, τ. 1, σ. 235 ἐπ.

νους από τὸ νόμο συγγενεῖς ἢ ἐλλείψει αὐτῶν στὸ δημόσιο, «τὸ δὲ τρίτον ὑπὲρ σωτηρίας τοῦ ἀδιαθέτως τελευτήσαντος ἀνείσθω θεῶν». Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ νομοθετικὰ καθοριζόμενο τρίτο ὑπὲρ τῆς ψυχικῆς σωτηρίας τοῦ ἀδιαθέτως ἀποβιούντος, ποῦ ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς πηγές εἶχε πλήρη τὴν ἐφαρμογὴ καὶ στὴν πράξη²³, προωρίζετο κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ νόμου ὑπὲρ ὀρισμένου εὐσεβοῦς καὶ φιλανθρώπου σκοποῦ, ἰδίως δὲ γιὰ τοὺς πένητες, τὴν ἀνάρρηση αἰχμαλώτων, ὅπως καὶ τὴν τέλεση μνημοσύνων²⁴.

Τέλος ἀξίζει νὰ ἐπισημανθῇ ἡ νομοθετικὴ πρόβλεψη ἡ καλύπτουσα τὴν περίπτωσι ποῦ ὁ διαθέτης εἶχε παραλείψει νὰ προσδιορίσῃ εἰδικῶς σὲ ποίου τόπου τοὺς πτωχοὺς ἔπρεπε νὰ δοθοῦν τὰ ὑπ' αὐτοῦ καταλειπόμενα. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἡ σχετικὴ διάταξη τῆς Νεαρᾶς 131 (κεφ. 11) τοῦ Ἰουστινιανοῦ, παρεμφερῆς τῆς σημερινῆς τοῦ ἄρθρου 1792 τοῦ Ἀστικοῦ Κώδικος, ὀρίζει ὡς ἀρμόδιο «τὸν ὀσιώτατον ἐπίσκοπον τῆς πόλεως ἐν ἧ τὴν οἴκησιν ὁ διαθέμενος εἶχε» γιὰ νὰ παραλάβῃ τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῆς κληρονομίας, προκειμένου νὰ τὰ διανείμῃ «τοῖς τῆς αὐτῆς πόλεως πένησι»²⁵.

Ὅσον ἀφορᾷ δὲ στὰ κληρονομικὰ δικαιώματα τῶν πενήτων τὰ πηγάζοντα ἀπὸ τὴν ἐκ τοῦ νόμου κληρονομικὴ διαδοχὴ ὑπὸ τὴν μορφή τῶν «ψυχικῶν», ποῦ ἐμνημονεύθησαν προηγουμένως, πάλιν στὴν ἐκκλησία εἶχε ἀνατεθῆ τὸ ἔργον τῆς διανομῆς τοῦ ἀναλογούντος στοὺς πτωχοὺς ποσοστοῦ τῆς κληρονομίας. Σχετικὴ διάταξη τῆς Ἐπαναγωγῆς (Εἰσαγωγῆς) τῶν Μακεδόνων²⁶ δὲν ἀφήνει καμμιά ἀμφιβολία γιὰ τὴν

23. Βλ. Μεν. Τουρτόγλου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς φερομένης ὡς «Νεαρᾶς 26» τοῦ Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου, ἔνθ' ἄν., σ. 74 ἐπ. καὶ τοῦ Ἰδίου, Τὸ «ἀβιωτίκιον». Συμβολὴ εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κληρονομικὸν Δίκαιον, Festschrift für Pan. Zepos, τ. I, Athen-Freiburg/Br. Köln 1973, σ. 636-637. Ὅμοιως καὶ Πείραν 14.6, 48.1 καὶ 11 (Ζέπων J.G-R, τ. 4, σ. 45, 194, 196). Πρβλ. καὶ Ἀρμενόπουλον 1.18.22 καὶ 5.8.78. — Prochiron Auctum 30.56 (Ζέπων J.G-R, τ. 7, σ. 226).

24. Βλ. Γ. Μαριδάκη, ἔνθ' ἄν., σ. 278. — K.E. Zachariä v. Lingenthal, ἔνθ' ἄν., σ. 140 ἐπ. — B. Windscheid, Διδασκαλία τοῦ Δικαίου τῶν Πανδεκτῶν (μετάφρ. Κ. Πολυγένης), τ. 5 (Κληρονομικὸν Δίκαιον), ἔκδ. δευτέρα, ἐν Ἀθήναις 1923, σ. 187, σημ. 10. Πρέπει ἀκόμη νὰ σημειωθῇ ὅτι καὶ δύο κεφάλαια (τὸ α' καὶ τὸ δ') τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης «ζήτησεως» τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀνδρόνικο Β' Παλαιολόγο τὰ ὅποια ἀναφέρονται σὲ κληρονομικὲς περιπτώσεις, προβλέπουν τὴν παροχὴ μέρους τῆς κληρονομίας ὑπὲρ τῶν πτωχῶν.

25. Σημειωτέον ὅτι ἡ σχετικὴ διάταξη τῆς Νεαρᾶς 131 τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἔχει αὐτουσίως ἐνταχθῆ στὰ Βασιλικά (5.3.12). Πρβλ. καὶ Cod. 1.3.24 («Id, quod pauperibus testamento vel codicillis relinquitur, non ut incertis personis relictum evanescat, sed modis omnibus ratum firmumque consistat»). Ὅμοιως καὶ Cod. 1.3.48.

26. 3, ια'. Ζέπων J.G-R, τ. 2, σ. 243. — Epanagoge Aucta, Β', 11. Ζέπων J.G-R, τ. 6, σ. 60.

ἀποκλειστική ἀρμοδιότητα τῆς ἐκκλησίας νὰ ρυθμίζη τὰ σχετιζόμενα μὲ τὴ διάθεση τῶν «ψυχικῶν»: «Τῶν ψυχικῶν ἀπάντων ἡ πρόνοια τῷ πατριάρχῃ ἀνάκειται, ἀναφέρεται δὲ καὶ εἰς ἑτέρους, οἷς ἂν ἐκεῖνος ἀναφέρεσθαι ὀρίση... καὶ κατὰ τὰς μητροπόλεις δὲ καὶ ἐπισκοπὰς τοῖς μητροπολίταις τε καὶ ἐπισκόποις ἡ αὐτὴ φυλάττεται τάξις καὶ ἐξουσία».

Τὰ ἐνδεικτικῶς προηγουμένως ἐκτεθέντα παρέχουν, νομίζω, σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι φιλόνηρωτες ἀντιμετωπίσεις δὲν λείπουν καὶ σὲ θεσμούς τοῦ βυζαντινοῦ κληρονομικοῦ δικαίου. Ὁ βυζαντινὸς νομοθέτης ἐμφανῶς ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴ διαμορφωμένη στὴν κοινὴ γνώμη ἀντίληψη περὶ τοῦ ἀδίκου ὀρισμένων διατάξεων τοῦ δικαίου αὐτοῦ, προβαίνει σὲ «φιλόνηρωτες», ὅπως τὶς χαρακτηρίζει, μεταρρυθμίσεις τῆς κειμένης τότε νομοθεσίας ἱκανοποιούσες τὴ λαϊκὴ περὶ δικαίου συνείδηση.

RÉSUMÉ

Influences de la philanthropie sur le droit de succession des byzantins

Dans les sources législatives byzantines se rapportant aux diverses branches du droit, on rencontre, au passage du temps, des changements et arrangements d'une importance considérable, dus à l'influence des idées humanitaires qui parcouraient alors l'espace byzantin.

Ces influences humanitaires sont également sensibles dans le droit de succession des byzantins.

Dans la communication ci-dessus, sont évoqués à titre indicatif trois cas de succession, dans lesquels il apparaît que le législateur byzantin procédait à des modifications de la législation en vigueur, telle qu'elle ressort d'ailleurs des textes législatifs, pour des raisons humanitaires. Ce qui est particulièrement remarquable est que ces arrangements humanitaires traduisaient pleinement la conception laïque qui, alors, influait sur le droit.

Plus précisément, ces arrangements concernent a) le droit successoral de la veuve sans ressource, b) le droit accordé aux condamnés à la peine capitale ou aux belluaires d'hériter de leur mère et c) les droits successoraux des indigents.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 23^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΙΑΤΡΙΚΗ. – Ἡ ἀπευθείας χορήγηση εἰδικῶν κυττάρων στό μυοκάρδιο σέ διάφορες παθήσεις τῆς καρδιάς, Μέρος Α' (Πειραματικό), ὑπό τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Τούντα* καί τῶν συνεργατῶν του.

Ἡ ἐργασία αὐτή, ἀπ' ὅ,τι φαίνεται ἀπό τή δημοσιευθεῖσα μελέτη εἰς τὰ Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (τόμ. 68, 1993), ἀποτελεῖ ἀντικείμενο συνεχιζόμενης πολυετοῦς ἐρεύνης καί πειραμάτων, ἐπὶ μεγάλου ἀριθμοῦ μικρῶν καί μεγάλων ζώων, πού γίνονται στό Πειραματικό Κέντρο τοῦ Ἀρεταίου Νοσοκομείου, τὸ ὁποῖο φέρει τὸ ὄνομά του, σέ συνεργασία μὲ τὸ Ἐργαστήριο Ἱστολογίας-Ἐμβρυολογίας τῆς Ἱατρικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί μὲ τὸ Ἰνστιτούτο Βιολογίας τοῦ Ε.Κ.Ε.Φ.Ε. «Δημόκριτος».

Ἡ ἐπιτυχία τῶν πειραμάτων αὐτῶν θά ἐπιτρέψει μελλοντικά τήν ἐφαρμογή τοῦ δεύτερου μέρους, δηλαδή τοῦ **Κλινικοῦ**.

Ὅπως ἀνέφερε ὁ κ. Τούντας, βαριές περιπτώσεις καρδιακῆς ἀνεπάρκειας πού θά ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπισθοῦν μὲ μεταμόσχευση καρδιάς θά ἀντιμετωπίζονται στό μέλλον δι' ἀπευθείας ἐκχύσεως τῶν εἰδικῶς ἐκπαιδευθέντων κυττάρων ἐκ τοῦ σώματος τοῦ ἰδίου τοῦ ἀσθενοῦς.

Τὶς αἰσιόδοξες αὐτὲς προβλέψεις ὁ κ. Τούντας τὶς στηρίζει στὴ δυνατότητα νὰ διατηρήσουμε στὴ ζωὴ, ἀσθενεῖς εὐρισκόμενους σέ καρδιακὴ ἀνεπάρκεια, γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα. Αὐτὸ ἔχει ἤδη ἐπιτευχθεῖ χάρις στὴ γνωστὴ συσκευὴ τοῦ καθη-

* CONSTANTINOS TOUNTAS, **Cellular Cardiomyoplasty as a therapeutic method for Cardiac Diseases.**

γητῆ κ. Σπύρου Μουλόπουλου, ἡ ὁποία παρέχει τὴ δυνατότητα παρακάμψεως τῆς ἀριστερῆς κοιλίας, χωρὶς νὰ παραβλάπτονται τὰ ἄλλα ὄργανα.

Στόχος τῆς ἐρευνητικῆς ομάδας τοῦ καθηγητῆ κ. Τούντα εἶναι ἡ προπαρασκευὴ τῶν εἰδικὰ καρδιοεκπαιδευμένων κυττάρων ποὺ θὰ χορηγηθοῦν στὸ πάσχον μυοκάρδιο τοῦ ἀσθενοῦς, κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ὑποβοηθήσεως τῆς καρδιακῆς λειτουργίας τοῦ ἀσθενοῦς μετὰ τὴ συσκευὴ τοῦ κ. Μουλόπουλου.

Σύμφωνα λοιπὸν μετὰ τὶς προβλέψεις αὐτὲς οἱ μεταμοσχεύσεις καρδίας θὰ περιορισθοῦν.

SUMMARY

Cellular Cardiomyoplasty as a therapeutic method for Cardiac Diseases

According to this technique, trained skeletal muscular cells from the patient are directly administrated to the diseased myocardium.

Till recently cardiac failure patients relied on Cardiac Transplantation as their ONLY hope for survival.

Our aim is to obtain survival via the aforementioned technique.

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥΝΤΑ

Ἀπήχησης ἐργασιῶν του εἰς τὸ ἐξωτερικόν

α) Βιβλιογραφικὲς Ἀναφορὲς (Citation Index)

Συγγραφεὶς κατ' ἔτος	Τίτλος περιοδικοῦ ἢ βιβλίου
1964	
Mansberg Ar.	A.J. Gastroent., 64, 42:150
1965	
-	J. Gastroenterol., 65, 20:171
1967	
1. Karageorgis B.	Dis. Chest., 67, 51:197
2. Andreodi P.	Ann. Surg., 67, 166:913
1968	
1. Hankins J.	Ann. Surg., 68, 167:336
2. Kneisel J.J.	Arch. Surg., 68, 96:442
3. Zimberg Y.H.	Surg. Clin. North. Amer., 68, 48:889
1970	
1. Sieger P.	Brit. J. Anaest., 3:790, 71
2. Papadimi E.	Chest., 52:280, 71
3. Wolcott M.W.	J. Thor. Surg., 62:465, 71
1972	
1. Gillet M.	Therapie 26:1235, 71
2. Arealis C.	J. Surg. Res., 12:298, 72
1973	
1. Leger L.	J. Chir., 106:45, 73
2. Ross G.	Anaesthesia, 28:400, 1973
1974	
1. Perezgon F.	Brit. Heart J., 35:1326, 73
2. Orda, R.	Isr. J. Med. S., 10:630, 74
1975	
1. Rabinovi J.J.	J. Thor. Surg., 69:806, 75
2. Antoniadis K.	J. Am. Med. A.N., 234:628, 75
3. Christop. W.M.	Obst. Gynec., 46:221, 75

4. Fisher A.W.V. *Canad. Med. A.J.*, 112:1966, 75
5. Galloway S.J. *Am. J. Roentgenol.*, 125:181, 75
6. Johnson F.V. *Lancet*, 1:1294, 75
7. Nissen E.D. *Obst. Gynec.*, 46:460, 75
8. Stenwing A.E. *Virch. Arch. A.*, 367:337, 75
9. Davis M. *Brit. Med. J.*, 4:496, 75
10. Pertuise B. *Ann. Med. In.*, 126:653, 75
11. Pertuise B. *Neuro-Chir.*, 20:555, 75
12. Adams A.P. *Brit. J. Anaesth.*, 47:777, 75

1976

1. Brander W.L. *Virch. Arch. A.*, 270:69, 76
2. Edmondo H.A. *N. Engl. J. Med.*, 294:40, 76
3. Goldfarb S. *Cancer Hes.*, 76:2584, 76
4. Hilliard J.L. *South Med. J.*, 69:683, 76
5. Mahboubi E. *Cancer Lett.*, 1:33, 76
6. Mays E.T. *J. Am. Med. Ass.*, 235, 730, 76
7. MacAvoy J.M. *Arch. Surg.*, 911:761, 76
8. Nicodeme J.P. *Nouv. Presse*, 5:1471, 76
9. O'Sullivan J.P. *Proc. R. Soc. Med.*, 69, 351, 176
10. Hess N. *Anaesthesia*, 25:27, 76
11. Stamenkol L. *Anaesthesia*, 31:941, 76

1977

1. Fechner R.E. *Human Path.*, 8:255, 77
2. Hernande L. *Cancer*, 40:1761, 77
3. Kamler J. *Schw. Med. Wo.*, 107:17, 77
4. Keifer W.S. *Am. J. Obst. Gyn.*, 428:448, 77
5. Klatskin G. *Gastroent.*, 73:386, 77
6. Salvoa F. *Radiology*, 125, 451, 77
7. Schener A. *Internist*, 18:208, 77
8. Westerno B. *B.K.* 00979, 1:292, 77
9. Gross F. *B.K.*, 1839, 39:397, 77
10. Hess W. *Anaesth.*, 26:264, 77
11. Chan C. *S.G.O.*, 144:703, 77

1978

1. Yannopoulos P. *Thorax*, 32:729, 77
2. Baker A.L. *Am. J. Dij. Dis.* 23:53, 78
3. Knowles D.M. *Medicine*, 57:223, 78
4. Rasenack V. *Med. Klin.*, 73:651, 78

5. Fishner R.E.	B.K. 03906, 12:293, 77
6. Stomer F.B.	Acta Hep. Gas., 25:319, 78
7. Hauss, J.	Herr-Kreisl, 10:379, 78
8. Britton W.J.	Med. J. Aust., 2, 223, 78

β) Ἀναδημοσιεύσεις περιλήψεων (Selected abstracts)

1. Excerpta Medica (Surg.), Vol. 29 (Nr. 202)
τῆς ἐργασίας: Childs versus Noble's Plication. Chir. Gastroenterol., 6:29, 1972.
2. Surg. Gynec. Obstet., Vol. 136, 497, 1973
τῆς ἐργασίας: Childs versus Noble's Plication. Chir. Gastroenterol., 6:29, 1972.
3. Excerpta Medica (Surg.), Vol. 34 (Nr. 245)
τῆς ἐργασίας: The value of Tc^{99m} HEDSPA as a skeletal scanning agent, Amer. J. Roentgenol., 121:735, 1975.
4. Medical Tribune (3, 1975) p. 41
τῆς ἐργασίας: Incidence of silent phlebothrombosis in bed-ridden patients. Vth Int. Congress of Phlebology. 4 Oct., Milan.
5. Radiol. Excerpta Med., 34, 1976 (Nr. 3092)
τῆς ἐργασίας: The value of Tc^{99m} HEDSPA as a skeletal scanning agent, Amer. J. Roentgenol., 121:735, 1974.
6. JAMA, 228:519, 1974
τῆς ἐργασίας: Radioisotope Cavography, Ann. Thor. Surg., 17:36, 1974.
7. Radiol Excerpta Med., 34 (Nr. 3092)
τῆς ἐργασίας: Radionuclide phlebography of the superior vena cava, Bull. Soc. Int., Chir., 34:69, 1975.
8. Surg. Excerpta Med. (Nr. 386)
τῆς ἐργασίας: Ἑλλ. Χειρ.: 44:56, 1972.
9. Excerpta Medica (Surg.), Vol. 35, p. 121 (1976) Nr. 708
τῆς ἐργασίας: Fistulas of the G.I. tract, Am. Surg., 130:26, 1975.
10. Excerpta Med. (Surg.), Vol. 31:498 (1974) Nr. 3187
τῆς ἐργασίας: Incidence of carcinoma in cold nodules of the thyroid gland., Surg. 74:447, 1973.
11. Excerpta Med. (Surg.), Vol. 29:181, 1973 (Nr. 1187)
τῆς ἐργασίας: Our personal clinical experience in total parenteral feeding, Bull. Soc. Int. Clin., 31:529, 1972.
12. Excerpta Med. (Surg.), Vol. 31:91, 1973 (Nr. 571)
τῆς ἐργασίας: Treatment of paralytic ileus by a & b adrenergic agents. Hell. Chir., 44:562, 1972.

13. Excerpta Med. (Surg.), Vol., 28:59, 1973 (Nr. 386)
τῆς ἐργασίας: External G.I. fistulae following intraperitoneal abscess., *Hell. Chir.*, 44:56, 1972.
14. Excerpta Med. (Surg.), Vol. 27:491, 1972 (Nr. 3281)
τῆς ἐργασίας: Adenocarcinoma of the rectal stump following colectomy and ileorectal anastomosis for ulcerative colitis, *Hell. Chir.*, 4:462, 1971.
15. Excerpta Med. (Surg.), 25:513, 1971
τῆς ἐργασίας: Renal hypertension, *Hell. Chir.*, 1:77, 1970.
16. Excerpta Med. (Surg.), Vol. 21:430, 1967 (Nr. 3266)
τῆς ἐργασίας: Local intrarterial infusion of antienzymes in the treatment of acute pancreatitis, *Surg.*, 60:1235, 1966.
17. Excerpta Med. (Surg.), Vol. 20:178, 1966 (Nr. 1004)
τῆς ἐργασίας: Arterial thrombosis of the upper limbs due to a cervical rib, *Galenos*, 6:820, 1964.
18. Excerpta Med. (Surg.), Vol. 11, 622 (Nr. 2535)
τῆς ἐργασίας: Le traitement des hemorrhagies consecutives à des varices oesophagiennes, *J. Chir.* 72:170, 1956.
19. Excerpta Med. (Surg.), Vol. 10:76, 1956 (Nr. 402)
τῆς ἐργασίας: Report of 25 cases operated on for stenosis of the mitral valve, *Men. Acad. Chir. (Paris)*, 80:23, 1954.
20. *Radiol. Excerpta Med.* Vol. 17, Nr. 3988
τῆς ἐργασίας: Radioactive fibrinogen as an assay of fibrinolytic treatment of venous occlusions, *Int. Surg.*, 57:642, 1972.

Ἀναλυτικὸς πῖναξ ἐργασιῶν 1974-1978

α) Ξενόγλωσσοι τίτλοι

1. Fistulas of the gastrointestinal tract. Experience with eighty-one cases.
Amer. J. Surgery (130: 26-28, 1975).
2. The influence of b-blockings on the splanchnic circulation in hypovolemic shock. An experiment in dogs.
Proceedings of congress of the European Society of Cardiovascular Surgery.
3. Early clinical trials with sorbetus.
Symposium on Sorbents in Uremia and Hepatic Failure, New York, State University, 3 and 4 Nov. 1975. Ὑπὸ ἐκτύπωσιν εἰς Kidney International.
4. Hemocarbo-perfusion-Hemodialysis treatment in terminal renal failure.
Symposium on Sorbents in Uremia and Hepatic Failure, New York State University, 3 and 4 Nov. 1975. Ὑπὸ ἐκτύπωσιν εἰς Kidney International.

5. Improved determination of "true" creatinine in serum or plasma.
Clin. Chem. 21:1848, 1975.
6. Simplified determination of plasma p-aminohippurate in testing kidney function.
Clin. Chem. 21:447, 1975. *Nephron* 15:78, 1975.
7. Hypervitaminosis accompanying advanced chronic renal failure.
Brit. Med. J. 3:352, 1975 – *JAMA* 234:554, 1975. *Praxis Kurier* 46:12, 1975.
8. Specific determination of serum creatinine without deproteinization.
Under publication in Clin. Chem.
9. Childs versus Noble plication. *Chir. Gastroenterol.* 6: 29-36, 1972.
10. Results of treatment of experimental pulmonary embolism as determined by radioactive microspheres. *Vasc. Surg.* 9: 91-97, 1975.
11. Radioactive fibrinogen as an assay of fibronolytic treatment of venous occlusions.
Int. Surg. 57: 642-646, 1972.
12. Venous obstructions.
XXVth Congr. Soc. Int. de Chirurgie. Barcelona, 22-29th September, 1973.
13. Radionuclide phlebography of the superior vena cava.
XXVth Congr. Soc. Int. de Chirurgie. Barcelona, 22-29 September, 1973.
14. Inferior vena cava gamma-camera venography.
VIIth Europ. Congr. Int. Coll. of Surgeons. Madrid, 16-20 September, 1973.
15. La valeur de la phlebographie des os dans le diagnostic des metastases osseuses après notre experience personnelle.
Proceedings, Congrès Franco-Hellénique d'Orthopédie, p. 463-468, 1970.
16. Incidence of silent phlebothrombosis in bed-ridden patients.
Proceedings IV Int. Congress Phlebology, Milan, p. 129-131, 1975.
17. Experience with 600 operated cases of calculous billiary tract disease.
Proc. XXth World Intern. College of Surgeons. Athens 1976, p. 652.
18. Experimental study of the buffering capacity of the small bowel of dog.
Ἀνεκoinώθη εἰς τὸ 10ον Διεθνὲς Συνέδριον Γαστρεντερολογίας. Βουδαπέστη, 1976 (Ἰούνιος).
19. Follow-up observations on 48 cases of B-C arteriovenous fistula.
1st Panbalkanean resulting of Renal disease. Thessaloniki 1974. Proceedings of the 1st Balkan Meeting on Renal Disease, p. 309-312.
20. Effect of b-adrenergic blockade and pitressin on the splanchnic circulation during oligoemic shock. A haemodynamic and metabolic study in dogs.
10 Inter. Congress of Gastroenterology. Budapest, June 23-29, 1976. Abstract, p. 754.
21. Unconventional revascularisation technique in impending gangrene of the lower limbs. *Proc. XXth World Congress Intern. College of Surgeons, Athens, 1976, p. 893.*
22. Effect of experimental hypercapnia on cerebral blood flow under ischaemic conditions. *12th Congress of the European Society for Surgical Research, 23rd-27th April 1977, Warsaw-Poland.*

23. Hydatidosis of the bones. *XI International Congress of Hydatidosis. Athens, Greece, May 30, 31, June 1, 2 1977.*
24. The contribution of pre- and post-operative cholangiography in the surgical treatment of liver echinococcosis.
11ον Διεθνές Συνέδριον Ύδατιδώσεως. Ἀθήναι, 30 Μαΐου - 2 Ἰουνίου 1977.
25. Length of main left coronary artery in relation to atherosclerosis of its branches. A coronary arteriographic study.
Ἰπὸ ἐκτύπωσιν εἰς Brit. Heart J. 38: 180, 1976.
26. Short left coronary artery as a risk factor in the development of coronary arteriosclerosis. A pathologic study.
Ἰπὸ δημοσίευσιν. British Heart J. 1976, 38:1160, 1976.
27. Echinococcus cyst of the lung.
XI Intern. Congress of Hydatidosis. Athens, 2 June 1977. Εἰς τὰ πρακτικά.
28. Multivalvular procedures and Carpentier annuloplasty.
Inter. College of Cardiovascular Surgery. Athens, 12 June 1977. Εἰς τὰ πρακτικά.
29. Cardiac surgery under five years of age.
Int. College of Card. Surgery. Athens, June 1977.
30. The value of Tc^{99m} Diphosphonate as a skeletal scanning agent.
Am J. Roentgenol. 121: 735-738, 1974.
31. I¹²⁴ fibrinogen in early diagnosis of deep vein thrombosis.
1. Medical Tribune 3: 41-42, 1974.
2. Zentralstelle für Atomkerurgie, Documentation, p. 33-40, 1975.
3. XXth Congress I.C.S., Athens 1976. Abstract, p. 944.
4. IV Int. Congress of Phlebology. Milan, 4 Oct. 1974.
32. Radioisotope cavography.
1. Ann. Thor. Surg. 17:36, 1974.
2. Α. Περίληψις: Ἰατρικὸν περισκόπιον, 3:126, 1974.
3. Β. Περίληψις: Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Selected Abstracts τοῦ J.A.M.A. 228:519, 1974.
33. The value of radioisotope venography in iliofemoral venous obstruction.
1. Proc. 9th European Surgical Congress. Amsterdam, 1975. Abstract, p. 332, No 30.
2. Proc. XXth Congress I.C.S. Athens, 1976, p. 952.
34. Notre expérience de la ciné-phlebographie fonctionnelle ascendante.
Phlebologie, 28:149, 1975.
35. Long-term results on the use of fascia lata, as arterial graft.
Am. J. Surg. 35:515, 1976.
36. Radioisotopes in the diagnosis of upper abdominal disease.
Pros. XXth Congress Intern. College Surgeons. Athens, 1976, p. 1064.
37. Cancer of extrahepatic biliary system.
XIX Χειρουργικὸν Συνέδριον, Πράγα, 1976. Ἑλλ. Ὀγκολογία, 2:72, 1976.

38. Hypersplenism treated by artificial embolism of the splenic artery. *Lancet*, 1268, 1976.
39. Surgical treatment of multiple hydatid disease of the lung.
XXth Congress I.C.S. Athens, 1976, p. 194.
40. Revision operations on the stomach.
XX the Biennial World Congress I.C.S., p. 578, 1976. Athens.
41. Variations in gastric blood flow after administration of adrenergic agents.
Proc. XXth Congress of the Intern. College Surgery. Athens, 1976, p. 556.
42. Evaluation of ^{99m}Tc -Pyridoxal-Phenyl-alanine as an hepatobiliary imaging agent.
Clinical aspects. Nucl. Medicine, 28:1194, 1977.
43. Conservative treatment of venous thromboembolic disease.
Proceedings XX World Congress I.C.S. Athens, 1976, p. 932.
44. Bone metastasis from breast carcinoma detected with ^{99m}Tc -diphosphonate.
1. *Proc. IXth European Surgical Congress. Amsterdam, 1975. Abstract, p. 289.*
2. *Ίατρικόν περισκόπιον 2:44, 1975.*
3. *Proc. XXth Congress of the Intern. College of Surgeons. Athens, 1976, p. 324.*
45. Pessimism in the treatment of gastric cancer.
X Intern. Congress Gastroenterology. Budapest, June 24/1976. Abstract No 69.
46. Infectious complications in surgical services.
Ύναγκοίνωσις: X European Congress. Int. Col. of Surgeons. Milano 27/6/77.
47. Severe intrapelvic infections – Bacteriological and therapeutic aspects.
Proc. XXth Biennial World Congress I.S.C. Athens, 1976, p. 1213.
48. Sepsis and gastrointestinal bleeding.
Xst International Congress of Gastroenterology. Budapest, 1976. Abstr. No 919.
49. Our experience with 335 patients operated for hepatic echinococcosis.
XI International Congress of Hydatidosis. Athens 31/5/1977.
50. The value of the liver scans and selective angiography in the diagnosis and treatment of hepatic echinococcosis.
XXIth International College of Surgeons. Jerusalem, Israel. Mans 1978. Abstract, p. 17.

6) Έλληνικοί τίτλοι

51. Τὰ ὑποδόρια μηρομηριαῖα παρακαμπτήρια μοσχεύματα.
Έλλ. Χειρ. 47: 480-485, 1975.
52. Ίδιόμορφος περίπτωσης συνδρόμου Lapp. *Ίατρική 28: 363-368, 1975.*
53. Πειραματική μελέτη τῶν παραγόντων τῶν συντελούντων εἰς τὴν προφύλαξιν τοῦ νεφροῦ ἐκ τῶν ἰσχαιμικῶν βλαβῶν. *Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία. Ἀθῆναι, 1971.*
54. Ψευδοαπόφραξις τοῦ παχέος ἐντέρου. *Ίατρικὰ Χρονικά. 15: 549-556, 1975.*
55. Ἔλκη ἐκ stress. *Έλλ. Χειρ. 47: 457-466, 1975.*
56. Ἀντικατάστασις οἰσοφάγου δι' ἀνεστραμμένου γαστρικοῦ σωλήνος.

- Συνέδριον Χειρουργικής. Ἀθήναι, 1975. Ὑπὸ δημοσίευσιν εἰς πρακτικὰ συνεδρίου.
57. Περίπτωσης ψευδομυξώματος τοῦ περιτοναίου. *Ἱατρικὴ* 27: 91-94, 1975.
58. Βιοστατιστικὴ μελέτη ἐπὶ τῶν ἡμετέρων περιπτώσεων καρκίνου τοῦ δεξιῦ κόλου.
Ἀνακοίνωσις: *II Ἐθνικὸν Συνέδριον Ὀγκολογίας*, Ἀθήναι 1975.
59. Ἐκκόλπωμα 12/λου. Ἀνακοίνωσις: *Χειρουργικὴ Ἐταιρία* 1975.
60. Ἀντικατάστασις τῆς ἀορτικῆς βαλβίδος - Ἐνδείξεις - Ἀποτελέσματα.
9ον Πανελλήνιον Συνέδριον Χειρουργικῆς, 13-16 Ὀκτωβρίου 1974, Ἀθήναι.
Ὑπὸ δημοσίευσιν εἰς πρακτικὰ συνεδρίου.
61. Ἀνάλυσις καὶ ἀποτελέσματα ἐπὶ 76 καρδιοχειρουργικῶν ἐπεμβάσεων.
Ἀνακοίνωσις: *Ἱατρικὴ Ἐταιρία Θεσσαλονίκης*. Δεκέμβριος 1975. Ὑπὸ δημοσίευσιν εἰς *Πρακτικὰ Ἱατρικῆς Ἐταιρίας Θεσ/νίκης*.
62. Συνδυασμὸς ἀνοικτῆς βαλβιδοτομῆς μιτροειδοῦς καὶ ἀορτικῆς βαλβίδος μετὰ διπλῆς ἀορτοστεφανιαίας φλεβικῆς παρακάμφσεως. *Ἑλληνικὴ Χειρουργικὴ* 47: 198-201, 1975.
63. Διεύρυνσις τοῦ ἐκφορητικοῦ κώνου τῆς δεξιᾶς κοιλίας διὰ προσθετικοῦ ἐμβαλώματος (patch) ἐπὶ μικτῆς πνευμονικῆς στενώσεως καὶ τετραλογίας τοῦ Fallot.
Ἑλληνικὴ Χειρουργικὴ 47: 376-385, 1975.
64. Πλήρης διόρθωσις τετραλογίας τοῦ Fallot. *Ἑλληνικὴ Χειρουργικὴ* 47: 437-441, 1975.
65. Χειρουργικὴ ἀντιμετώπισις τριπλῆς βαλβιδοπαθείας ἐπὶ παιδός. Χρῆσις μιτροειδικοῦ δακτυλίου Carpentier. *Ἑλληνικὴ Καρδιολογικὴ Ἐπιθεώρησις* 16: 200-202, 1975.
66. Διπλῆ ἀορτοστεφανιαία φλεβικὴ παράκαμψις ἐπὶ ἀσθενοῦς 71 ἐτῶν.
Ἑλληνικὴ Χειρουργικὴ 47: 332-335, 1975.
67. Χειρουργικὴ θεραπεία ἐπικτήτων βαλβιδοπαθειῶν. Ἀποτελέσματα ἐπὶ 36 ἀσθενῶν.
Ὑπὸ ἐκτύπωσιν εἰς *Ἑλλ. Ἱατρ.* 44: τεῦχος 4ον, 1975.
68. Μονήρης ἀνώμαλος ἀριστερὰ ἄνω κοιλίη φλέψ ἐκβάλλουσα ἐκ τοῦ ἀριστεροῦ κόλπου, ἐπὶ βρέφους μετὰ πενταλογίας Fallot. Χειρουργικὴ ἀντιμετώπισις.
Ἑλληνικὴ Καρδιολογικὴ Ἐπιθεώρησις, 4ον τεῦχος 1975 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
69. Χειρουργικὴ διόρθωσις μερικοῦ κολποκοιλιακοῦ πόρου (Cushion defect) ἐπὶ ἐνηλίκου.
Ἑλλ. Καρδιολ. Ἐπιθεώρησις, 1ον τεῦχος 1976 (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).
70. Οὐρογαστρονία στὴν θεραπεία τοῦ γαστροδωδεκαδακτυλικοῦ ἔλκους.
Νοσοκομειακὰ Χρονικά 37: 57-58, 1975.
71. Ἡ εὐθύνη τῆς ἔρευνας στὴν Ἱατρική.
Μινερβα Μεδικά Γρεκα 3: 657-660, 1975.
72. Πολυκυστικὴ νόσος τοῦ ἥπατος. *Ἑλλ. Χειρουργικὴ* 47: 108-120, 1975.
73. Σύγχρονι ἀντιμετώπισις τοῦ καρκίνου τοῦ μαστοῦ. *Ἱατρικὴ, Κύπρος*, 11: 176-181, 1972.
74. Συμπέρασμα ἐκ τῆς χρήσεως περιοχικῆς χημειοθεραπείας (perfusion) ἐπὶ τῶν κακοήθων μελανωμάτων τῶν ἄκρων.
Πρακτικὰ 2ου Πανελ. Δερματολογικοῦ Συνεδρίου, σελ. 482, 1975.

75. Παρατηρήσεις τινές ἐπὶ τῆς μετεγχειρητικῆς πορείας 40 ἀσθενῶν ὑποβληθέντων εἰς ἐγχείρησιν ἀνοικτῆς καρδίας. *Ελλ. Χειρ.* 47: 173-180, 1975.
76. Ἀπόψεις ἐπὶ τῆς θεραπείας τῆς πυλαίας ὑπερτάσεως ὑπὸ τὸ φῶς τῶν προσφάτων προόδων. *Ἑλληνικὴ Ἱατρικὴ* 41: 639-645, 1972.
77. Ἐπίδρασις τῆς ὑπερκαπνίας ἐπὶ τῆς ἐγκεφαλικῆς αἱματικῆς παροχῆς ὑπὸ συνθήκας πειραματικῆς ἰσχαμίας (Πειραματικὴ ἐργασία).
Ἐδημοσιεύθη εἰς Τιμητικὸν τόμον καθ. Β. Γ. Κούρια, σελ. 183-186, 1975.
78. Ἡ ἐπίδρασις τῆς γαστρικῆς ὀξύτητος ἐπὶ τῆς δημιουργίας γαστρικῶν διαβρώσεων μετὰ χορήγησιν ἀκετυλοσαλικυλικοῦ ὀξέος. Πειραματικὴ μελέτη ἐπὶ κυνῶν.
Ἑλλ. Χειρουργικὴ 46: 110-117, 1974.
79. Ἐπιπλοκαὶ ἐπὶ ὀξείας παγκρεατίτιδος. *Ἑλλ. Χειρουργικὴ* 47: 85-93, 1975.
80. Συρίγγια τοῦ πεπτικοῦ σωλήνος. Ἀνάλυσις 81 ἡμετέρων περιπτώσεων.
9ον Πανελλήμιον Συνέδριον Χειρουργικῆς, Ἀθῆναι 1974. Πρακτικὰ Β' 772, 1975.
81. Ἡ ἐξουδετέρωσις τοῦ γαστρικοῦ ὑγροῦ εἰς τὸ 12/λον ἐπὶ φυσιολογικῶν καὶ ἔλκοπαθῶν ἀτόμων ὡς καὶ πειραματικὴ ἐξουδετέρωσις ὀξίνου διαλύματος εἰς τὸ 12/λον ἐπὶ κυνῶν.
Ἐπετηρίς Ἱατρικῆς Σχολῆς Παν/μίου Ἀθηνῶν, τόμ. Α' 375, 1975.
82. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ὑπερήχων εἰς τὰς παθήσεις τῶν περιφερικῶν ἀγγείων.
1. Συμπόσιον: Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ὑπερήχων εἰς τὴν καθ' ἡμέραν πράξιν. Ἀθῆναι, 1974. 2. Ἱατρικὴ 28: 149, 1975.
83. Πειραματικὴ ἐκτίμησις τῆς ἀξιοπιστίας τοῦ ἀρτηριακοῦ δείκτου πίεσεως.
1. Α' Συνέδριον Ὑπερήχων, Ἀθῆναι 1975.
2. Ἀρχεῖον Ἱατρικῶν Ἐταιρειῶν 2: 44, 1976.
84. Ἀσυνήθης περίπτωσις μεταστάσεως λειμυοσαρκώματος μεσεντερίου-ὀπισθοπεριτοναίου χώρου εἰς τὸ ὄμμα.
Ἑλληνικὴ Ὀγκολογικὴ Ἐταιρεία. Δεκ. 1976. Ὑπὸ δημοσίευσιν.
85. Αἱ συγγενεῖς ἀρτηριοφλεβικαὶ ἐπικοινωνίαι τῶν ἄνω ἄκρων.
10ον Πανελλήμιον Συνέδριον Χειρουργικῆς 7-10 Νοεμβρ. 1976.
86. Ἡ ἀξία τῶν μετρήσεων διὰ τοῦ ἠλεκτρομαγνητικοῦ ροομέτρου κατὰ τὴν διάρκειαν ἀγγειοπλαστικῶν ἐπεμβάσεων.
Πρακτικὰ τοῦ Πανελ. Ἱατρ. Συνεδρίου. Ἀθῆναι 1976, σελ. 269-274.
87. Ἀγγειογραφικὴ ἐπικρίσις αἱμορραγίας κατόπιν γαστρεκτομῆς καὶ γαστρεντεροαναστομώσεως. *Minerva Medica Greca*, 5: 494-496, 1977.
88. Ἐπὶ μιᾶς περιπτώσεως σειρᾶς βαρυτάτων μετεγχειρητικῶν ἐπιπλοκῶν ἀντιμετωπισθείσης ἐπιτυχῶς τῇ βοηθείᾳ τῆς ὀλικῆς παρεντερικῆς διατροφῆς. *Ἑλλην. Χειρουργικὴ* 46: 191-199, 1974.
89. Ὁ μηχανικὸς καθαρισμὸς τοῦ περιτοναίου ὡς προληπτικὸν καὶ θεραπευτικὸν μέσον ἐπὶ σηπτικῆς περιτονίτιδος. *Minerva Medica Greca*, 3: 464-469, 1975.

90. Μετεγχειρητική διατροφή καρκινοπαθούς.
2ον Έθνικόν Όγκολογικόν Συνέδριον. Αθήναι 21/4/75.
91. Ίσχαμική κολίτις. *Έλληνική Χειρουργική 47: 224-231, 1975.*
92. Προεγχειρητική συμβολή τής έκλεκτικής αρτηριογραφίας κατά τας έγχειρήσεις επί καρκινωμάτων του παχέος έντέρου. *2ον Έθνικόν Όγκολογικόν Συνέδριον. Αθήναι 21.4.1975. Πρακτικά Όγκολογικού Συνεδρίου, 1976.*
93. Οίσοφαγοπλάστική δι' άνεστραμμένου γαστρικού σωλήνος επί παιδίου πάσχοντος εκ καλοήθους στενώσεως του οίσοφαγου. *Έπίδειξις film εις Χειρ. Έταιρείαν.*
94. Το καρκινοειδές τής σκωληροειδούς αποφύσεως και ή αντιμετώπισίς του.
Όγκολογική Έταιρεία, 1976.
95. Άναστόμωσις πεπτικού σωλήνος τῇ χρήσει συρραπτικῶν έργαλείων.
Τόμος Β' Μαλάμου, 1977.
96. Φλεβοπάθεια κάτω άκρων τής παιδικῆς ήλικίας.
Minerva Medica Greca, 4, 700-704, 1976.
97. Σκαληνομοτομή επί όξείας θρομβώσεως τής ύποκλειδίου φλεβός.
Ίατρικά Χρονικά 16: 367-374, 1976.
98. Φαρμακευτική άγωγή με Actichaemy επί χρονίας ίσχαμίας τῶν κάτω άκρων 3ου και 4ου σταδίου κατά Fontaine. *Minerva Medica Greca, 4, 583-587, 1976.*
99. Φλεβοφλεβική παράκαμψις μετά προσωρινού αρτηριοφλεβικού συριγγίου εις τήν θεραπείαν του μεταθρομβωτικού συνδρόμου τῶν κάτω άκρων.
Άνακοίνωσις Χειρ/κῆς Έταιρείας 7/11/76.
100. Ημετέρα έμπειρία εκ τής χειρουργικῆς θεραπείας του άνοικτου αρτηριακού πόρου.
Νοσοκομειακά Χρονικά, 38: 147-149, 1976.
101. Προ- και μετεγχειρητική αίμοδυναμική μελέτη επί αρτηριακῆς έμβολῆς.
ΙΧ Πανελλήμιον Συνέδριον Χειρ., Αθήναι, 1976.
102. Έπιπλοκαί επί εκτομῆς άνευρύσματος τής κοιλιακῆς άορτῆς επιτυχῶς αντιμετωπισθεῖσαι. *Ίατρικά Χρονικά 16: 507-514, 1976.*
103. Άντιμετώπισις του φλεβικού και λεμφικού οιδήματος τῶν άκρων δια συμπιεστικού άεροθαλάμου (Flowtron system). *Γαληνός 18: 314-320, 1976.*
104. Η ραδιοίσοτοπική άγγειογραφία δια κτιριακού Ga⁶⁷.
2ον Πανελλήμιον Συν. Άκτιν., Αθήναι, 1975.
105. Η διαγνωστική άξία του Ga⁶⁷ επί επικτήτων και συγγενῶν άνωμαλιῶν τής καρδίας και επί στεφανιαίας αποφράσεως in vivo και in vitro.
Δ' Συν. Ένόπλων Δυνάμεων, Θεσσαλονίκη, 1975.
106. Άντικατάστασις άορτικῆς βαλβίδος. Άποτελέσματα επί 18 άσθενῶν. *Άνακοίνωσις εις Ίατρ. Έτ. Θεσ/κῆς. Μάιος 1977. Υπό δημοσίευσιν εις τὰ πρακτικά.*
107. Ημέτεροι παρατηρήσεις επί 205 χειρουργηθέντων καρκινωμάτων παχέος έντέρου.

Π *Ἐθνικὸν Συνέδριον Ὀγκολογίας, Ἀθῆναι, 1975.*

108. Πολλαπλῆ ἐχνοκοκκίασις τοῦ ἥπατος.
Ἀνακοίνωσις εἰς τὸ Συνέδριον Ἐχνοκοκκιάσεως, Ἀθῆναι, 1977.
109. Παρουσίασις μιᾶς περιπτώσεως τριπλῆς ἀντικαταστάσεως βαλβίδων καρδίας διὰ βαλβίδων Starr-Edwards. *Ἑλληνικὴ Χειρουργικὴ 46: 485, 1974.*
110. Ὀλικὴ διόρθωσις μεταθέσεως τῶν μεγάλων ἀγγείων (ἐπίδειξις ἡμετέρας περιπτώσεως). *Ἑλληνικὴ Χειρουργικὴ 46:494, 1974.*
111. Πολλαπλαῖ ἀντικαταστάσεις καρδιακῶν βαλβίδων καὶ βαλβιδοπλαστικά.
Πρακτικὰ 9ου Πανελ. Συν. Χειρ., σελ. 184, 1976, Ἀθῆναι.
112. Ἀορτοστεφαναϊαί φλεβικαὶ παρακάμψεις. Ἡμετέρα πείρα ἐπὶ 9 περιπτώσεων.
3ον Πανελλ. Ἱατρ. Συνέδριον, Ἀθῆναι 5-8 Μαΐου 1977.
113. Ἡ μετασμόςχευσις καρδίας ἐπὶ κυνός.
3ον Πανελλ. Ἱατρ. Συνέδριον, Ἀθῆναι 5-8 Μαΐου 1977.
114. Πειραματικὴ μέτρησις τῆς αἱματώσεως τοῦ στομάχου κυνός, ὑπὸ φυσιολογικὰς συνθήκας μετὰ σίτισιν καὶ shock. *Ἑλλην. Ἱατρ. 43:66, 1974.*
115. Κλινικαὶ ἐφαρμογαὶ ραδιοϊσοτόπων εἰς τὴν διαγνωστικὴν τῶν παθήσεων τῶν ἀρτηριῶν καὶ φλεβῶν. *Πρακτικὰ 9ου Πανελ. Χειρ. Συνεδρ., σ. 138-142, 1974.*
116. Νέα ραδιενεργὸς φωσφορικὴ ὀργανικὴ ἔνωσις διὰ τὴν σπινθηρογραφικὴν ἀπεικόνισιν ὀστικῶν βλαβῶν. *Ἑλλην. Χειρ. 46:63, 1974.*
117. Ὑπερεκλεκτικὴ διατομὴ τῶν πνευμονογαστρικῶν. *Ἑλλην. Χειρ. 46:637, 1974.*
118. Σπανία ἀνωμαλία ἐξωηπατικῶν χοληφόρων. (Ἡ ἀξία τῆς διεγχειρητικῆς χολαγγειογραφίας διὰ τὴν προστάσιαν αὐτῶν ἐξ ἐγχειρητικῶν κακώσεων).
Ἀρχ. Ἱατρ. Ἑταιρ. 1:46, 1975.
119. Πρέπει νὰ προστατεύεται ἡ συμπαθητικὴ νύρωσις τοῦ στομάχου κατὰ τὴν ἐκλεκτικὴν βαγοτομή; *Ἱατρικὴ, 28:495, 1975.*
120. Ἡ διὰ ραδιενεργῶν μικροσφαιρίων πειραματικὴ μέτρησις τῆς αἱματώσεως τῶν νεφρῶν φυσιολογικῶς καὶ ἐπὶ αἱμορραγικῆς καταπληξίας. *Ἀρχεῖα Ἱατρ. Ἑταιρ. 1:467, 1975.*
121. Πρωτοπαθῆ κακοήθη νεοπλασμάτα λεπτοῦ ἐντέρου.
4ον Πανελ. Συνεδρ. Γαστρολογίας, 1976. Ὑπὸ δημοσίευσιν. Ἀρχ. Ἱατρ. Ἑταιρειῶν.
122. Τὸ πρωτοπαθὲς καρκίνωμα τοῦ ἥπατος.
4ον Πανελ. Συνέδριον Γαστρογίας, 1976. Ὑπὸ δημοσίευσιν. Ἑλλ. Ἱατρικὴ.
123. Λεμφαδενικαὶ μεταστάσεις ἐπὶ καρκίνου τοῦ παχέος ἐντέρου.
2ον Ἐθνικὸν Συνέδριον Ὀγκολογίας, Ἀθῆναι, 1975. (Ὑπὸ ἔκδοσιν τὰ πρακτικὰ).
124. Χειρουργικὴ θεραπεία τοῦ καρκίνου τοῦ μαστοῦ.
1ον Ἐτήσιον Πανελλήνιον Ἱατρικὸν Συνέδριον, Ἀθῆναι, 1975. (Ὑπὸ δημοσίευσιν εἰς πρακτικὰ Συνεδρίου).
125. Παρατηρήσεις τινὲς ἐπὶ τῆς μετεγχειρητικῆς πορείας 40 ἀσθενῶν ὑποβληθέντων εἰς

- ἐγγείρησιν ἀνοικτῆς καρδίας. *Ἑλλην. Χειρ.* 47: 173, 1975.
126. Πολυεστιακοὶ πρωτοπαθεῖς κακοήθεις ὄγκοι.
Ἀνακοίνωσις: *Ὀγκολ. Ἐταιρείας* 16/12/76.
127. Ὁξεία χολοκυστίτις. Συντηρητικὴ ἢ χειρουργικὴ ἀντιμετώπισις.
Ἑλλην. Ὀγκολογία, 48:110, 1976.
128. Ἐπανεγχειρήσεις ἐπὶ τῶν ὀπισθοπεριτοναϊκῶν ὄγκων.
Ἑλλην. Ὀγκολογία, 12:112, 1976.
129. Τὸ πρόβλημα τοῦ μεταστατικοῦ καρκίνου τῶν τραχηλικῶν λεμφαδένων ἐπὶ ἀγνώστου πρωτοπαθοῦς ἐστίας. Ἀνεκοινώθη εἰς κοινὴν Συνεδρίαν Ἑλληνικῆς Ὀγκολογικῆς Ἐταιρείας καὶ Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Ἐρεύνης τοῦ Καρκίνου. *Θεσ/νίκη*, 25-26 Σεπτ. 1976. Ἐδημοσιεύθη εἰς *Ἑλλ. Ὀγκολ.* 12:170, 1976.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 30^{ΗΣ} ΜΑΪΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΚΩΑΝΝΟΥ ΖΗΖΙΟΥΔΑ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ. – **Les tablettes en linéaire B de Thèbes et la religion mycénienne,**
ὕπὸ τοῦ ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας κ. Louis Godart*.

1. En 1953 apparaissait dans le *Journal of Hellenic Studies* l'article de M. Ventris et J. Chadwick intitulé *Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives*¹. En démontrant que la langue parlée dans les résidences princières des palais de Cnossos et de Pylos était un dialecte appartenant à la famille arcadochypriote, les deux auteurs donnaient à la langue et la civilisation grecques une épaisseur chronologique inattendue : dès le second millénaire avant notre ère on parlait et écrivait le grec en Grèce continentale et en Crète. Une nouvelle province des sciences de l'Antiquité s'ouvrait à la recherche historique et linguistique. La mycénologie était née.

Il s'agit d'une discipline liée à l'étude de la proto-histoire grecque, basée sur l'exploitation philologique et linguistique de documents mis au jour dans les fouilles de résidences princières remontant à l'âge du bronze. On comprend donc que l'étude de ces textes requière un approfondissement à la fois de l'écriture, de la langue ainsi que des contextes archéologiques et historiques dans lesquels ils s'insèrent.

2. Le déchiffrement avait été effectué à partir de l'étude des seuls documents d'archives trouvés sur les sites de Cnossos et Pylos, lesquels ont restitué respec-

* LOUIS GODART, *Οἱ πινακίδες Γραμμικῆς Β τῶν Θηβῶν καὶ ἡ μυκηναϊκὴ θρησκεία*.

1. M. Ventris - J. Chadwick, *Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives*, JHS 73 (1953), p. 84-103.

tivement quelque 3500 et 900 tablettes. À ces documents s'ajoutaient les quelques dizaines d'inscriptions sur vases provenant de divers sites continentaux, essentiellement Thèbes, Tirynthe, Mycènes et Éleusis.

3. Entre 1952 et 1993 d'autres sites palatiaux mycéniens ont restitué du matériel épigraphique sous la forme de documents d'archives. Il s'agit de Mycènes (moins de 80 pièces), de Tirynthe (environ une vingtaine de documents fort abîmés), de Thèbes (99 documents), de Midéa (2 nodules d'argile), de La Canée (4 tablettes). Les découvertes de nouvelles inscriptions sur vases à la Canée, à Cnossos, à Mallia, à Midéa, à Armenoi, à Gla et à Orchomène ont certes enrichi le corpus des inscriptions en question sans, pour autant, fournir de textes différents de ceux attestés précédemment sur ce genre de support².

On le voit, en dépit de l'intensification des recherches archéologiques menées sur le continent grec, en Crète et dans les îles de l'Égée, le nombre de documents d'archives mycéniens découverts entre 1939, date de la mise au jour de la salle d'archives du palais de Nestor à Pylos, et 1993 ne tourne guère qu'autour des 200 unités. La pénurie de nouveaux documents a inévitablement essoufflé les recherches mycénologiques ; c'est pourquoi tous les spécialistes de la protohistoire grecque attendaient avec impatience la découverte de nouvelles inscriptions en mesure de revigorer la discipline.

4. En 1993, la municipalité de Thèbes de Béotie entreprit d'ouvrir des tranchées dans la odos Pélopidou, l'une des artères principales qui traversent l'ancienne acropole de Cadmos, pour procéder à la pose de canalisations destinées à l'écoulement des eaux usées.

L'Ephorie locale, sachant combien les fouilles d'urgence menées sur le site de l'ancienne Thèbes sont riches en surprises de tout genre, décida de suivre d'un oeil particulièrement attentif les travaux en question, d'autant plus que c'est à quelques mètres seulement à l'Est de la odos Pélopidou, dans le terrain dit Pavlogiannopoulou, mieux connu aujourd'hui sous le nom de "Arsenal", qu'au mois de février 1964 N. Platon et E. Touloupa avaient découvert les premières tablettes en linéaire B provenant du palais mycénien de Thèbes³.

Les précautions de la Direction des antiquités de Béotie étaient de mise puisqu'au bout de quelques jours, exactement le 2 novembre 1993, on découvrait

2. Ce sont en revanche les analyses effectuées sur ce matériel qui, en permettant d'attribuer à la Crète occidentale un rôle essentiel dans la production et l'exportation en direction du continent des amphores sur la panse desquelles sont peintes les inscriptions en question, ont révolutionné notre connaissance du commerce mycénien en Méditerranée occidentale au début du treizième siècle avant notre ère.

3. N. Platon, E. Touloupa, «Ivories and Linear B tablets from Thebes», *ILN* 5 décembre 1964, p. 896-897.

la partie inférieure droite d'une tablette en linéaire B de format "page" (c'est le document portant le préfixe **Av** et le numéro **100** dans l'édition qui vient de paraître)⁴.

On fit aussitôt appliquer la délibération du Conseil Archéologique concernant la sauvegarde des vestiges de la Cadmée. Les travaux entrepris par la société des eaux (Δημοτική Έπιχείρηση Ύδρευσης Αποχέτευσης Θηβών) furent interrompus pour une durée indéterminée et l'on commença la fouille systématique d'une grande partie de la portion de la odos Pélopidou comprise entre les rues Antigone et Oedipe.

La fouille de cet ensemble dura quelque 500 jours (de novembre 1993 à mars 1995) et l'aventure fut payante comme le démontrent les 238 tablettes et fragments de tablettes récupérés dans les couches de la Thèbes ancienne et objets de l'édition que nous venons d'évoquer. Cette fouille menée à la odos Pélopidou permet d'écrire une page importante de l'histoire de la Thèbes de l'âge du bronze puisqu'elle a restitué le plus vaste dépôt d'archives en linéaire B jamais mis au jour depuis les fouilles d'A. Evans à Cnossos en 1900 et de C.W. Blegen à Pylos en 1939⁵.

Quelles sont les premières leçons que nous pouvons tirer de l'analyse de ce lot d'archives?

5. Dès les premiers temps du déchiffrement, on a découvert parmi les inventaires mycéniens de nombreux noms de divinités attestés dans le panthéon grec du premier millénaire: Zeus, Héra, Poseidon, Hermès, Dionysos. On s'était étonné de ne jamais trouver de référence à Déméter.

Dans un article pénétrant, C.J. Ruijgh avait avancé l'hypothèse que la tablette de Cnossos **F 51**, qui associe le nom de Zeus au datif, *di-we*, ΔιϜεί, à un terme dont la lecture pouvait s'avérer être *ma-ge* ou *ma-ka*, nous livrait en réalité le nom de la « Déesse Mère ou Déméter »⁶. Il convient de citer en entier le passage du travail de Ruijgh : « La ligne 2 du verso de la tablette **KN F 51** présente le texte *di-we* HORD T 1 HORD T 4 Z 1 *ma-ge* HORD V 6. La lecture *ma-ka* au lieu de *ma-ge* n'est pas exclue. Le datif *di-we* désigne Zeus comme dieu qui reçoit

4. V. Aravantinos, L. Godart, A. Sacconi, «Sui nuovi testi del palazzo di Cadmo a Tebe», *Rend. Mor. Acc. Lincei* IX, VI (1995), p. 812, note 8; V. Aravantinos, L. Godart, A. Sacconi, *Fouilles de la Cadmée I. Les tablettes en linéaire B de la odos Pelopidou*, Rome 2001.

5. La première annonce détaillée de cette trouvaille a été donnée le 15.01.1995 par V. Aravantinos dans le quotidien grec *Καθημερινή*. Ensuite un premier rapport circonstancié sur la trouvaille et ses implications philologiques et historiques a été publié par V. Aravantinos, L. Godart, A. Sacconi, *loc. cit.*, p. 809-845.

6. C.J. Ruijgh, *La "Déesse Mère" dans les textes mycéniens*, dans *Atti e Memorie del secondo congresso internazionale di Micenologia* (Roma-Napoli, 14-20 ottobre 1991), edd. E. De Miro, L. Godart, A. Sacconi, Roma 1996, p. 452-457, en particulier p. 454.

deux quantités d'orge, sans doute à l'occasion de deux actes de culte différents... *A priori*, la graphie *ma-ge* (ou *ma-ka*) pourrait représenter le datif d'un théonyme entièrement inconnu. Cependant, il est tentant de lire $M\tilde{\alpha} \chi W\epsilon$ « et pour Ma » (ou $M\tilde{\alpha} \Gamma\tilde{\alpha}$ pour Mère Terre). Le théonyme $M\tilde{\alpha}$ figure dans l'invocation répétée $\mu\tilde{\alpha} \gamma\tilde{\alpha}$ « Terre Mère » dans les *Suppliantes* d'Eschyle, 890 sqq., et est suivie de $\tilde{\omega} \beta\tilde{\alpha}$ (ou $\pi\tilde{\alpha}$), $\Gamma\tilde{\alpha}\zeta \pi\tilde{\alpha}\tilde{\iota}$, $Z\epsilon\tilde{\upsilon}$ « ô Père, fils de la Terre, Zeus ». Pour les Danaïdes, en effet, la déesse « Terre Mère » a plus d'importance que le dieu mâle Zeus qu'elles désignent comme fils de cette déesse. On entrevoit la tension entre la religion des ancêtres indo-européens des Grecs, où Zeus, dieu du ciel et père des autres dieux ($\pi\alpha\tau\eta\rho \tilde{\alpha}\nu\tilde{\theta}\rho\tilde{\omega}\nu \tau\epsilon \theta\epsilon\tilde{\omega}\nu \tau\epsilon$), était le maître suprême, et celle du monde égéen préhellénique, où les déesses avaient plus d'importance que les dieux mâles⁷.

6. Or voilà que le lot de textes exhumés à Thèbes à partir de 1993 confirme de manière saisissante l'hypothèse avancée par C.J. Ruijgh.

L'attestation à de nombreuses reprises du terme *ma-ka* nous a amenés à revoir la lecture de la ligne .1 du verso de la tablette **F 51** de Cnossos. Le mot *ma-ka* est présent dans les nouveaux textes thébains en Fq 126.1 -130.1 -131.[1] - 213.[1] -214.1 -229.1 -254[+]255.2 -258.1 -263.1-285.[1] -304.1 -357.[1] Gp 201.a X 152.1.

Forts des lectures *ma-ka* de Thèbes, nous avons réexaminé attentivement la tablette **F 51** et pu constater que le signe écrit en caractères minuscules à la suite du syllabogramme *ma-* est formé d'un cercle renfermant deux traits qui s'entrecroisent. La lecture *ma-ka* s'impose donc de manière très nette en ce document **F 51** et nous pouvons en conclure que le mot est attesté aussi bien à Cnossos qu'à Thèbes⁸.

La tablette **F 51** provient de la pièce aux tablettes de chars qui contenait, comme l'a montré J. Driessen, des documents antérieurs au gros des archives cnossiennes⁹. Il convient sans doute de dater le lot des tablettes en question aux alentours de 1440-1400 avant notre ère.

Le texte de la tablette **F 51** se présente comme suit :

recto : HORD T 7 V 5 Z 3 [

7. Comparer le mythe cosmogonique dans la Théogonie d'Hésiode (116 sqq.). La Terre ($\Gamma\tilde{\alpha}\tilde{\iota}\tilde{\alpha}$) est la divinité la plus ancienne. Elle est la mère du Ciel ($O\tilde{\upsilon}\rho\tilde{\alpha}\nu\tilde{\theta}\tilde{\omega}\zeta$), des montagnes et de la mer ($\Pi\tilde{\iota}\tilde{\nu}\tilde{\tau}\tilde{\omega}\zeta$). Ensuite, s'étant unie au Ciel, elle enfante les Titans. Ce n'est qu'à partir de ce moment-là que le dieu mâle $O\tilde{\upsilon}\rho\tilde{\alpha}\nu\tilde{\theta}\tilde{\omega}\zeta$, fils et époux de $\Gamma\tilde{\alpha}\tilde{\iota}\tilde{\alpha}$, joue lui aussi un rôle primordial dans l'histoire ancienne des dieux.

8. V. Aravantinos - L. Godart - A. Sacconi, loc. cit., p. 26.

9. J. Driessen, *An Early Destruction in the Mycenaean palace at Knossos*, in *Acta Archaeologica Lovaniensia* 2, Louvain 1990, p. 124-125.

verso : .1 wa HORD T 1 V 3 po-ro-de-go-no V 2 Z 2

.2 di-we HORD T 1 HORD T 4 Z 1 ma-ka HORD V 6

Le parallélisme entre ce document et les nouveaux textes de la série **Fq** de Thèbes est évident : toutes ces tablettes traitent d'orge; toutes contiennent le mot *ma-ka* et, enfin, alors que nous retrouvons le mot *po-ro-de-go-no* en **KN F 51**, nous lisons *de-go-no* à Thèbes en **Fq 254**. 1 en association avec *ma-ka*.

A la ligne .2 de **KN F 51**, les quantités d'orge enregistrées dans la tablette sont attribuées à deux destinataires qui sont respectivement *di-we* et *ma-ka*. Nous n'avons aucune difficulté à interpréter *di-we*. Il s'agit, comme l'a souligné Ruijgh, du datif ΔιΨεί du théonyme Zeus bien attesté dans les tablettes en linéaire B¹⁰.

Puisque *di-we* et *ma-ka* sont associés en **F 51.2**, il y a de fortes chances pour que *ma-ka* soit à son tour un théonyme et pour que la tablette enregistre des offrandes d'orge que le palais de Cnossos destinait aux dieux. Ce théonyme est identifiable avec Μῆρ Γῆρ « Mère Terre », comme l'a remarquablement souligné C.J. Ruijgh.

Le syllabogramme *wa* attesté à la ligne .1 est probablement l'abréviation du mot mycénien *wa-na-ka-te* = Φανάκει (« pour le roi ») ou encore de *wa-na-ka-te-ro* dans le sens de « personnage au service du roi »; en effet, dans une inscription sur vase d'Eleusis (**EL Z 1.2**) ainsi que dans une inscription de La Canée, nous trouvons le syllabogramme *wa* qui est manifestement l'abréviation de l'adjectif *wa-na-ka-te-ro* (Φανάκερος « appartenant au Φάναξ ») peint sur la panse de vases à étrier trouvés à Thèbes et à Tirynthe.

La présence du mot ἄναξ ou de ses dérivés est fréquente dans les listes d'offrandes mycéniennes (séries **Fr** de Pylos, **Ga** de Cnossos ou **Of** de Thèbes) ; on ne s'étonnera donc pas de retrouver le terme en **F 51**, document qui, à son tour, dresse une liste d'offrandes d'orge destinées à Zeus et à Maka.

7. Au sein des nouveaux textes thébains, *ma-ka* « Mère Terre » est en association étroite avec les théonymes *o-po-re-i* et *ko-wa* qui servent à désigner respectivement le « Zeus protecteur des fruits » tel qu'il est attesté dans une inscription trouvée à Akraiphia, et Korè, la fille de Déméter¹¹. Ces documents nous révèlent en outre qu'à Mère Terre est voué un culte chtonien lié à la présence d'animaux sacrés tels les serpents, les oiseaux, les oies, les porcs et les mulets. Ce culte est un culte à mystères qui préfigure ce que seront les cultes et les mystères éleusiniens du premier millénaire.

10. Le théonyme *di-we*, au datif est attesté en **KN Fp 1.2**, en **KN F 51** v.2 et en **PY Tn 316** v.9; le génitif *di-wo* = ΔιΨός est présent en **PY Tn 316** v.10.

11. V. Aravantinos, L. Godart, A. Sacconi, Fouilles de la Cadmée I. Les tablettes en linéaire B de la odos Pelopidou, *loc. cit.*, p. 317-319.

Ces textes thébains attestent en fait un niveau très ancien de la religion mycénienne où la part réservée aux cultes chtoniens est prépondérante.

Il apparaît donc que C.J. Ruijgh a parfaitement raison lorsqu'il souligne, analysant le passage d'Eschyle (*Suppliants*, 890 sqq.), que l'on entrevoit « la tension entre la religion des ancêtres indo-européens des Grecs, où Zeus, dieu du ciel et père des autres dieux (πατήρ ἀνδρῶν τε θεῶν τε), était le maître suprême, et celle du monde égéen préhellénique, où les déesses avaient plus d'importance que les dieux mâles ».

8. Il est tentant à la lueur de ces données de revoir un certain nombre de témoignages iconographiques remontant au monde minoen pour tenter de vérifier les antécédents minoens de ce culte de la Terre Mère postulé par Ruijgh et confirmé par les nouveaux textes de Thèbes.

Nous devrions trouver trace dans l'iconographie minoenne et mycénienne de cette grande divinité féminine. Bien entendu, faute d'avoir pu déchiffrer le linéaire A, nous devons nous baser sur des éléments extérieurs aux textes minoens pour tenter d'identifier la Mère Terre que n'ont sans doute pas manqué d'invoquer les habitants de la Crète avant l'invasion mycénienne aux alentours de 1450 av. J.-C.

Dans les nouveaux textes thébains, des desservants de sanctuaires, des artisans, des fidèles et des animaux sacrés parmi lesquels les serpents *e-pe-to-i* = ἐρπειτοῖς, les chiens *ku-ne*, *ku-no* et *ku-si* = κυνί, κυνός ou κυνῶν, κυσί, les oies *ka-no*, *ka-si* = χανός ou χανῶν, χασί = génétif singulier ou pluriel et datif pluriel de χᾶν, les mulets *e-mi-jo-no-i* = ἡμιόνοις, les grues *ke-re-na-i* selon l'interprétation qu'a fournie M. Del Freo de ce terme¹², les oiseaux *o-ni-si* = ὄρνις et les porcs *ko-ro* = χοῖρος sont associés au culte de Mère Terre.

Il est remarquable de constater que certains de ces animaux sont étroitement liés au culte de Déméter au premier millénaire avant notre ère¹³. L. Beschi souligne que les animaux associés à Déméter sont bien entendu les serpents mais qu'on trouve aussi les grues, importantes car leur vol permettait aux agriculteurs de prévoir le temps qu'il ferait, et les porcs qui, tout comme les bovidés, faisaient partie des victimes rituelles sacrifiées lors des célébrations en l'honneur de Déméter à Eleusis.

Or l'association entre certains de ces animaux et les statuettes de déesses ou de prêtresses provenant de la Crète minoenne et mycénienne est fréquente. Il suffit de rappeler les fameuses statues des déesses aux serpents, découvertes par

12. M. Del Freo, Ἐπὶ πόντον πλάζόμενοι, Simposio Italiano di Studi Egei, Roma 1999, 299-301.

13. L. Beschi, *LIMC*, Tome IV, s.v. Demeter.

A. Evans dans le palais de Cnossos ou encore les statuettes de Cnossos, Gazi¹⁴, Kommos, Mitropolis ou Karfi¹⁵.

Mère Terre dans les tablettes en linéaire B de Thèbes est associée aux animaux que nous venons de citer ; les personnages féminins représentés par les statuettes que nous venons d'évoquer sont en contact avec ces mêmes animaux ; il est donc tentant de supposer que les statuettes en question représentent en fait Mère Terre, c'est-à-dire cette grande divinité féminine méditerranéenne qui deviendra Déméter dans la Grèce du premier millénaire avant notre ère.

9. À la lecture des nouvelles tablettes de Thèbes, qui nous enseignent que des animaux tels les serpents ou les oiseaux, pour ne citer que ceux-là, font partie intégrante du culte dédié à Mère Terre, la continuité apparaît évidente entre les statuettes des déesses aux serpents de l'époque des seconds palais et les statuettes féminines de déesses aux bras levés de l'époque postpalatiale. Il semble donc que l'on doive inscrire les statuettes de déesses aux bras levés dans une tradition qui remonte au moins au Minoen Récent I et dont un des archétypes pourrait fort bien être représenté par la «déesse aux serpents» du Dépôt du Temple du palais de Cnossos. En effet, l'attitude de la déesse aux serpents, avec la position si caractéristique des bras, préfigure déjà ce que sera le mouvement des bras des déesses trouvées à Gazi et dans les autres sanctuaires de la période postpalatiale. Du reste l'association entre les serpents et d'autres statuettes féminines du Minoen Récent IIIB et d'époques postérieures montre que la continuité de culte entre l'époque du MR I et la période postpalatiale est indubitable.

Les statuettes de déesses aux bras levés représentent donc à notre avis cette divinité que les Mycéniens nommaient *ma-ka* et les Grecs du premier millénaire Déméter.

La lecture et l'interprétation des tous ces témoignages, des tablettes de Thèbes aux statuettes provenant du Dépôt du Temple du palais de Cnossos, aux déesses aux bras levés de Gazi et d'ailleurs, nous permettent de croire que les habitants de l'Egée ont vénéré très tôt une divinité tutélaire, Mère Terre, à laquelle étaient associées diverses catégories d'animaux comme les serpents, les porcs et les oiseaux. Le culte voué à cette déesse ne subit sans doute pas de transformations profondes au moment où les Mycéniens s'installent en Crète et en Egée. De ce point de vue, la continuité entre religion minoenne et religion mycénienne paraît évidente.

10. Aux recherches futures de reprendre en main les nombreux té-

14. P. Demargne, *La naissance de l'art grec*, Paris 1964, p. 145, fig. 167, 168.

15. P. Demargne, *loc.cit.*, p. 202, fig. 211.

moignages archéologiques relatifs à la religion mycénienne et d'en proposer une nouvelle lecture qui tienne compte des documents thébains. Aux spécialistes des civilisations de l'âge du bronze, en Méditerranée et ailleurs, de comparer les éléments dont ils disposent pour comparer les cultes primordiaux dont leurs documents portent témoignage aux cultes chtoniens que les documents thébains nous révèlent de manière inattendue. Aux spécialistes de la religion et de la littérature grecques de rassembler les éléments dont ils disposent pour relire, à la lueur des documents du second millénaire avant notre ère, les témoignages que les auteurs classiques consacrent aux cultes chtoniens.

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οί πινακίδες Γραμμικῆς Β τῶν Θηβῶν καὶ ἡ μυκηναϊκὴ θρησκεία

Μετὰ τὴ θεμελιώδη γιὰ τὴν ἀποκρυπτογράφηση τῆς Γραμμικῆς Β γραφῆς μελέτη τῶν Μ. Ventris - J. Chadwich τὸ 1953 (Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives), βασιζόμενη σὲ πινακίδες τῶν ἀνακτόρων τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Πύλου, ἡ ἀνακάλυψη στὴ Θήβα, κατὰ τὶς ἀνασκαφές τῶν ἐτῶν 1993-95, 238 πινακίδων καὶ τμημάτων πινακίδων μὲ ἐπιγραφές σὲ Γραμμικὴ Β ἔδωσε νέα πνοὴ στὴ σπουδὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας. Στὶς μέχρι ἐκεῖνη τὴ στιγμὴ ἀνακαλυφθεῖσες πινακίδες, εἶχε προσελκύσει τὴν προσοχὴ ἡ ἔλλειψη ἀναφορῶν στὴ γυναικεία θεότητα Δῆμητρα. Ὁ C.J. Ruijgh ὑπέθεσε ὅτι ἡ λέξις ma-qe ἢ ma-ka ἀπὸ πινακίδα τῆς Κνωσοῦ (F 51), στὴν πραγματικότητα ἀναφερόταν στὴ Δῆμητρα, τὴν Μα-Γα τῶν Ἰκετίδων τοῦ Αἰσχύλου. Οἱ πινακίδες ποὺ ἀνακαλύφθηκαν στὴ Θήβα ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση αὐτή, καθὼς συχνὰ ἀναφέρεται ἐκεῖ ἡ λέξις ma-ka. Ἡ Μητέρα Γῆ (Μα-Γα) τῶν πινακίδων αὐτῶν φαίνεται νὰ εἶναι χθόνια θεότητα ποὺ λατρευόταν παράλληλα μὲ τὸν Δία, ἡ ἄποψη ποὺ στηρίζεται ἐπὶ πλέον στὴν παρουσία μίας χθόνιας θεᾶς σὲ ἀπεικονίσεις θεῶν τῆς μινωικῆς καὶ μυκηναϊκῆς περιόδου. Ἀκόμη, τὰ ζῶα τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται στὶς πινακίδες μαζί μὲ τὴ θεά, ἐμφανίζονται καὶ στὶς γλυπτικὲς παραστάσεις τῆς μινωικῆς καὶ μυκηναϊκῆς θεᾶς. Ἡ γυναικεία αὐτὴ θεότητα θὰ ἀποβεῖ στὴ συνέχεια ἡ θεὰ Δῆμητρα τῆς πρώτης χιλιετίας π.Χ. Ὁ συσχετισμὸς αὐτὸς σχετικὰ μὲ τὴ χθόνια θεότητα τῶν θηβαϊκῶν πινακίδων Γραμμικῆς Β τονίζει περαιτέρω τὴ συνέχεια μετὰ μινωικῆς καὶ μυκηναϊκῆς θρησκείας.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 6^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΚΗ. – Προτεινόμενο ψηφιακό σύστημα πρώιμης ανίχνευσης και ταξινόμησης καρκινικών μικροαποτιτανώσεων του μαστού, υπό του Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Πάνου Ἀ. Λιγομενίδη καὶ τοῦ Δρ. Γεωργίου Μ. Σπύρου*.

Περίληψη

Τὰ ὑψηλά ποσοστά ἐμφάνισης ἀνά τὸν κόσμον τοῦ καρκίνου τοῦ μαστοῦ καὶ ἡ ἐκτεταμένη θνησιμότητα λόγω μεταστάσεων ἔχουν ὀδηγήσει στὴν ἀνάγκη διάγνωσης τῆς ἀσθένειας σὲ πρώιμα στάδια ἢ καὶ προειδοποίησης σὲ προκαρκινικά στάδια. Ἡ ἔγκαιρη ἰατρικὴ διαγνωστικὴ ἐξέταση καὶ ἡ σωστὴ κατηγοριοποίηση μικροαποτιτανώσεων (μικροασβεστώσεων) μπορεῖ νὰ δώσει κρίσιμες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἐμφάνιση κακοήθειας σὲ πρώιμα στάδια ἀνάπτυξης, ἐπιτρέποντας ἔτσι τὴν ἔγκαιρη πρόληψη. Τὸ προτεινόμενο σύστημα ἀνήκει στὸ εἶδος τῶν ψηφιακῶν συστημάτων γιὰ τὴν ὑποστήριξη καὶ τὴν βελτίωση τῆς διαγνωστικῆς διαδικασίας (Computer Aided Diagnosis Systems). Τὸ προτεινόμενο ψηφιακὸ διαγνωστικὸ σύστημα πρώιμης ανίχνευσης καὶ ἀνάλυσης μικροαποτιτανώσεων τοῦ μαστοῦ ἐνισχύει τὴν διαγνωστικὴ διαδικασία προσφέροντας ψηφιακὰ ἐργαλεῖα παρατήρησης καὶ ἐπεξεργασίας τῆς μαστογραφίας, ἐπιτρέποντας τὴν βῆμα-βῆμα ἀξιολόγηση τῆς ἐπικινδυνότητας τῶν ὑπόπτων μικροαποτιτανώσεων, ἀξιοποιώντας τὴν κατὰ περίπτωσιν ἐμπειρογνομώσυνη τοῦ χρήστη, καὶ ἐπιτρέποντας τὴν προσμέτρηση καὶ τὸν συμψηφισμό σημαντικῶν πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὴν ἡλικία, τὸ οἰκογενειακὸ ἰατρικὸ ἱστορικὸ, καὶ τυχόν κλινικὲς ἢ ἐργαστηριακὲς ἐξετάσεις τῆς ἀσθενούς. Ἐπὶ πλεόν, προσφέρει τὴν δυνατότητα ἡμερολογιακῆς καταγραφῆς καὶ ἀποθήκευσης τῶν σημαδεμένων μαστογραφιῶν, μαζὶ μὲ τὶς ἀντίστοιχες διαγνωστικὲς παρατηρήσεις τοῦ ἱατροῦ, γιὰ κάθε μελλοντικὴ ἀνασκόπηση καὶ ἰατρικὴ ἐξέταση. Ἀπὸ τὴν ἐργαστηριακὴ ἀξιολόγηση προκύπτει ὅτι τὸ προτεινόμενο σύστημα δύναται νὰ συμβάλει οὐσιωδῶς στὴν πρώιμη διάγνωση τοῦ καρκίνου τοῦ μαστοῦ.

* PANOS A. LIGOMENIDES AND GEORGE M. SPYROU, A suggested digital system for computer aided early detection and classification of breast cancer microcalcifications.

1. Είσαγωγή

Ο καρκίνος του μαστού αποτελεί την συνηθέστερη μορφή καρκίνου στον γυναικείο πληθυσμό. Στις Η.Π.Α. 1 στις 9 γυναίκες θα αναπτύξουν καρκίνο του μαστού κατά τη διάρκεια της ζωής τους ενώ στην Ευρώπη το ποσοστό είναι ελαφρά χαμηλότερο. Η συχνή «ψηλάφηση» του μαστού και η τακτική Ιατρική διαγνωστική εξέταση συνιστώνται για γυναίκες άνω των 30 ετών, ως μέσα για την προληπτική ανίχνευση καρκινικών ανωμαλιών. Τα μέσα διάγνωσης της νόσου σε πρώιμο στάδιο ἔγκαιρης διάγνωσης με ὑψηλή πιθανότητα πλήρους ἴασης, είναι πολύ περιορισμένα [1-3].

Η ἔγκαιρη Ιατρική διαγνωστική εξέταση και ἡ σωστή κατηγοριοποίηση μικροαποπιτανώσεων, δηλαδή τῶν ψηγημάτων μικροασβεστώσεων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μεγέθους λιγότερο τοῦ ἑνὸς χιλιοστοῦ, οἱ ὁποῖες ἀναπτύσσονται στὴν φυσιολογία τοῦ μαστοῦ συνήθως κατὰ ὁμάδες, μπορεῖ νὰ δώσει κρίσιμες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴν ἐμφάνιση κακοήθειας σὲ πρώιμα στάδια ἀνάπτυξης, ἐπιτρέποντας ἔτσι τὴν ἔγκαιρη πρόληψη.

Ἡ ἀπευθείας ὀπτική εξέταση τῆς μαστογραφικῆς ἀπεικόνισης γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴν ταξινόμηση μικροασβεστώσεων, παρεμποδίζεται ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ἱστολογικοῦ φόντου, ἀπὸ ἀτέλειες καὶ ἀναπόφευκτες ἀντιθέσεις φωτεινότητας στὴ φωτογράφιση καὶ ἐμφάνιση τῆς ἐκάστοτε μαστογραφικῆς ἀπεικόνισης, καὶ ἀπὸ τὴν συνήθως ἀνεπαρκῆ διακριτικὴ ἰκανότητα τῶν μέσων τῆς ἀπευθείας ὀπτικῆς εξέτασης ἀπὸ τὸν ἰατρό. Γιὰ τὴν ὑποστήριξη καὶ τὴν βελτίωση τῆς διαγνωστικῆς διαδικασίας, ἀναπτύσσονται καὶ παρέχονται ψηφιακὰ (computer based) ἐργαλεῖα καὶ μέθοδοι ἀνάλυσης καὶ διαγνωστικῆς κατηγοριοποίησης τῶν μαστογραφικῶν ἀπεικονίσεων [4-6]. Τὸ προτεινόμενο σύστημα ἀνήκει σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος τῶν διαγνωστικῶν συστημάτων (Computer Aided Diagnosis Systems). Στὸ ὑπόλοιπο αὐτῆς τῆς παρουσίας θὰ ἀναφερθοῦμε στὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὴν ἀξιολόγηση τοῦ προτεινόμενου διαγνωστικοῦ συστήματος.

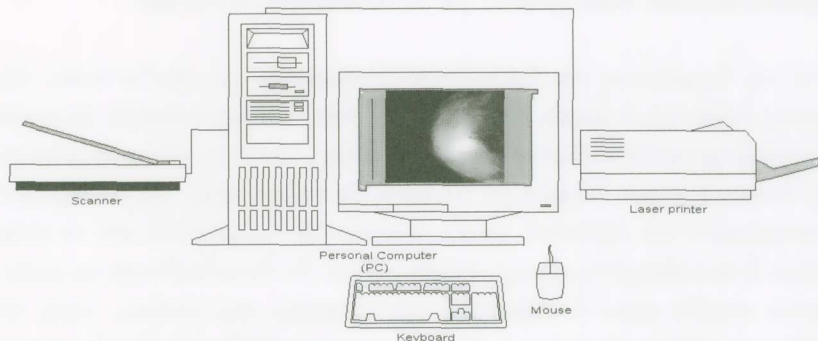
2. Γενικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ διαγνωστικοῦ συστήματος «Ἴπποκράτης-μστ»

Τὸ προτεινόμενο ψηφιακὸ διαγνωστικὸ σύστημα πρώιμης ἀνίχνευσης καὶ ἀνάλυσης μικροαποπιτανώσεων τοῦ μαστοῦ, μὲ τὴν ὀνομασία «Ἴπποκράτης-μστ», ἀποσκοπεῖ στὴν βελτιωμένη πληθυσμιακὴ διαγνωστικὴ παρακολούθηση (monitoring) τῶν γυναικῶν. Ἐνισχύει τὴν διαγνωστικὴ διαδικασία προσφέροντας ψηφιακὰ ἐργαλεῖα παρατήρησης καὶ ἐπεξεργασίας τῆς μαστογραφίας, καὶ ἐπιτρέπει τὴν βῆμα-βῆμα ἀξιολόγηση τῆς ἐπικινδυνότητας τῶν ὑπόπτων μικροαποπιτανώσεων. Ἰδιαιτέ-

ρως σημαντική είναι η παρεχόμενη δυνατότητα αξιοποίησης της τυχόν εμπειρογνωμοσύνης, στην έκταση που υπάρχει, του χρήστη, ιδιαίτερος σχετικά με την τοποθεσία και την κατεύθυνση της ομάδας των υπόπτων μικροαποπιτανώσεων. Έπιτρέπει, επίσης, την προσμέτρηση και τον συμψηφισμό σημαντικών πληροφοριών σχετικά με την ηλικία, το οικογενειακό ιατρικό ιστορικό της ασθενούς, και τυχόν κλινικές ή εργαστηριακές εξετάσεις της ασθενούς. Προσφέρει τη δυνατότητα ήμερολογιακής καταγραφής και αποθήκευσης των σηματομενών μαστογραφιών, μαζί με τις διαγνωστικές παρατηρήσεις του ιατρού, έτσι ώστε, σε κάθε διαγνωστική εξέταση, να δύναται ο εξεταστής-ιατρός να ανατρέξει στις προηγούμενες διαγνωστικές εξετάσεις, να οδηγηθεί στην αναζήτηση υπόπτων περιοχών του μαστού και να συνυπολογίσει τα χρονικά αναπτυσσόμενα εύρηματα. Ολόκληρο το διαγνωστικό αρχείο των προηγούμενων εξετάσεων της ασθενούς εγγράφεται σε οπτικό δίσκο (CD) και παραδίδεται στην εκάστοτε εξεταζόμενη γυναίκα για μελλοντική χρήση.

3. Η υλική υποδομή του 'Ιπποκράτη-μστ

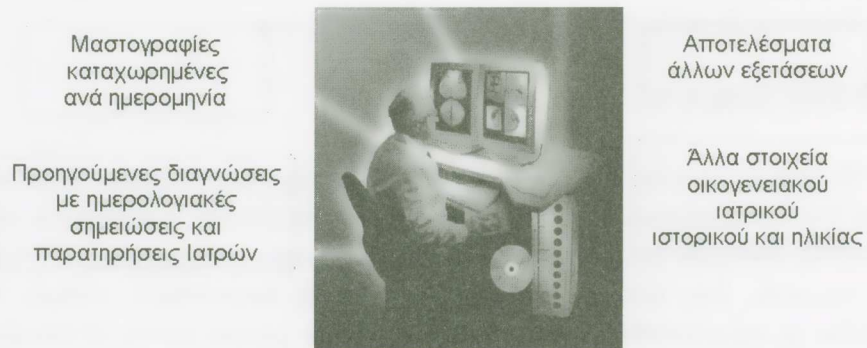
Ο σταθμός εργασίας του συστήματος «'Ιπποκράτης-μστ» (Εικόνα 1) αποτελείται από ένα συμβατικό σύγχρονο υπολογιστή και εκτυπωτή, συνοδευόμενα από έναν καλής ποιότητας ψηφιοποιητή (scanner) μαστογραφικών απεικονίσεων. Όπως είναι προφανές, ένας τέτοιος επιτραπέζιος ή φορητός διαγνωστικός σταθμός θα μπορούσε να εγκατασταθεί με ευκολία και με σχετικά χαμηλό κόστος σε οποιοδήποτε ιατρείο, κλινική, νοσοκομείο ή περιφερειακό ιατρικό κέντρο.

Εικόνα 1. Σταθμός Έργασίας «'Ιπποκράτη-μστ».

4. Ήμερολογιακή ἀρχειοθέτηση και παρακολούθηση τῆς ἀσθενούς

Μέσω κατάλληλης ψηφιακῆς ἀρχειοθέτησης στὸν ὑπολογιστὴ τοῦ διαγνωστικοῦ κέντρου καὶ στὸν φορητὸ ὀπτικό δίσκο (CD), ἡ ἀσθενής μπορεῖ νὰ ἔχει ὀλόκληρο τὸ διαγνωστικὸ ἱστορικὸ τῆς εὐκόλα διαθέσιμο σὲ κάθε νέα εξέταση (Εἰκόνα 2, Εἰκόνα 3). Στὸ διαγνωστικὸ ἀρχεῖο τῆς ἀσθενούς ὁ ἰατρός ἔχει στὴν ἄμεση διάθεσή του καταχωρημένες ἀνά ἡμερομηνία εξέτασης, ὅλες τὶς προηγούμενες μαστογραφίες τῆς ἀσθενούς. Εἶναι σὲ θέση νὰ ἐνημερωθεῖ γιὰ τὶς διαγνωστικὲς σημειώσεις, ἐπισημάνσεις καὶ μαρκαρίσματα πάνω στὶς εἰκόνας τῶν προηγούμενων ἰατρῶν, ἔτσι ὥστε νὰ δύναται νὰ συνυπολογίσει τὶς προηγούμενες διαγνωστικὲς πληροφορίες μὲ τὴν δική του διάγνωση.

Μαστογραφίες
καταχωρημένες
ἀνά ἡμερομηνία

Προηγούμενες διαγνώσεις
με ἡμερολογιακὲς
σημειώσεις καὶ
παρατηρήσεις ἰατρῶν

Αποτελέσματα
ἄλλων εξετάσεων

Ἄλλα στοιχεία
οικογενειακοῦ
ιατρικοῦ
ἱστορικοῦ καὶ ηλικίας

Εἰκόνα 2.

5. Ψηφιακὰ ἐργαλεῖα παρατήρησης γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ ἰατροῦ

Γιὰ τὴν διευκόλυνση τῆς διαγνωστικῆς διαδικασίας καὶ τὴν βελτίωση τῆς διαγνωστικῆς ἀπόδοσης, ὁ ἰατρός δύναται νὰ ἐξετάσει τὴν μαστογραφία χρησιμοποιώντας ψηφιακὰ ἐργαλεῖα ἐπεξεργασίας καὶ ἀνάλυσης, τὰ ὁποῖα τοῦ παρέχει τὸ σύστημα τοῦ Ἰπποκράτη-μστ (Εἰκόνα 4). Τὰ ἐργαλεῖα ἐπεξεργασίας τῆς εἰκόνας, μὲ πρωταγωνιστικὸ ρόλο τὸν «ψηφιακὸ φακὸ», μποροῦν νὰ ἐφαρμοστοῦν εἴτε σὲ ὀλόκληρη τὴν εἰκόνα ἢ σὲ ἐπιλεγμένη περιοχὴ ἐνδιαφέροντος. Τὰ ἄλλα διαθέσιμα ἐργαλεῖα περιλαμβάνουν συνήθη μέσα ἐπεξεργασίας καὶ χειρισμοῦ τῆς εἰκόνας, ὅπως εἶναι ἡ ἰσοστάθμιση τοῦ ἱστογράμματος, ἡ ἐξομάλυνση καὶ ἀνάδειξη τῶν ἀκμῶν, ἡ μεγέθυνση τῆς εἰκόνας καὶ ἡ ἀλλαγὴ τῆς φωτεινότητος καὶ τῆς ὀπτικῆς ἀντίθεσης. Σὲ αὐτὰ

Patient's File Direct Preview of the Selected Image

Identification Data
 Surname: [ελε.ϊαυ] Name: [Paraskou] ID Card: [H32 3456]

Middle Name: [Michaël]

Communication Data
 Street: [Tik] Number: [] Zip Code: []
 State: [patras] Telephone: []

Family Status
 Sex: []
 Number of Children: [4]

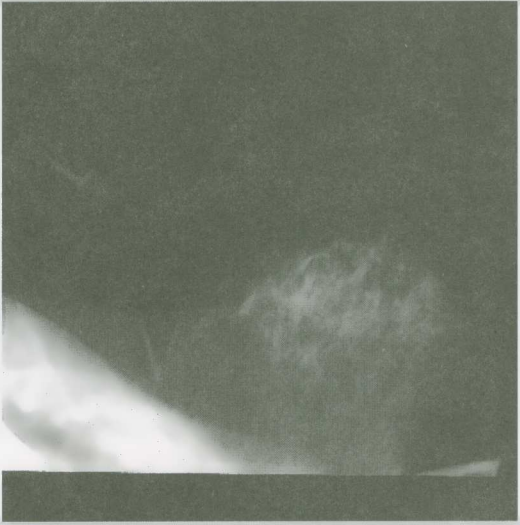
Extra Information
 Birth Day: [23.12.1942] Height (cm): [180]
 Employment: [Teacher] Weight(kgr): [80]

History
 Her mother had Dx. IIS in the left breast when she was 58 years

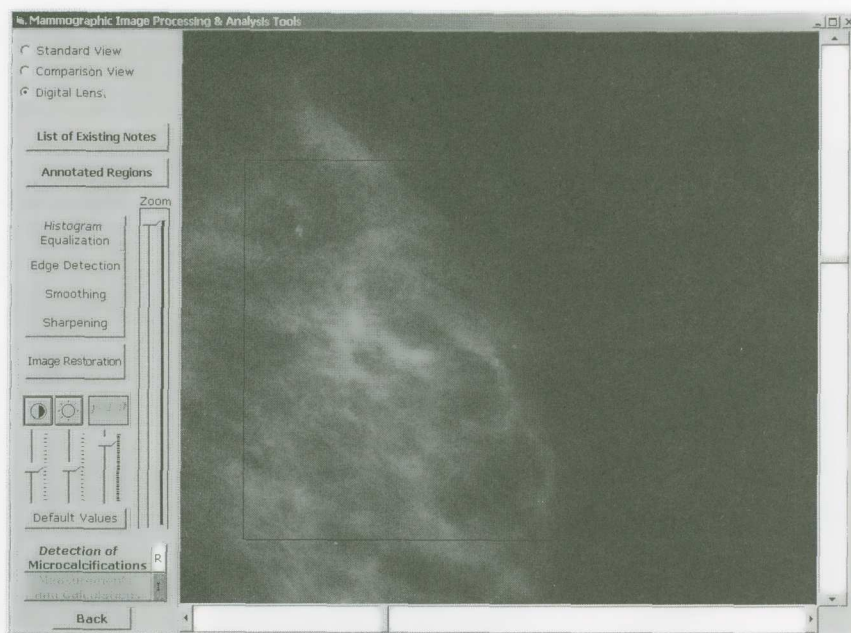
Age at menarche [14] Number of previous breast biopsies [1]
 Age at first live birth [30] Number of first-degree relatives (mother or sisters) with breast cancer [0]

Select a Date of Mammographic Examination [10.1.2000]

Correction **New Scan** **Image Analysis** **Back**

Εικόνα 3.

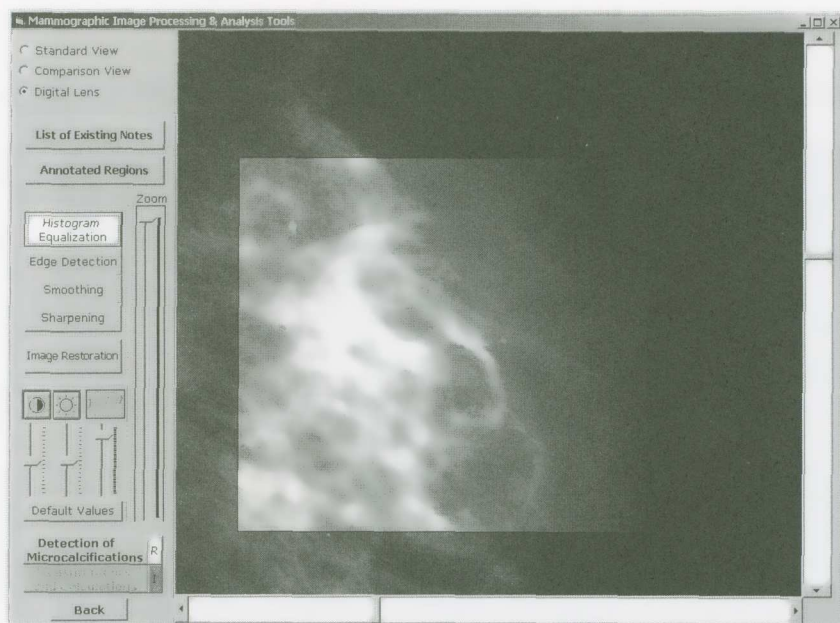

Εικόνα 4.

προστίθενται και ειδικά λογισμικά εργαλεία έντοπισμού και ανάδειξης των μικροασβεστώσεων. Ο έντοπισμός και η ανάδειξη των μικροασβεστώσεων γίνεται μέσω ενός αλγορίθμου βασισμένου σε τρεις επεξεργασίες των δεδομένων της εικόνας: (α) την εφαρμογή Υψίσυχνου Φίλτρου (High-Pass Filtering), (β) την Κανονικοποίηση των Διακυμάνσεων (Variance Normalization), και (γ) την εφαρμογή Προσαρμοστικού Φίλτρου (Adaptive Filtering). Παρόμοιες τεχνικές ανάδειξης έχουν εφαρμοστεί με επιτυχία στην επεξεργασία ιατρικών, αλλά και αστρονομικών απεικονίσεων [7, 8].

Με τα εργαλεία αυτά ενδυναμώνεται η όπτική εξέταση περιοχών της μαστογραφίας που είναι ιδιαίτερα φωτεινές, ή ιδιαίτερα σκοτεινές, όπως συμβαίνει στην περιφέρεια του μαστού (Εικόνα 5).

Κάνοντας χρήση του «ψηφιακού φακού» ο ιατρός επιλέγει μια ορθογώνια περιοχή της μαστογραφίας, ή οποία παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Χρησιμοποιώντας τα εργαλεία έντοπισμού και ανάδειξης των μικροασβεστωσών, επιτυγχάνει εκτενέστερο και λεπτομερέστερο έλεγχο και αξιολόγηση της ύποπτης περιοχής (Εικόνα 6).

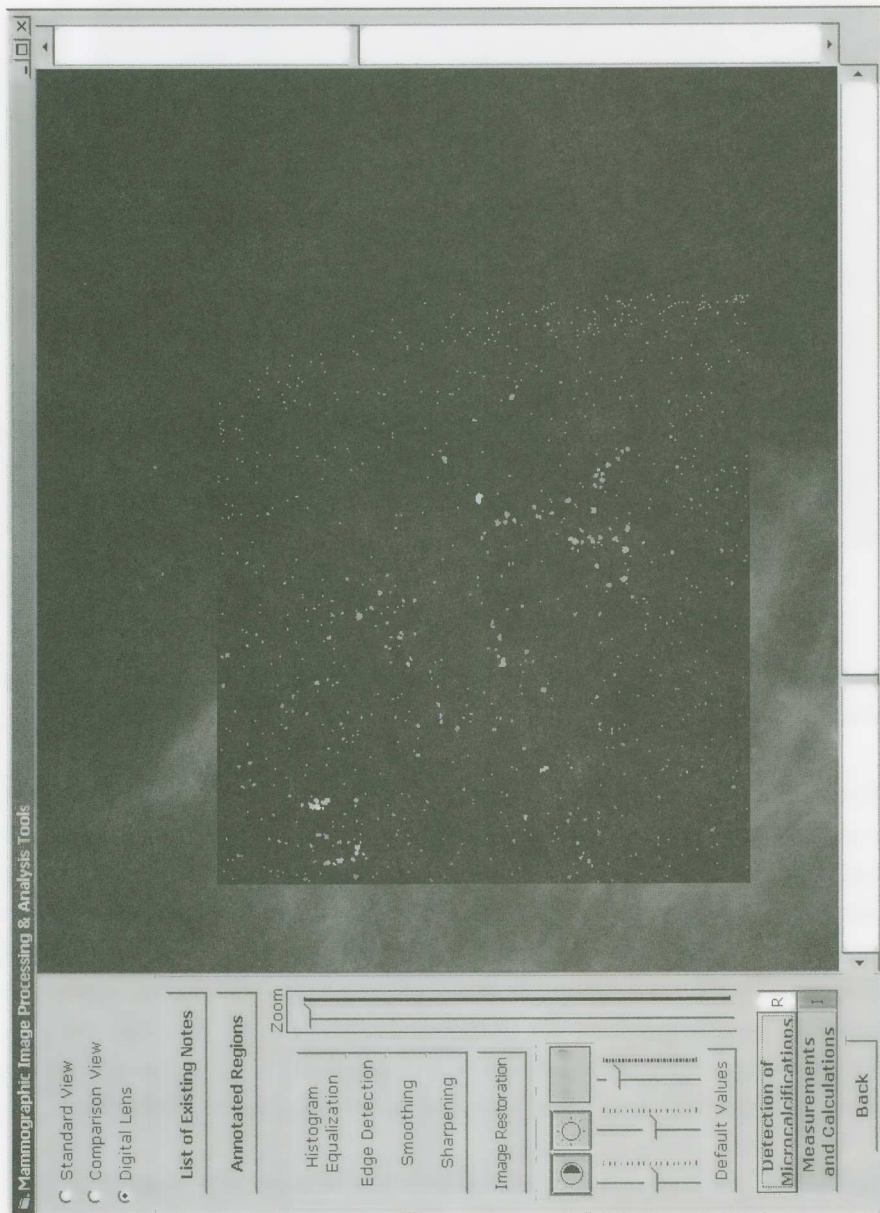
Εικόνα 5.

6. Συγκριτική έποπτεία και εξέταση τής επεξεργασμένης και τής ανεπεξεργαστης εικόνας

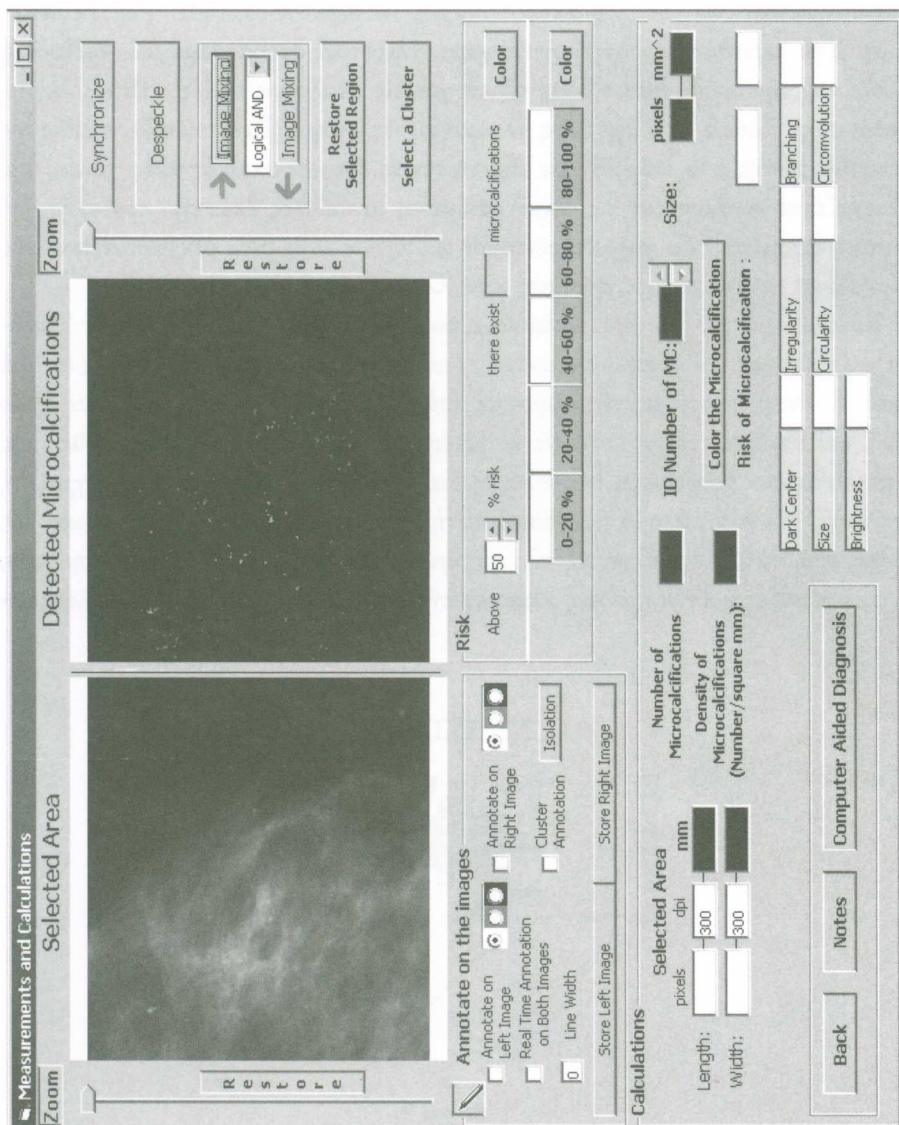
Μετά από τήν επεξεργασία και τήν ανάδειξη τών μικροαποτιτανώσεων τής ενδεδειγμένης περιοχής, ο ιατρός εξετάζει τήν επεξεργασμένη εικόνα με τις αναδεδειγμένες μικροασβεστώσεις δίπλα-δίπλα με τήν ανεπεξεργαστη εικόνα, έχοντας στήν έποπτεία του τήν πλήρη τοπολογική αντιστοίχιση. Αυτή ή αντιστοίχιση διατηρείται ακόμα και όταν ο ιατρός μεγεθύνει οποιαδήποτε από τις δύο εικόνες, όπως επιδεικνύεται στήν Εικόνα 7. Στήν ίδια εικόνα φαίνεται ή δυνατότητα απάλειψης τών απομονωμένων στιγμάτων από τήν επεξεργασμένη εικόνα με τις αναδεδειγμένες μικροασβεστώσεις, καθώς και ή δυνατότητα απεικόνισής τους στήν πραγματική χρωματική κλίμακα του γαρί, όπως εμφανίζονται στήν αρχική μαστογραφία.

7. Υπολογισμός και εκτίμηση τής «έπικινδυνότητας» κάθε μιᾶς μικροαποτιτανώσης

Στή συνέχεια, ο χρήστης δύναται νά επιλέξει μιᾶ ὀρθογώνια περιοχή μέσα στό παράθυρο τών αναδεδειγμένων μικροασβεστώσεων και νά ζητήσει ἀνάλυση και εκτί-

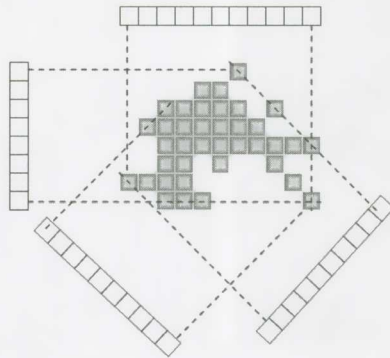
Εικόνα 6.

Εικόνα 7.

μηση τῆς «ἐπικινδυνότητας» ἐκάστης μικροαποτιτάνωσης ἐντὸς τοῦ πλαίσιου διερεύνησης, μὲ βάση τὴν κριτικὴ ἀξιολόγηση τῶν ἐξῆς ἑπτὰ συγκεκριμένων ἰδιοτήτων¹ ποὺ χαρακτηρίζουν ὑποπτες καρκινικὲς μικροασβεστώσεις: (i) Μέγεθος, (ii) Κυκλικότητα, (iii) Ὑπαρξὴ Ὑπόπυκνου Κέντρου, (iv) Ἐπίπεδο Φωτεινότητας, (v) Ἀνωμαλία σχήματος, (vi) Ὑπαρξὴ ἀποφύσεων καὶ διακλαδώσεων, (vii) Ὑπαρξὴ περιελίξεων. Στὰ περισσότερα μορφολογικὰ χαρακτηριστικὰ ἐφαρμόσαμε μιὰ «μέθοδο 4 προβολῶν», τὴν ὁποία ἀναπτύξαμε εἰδικὰ γιὰ τὶς ἀναλύσεις αὐτές. Ὅπως ἐπιδεικνύεται στὴν Εἰκόνα 8, ὁ σχετικὸς ἀλγόριθμος «φωτογραφίζει» τὸ εἶδωλο ἐκάστης μικροασβέστωσης στὸ ἐπίπεδὸ τῆς ἀπὸ τέσσερις διαφορετικὲς ὀπτικὲς γωνίες καὶ ἐπεξεργάζεται συνδυαστικὰ τὶς παρατηρούμενες μεταβολὲς ἐκάστης προβολῆς. Ἡ ποσοτικὴ ἐκτίμηση τῶν χαρακτηριστικῶν ἰδιοτήτων κάθε μιᾶς μικροαποτιτάνωσης ὑπολογίζεται σὲ ἀντίστοιχες σχετικὲς κανονικοποιημένες κλίμακες.

Σύμφωνα μὲ τὴν ἀνωτέρω διαδικασία, τὸ λογισμικὸ τοῦ Ἱπποκράτη-μστ ὑπολογίζει καὶ ταξινομεῖ τὸν «βαθμὸ ἐπικινδυνότητας» κάθε μιᾶς μικροασβέστωσης σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς πέντε ὑποδιαρέσεις τῆς κλίμακας ἀπὸ 0% μέχρι 100% (σὲ διαβαθμίσεις τῶν 20%), καὶ παρέχει στὸν χρήστη τὶς ἀντίστοιχες ἐκτιμήσεις μὲ ἀριθμούς, καθὼς καὶ μὲ παραστατικὸ διάγραμμα, γιὰ εὐκόλη καὶ συγκριτικὴ ἀξιολόγηση. Ἡ γραφικὴ ἀπεικόνιση τῶν ἀποτελεσμάτων, ὅπως αὐτὴ παρουσιάζεται στὶς εἰκόνας 9 καὶ 10, παρέχει στὸν ἰατρὸ τὴν εὐχέρεια τῆς συγκριτικῆς ἐποπτείας τῶν ἀποτελεσμάτων, ὅπως ἐπιδεικνύεται στὴν πράσινη κλίμακα τῆς εἰκόνας 9 καὶ μὲ τὸ ἐρυθρὸ διάγραμ-

Εἰκόνα 8.

1. Οἱ χαρακτηριστικὲς ἰδιότητες τῶν μικροαποτιτάνωσεων ἐπελέγησαν μετὰ ἀπὸ συγκριτικὴ ἔρευνα τῆς πλέον πρόσφατης βιβλιογραφίας ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ.

μα τῆς εἰκόνας 10. Ἐπίσης, ἡ ἀντιστοίχιση διαφορετικῶν χρωμάτων (ἀπὸ τὸ κυανοῦν μέχρι τὸ ἐρυθρὸ) γιὰ τὴν ἐπισήμανση τῶν διαφορετικῶν ὑποδιαίρεσεων ἐπικινδυνότητας (Εἰκόνα 9), παρέχει εὐκολότερη ὀπτική θεώρηση τῆς συνολικῆς διαγνωστικῆς ἐτυμολογίας.

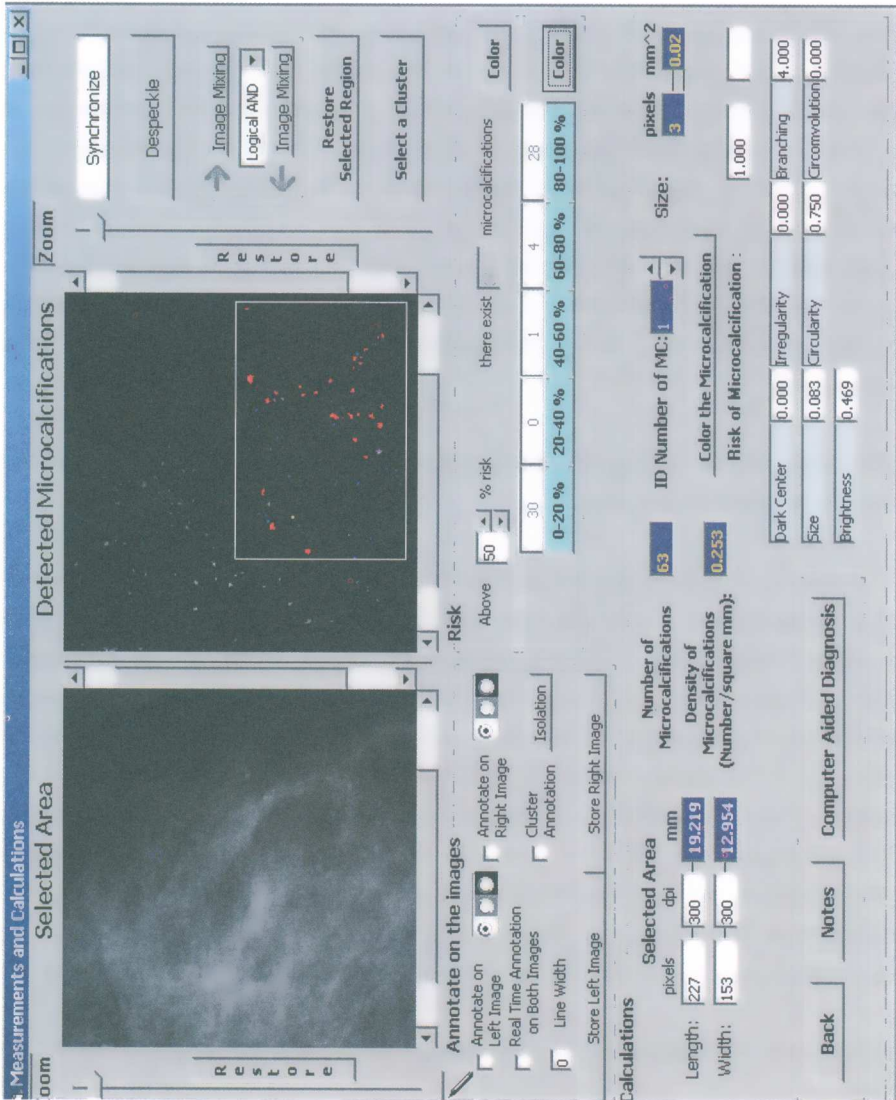
Ἄξιζοι νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ σύστημα Ἴπποκράτης-μστ δίνει στὸν ἰατρὸ τὴ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιήσῃ τὴν ἐνδεχόμενη ἀνεπτυγμένη διαγνωστικὴ ἐμπειρία του ἢ τὴν ἐξειδικευμένη γνώση του, ἔτσι ὥστε νὰ ἐπιτευχθεῖ ἐπιτυχέστερη διαγνωστικὴ ταξινόμηση τῆς ἐπικινδυνότητας τῶν ξεχωριστῶν μικροασβεστώσεων, ἀκόμα καὶ σὲ αὐτὸ τὸ πρῶτο στάδιο. Αὐτὸ γίνεται μὲ τὴ δυνατότητα, ἡ ὁποία παρέχεται στὸν ἰατρὸ νὰ παρατηρήσῃ τίς κατανομές τῶν τιμῶν τῶν ἐπτὰ προαναφερθέντων χαρακτηριστικῶν ἰδιοτήτων, νὰ ἐνημερωθεῖ γιὰ τὴν τρέχουσα τιμὴ καταωφλίου ἐπικινδυνότητας ποὺ ἐφαρμόζεται γιὰ τὴν κάθε μιὰ ἀπὸ αὐτές, καὶ ἀκολούθως νὰ προσαρμόσῃ τὴν τιμὴ τοῦ καταωφλίου ἀξιοποιώντας ἔτσι τίς εἰδικές γνώσεις του καὶ τὴν ἐμπειρικὴν πραγματογνωμοσύνη του, ὅπως ἐπιδεικνύεται στὴν Εἰκόνα 11 (δίδεται: "risk percentage (A)").

8. Ἐκτίμηση τῆς ἐπίδρασης τῆς πολυμορφίας καὶ τῆς κατανομῆς τῆς ἐπικινδυνότητας τῶν μικροαποτιτανώσεων

Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη φάση διάγνωσης εἶναι αὐτὴ ποὺ λαμβάνει ὑπόψη τὰ συγκεκριμένα χαρακτηριστικὰ μιᾶς ἐπιλεγμένης ὀρθογώνιας περιοχῆς διερεύνησης, μέσα στὴν ὁποία ὑπάρχει κάποια ὑποπτη, τοπολογικὰ κατανεμημένη, ὁμάδα μικροασβεστώσεων. Συγκεκριμένα ἐξετάζονται καὶ ἀξιολογοῦνται ἡ «πολυμορφία» τῶν μικροασβεστώσεων τῆς περιοχῆς, καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν μικροασβεστώσεων μέσα στὴν περιοχή, οἱ ὁποῖες ἔχουν χαρακτηριστεῖ ὡς πολὺ ἐπικίνδυνες στὴν προηγούμενη φάση τῆς ἀξιολόγησης τῶν ξεχωριστῶν μικροαποτιτανώσεων (Εἰκόνα 10 – δεξιὸ μέρος τοῦ ἐρυθροῦ διαγράμματος). Μὲ βάση ἐμπειρικὰ κριτήρια καὶ ἓνα συνδυαστικὸ ἀλγόριθμο, τὸ λογισμικὸ τοῦ συστήματος παρέχει μιὰ συνολικὴ διάγνωση ὡς πρὸς τὴν ἐπικινδυνότητα ὁλοκλήρου τῆς ἐπιλεγμένης ὀρθογώνιας περιοχῆς διερεύνησης, ἡ ὁποία καταγράφεται καὶ ἀπεικονίζεται γραφικὰ, ὅπως ἐπιδεικνύεται στὴν Εἰκόνα 10.

9. Ἀξιολόγηση τῆς ἐπικινδυνότητας συγκεκριμένου συμπλέγματος μικροαποτιτανώσεων

Προσφέρεται ἡ δυνατότητα στὸν ἰατρὸ νὰ ἐστιάσῃ τὴν διάγνωση σὲ ἓνα συγκεκριμένο ὑποπτο «σύμπλεγμα» ἢ «σμήνος», μικροαποτιτανώσεων, τὸ ὁποῖο σημαδεύει μὲ τὴν βοήθεια «ἠλεκτρονικοῦ μολυβιοῦ». Τότε, οἱ διαγνωστικὲς διαδικασίες, οἱ

Εικόνα 9.

Classification

Microcalcification Risk Distribution

Risk Level	Number of MCs
0-10%	1
10-20%	2
20-30%	3
30-40%	4
40-50%	5
50-60%	6
60-70%	7
70-80%	8
80-90%	25
90-100%	3

Position and Direction of the Cluster

Microcalcifications at High Risk

Cluster Polymorphy: 0.853
Risk Percentage (A): 96.03 %

Clustering Parameters

Risk Percentage (B): %

Data from the Patient's Record

Age: 61 | Age at menarche: 14 | Age at first live birth: 30 | Other Information: Her mother had DCIS in the left breast
 Number of previous breast biopsies: 1 | Number of first-degree relatives (mother or sisters) with breast cancer: 1
 Risk Estimation Model: [Dropdown]
 Risk Percentage (C): 2.3027 %

Computer Aided Diagnosis

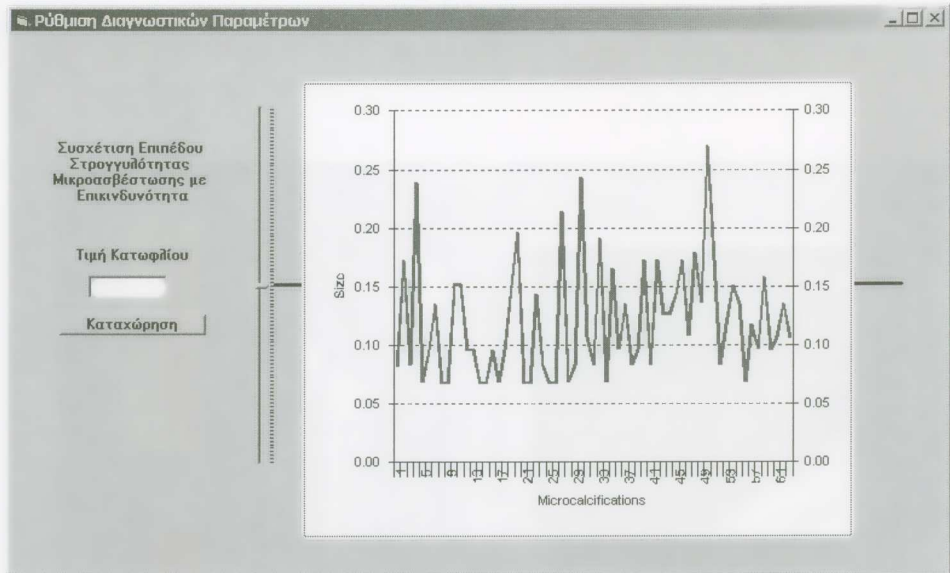
Risk Percentage (A): [Slider]
 Risk Percentage (B): [Slider]
 Risk Percentage (C): [Slider]

Final Risk Percentage: 96.03 %

Diagnosis: Κακοήθεια. Συνιστάται ενταγμένος έλεγχος

Explanation Facility: [Text Area]
 Notes: [Text Area]

Εικόνα 10.

Εικόνα 11.

Υπολογισμοί και τὰ διαγράμματα πού περιγράφτηκαν στὰ τμήματα #4 μέχρι #8, μπορούν νὰ ἐπαναληφθοῦν γιὰ τὸ συγκεκριμένο σμῆνος. Ἔτσι, ἐπιτυγχάνεται ἐπανεκτίμηση τῆς ἐπικινδυνότητας γιὰ τὴν συγκεκριμένη καὶ σημαδεμένη περιοχή, προάγοντας τὴν διαγνωστικὴ ἀκρίβεια καὶ τὶς δυνατότητες ἐντοπισμοῦ καὶ διαγνωστικῆς ἀξιολόγησης ὑποπτῶν περιοχῶν καὶ συμπλεγμάτων.

10. Ἐπέκταση τοῦ διαγνωστικοῦ ἀποτελέσματος μὲ ἐνδεχόμενη παρέμβαση τοῦ ἱατροῦ

Στὸ σημεῖο αὐτό, παρέχεται στὸν ἱατρὸ ἡ δυνατότητα νὰ ἀξιοποιήσει τὴν ικανότητα πού μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς πρὸς τὴν ἐκτίμηση ἑνὸς συντελεστῆ ἐπικινδυνότητας, ὁ ὁποῖος νὰ ἀπορρέει ἀπὸ τὸν ὀπτικὸ προσδιορισμὸ τῆς θέσης καὶ τῆς κατεύθυνσης τοῦ ἐξεταζόμενου συμπλέγματος μικροσποτιτανώσεων. Παρεμβαίνοντας ὁ ἱατρός στὸ διαγνωστικὸ δελτίο πού ἐπιδεικνύεται στὴν Εἰκόνα 10 (κάτω ἀριστερὰ καὶ πάνω δεξιὰ), μπορεῖ νὰ ἀναβαθμίσει τὸ μέχρι ἐκείνη τὴ στιγμή διαγνωστικὸ ἀποτέλεσμα, εἰσάγοντας στὴ συγκεκριμένη θέση τοῦ διαγνωστικοῦ δελτίου (εἰσάγεται: "risk percentage (B)") ἕναν δικό του πολλαπλασιαστὴ ἐπικινδυνότητας, ὁ ὁποῖος θὰ ἀντιστοιχεῖ στὴν προσωπικὴ του ἐκτίμηση τῆς αὐξημένης ἐπικινδυνότητας λόγω τῆς θέσης καὶ τῆς κατεύθυνσης τοῦ συμπλέγματος τῶν μικροσβεστώσεων.

11. Έπέκταση τής διάγνωσης λόγω πληροφοριών που αφορούν τήν ηλικία, τὸ οικογενειακὸ ἱατρικὸ ἱστορικὸ καὶ ἄλλες ἱατρικὲς ἐξετάσεις τῆς ἀσθενοῦς

Τὸ διαγνωστικὸ ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖο ἔχει σχηματιστεῖ μέχρι τὸ σημεῖο αὐτό, μπορεῖ νὰ ἀναβαθμιστεῖ μὲ τὸν συνυπολογισμό τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν ποὺ ἀναφέρονται στὴν ηλικία, τὸ ἱατρικὸ ἱστορικὸ τῆς οἰκογένειας, καὶ τυχόν ἄλλα ἱατρικὰ κλινικὰ ἢ ἐργαστηριακὰ στοιχεῖα. Παρέχεται στὸν ἰατρὸ ἡ δυνατότητα νὰ παρέμβει στὴ διαγνωστικὴ διαδικασία ἐκτίμησης τῆς ἐπικινδυνότητας καὶ νὰ ἀναβαθμίσει τὸ ἀποτέλεσμα εἰσάγοντας ἓνα ἐμπειρικὸ συντελεστὴ (Εἰκόνα 10: εἰσάγεται: “risk percentage (C)”), περίπου ὅπως στὴν περίπτωση τοῦ συνυπολογισμοῦ τῆς ἐπικινδυνότητας ποὺ μπορεῖ νὰ ὀφείλεται στὴ θέση καὶ τὴν κατεύθυνση ἑνὸς συγκεκριμένου συμπλέγματος μικροαποτιτανώσεων (βλ. #10 καὶ Εἰκόνα 10: εἰσάγεται: “risk percentage (B)”). Στὴν ἐνέργεια αὐτὴ δίδεται στὸν ἰατρὸ ἡ δυνατότητα νὰ συμβουλευθεῖ τίς συστάσεις ποὺ παρέχονται ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν σχετικῶν πληροφοριῶν περὶ ηλικίας καὶ ἱατρικοῦ ἱστορικοῦ τῆς οἰκογένειας στὸ μαθηματικὸ «μοντέλο Gail» [9, 10], τὸ ὁποῖο ἔχει προγραμματισθεῖ καὶ ἐνσωματωθεῖ στὸν Ἴπποκράτη-μστ γιὰ τὴν περίπτωση αὐτὴ (Εἰκόνα 10: δίδεται/εἰσάγεται: “risk percentage (C)”).

12. Τελικὴ διάγνωση, καταγραφή καὶ ἀποθήκευση τῶν ἀποτελεσμάτων καὶ τῶν ἱατρικῶν παρατηρήσεων

Τὰ ἐνδιάμεσα διαγνωστικὰ ἀποτελέσματα, καθὼς καὶ τὸ τελικὸ διαγνωστικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ συστήματος «Ἴπποκράτης-μστ» παρέχονται στὸν ἰατρὸ συμβουλευτικὰ καὶ μόνο. Πρέπει νὰ γίνῃ ξεκάθαρο ὅτι ὁ χρήστης ἔχει τὸν οὐσιαστικὸ ἔλεγχο τῆς διαγνωστικῆς διαδικασίας, καὶ ἔχει τὴν ἀποκλειστικὴ ἐπιλογὴ καὶ εὐθὺνη τῆς χρησιμοποίησης τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ συστήματος, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἐκμεταλλευθεῖ στὸν μέγιστο δυνατὸ βαθμὸ τὰ δυνατὰ ὀφέλη ἀπὸ τὰ ὑπολογιστικὰ ἀποτελέσματα τοῦ συστήματος. Ὅταν καὶ ἐὰν ὁ ἰατρὸς θελήσει νὰ παρεκκλίνει ἀπὸ τὴν αὐτόματη διάγνωση ποὺ τοῦ παρέχει τὸ σύστημα ὥστε νὰ εἰσάγει τίς προσωπικὲς του ἐκτιμήσεις ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἐμπειρία, τὴν εἰδικότητα καὶ τὴν πραγματογνωμοσύνη του, τότε ἀναλαμβάνει καὶ τὴν σχετικὴ εὐθὺνη αὐτῆς τῆς παρέμβασης. Σὲ κάθε περίπτωση ἡ τελικὴ διάγνωση καὶ ἡ εὐθὺνη γιὰ τίς περαιτέρω ἱατρικὲς ἐνέργειες, ἀποτελοῦν ἀναφαίρετο δικαίωμα, ὑποχρέωση καὶ εὐθὺνη τοῦ ἱατροῦ.

Τὸ τελικὸ διαγνωστικὸ ἀποτέλεσμα, μὲ τὸ ὁποῖο τὸ σύστημα συμβουλεύει τὸν ἰατρὸ γιὰ τὴν ἐπικινδυνότητα τῆς συγκεκριμένης περιοχῆς τῆς μαστογραφίας, παρέχεται στὸν ἰατρὸ ὡς “final risk percentage” («τελικὸ ποσοστὸ ἐπικινδυνότητας»)

στο κάτω μέρος τῆς εικόνας 10. Αυτό τὸ τελικὸ ποσοστὸ ἐπικινδυνότητας ἐμφανίζεται καὶ παραστατικὰ μὲ μιὰ λευκὴ κάθετη γραμμὴ ἐπάνω σὲ ἓνα συνεχὲς χρωματικὸ διάγραμμα ἀπὸ τὸ μπλὲ (καλοήθεια) πρὸς τὸ ἐρυθρὸ (κακοήθεια) στὸ κάτω μέρος τῆς Εἰκόνας 10. Ὅπως εἶναι ἐμφανές, ἡ χρωματικὴ κατανομὴ τῆς ἐπικινδυνότητας διαιρεῖται σὲ τέσσερις ζώνες: (i) 0%-35% (καλοήθεια μὲ βεβαιότητα, ἀποτρέπεται ἢ βιοψία), (ii) 35%-55% (καλοήθεια μὲ ἀμφιβολίες, παραπέμπεται γιὰ βιοψία, ἰδιαίτερος ἂν συμπαρομαρτοῦν καὶ ἄλλες ἐνοχοποιητικὲς ἐνδείξεις), (iii) 55%-75% (κακοήθεια μὲ ἀμφιβολίες, παραπέμπεται γιὰ βιοψία), (iv) 75%-100% (κακοήθεια μὲ βεβαιότητα, παραπέμπεται γιὰ βιοψία).

Στῆ συνέχεια, ὁ ἰατρός μπορεῖ νὰ καταγράψει καὶ νὰ ἀποθηκεύσει, μαζί μὲ τίς ἀντίστοιχες ἐπεξεργασμένες καὶ σημαδεμένες εἰκόνες, τίς σχετικὲς διαγνωστικὲς παρατηρήσεις του στὸ εἰδικὸ «σημειωματᾶριο», τὸ ὁποῖο εἶναι στῆ διάθεσή του. Αὐτὸ τὸ δελτίο τῶν σημειώσεων καὶ σχετικῶν εἰκόνων, μαζί μὲ τὴν ἡμερολογιακὴ ἀναφορὰ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ ἰατροῦ, ἐντάσσεται καὶ ἀποθηκεύεται αὐτομάτως στὸ ψηφιακὸ ἀρχεῖο τοῦ ἐξεταζόμενου ἀτόμου, ὅπως ἐπιδεικνύεται στὴν Εἰκόνα 12. Τὸ ἱατρικὸ ἀρχεῖο τοῦ ἀτόμου εἶναι ἀμέσως καὶ μὲ εὐκολία διαθέσιμο στὴν παρακολούθηση καὶ τὴν ἐπόμενη ἱατρικὴ διαγνωστικὴ ἐξέταση.

13. Ἐργαστηριακὴ ἀξιολόγηση τοῦ συστήματος

Τὸ διαγνωστικὸ σύστημα Ἰπποκράτης-μστ, ὅπως ἔχει ἀναπτυχθεῖ μέχρι τώρα, ὑποβλήθηκε σὲ μιὰ σειρά ἐργαστηριακῶν ἀξιολογήσεων. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐργαστηριακῶν δοκιμῶν καὶ τῆς στατιστικῆς ἀξιολόγησης μέχρι σήμερα ἔχουν βασιστεῖ σὲ ποικιλία μαστογραφιῶν, πὺ καλύπτουν μιὰ εὐρεία ποικιλία περιπτώσεων, καὶ πὺ ὅλες συνοδεύονται ἀπὸ ἐνδεικνύμενες βιοψίες σὲ συγκεκριμένες ὑποπτες περιοχὲς τῆς μαστογραφίας, καὶ ἀπὸ τὰ σχετικὰ σχόλια καὶ σημειώσεις τῶν εἰδικῶν ἰατρῶν.

Τὸ σύνολο τῶν δειγμάτων τῆς ἐργαστηριακῆς ἀξιολόγησης περιλαμβάνει:

71 μαστογραφίες μὲ μικροαποπιτανώσεις πὺ περιέχουν 74 συμπλέγματα μικροασβεστώσεων μὲ ἀντίστοιχες βιοψίες. Στὸ σύνολο αὐτὸ ὑπάρχουν 22 κακοήθεις περιπτώσεις, 47 καλοήθεις περιπτώσεις καὶ 5 περιπτώσεις ἀτυπίας.

Γιὰ τὴν κατηγοριοποίηση τῶν μικροασβεστώσεων ἀπὸ τὸ σύστημα, χρησιμοποιήθηκαν οἱ τέσσερις ζώνες ἐπικινδυνότητας, οἱ ὁποῖες σημειώνονται στὸ χρωματικὸ διάγραμμα πὺ ἐπιδεικνύεται στὸ κάτω μέρος τῆς Εἰκόνας 10, καὶ περιγράφονται στὸ κείμενο τοῦ προηγούμενου τμήματος #12:

- ἡ ζώνη ἐπικινδυνότητας ἀπὸ 0% ἔως 35% (σαφὴς καλοήθεια: ἀποτρέπεται ἢ βιοψία)

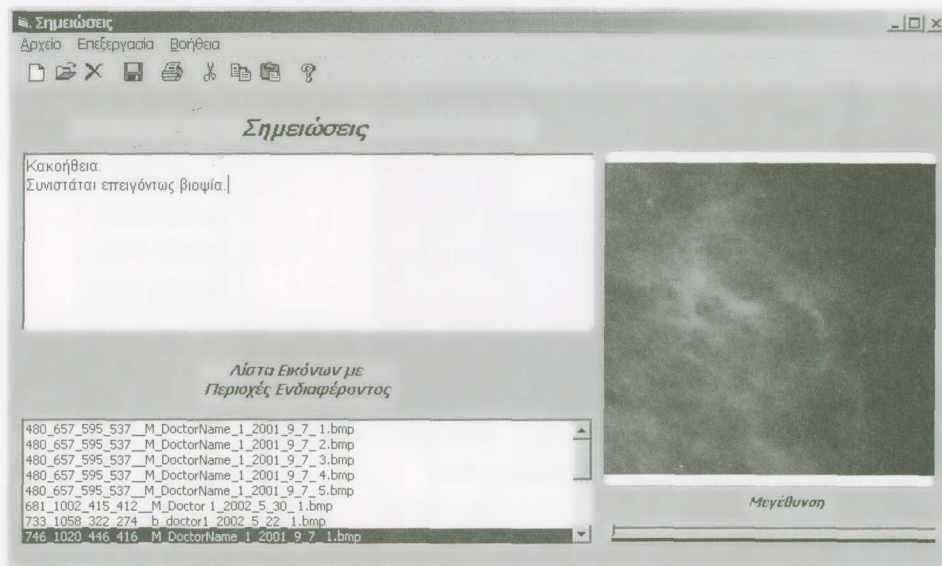
- η ζώνη επικινδυνότητας από 35% έως 55% (καλοήθεια με αμφιβολίες: συνιστάται βιοψία)
- η ζώνη επικινδυνότητας από 55% έως 75% (κακοήθεια με αμφιβολίες: συνιστάται βιοψία)
- η ζώνη επικινδυνότητας από 75% έως 100% (σαφής κακοήθεια: συνιστάται επειγόντως βιοψία)

Τὰ αποτελέσματα τῶν ἐργαστηριακῶν δοκιμῶν δίδονται μὲ διαγράμματα στὶς Εἰκόνες 13(α) καὶ 13(β), ὥστε νὰ διευκολύνουν τὴν περιεκτικὴ ἀξιολόγηση τοῦ συστήματος.

Ἡ συμπεριφορὰ τοῦ συστήματος στὶς 5 περιπτώσεις ἀτυπίας ἦταν προτροπὴ γιὰ βιοψία, συμβαδίζοντας μὲ τὴ γνώμη τῶν εἰδικῶν ἰατρῶν.

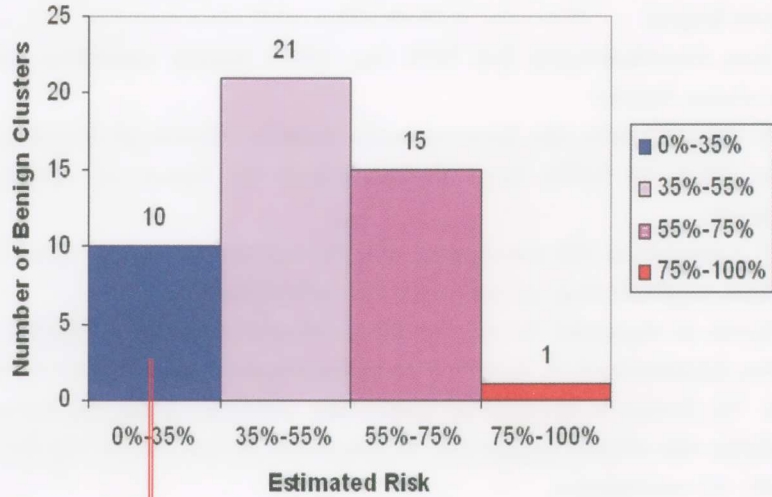
Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ παραπάνω αποτελέσματα ἔχουν ἐξαχθεῖ χρησιμοποιώντας ἀποκλειστικὰ τὶς δυνατότητες τοῦ συστήματος νὰ ἐκτιμήσει τὴν επικινδυνότητα τῆς ἐκάστοτε ἐπιλεγμένης ὀρθογώνιας περιοχῆς, χωρὶς τὶς ἐπιτρεπόμενες παρεμβολές τῶν εἰδικῶν ἰατρῶν πού θὰ μπορούσαν νὰ βελτιώσουν τὴν διαγνωστικὴ ἀπόδοση τοῦ συστήματος.

Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ἐδῶ, πῶς, ἐνδεχομένως, γιὰ ἓνα μικρὸ ποσοστὸ τῶν περιπτώσεων πού χρησιμοποιήθηκαν, τὸ ἀποτέλεσμα τῆς βιοψίας νὰ μὴν σχετίζεται

Εἰκόνα 12.

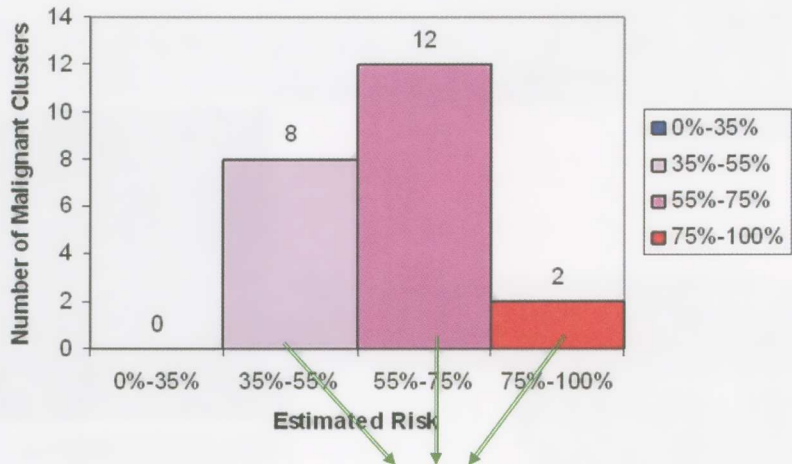
Συμπεριφορά του συστήματος στις 47 καλοήθειες περιπτώσεις

Αποτροπή 10 από τις 47 άσκοπες βιοψίες

Εικόνα 13(α).

Συμπεριφορά του συστήματος στις 22 κακοήθειες περιπτώσεις

Επιτυχής Προτροπή για βιοψία όλων των κακοήθων περιπτώσεων

Εικόνα 13(β).

Άμεσα με την παρουσία μικροαποπιτανώσεων στην εξεταζόμενη περιοχή. Παρόμοιες περιπτώσεις δειγμάτων εργαστηριακών αξιολογήσεων, όπου ο ιατρός οδηγείται σε έντολη βιοψία από ένοχοποιητικές ενδείξεις άλλες από την ύπαρξη ύποπτων μικροαποπιτανώσεων στην εξεταζόμενη περιοχή της μαστογραφίας, μπορεί να οδηγήσουν σε απόκλιση την αξιολόγηση της απόδοσης του συστήματος.

Τέτοιες περιπτώσεις, και άλλες παρόμοιες, δείχνουν παραστατικά τους περιορισμούς του συστήματος και τα αντίστοιχα πλεονεκτήματα του ανθρώπινου παράγοντα. Για παράδειγμα, το σύστημα περιορίζεται από το να δύναται να συγκρίνει και να αξιολογήσει συνυπολογίζοντας τις διαγνωστικές εκτιμήσεις που απορρέουν από την εξέταση της εικόνας της συγκεκριμένης περιοχής που παρέχεται και στις δύο ύψεις της ακτινογραφικής λήψης της μαστογραφίας (την «πλάγια» και την «κάθετο»). Όπως είναι αναμενόμενο, το σύστημα μειονεκτεί έναντι των ανθρώπινων αντιληπτικών και συνδυαστικών ικανοτήτων του ιατρού. Η χρησιμότητα του συστήματος περιορίζεται στο να παρέχει εργαλεία διαχείρισης και λεπτομερούς εξέτασης της ακτινογραφίας, και στο να συμβουλεύει τον ιατρό με διαγνωστικές εκτιμήσεις, τις οποίες και δικαιολογεί επαρκώς.

14. Συμπεράσματα και γενικές παρατηρήσεις

Από την περιγραφή του συστήματος και από την εργαστηριακή αξιολόγηση προκύπτει ότι το παρόν σύστημα δύναται να συμβάλει στην καλύτερη πρώιμη διάγνωση του καρκίνου του μαστού, ή οποία μπορεί να προκύψει από την ανίχνευση μικροαποπιτανώσεων σε μαστογραφίες και στην διαγνωστική αξιολόγησή τους. Παρέχει εργαλεία ηλεκτρονικής και ψηφιακής διαχείρισης και εξέτασης του συχνά ακαθόριστου και συγκεχυμένου ιστολογικού περιβάλλοντος των μικροασβεστώσεων, ισχυροποιώντας έτσι την οπτική ιατρική εξέταση και αξιοποιώντας την γνώση και τις σχετικές εμπειρίες του ιατρού. Επί πλέον, το σύστημα φαίνεται ότι μπορεί να συμβάλει στην καλύτερη διάγνωση, παρέχοντας στον ιατρό ιδιαίτερα χρήσιμες και κρίσιμες διαγνωστικές πληροφορίες και επεξηγήσεις.

Τα αποτελέσματα των εργαστηριακών δοκιμών καταδεικνύουν ότι το σύστημα παρουσιάζει πολύ μεγάλη ευαισθησία, αλλά ότι περιορίζεται και από σχετικά χαμηλή ειδικότητα. Με σκοπό να βελτιώσουμε την απόδοση του συστήματος όσον αφορά στην ειδικότητα, προγραμματίζουμε την περαιτέρω διερεύνηση και βελτίωση των σχετικών μαθηματικών αλγορίθμων που χρησιμοποιούνται στην επεξεργασία των δεδομένων, τον όρισμό των ειδικών κριτηρίων και την ταξινόμηση των διαγνωστικών αποτελεσμάτων.

Στόν έρευνητικό προγραμματισμό μας, σκοπεύουμε, επίσης, να περιλάβουμε την

διερεύνηση τῆς δυνατότητας ἐντοπισμοῦ καὶ ταξινόμησης καὶ ἄλλων μαστογραφικῶν εὐρημάτων, ὅπως π.χ. τὸν ἐντοπισμὸ «μαζῶν». Ἰδιαίτερης σημασίας εἶναι καὶ ἡ δυνατότητα σύγκρισης καὶ συνδυαστικῆς ἀξιολόγησης τῶν διαγνωστικῶν δεδομένων καὶ ἀποτελεσμάτων, τὰ ὁποῖα ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν διαγνωστικὴ ἐπεξεργασία τῆς μαστογραφίας ἀπὸ τὸν Ἴπποκράτη-μστ, μὲ δεδομένα ἀπὸ ἄλλες τεχνικὲς ἰατρικῆς ἀπεικόνισης (π.χ. εἰκόνες ὑπερήχων) γιὰ τὸν ἴδιο ἀσθενή, καὶ ἀπὸ συναρτώμενες διαγνωστικὲς μεθόδους.

Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ μεθοδολογία τοῦ Ἴπποκράτη-μστ καὶ οἱ ἀλγόριθμοι ἐπεξεργασίας τῶν δεδομένων εἶναι ἐφαρμόσιμα καὶ σὲ ἄλλες ἰατρικὲς ἀπεικονιστικὲς ἀναλύσεις.

Λόγω τοῦ ἰδιαίτερα χαμηλοῦ κόστους ὑλοποίησης καὶ τῆς εὐκόλης χρησιμοποίησης, οἱ προοπτικὲς ἐφαρμογῆς τοῦ προτεινόμενου ψηφιακοῦ συστήματος περιλαμβάνουν τὴν μαζικὴ πληθυσμιακὴ ἐξέταση, ὑποστηριζόμενη ἀπὸ τὴν διάθεση τοῦ δικτύου τηλεϊατρικῆς. Ἡ μαστογραφικὴ παρακολούθηση τῶν γυναικῶν σὲ εὐρεία κλίμακα, μὲ σκοπὸ τὴν παροχὴ προληπτικῆς διάγνωσης τοῦ καρκίνου τοῦ μαστοῦ, εἶναι ὑψίστης οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς σημασίας.

Ἐπίσης, εἶναι μεγάλης σημασίας γιὰ τὴν ἰατρικὴ ἐκπαίδευση ἡ εἰδικὴ σχεδίαση τοῦ συστήματος «Ἴπποκράτης-μστ» καὶ ἡ ἐφαρμογὴ του ὡς ἐκπαιδευτικοῦ ἐργαλείου τῶν φοιτητῶν τῆς Ἰατρικῆς Σχολῆς, καὶ τῶν μετεκπαιδευόμενων ἰατρῶν.

Προβλέπεται ὅτι στὸ ἐγγὺς μέλλον θὰ ἀκολουθήσει ἡ πιλοτικὴ ἐφαρμογὴ καὶ ἀξιολόγηση τοῦ Ἴπποκράτη-μστ σὲ νοσοκομεῖα, κλινικὲς καὶ διαγνωστικὰ κέντρα.

Εὐχαριστίες

Εὐχαριστοῦμε θερμὰ τοὺς συνεργάτες μας ἰατροὺς κ. Κωνσταντῖνο Κουφόπουλο καὶ κ. Σταμάτη Βασίλαρο, τῶν ὁποίων οἱ ἰατρικὲς συμβουλές, ἡ διάθεση μαστογραφικῶν ἀπεικονίσεων μὲ ἀντίστοιχες βιοψίες καὶ ἡ βοήθεια στὴν ἐργαστηριακὴ ἀξιολόγηση τοῦ συστήματος, ὑπῆρξε ἐξαιρετικὰ πολύτιμη.

SUMMARY

A suggested digital system for computer aided early detection and classification of breast cancer microcalcifications

Radiologists consider breast microcalcifications as a very useful index of malignancy, which helps in the early detection of breast cancer. The micro-

calcifications are deposits of calcium salts, i.e. galactic, tricalcium phosphates, which are either benign (intra-galactophoric or intra-tissular) or malignant. They appear usually in the form of clusters and sometimes they can be easily detected on mammographic films due to their high clustering density. However, the existence of microcalcifications in breast tissue is not always a clear evidence of malignancy. Long-standing research efforts have been made to classify breast microcalcifications as benign or malignant, based on computer-aided analysis of their structural and photometric characteristics, appearing in mammographic images. We present an approach in the classification of microcalcifications with a system that is "physician-oriented", in that it is adaptive to the physician's prior knowledge and experience through interactive feedback. It is based on detailed analysis and evaluation of related features of individual microcalcifications and of formed clusters. In addition, the significance of the position and direction of a cluster, as well as information related to the patient's and her family's medical history may be taken into account in the final estimation of a malignancy "risk-index". The system-diagnosis includes several facilities: a) patient archiving, b) use of image analysis tools for image examination and management, c) detection of microcalcifications, d) classification of microcalcifications in selected areas, and e) diagnostic advice to the radiologist about the estimated risk-index, together with related justification of the step-by-step procedures. Laboratory evaluation has shown encouraging performance of the proposed diagnostic system.

Ἀναφορές

1. National Cancer Institute, URL: <http://www.nci.nih.gov>
2. American Cancer Society, URL: <http://www3.cancer.org>
3. National Alliance of Breast Cancer Organizations, URL: <http://www.nabco.org>
4. Fondrinier E, Lorimier G, Guerin-Boblet V, Bertrand AF, Mayras C, Dauver N., Breast microcalcifications: multivariate analysis of radiologic and clinical factors for carcinoma, *World J Surg.* 2002 Mar;26(3):290-6.
5. Lee S, Lo C, Wang C, Chung P, Chang C, Yang C, Hsu P. A computer-aided design mammography screening system for detection and classification of microcalcifications. *Int J Med Inf.* 2000 Oct;60(1):29-57.
6. Gurcan MN, Chan HP, Sahiner B, Hadjiiski L, Petrick N, Helvie MA.,

- Optimal neural network architecture selection: improvement in computerized detection of microcalcifications, *Acad Radiol.* 2002 Apr;9(4):420-9.
7. Karssemeijer N 1993 Adaptive noise equalization and recognition of microcalcification clusters in mammograms, *Int.J.Patt.Rec.&Im.Analysis* 7.
 8. Lorenz H, Richter G M, Capaccioli M and Longo G, 1993, Adaptive filtering in astronomical image processing. I. Basic considerations and examples, *Astron. Astrophys.* 277, 321
 9. Gail MH, Brinton LA, Byar DP, Corle DK, Green SB, Schairer C, Mulvihill JJ., Projecting individualized probabilities of developing breast cancer for white females who are being examined annually. *J Natl Cancer Inst.* 1989 Dec 20;81(24):1879-86.
 10. Gail MH, Costantino JP., Validating and improving models for projecting the absolute risk of breast cancer., *J Natl Cancer Inst.* 2001 Mar 7;93(5):334-5
 11. G. Spyrou, P.Pavlou, A Harissis, I. Bellas, P. Ligomenides, "Detection of Microcalcifications for Early Diagnosis of Breast Cancer", *Proceedings of the 7th Hellenic Conference on Informatics*, University of Ioannina Press, p. V104, August 26-28, 1999, Ioannina, Greece
 12. G. M. Spyrou, M. G. Nikolaou, K. N. Koufopoulos and P. A. Ligomenides, "A computer based model to assist in improving early diagnosis of breast cancer", *7th World Congress on Advances in Oncology and 5th International Symposium on Molecular Medicine*, October 10-12, 2002, Creta Maris Hotel, Hersonissos, Crete, Greece
 13. G. M. Spyrou, M. G. Nikolaou, M. Koussaris, A. Tsibanis, S. D. Vassilaros and P. A. Ligomenides, "A System for Computer Aided Early Diagnosis of Breast Cancer based on Microcalcifications Analysis", *5th European Conference on Systems Science*, 16-19 October 2002, Creta Maris Hotel, Crete, Greece, *full paper published in Res-Systemica, Volume N°2, Special Issue: Proceedings of the fifth European Systems Science Congress, October 2002, Crete*

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13^{ΗΣ} ΙΟΥΝΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ. – Έπαναληπτικότητα στο Χάος, υπό του Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γ. Κοντοπούλου καὶ τῆς Μ. Χαρσούλα*.

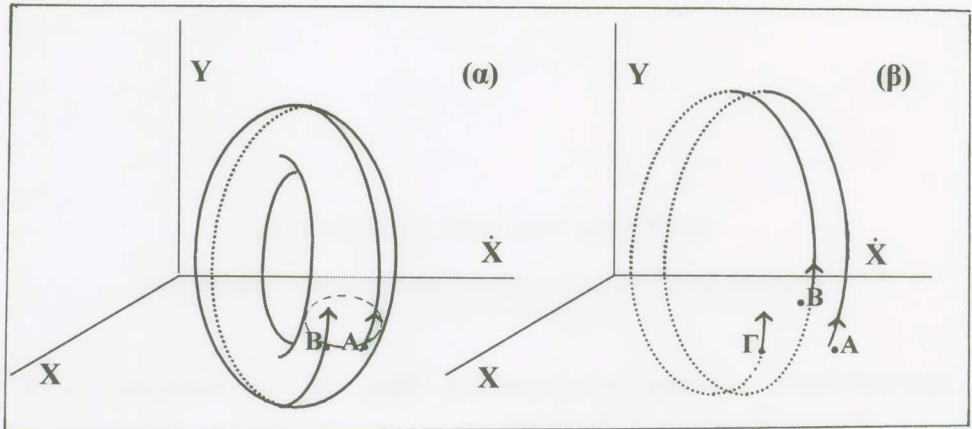
1. Εἰσαγωγή

Θὰ παρουσιάσω σήμερα ὠρισμένα πρόσφατα συμπεράσματα ἑνὸς προγράμματος ποῦ χρηματοδοτεῖται ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας. Τὰ συμπεράσματα μας ἀναφέρονται σὲ ἓνα θέμα σημαντικοῦ θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ ενδιαφέροντος, τὴν «ἐπαναληπτικότητα στὸ χάος».

Ἡ διάκριση μεταξύ τάξεως καὶ χάους στὶς τροχιὰς τῶν ἀστέρων σὲ ἓνα γαλαξία γίνεται παραστατικὰ σὲ μία «ἐπιφάνεια τομῆς Poincaré» (Σχ. 1 α, β). Θεωροῦμε τὶς τροχιὰς στὸ χωρὸ τῶν φάσεων (x, y, \dot{x}) , ποῦ περιλαμβάνει τὶς συντεταγμένες x καὶ y καὶ τὴν ταχύτητα \dot{x} . Ἐὰν μία τροχιὰ εἶναι ὀργανωμένη, καλύπτει τὴν ἐπιφάνεια ἑνὸς δακτυλίου (Σχ. 1 α). Οἱ τομές τῆς τροχιᾶς ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τομῆς $y=0$ εἶναι σημεῖα A, B, \dots στὸ ἐπίπεδο (x, \dot{x}) , ποῦ εὐρίσκονται ἐπάνω σὲ μιὰ καμπύλη, δηλαδὴ στὴν τομὴ τοῦ δακτυλίου ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο $y=0$. Ἀντιθέτως μία χαοτικὴ τροχιὰ δὲν ὀρίζει ἓνα δακτύλιο καὶ οἱ τομές τῆς ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τομῆς A, B, \dots εἶναι διάσπαρτες (Σχ. 1 β).

Ἄν τὸ ἀρχικὸ σημεῖο τῆς τροχιᾶς εἶναι τὸ A , τότε τὸ ἐπόμενο σημεῖο τομῆς B (πρὸς τὰ θετικὰ \dot{x}) ὀρίζει μιὰ ἀπεικόνιση $A \rightarrow B$. Πολλὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τάξεως καὶ τοῦ χάους μελετῶνται σὲ ἀπλὲς ἀπεικονίσεις ἀπὸ ἓνα σημεῖο (x, y) σὲ ἓνα ἄλλο σημεῖο (x', y') . Ἐνα τέτοιο παράδειγμα εἶναι ἡ «τυπικὴ ἀπεικόνιση»

$$\begin{aligned}x' &= x + y' \\ y' &= y + \frac{K}{2\pi} \sin(2\pi x)\end{aligned} \quad (\text{modulo } 1) \quad (1)$$

Σχ. 1. Τροχιές στο χώρο των φάσεων (x, y, \dot{x}) . (α) Μια οργανωμένη τροχιά καλύπτει την επιφάνεια ενός δακτυλίου. (β) Μια χαοτική τροχιά. Τα σημεία A, B, ... στην επιφάνεια τομής $(y=0)$ κείνται σε μία ομαλή καμπύλη στην περίπτωση (α) ενώ είναι διάσπαρτα στην περίπτωση (β).

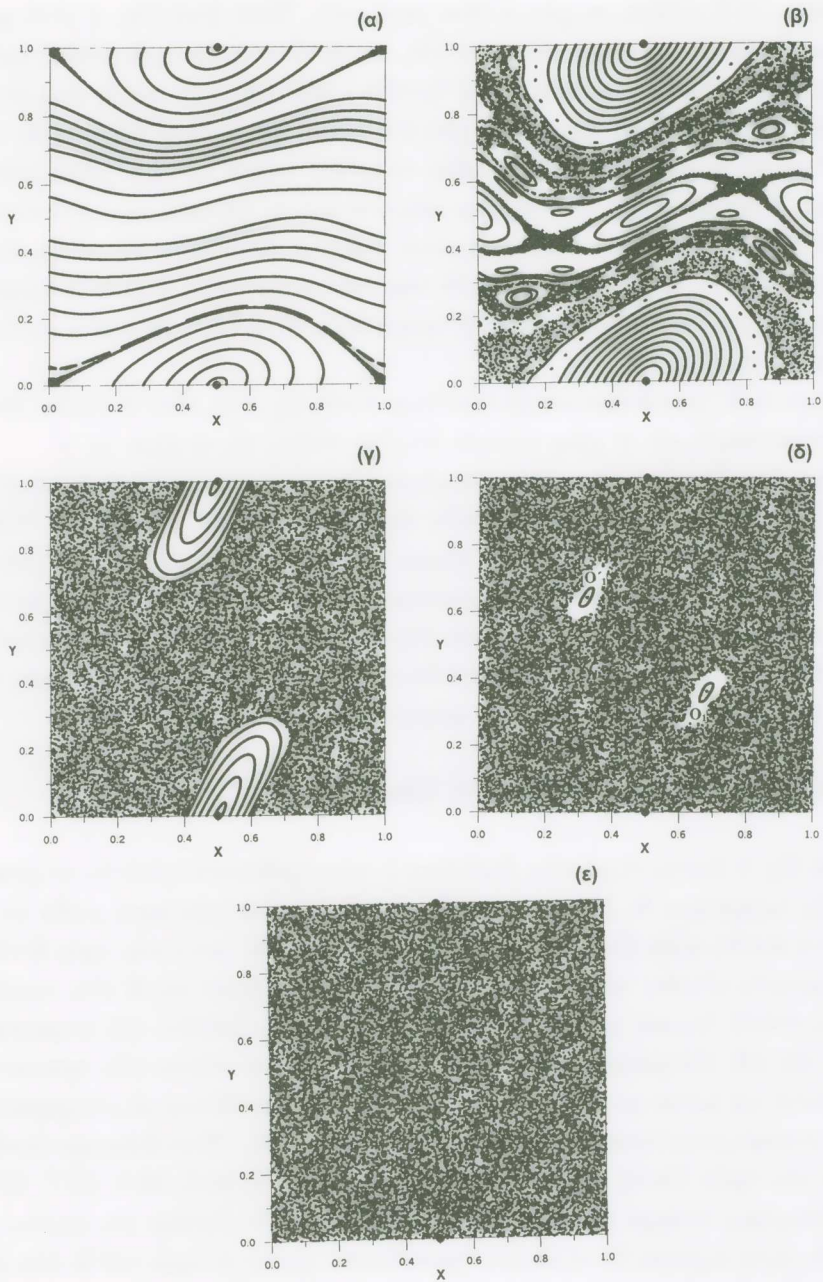
Το modulo 1 σημαίνει ότι το πεδίο ορισμού είναι το $[(0,1), (0,1)]$, δηλαδή $[0 < x < 1, 0 < y < 1]$. Όταν το x ή το y γίνει μεγαλύτερο από 1 αφαιρούμε ακέραιες μονάδες ώστε τα x και y να είναι πάντοτε μεταξύ 0 και 1.

Το K είναι μία παράμετρος που χαρακτηρίζει την μη γραμμικότητα της απεικόνισης. Όταν $K=0$ ή απεικόνιση (1) είναι γραμμική και δίνει ευθείες γραμμές $y' = y$, παράλληλες προς τον άξονα x . Όταν το K είναι μικρό οι γραμμές αυτές γίνονται καμπύλες (Σχ. 2 α). Οι περισσότερες καμπύλες αρχίζουν με $x=0$ και φθάνουν στο $x=1$ (όποτε επανέρχονται στο $x=0$ λόγω του modulo 1).

Το σημείο $(x=0.5, y=0)$, το οποίο ταυτίζεται με το σημείο $(x=0.5, y=1)$, παριστάνει μία ευσταθή περιοδική τροχιά. Καμπύλες που αρχίζουν κοντά στο σημείο αυτό κλείνουν γύρω από αυτό δημιουργώντας μια «νησίδα ευσταθείας». Πράγματι λόγω του modulo 1 οι καμπύλες με y κοντά στον άξονα $y=0$ συνεχίζονται, όταν φθάσουν στο $y=0$, με τις καμπύλες κοντά στον άξονα $y=1$ που αρχίζουν με το ίδιο x και $y=1$, στο επάνω μέρος του Σχ. 2 α.

Στο Σχ. 2 α υπάρχει μόνο μία μικρή περιοχή χάους, ή οποία αρχίζει από το σημείο $(0, 0)$ και φθάνει στο σημείο $(1, 0)$ και ομοίως από το $(1, 0)$ μέχρι το $(1, 1)$.

Όταν όμως το K γίνει μεγαλύτερο το χάος είναι μεγαλύτερο. Στο Σχ. 2 β υπάρχουν πολλές οργανωμένες τροχιές που παριστάνουν νησίδες γύρω από διάφορες περιοδικές τροχιές, αλλά και πολλές χαοτικές τροχιές που αποτελούνται από διάσπαρτα σημεία.

Σχ. 2. (α), (β), (γ), (δ), (ε). Τροχιές στην τυπική απεικόνιση για (α) $K=0.5$, (β) $K=1$, (γ) $K=3$, (δ) $K=5$ και (ε) $K=8$.

Καθώς τὸ K αὐξάνει, τὸ χάος αὐξάνει κατὰ πολὺ. Ὄταν $K=3$ (Σχ. 2 γ) τὸ χάος καλύπτει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ χώρου $[(0, 1), (0,1)]$ ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ μεγάλη νησίδα γύρω ἀπὸ τὴν εὐσταθὴ περιοδικὴ τροχιὰ ($x=0.5, y=0$). (Ἡ μισὴ νησίδα εἶναι εἰς τὸ κάτω μέρος τοῦ σχήματος, καὶ ἡ ἄλλη μισὴ στὸ ἐπάνω μέρος, λόγω τοῦ modulo 1).

Ὄταν τὸ K γίνεи $K=4$, ἡ εὐσταθὴς περιοδικὴ τροχιὰ ($x=0.5, y=0$) γίνεиταί ἀσταθὴς. Ὄταν $K=5$ (Σχ. 2 δ) τὸ χάος καλύπτει καὶ τὶς περιοχὲς γύρω στὰ σημεῖα $(0.5, 0)$ καὶ $(0.5, 1)$. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὑπάρχουν δύο νησίδες εὐσταθεῖς, γύρω ἀπὸ δύο σημεῖα O_1, O'_1 . Τὰ σημεῖα αὐτὰ παριστάνουν εὐσταθεῖς περιοδικὲς τροχιὰς, ποὺ προῆλθαν ἀπὸ διακλάδωσιν ἀπὸ τὴν τροχιὰ $(0.5, 0) \equiv (0.5, 1)$ ὅταν αὐτὴ ἔγινε ἀσταθὴς γιὰ $K=4$.

Ὄταν τὸ K γίνεи ἀκόμη μεγαλύτερο (π.χ. $K=8$, Σχ. 2 ε), ὅλες οἱ νησίδες αὐτὲς ἔχουν καταστραφεῖ καὶ τὸ χάος φαίνεται ὅτι εἶναι πλήρες εἰς τὸ χωρὸν (x, y) .

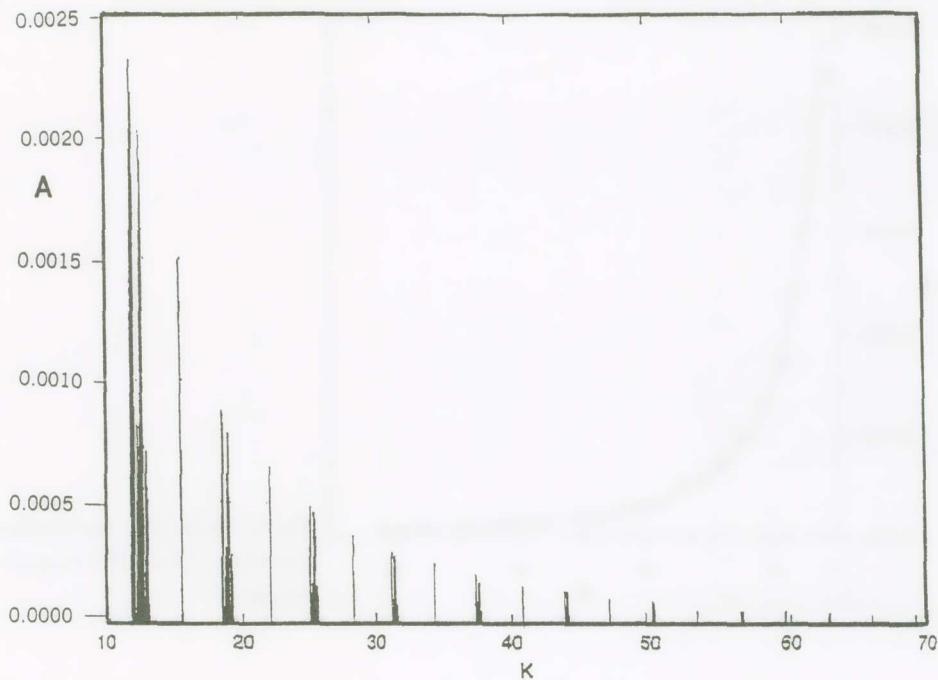
Παρ' ὅλα αὐτὰ ὑπάρχουν μερικὰ θεωρητικὰ ἐπιχειρήματα, τὰ ὁποῖα δείχνουν ὅτι σὲ πολλὰς περιπτώσεις ὑπάρχουν μικρὲς νησίδες εὐσταθείας (Newhouse 1983, Duarte 1994) σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου (x, y) . Ἐκεῖνο ποὺ δὲν ἀνέμενε κανεὶς ἦταν ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχουν σχετικὰ μεγάλες νησίδες εὐσταθείας γιὰ μεγάλα K . Γι' αὐτὸ ἀπετέλεσε μιὰ ἔκπληξις ὅταν ἕνας συνεργάτης μας στὴ Βιέννη, ὁ καθηγητὴς R. Dvorak, βρῆκε σημαντικὲς νησίδες εὐσταθείας στὴν τυπικὴ ἀπεικόνισιν (1) γιὰ μεγάλες τιμὲς τῆς παραμέτρου μὴ γραμμικότητος K (Σχ. 3).

2. Ἐπαναληπτικότητα τῶν νησίδων στὸ Χάος

Στὸ Σχ. 3 δίνεται τὸ μέγεθος (ἐμβαδὸν) A τῶν νησίδων στὸ χωρὸν (x, y) συναρτήσιν τῆς παραμέτρου K . Παρατηροῦμε ὅτι τὸ ἐμβαδὸν εἶναι πρακτικῶς μηδὲν γιὰ K κοντὰ στὸ $K=10$, ἀλλὰ εἶναι μεγαλύτερο τοῦ μηδενὸς γιὰ K κοντὰ στὶς τιμὲς $K=12-13$. Τὸ μέγιστο μέγεθος τῶν νησίδων στὴν περιοχὴ αὐτὴ τιμῶν τοῦ K εἶναι μεγαλύτερο τοῦ 0.002, δηλαδὴ μεγαλύτερο ἀπὸ 0.2% τοῦ ὅλου ἐμβαδοῦ τοῦ τετραγώνου $[(0, 1), (0, 1)]$. Γιὰ μεγαλύτερα K ($K \geq 13.4$) τὸ ἐμβαδὸν γίνεи πάλι πρακτικῶς μηδέν, ἀλλὰ γιὰ ἀκόμη μεγαλύτερα K οἱ νησίδες ἐπανεμφανίζονται μὲ μιὰ χαρακτηριστικὴ ἐπαναληπτικὴτητα (περίπου περιοδικὴτητα) στὸ K . Ἔτσι βλέπουμε νησίδες πλησίον τῶν τιμῶν $K=12.1, 18.5, 24.9, 31.2, 37.5, 43.8, 50.1, 56.4, 62.7, 69.0$, κλπ. Ἐπομένως ὑπάρχει μιὰ περίοδος στὴν ἐμφάνισιν τῶν νησίδων ἴση περίπου μὲ $\Delta K=6.3$. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ νησίδες ἐμφανίζονται κοντὰ σὲ τιμὲς τοῦ K ἴσες μὲ

$$K=12.1+6.3(n-1) \quad (2)$$

ὅπου οἱ πρῶτες νησίδες αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐμφανίζονται γιὰ $n=1$ ($K=12.1$) καὶ οἱ ἐπόμενες γιὰ $n>1$.

Σχ. 3. Το μέγεθος των νησίδων ευσταθείας στην τυπική απεικόνιση συναρτήσει του K .

Έκτός αυτών των νησίδων εμφανίζονται και άλλες νησίδες (Σχ. 3) για $K=15.6$ και γενικά για

$$K=9.3+6.3(n-1) \quad (3)$$

ήτοι $K = 9.3, 15.6, 21.9, 28.2, 34.5, 40.8, 47.1, 53.4, 59.7, 65.9$, κλπ.

Οι νησίδες αυτές εκτείνονται σε πολύ μικρότερα διαστήματα τιμών του K από ό,τι οι προηγούμενες νησίδες (2).

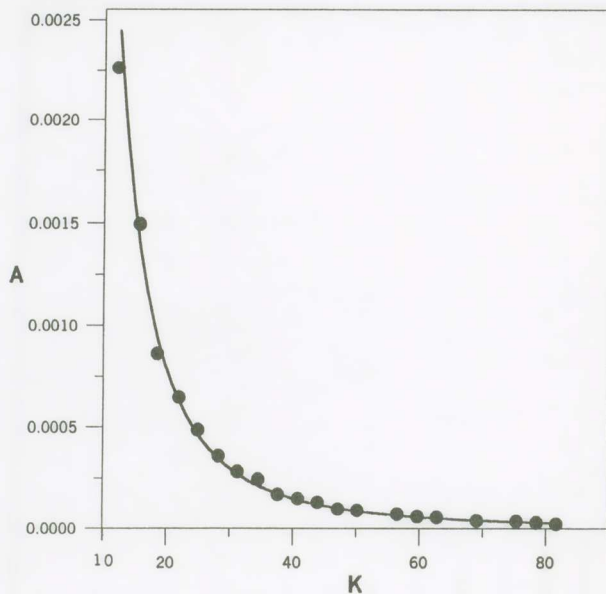
Το μέγιστο μέγεθος των νησίδων μικραίνει καθώς η παράμετρος K αυξάνει. Τα μέγιστα έμβαδά A ακολουθούν περίπου ένα νόμο δυνάμεως (Σχ. 4).

$$A=\alpha K^{\beta} \quad (4)$$

όπου $\alpha=0.9549$ και $\beta=-2.369$, και K αντιστοιχεί στα μέγιστα των νησίδων (2) και (3).

Παραδείγματος χάριν οι νησίδες πλησίον της τιμής $K=18.5$ είναι το πολύ 0.08% του όλου έμβαδού, κ.ο.κ.

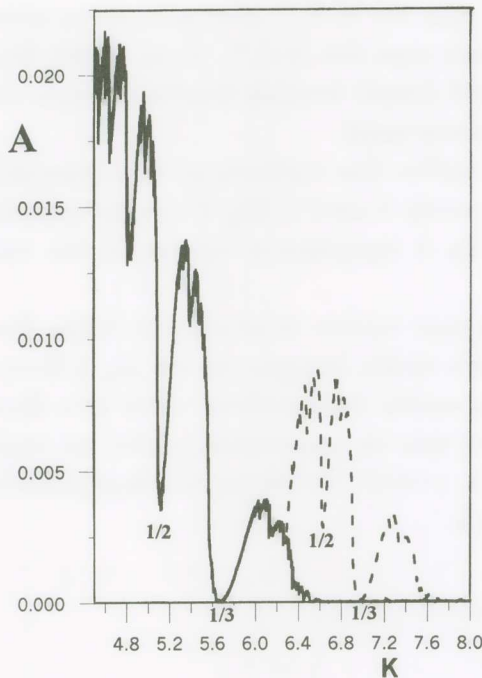
Καθώς το n αυξάνει, οι νησίδες (2) μικραίνουν και γίνονται μικρότερες από 0.001% όταν $K>127$.

Σχ. 4. Τὰ μέγιστα τῶν νησίδων εὐσταθείας (2) καὶ (3) συναρτήσεσι τοῦ K .

Σὲ κάθε περιοχὴ νησίδων τὸ μέγεθός τους αὐξομειώνεται κατὰ χαρακτηριστικὸ τρόπο (Σχ. 5). Οἱ νησίδες ἐμφανίζονται ἀπότομα ἐκ τοῦ μηδενός. Π.χ. στὸ Σχ. 5 παρατηροῦμε ὅτι οἱ νησίδες ἐμφανίζονται ὅταν $K \approx 11.89$ καὶ ἀρχικῶς αὐξάνουν ἀπότομα σὲ μέγεθος. Στὴ συνέχεια, καθὼς τὸ K αὐξάνει, τὸ μέγεθός τους ὑφίσταται ὠρισμένες χαρακτηριστικὲς αὐξομειώσεις. Οἱ ἐλαττώσεις μεγέθους τῶν νησίδων παρουσιάζονται σὲ συντονισμοὺς n/m , μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους σημειώνονται στὸ Σχ. 5.

Ἡ ἐξήγηση τοῦ φαινομένου αὐτοῦ ἔχει δοθεῖ ἀπὸ τοὺς Contopoulos et al. (1999). Τὰ ὅρια κάθε νησίδος δίνονται ἀπὸ τὴν τελευταία καμπύλη KAM (Kolmogorov, Arnold, Moser) γύρω ἀπὸ τὸ κέντρο τῆς νησίδος. Ἐξω ἀπὸ τὴν καμπύλη αὕτη ὑπάρχουν m δευτερεύουσες νησίδες ποὺ περιβάλλουν μία εὐσταθὴ περιοδικὴ τροχιά n/m περιόδου m . Μεταξὺ τῶν δευτερευουσῶν αὐτῶν νησίδων ὑπάρχουν τὰ m σημεῖα μιᾶς ἀσταθοῦς περιοδικῆς τροχιάς περιόδου m . Αὐτὰ τὰ σημεῖα συνοδεύονται ἀπὸ μικρὲς χαοτικὲς περιοχές, οἱ ὁποῖες ὅμως χωρίζονται ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ μεγάλη χαοτικὴ θάλασσα, διότι παρεμβάλλεται ἡ τελευταία καμπύλη KAM. Ὅταν ὅμως τὸ K ὑπερβῆ μία κρίσιμη τιμὴ $K=K_{cr}$, ἡ τελευταία αὕτη καμπύλη KAM καταστρέφεται, δηλαδὴ ἀποκτᾷ ἄπειρες ὀπές, μέσω τῶν ὁποίων οἱ ἀνωτέρω m χαοτικὲς περιοχές ἐπικοινωνοῦν μὲ τὴν μεγάλη χαοτικὴ θάλασσα καὶ ἀποτελοῦν ἕκτοτε (γιά $K > K_{cr}$) μέρος τῆς χαοτικῆς θάλασσας. Γιά $K > K_{cr}$ ἡ νησίδα γίνεται ἀποτόμως πολὺ μικρότερη, καὶ ὀρίζεται

Σχ. 5. Το μέγεθος των νησίδων ευσταθείας συναρτήσει του K όταν το K εύρισκεται μεταξύ 4.5 και 8. Η έστιγμένη γραμμή παριστάνει νησίδες στον άξονα x .

από μία νέα «τελευταία καμπύλη KAM» που είναι πλησιέστερα προς το κέντρο της νησίδας από τις m προηγούμενες νησίδες, άρα έχει πολύ μικρότερες διαστάσεις απ' ό,τι προηγούμενως. Στη συνέχεια ή νέα αυτή καμπύλη KAM αυξάνει σε μέγεθος καθώς το K αυξάνει, μέχρις ότου το K φθάσει σε μία άλλη κρίσιμη τιμή, που αντιστοιχεί σε ένα άλλο συντονισμό, όποτε πάλι το μέγεθος της νησίδας ελαττώνεται απότομα, κ.ο.κ.

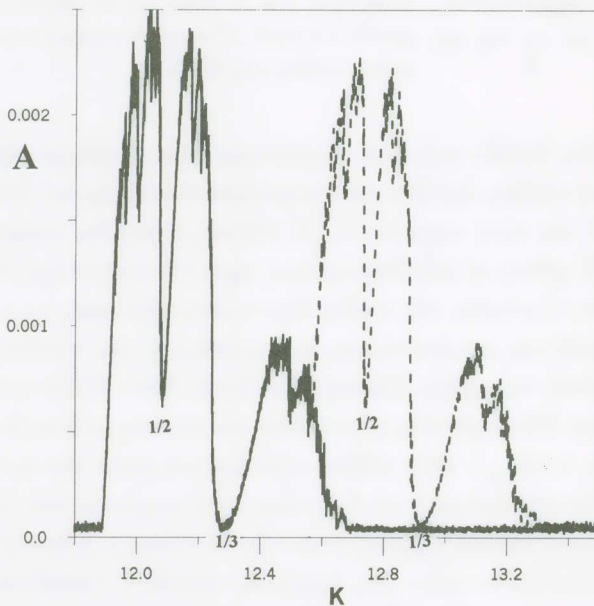
Έτσι έχουμε διαδοχικές αυξήσεις και ελαττώσεις του μεγέθους A των νησίδων, μέχρις ότου όλες οι νησίδες αυτού του τύπου εξαφανισθούν όποτε $A=0$. Ειδικότερα παρατηρούμε ότι στον συντονισμό $1/3$ το μέγεθος των νησίδων γίνεται στιγμιαία μηδέν (δηλαδή για μία ώρισμένη τιμή $K=K_{1/3}$), αλλά αυξάνει πάλι άμέσως μετά την τιμή $K=K_{1/3}$. Όμως το μέγεθος των νησίδων μετά το $K_{1/3}$ είναι πολύ μικρότερο από το μέγιστο πρό το $K_{1/3}$ και τελικά οι νησίδες εξαφανίζονται (Σχ. 5, συνεχής γραμμή).

Οι νησίδες του Σχ. 5 εμφανίζονται γύρω από ώρισμένες ευσταθείς περιοδικές τροχιές. Οι νησίδες που δημιουργούνται όταν $K=11.89$ περιβάλλουν την ευσταθή περιοδική τροχιά O_1^* (ιδ. παράγρ. 4), ή οποία δημιουργείται όταν $K=11.89$. Η τροχιά αυτή γίνεται άσταθής όταν $K=12.57$. Τότε διακλαδίζεται μια ευσταθής τροχιά, διπλής περιόδου, ή οποία έχει δύο σημεία εις το επίπεδο (x, y) γύρω από το σημείο $O_1^*(*)$. Τα σημεία αυτά περιβάλλονται από δύο νησίδες. Αυτή ή περιοδική τροχιά γίνεται άσταθής για μεγαλύτερο K και τότε διακλαδίζεται μια τετραπλή περιοδική

τροχιά, ή οποία έχει 4 ευσταθῆ σημεία γύρω από το O_1^* . Αυτή πάλι γίνεται ασταθής, δημιουργώντας μιὰ 8πλή διακλάδωση γύρω από το O_1^* , κ.ο.κ. Τελικά, όταν το K γίνει $K=12.65$, έχουν δημιουργηθεῖ ἄπειρες ἀσταθεῖς περιοδικές τροχιές και ὅλες οἱ νησίδες γύρω από το O_1 ἔχουν καταστραφεῖ.

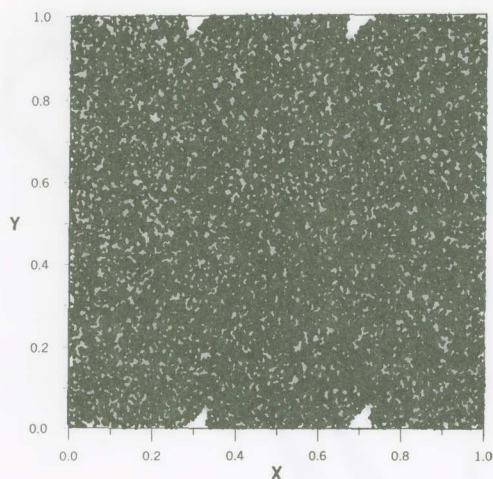
Οἱ ἀξομειώσεις τοῦ ἐμβαδοῦ τῶν νησίδων εἶναι παρόμοιες μετὶ τις ἀξομειώσεις τῶν νησίδων O_1 ὅταν το K εὑρίσκεται μεταξύ 4 και 6.5 (Σχ. 6 συνεχῆς γραμμῆ). Οἱ ἀξομειώσεις στὴν περίπτωση τοῦ Σχ. 6 περιγράφονται λεπτομερῶς ἀπὸ τοὺς Contopoulos et al. (1999).

Στὸ Σχ. 6 ὑπάρχει και μιὰ δεύτερη σειρά νησίδων, τὸ μέγεθος τῶν ὁποίων δίνεται ἀπὸ μιὰ ἐστιγμένη γραμμῆ. Ἀνάλογες νησίδες ὑπάρχουν και στὸ Σχ. 5 (ἐστιγμένη γραμμῆ). Οἱ δευτερεύουσες αὐτὲς νησίδες δημιουργοῦνται κοντὰ στὸν ἄξονα $y=0$ (και $y=1$) (Σχ. 7) και εἶναι ἄσχετες πρὸς τις προηγούμενες νησίδες ποὺ ὑπάρχουν στὴν περιοχή τοῦ σημείου $(x=0.7, y=0.4)$. Ἡ ἐξήγηση τῶν δευτερευουσῶν αὐτῶν νησίδων δίνεται στὴν παράγραφο 5.

Σχ. 6. Μιὰ περιοχή τοῦ Σχ. 3 σὲ μεγέθυνση. Ἡ ἐστιγμένη γραμμῆ παριστάνει τις νησίδες στὸν ἄξονα x .

(*) Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐκτὸς τοῦ σημείου O_1^* ὑπάρχει ἕνα ἀκόμη σημεῖο $O_1^{*'}$ συμμετρικὸ τοῦ O_1^* ὡς πρὸς τὸ κέντρο τοῦ τετραγώνου $[(0,1), (0,1)]$. Ὅταν ἐμφανισθεῖ ἡ περιοδικὴ τροχιά με δύο σημεία γύρω ἀπὸ τὸ O_1^* ὑπάρχουν ἄλλα δύο σημεία γύρω ἀπὸ τὸ $O_1^{*'}$, κ.ο.κ.

Σχ. 7. Δευτερεύουσες νησίδες κοντά στον άξονα $y=0$ (που ταυτίζεται με τον άξονα $y=1$ λόγω του modulo 1) για $K=6.7$.

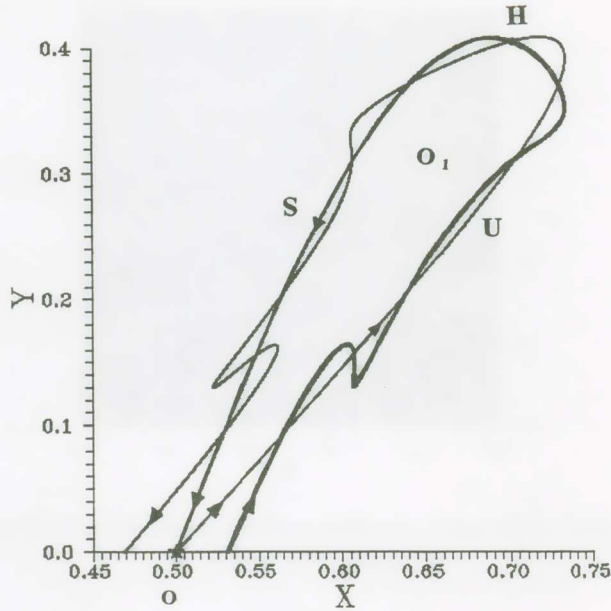
Έδω παρατηρούμε μόνο ότι οι αύξομειώσεις του μεγέθους των νησίδων αυτών (Σχ. 5 και 6) είναι παρόμοιες με τις αύξομειώσεις των νησίδων O_1 και O_1^* , σε διαφορετική όμως κλίμακα. Παρόμοιες αύξομειώσεις έχουν βρεθεί και σε άλλα προβλήματα. Έπομένως το φαινόμενο των αύξομειώσεων των νησίδων είναι γενικό (παγκόσμιο).

3. Έξήγηση

Η εξήγηση της επαναληπτικότητας των νησίδων της τυπικής απεικόνισης βασίζεται στα εξής στοιχεία:

1) Οι νησίδες οριοθετούνται (περιορίζονται) από τις ασυμπτωτικές καμπύλες της άσταθους περιοδικής τροχιάς O ($x=0.5, y=0$, ή $y=1$). Η άσταθής (U) και η ευσταθής (S) ασυμπτωματική καμπύλη τέμνονται σε άπειρα όμοκλινικά σημεία. Οι άρχες των ασυμπτωτικών καμπυλών και τα πρώτα όμοκλινικά σημεία στην περίπτωση $K=4.7$ δίνονται στο Σχ. 8. Το βασικό όμοκλινικό σημείο H εύρίσκεται σε ίση περίπου απόσταση από την περιοδική τροχιά O κατά μήκος και των δύο καμπυλών U και S . Τα τόξα OH κατά μήκος των U και S ορίζουν μια έσωτερική περιοχή συντονισμού O_1 (Σχ. 8) με κέντρο την ευσταθή περιοδική τροχιά O_1 , που προέρχεται από διακλάδωση από την O όταν η τροχιά O ($0.5, 0$) γίνει άσταθής για $K \geq 4$.

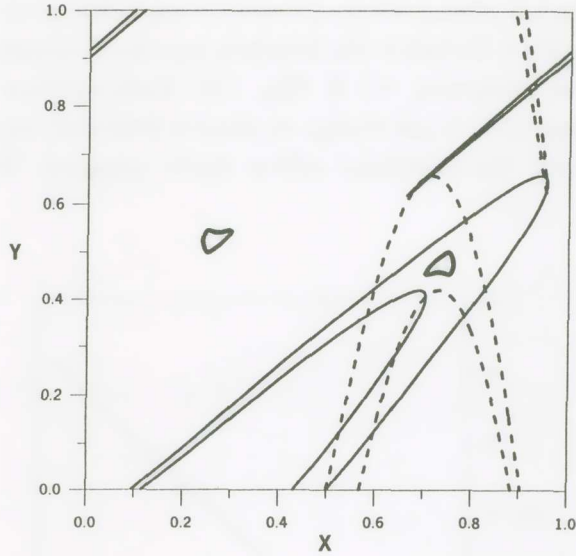
Οι ασυμπτωτικές καμπύλες δημιουργούνται όταν το K γίνει μεγαλύτερο του 4 και αυξάνουν εις μήκος καθώς το K αυξάνει. Οι ασυμπτωτικές αυτές καμπύλες

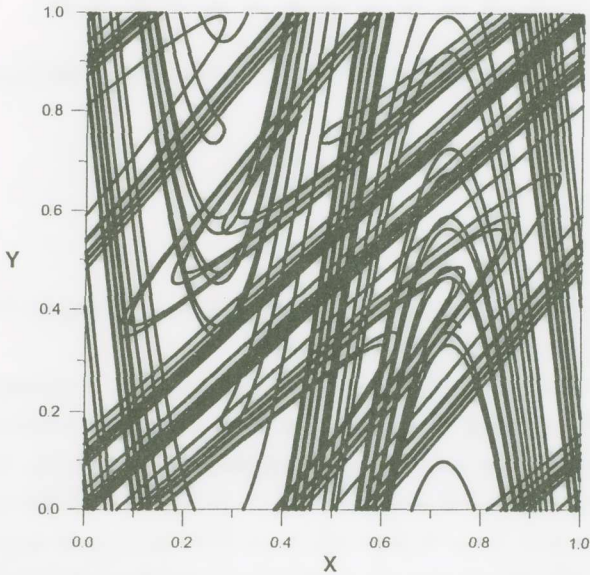
Σχ. 8. Οι άρχες τῶν ασυμπτωτικῶν καμπυλῶν (ἀσταθοῦς (U) καὶ εὐσταθοῦς (S)) τῆς ἀσταθοῦς περιοδικῆς τροχιᾶς ($x=0.5, y=0$) γιὰ $K=4.7$.

ἀποτελοῦνται ἀπὸ τόξα μεταξύ τῶν ὁμοκλινικῶν σημείων, καὶ παρουσιάζουν ταλαντώσεις στὸ χῶρο, ἐκτὸς καὶ ἐντὸς τῆς περιοχῆς συντονισμοῦ O_1 , πού ὀνομάζονται «λοβοί». Ὄταν τὸ K εἶναι μεταξύ 4 καὶ 6.6 περίπου, οἱ ἐσωτερικοὶ λοβοὶ δὲν καλύπτουν ὅλο τὸ χῶρο O_1 . Ἐπομένως ἀφήνουν χῶρο γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς νησίδος ἐντὸς τῆς περιοχῆς O_1 . Καθὼς τὸ K αὐξάνει, οἱ ταλαντώσεις τῶν ασυμπτωτικῶν καμπυλῶν γίνονται μεγαλύτερες (Σχ. 9), ἀλλὰ πάλι δὲν καλύπτουν ὅλο τὸν χῶρο συντονισμοῦ O_1 καὶ ἡ νησίδα O_1 ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει (καὶ μία συμμετρικὴ νησίδα O_1'), καίτοι εἶναι μικρότερη.

Ὄταν ὅμως τὸ K γίνῃ ἀκόμη μεγαλύτερο, οἱ ταλαντώσεις καλύπτουν ὅλο τὸν χῶρο τῆς περιοχῆς O_1 (Σχ. 10). Ἐξ ἄλλου ἡ τροχιὰ O_1 γίνετα ἀσταθῆς (ιδ. παράγρ. 4) καὶ οἱ διακλαδιζόμενες ἀπὸ αὐτὴ τροχιᾶς γίνονται ἐπίσης ἀσταθεῖς. Αὐτὲς οἱ ἀσταθεῖς τροχιᾶς συνοδεύονται ἀπὸ ασυμπτωτικὲς καμπύλες τῆς τροχιᾶς O (οἱ ἀσταθεῖς ἀσυμπτωτικὲς καμπύλες τῶν τροχιῶν αὐτῶν τέμνουν τὴν εὐσταθὴ ἀσυμπτωτικὴ καμπύλη τῆς O , καὶ οἱ εὐσταθεῖς ἀσυμπτωτικὲς καμπύλες τέμνουν τὴν ἀσταθὴ ἀσυμπτωτικὴ καμπύλη τῆς O). Μὲ τίς τομὲς αὐτὲς δημιουργεῖται σημαντικό χάος στὸ ἐσωτερικὸ τῆς περιοχῆς O_1 . Καθὼς τὸ K αὐξάνει, ἡ τροχιὰ O_1 καὶ οἱ διακλαδώσεις της μετατοπίζονται σὲ μεγαλύτερα x καὶ y (ιδ. παράγρ. 4).

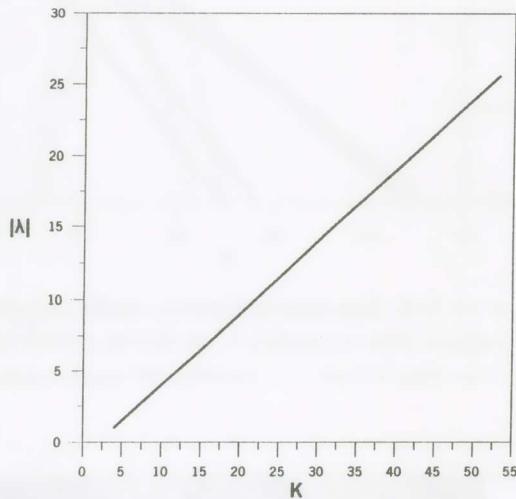

Σχ. 9. Όπως στο Σχ. 8 για $K=6$. Σημειώνονται ώρισμένες νησίδες ευσταθείας. Όταν οι καμπύλες φθάνουν στο $x=1$, συνεχίζουν, λόγω του modulo 1, από το $x=0$, και όταν φθάνουν στο $y=1$, συνεχίζουν από το $y=0$. (—) άσταθείς (U) και (---) εύσταθείς (S) ασυμπτωτικές καμπύλες.

Είκ. 10. Οι ασυμπτωτικές καμπύλες της άσταθούς περιοδικής τροχιάς ($x=0.5, y=0$) καλύπτουν όλο το χώρο όταν $K=8$.

2) Ἡ αὐξηση τοῦ μήκους τῶν ἀσυμπτωτικῶν καμπυλῶν μὲ τὸ K εἶναι περίπου γραμμική. Πράγματι ἡ ἰδιοτιμὴ λ τῆς ἀσταθοῦς περιοδικῆς τροχιᾶς O εἶναι σχεδὸν ἀκριβῶς γραμμικὴ συνάρτηση τοῦ K (Σχ. 11). Κατὰ συνέπεια τὸ μήκος τῶν ἀσυμπτωτικῶν καμπυλῶν U καὶ S μέχρι τῆ μέγιστη ἀπόστασή τους ἀπὸ τὸ O (ποὺ ὀνομάζουμε «ἄκρον» τῶν καμπυλῶν) αὐξάνει σχεδὸν γραμμικά. Ἡ ἀρχικὴ ἐπιμή-

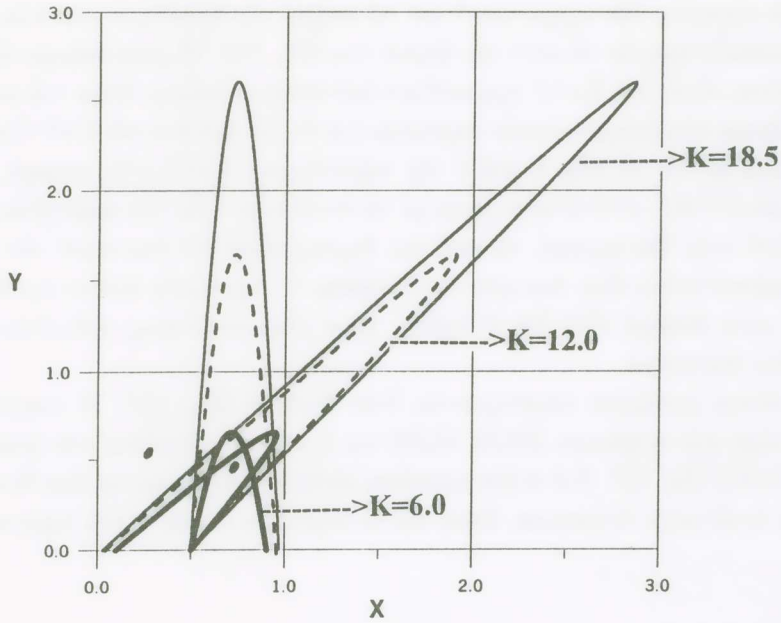

Σχ. 11. Ὁ δείκτης εὐσταθείας $|\lambda|$ τῆς τροχιᾶς ($x=0.5, y=0$) συναρτῆσει τοῦ δείκτου μῆ γραμμικότητος K .

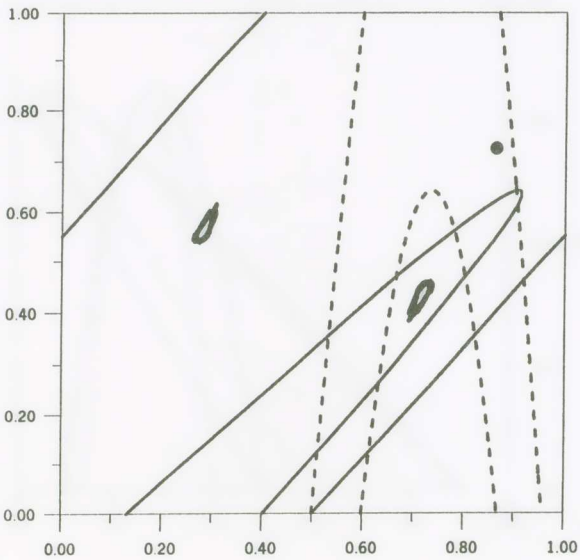
κυνση γίνεται κατὰ τις διευθύνσεις τῶν ἰδιοδιανυσμάτων τῆς τροχιᾶς O (Σχ. 12) ποὺ ἔχουν περίπου τις ἴδιες διευθύνσεις γιὰ κάθε K .

Ὅταν τὸ K γίνει περίπου $K=12$, τὸ ἄκρο τῆς καμπύλης U εὐρίσκεται στὸ τετράγωνο $[(1,2), (1,2)]$ καὶ ἔχει περίπου τὴν ἴδια θέση ὡς πρὸς τὸ τετράγωνο αὐτὸ ὅπως τὸ ἄκρο τῆς U γιὰ $K=6$ ὡς πρὸς τὸ ἀρχικὸ τετράγωνο $[(0,1), (0,1)]$. Ὁμοίως τὸ ἄκρο τῆς S γιὰ $K=12$ εὐρίσκεται στὸ τετράγωνο $[(0,1), (1,2)]$ καὶ στὴν ἴδια περίπου θέση ὡς πρὸς τὸ τετράγωνο αὐτὸ ὅπως τὸ ἄκρο τῆς S γιὰ $K=6$ ὡς πρὸς τὸ ἀρχικὸ τετράγωνο.

Οἱ περιοχὲς τῶν ἀσυμπτωτικῶν καμπυλῶν U καὶ S γιὰ $K=12$ ἐπαναφέρονται, λόγω τοῦ modulo 1, στὸ τετράγωνο $[(0,1), (0,1)]$ (Σχ. 13) καὶ ἔχουν παρόμοια μορφή καὶ θέση ὅπως οἱ καμπύλες U καὶ S γιὰ $K=6$ (Σχ. 9).

Σχ. 12. Οι άσυμπτωτικές καμπύλες τής τροχιάς ($x=0.5, y=0$) χωρίς τό modulo 1 για $K=6, K=12$ και $K=18.5$.

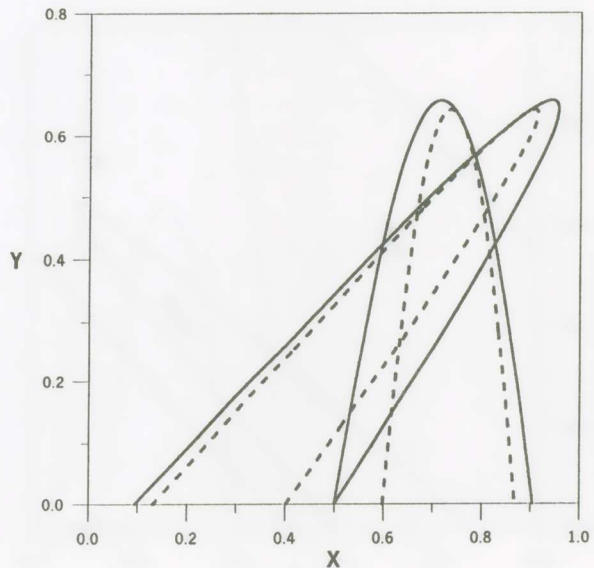
Σχ. 13. Όπως στο Σχ. 8 για $K=12$. Η τελεία παριστᾶ τήν άσταθή περιοδική τροχιά τής άρχικῆς οικογενείας O_1 .

Μιά σύγκριση τῶν σχημάτων 9 καὶ 13 δείχνει τὴν ὁμοιότητα τῶν τόξων τῶν ἀσυμπτωτικῶν τροχιῶν πλησίον τῶν ἄκρων των (Σχ. 14). Ἡ μόνη διαφορά εἶναι ὅτι οἱ καμπύλες αὐτὲς γιὰ $K=12$ σχηματίζουν λεπτότερους λοβούς, λόγω τοῦ μεγαλύτερου μήκους τῶν ἀσυμπτωτικῶν καμπυλῶν γιὰ $K=12$ ἀπὸ ὅ,τι γιὰ $K=6$ (Σχ. 12).

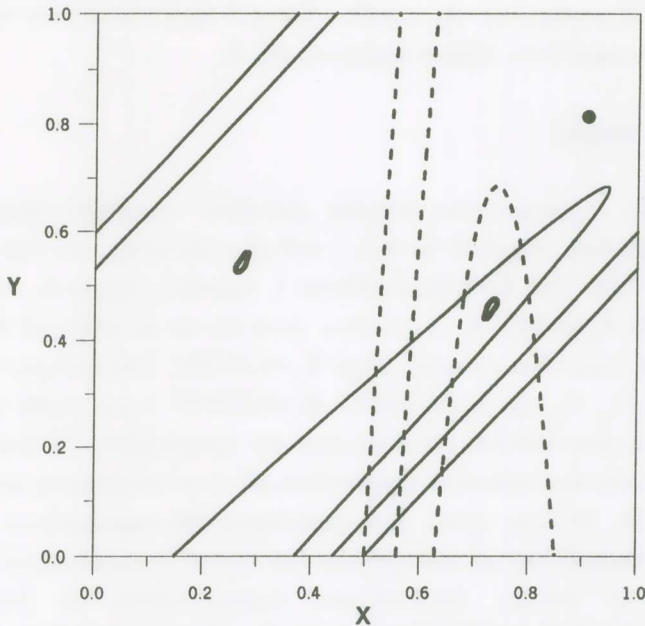
Δεδομένου ὅτι τὰ τόξα U καὶ S τῆς περιπτώσεως $K=12$ στὴν περιοχὴ κοντὰ στὸ σημεῖο $(x=0.7, y=0.4)$ εἶναι ὅμοια μὲ τὰ ἀντίστοιχα τόξα τῶν καμπυλῶν U καὶ S γιὰ $K=6$ στὴν ἴδια περιοχὴ, τὸ κενὸ ποὺ δημιουργεῖται στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἀλληλοτετανομένων λοβῶν εἶναι παρόμοιο καὶ ἐπιτρέπει τὴ δημιουργία ὁμοίων νησίδων.

Ἡ μόνη διαφορά εἶναι ὅτι οἱ νησίδες τώρα εἶναι μικρότερες, δεδομένου ὅτι οἱ λοβοὶ εἶναι λεπτότεροι.

Ἀνάλογα φαινόμενα παρατηροῦνται ὅταν $K=18.5$ (Σχ. 15). Ἡ καμπύλη U φθάνει τώρα στὸ τετράγωνο $[(2,3), (2,3)]$ καὶ ἡ καμπύλη S φθάνει στὸ τετράγωνο $[(0,1), (2,3)]$ (Σχ. 12). Καὶ οἱ δύο καμπύλες αὐτὲς ἔχουν περίπου τὶς ἴδιες θέσεις ὡς πρὸς τὰ ἀντίστοιχα τετράγωνα, ὅπως καὶ οἱ καμπύλες U καὶ S τῆς περιπτώσεως

Σχ. 14. Σύγκριση τῶν τόξων τῶν ἀσυμπτωτικῶν καμπυλῶν U καὶ S κοντὰ στὰ ἄκρα τους γιὰ $K=6$ (—) καὶ $K=12$ (- -).

Σχ. 15. Όπως στο Σχ. 13 για $K=18.5$.

$K=6$ ως προς τὸ τετράγωνο $[(0,1), (0,1)]$ ἔχουν παρεμφερῆ θέση καὶ δομὴ (Σχ. 15). Ἔτσι δημιουργοῦν ἓνα ἀντίστοιχο κενό, ὅπου σχηματίζονται νησίδες εὐσταθείας.

3) Ἀνάλογα φαινόμενα παρατηροῦνται γιὰ ὅλες τὶς τιμὲς τοῦ K ποὺ δίνονται ἀπὸ τὴν ἀκολουθία τιμῶν (2).

Ὅταν τὸ K ἔχει τὶς τιμὲς αὐτές, τὰ ἄκρα τῶν καμπυλῶν U καὶ S εὐρίσκονται στὰ τετράγωνα $[(n, n+1), (n, n+1)]$ καὶ $[(0,1), (n, n+1)]$ ἀντίστοιχα, καὶ στὶς ἴδιες περίπου θέσεις ὡς πρὸς τὰ τετράγωνα αὐτὰ ὅπως οἱ καμπύλες U καὶ S γιὰ $K=6$ ὡς πρὸς τὸ ἀρχικὸ τετράγωνο $[(0,1), (0,1)]$.

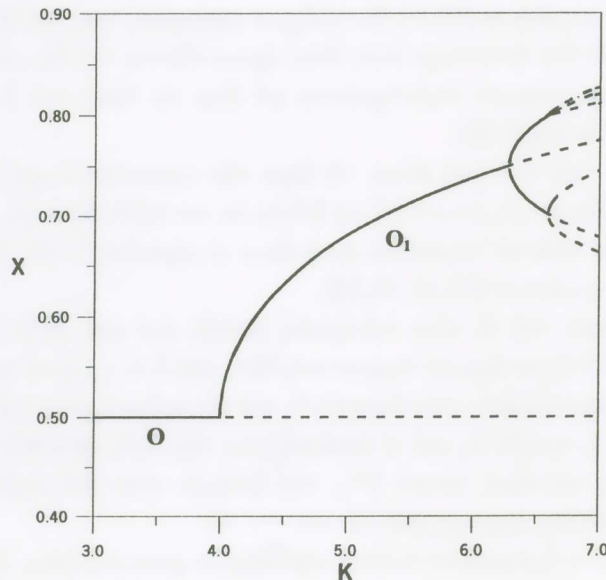
Ὅταν οἱ τιμὲς τοῦ K εἶναι ἐνδιάμεσες μεταξὺ 6.6 καὶ 11.9, οἱ λοβοὶ τῶν καμπυλῶν U καὶ S ἔχουν ἀρκετὰ διαφορετικὴ θέση ἀπὸ ὅ,τι γιὰ $K=6$ καὶ γιὰ $K=12$, ὥστε τέμνονται παντοῦ μέσα στὴν περιοχὴ O_1 καὶ δὲν ἀφήνουν χῶρο γιὰ νησίδες. Γιὰ $6.63 < K < 11.89$ ἡ τροχιά O_1 καὶ οἱ διακλαδώσεις της εἶναι ἀσταθεῖς, ἐνῶ ἡ ἀντίστοιχη εὐσταθὴς περιοδικὴ τροχιά O^*_1 , ποὺ ὑπάρχει στὴν ἴδια περίπου θέση γιὰ $K=12$, δὲν ἔχει ἀκόμη δημιουργηθεῖ (ιδ. παράγρ. 4).

Ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ ἐπαναληπτικότητα τῶν νησίδων μέσα στὸ χάος. Νησίδες δημιουργοῦνται ὅταν οἱ θέσεις τῶν ἄκρων τῶν ἀσυμπτωτικῶν καμπυλῶν U καὶ S εἶναι παρόμοιες (modulo 1) μὲ τὶς καμπύλες U καὶ S γιὰ $K=6$ σὲ ἀντίστοιχα τετράγω-

να (Σχ. 12). Η σταθερότης τῆς περιόδου $\Delta K=6.3$ ὀφείλεται στὸ ὅτι τὸ μῆκος τῶν ἀσυμπτωτικῶν καμπυλῶν αὐξάνει ἀναλόγως τοῦ K .

4. Περιοδικές τροχιές

Οἱ νησίδες δημιουργοῦνται πλησίον εὐσταθῶν περιοδικῶν τροχιῶν. Ὄταν $0 < K < 4$, ἡ περιοδική τροχιά O ($x=0.5, y=0$) εἶναι εὐσταθής, καὶ ὅταν $K > 4$, εἶναι ἀσταθής (Σχ. 16). Γιά $K=4$ διακλαδίζεται ἡ περιοδική τροχιά O_1 , ἡ ὁποία εἶναι εὐσταθής μέχρι $K_2=6.28319$. Ἀκολούθως αὐτὴ γίνεται ἀσταθής καὶ διακλαδίζεται ἡ τροχιά O_2 , ἡ ὁποία εἶναι εὐσταθής μέχρι $K_3=6.59382$. Στὴ συνέχεια ἐμφανίζονται οἱ τροχιές O_3, O_4, O_5 , γιά $K_3=6.59382, K_4=6.63019$, κ.ο.κ. Κάθε τροχιά αὐτῆς τῆς ἀκολουθίας εἶναι διπλασίας περιόδου ἀπὸ τὴν προηγούμενη. Τὰ διαστήματα δK μεταξύ διαδοχικῶν διακλαδώσεων σχηματίζουν φθίνουσα γεωμετρικὴ πρόοδο μὲ λόγον περίπου $\delta=8.72$. Ὁ λόγος αὐτὸς εἶναι παγκόσμιος καὶ παρουσιάζεται σὲ ὅλες τὶς δικρανοειδεῖς διακλαδώσεις σὲ συντηρητικὰ συστήματα (Benettin et al. 1980). Σὰν συνέπεια αὐτοῦ ἄπειρες διακλαδώσεις δημιουργοῦνται σὲ ἓνα διάστημα $(K_4-K_3)/[1-(1/8.72)] \approx 0.04108$ πέραν τοῦ K_3 . Ἐπομένως οἱ ἄπειρες διακλαδώ-

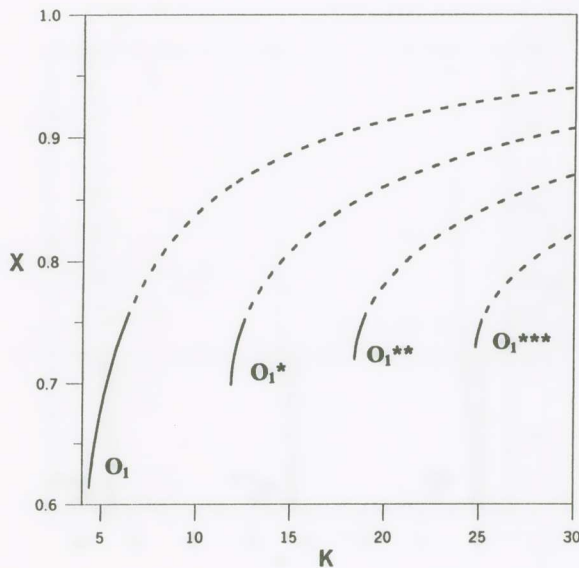

Σχ. 16. Χαρακτηριστικὲς τῶν περιοδικῶν τροχιῶν O, O_1 καὶ οἱ διακλαδώσεις των.

σεις συγκλίνουν στην τιμή $K_{\infty}=6.6349$. Αν το K γίνει μεγαλύτερο του $K_{\infty}=6.6349$, έχουμε άπειρες άσταθεις περιοδικές τροχιές.

Όπως φαίνεται από το Σχ. 16 η περιοδική τροχιά O_1 μετατοπίζεται σε μεγαλύτερα x καθώς το K αυξάνει. Ομοίως το y της O_1 μετατοπίζεται σε μεγαλύτερες τιμές με την αύξηση του K . Παραδείγματος χάριν για $K=12$ και $K=18.5$ οι θέσεις της άσταθους τροχιάς O_1 σημειώνονται ως τελείες στα σχήματα 13 και 15 αντίστοιχα. Σ' αυτές τις θέσεις υπάρχει χάος τόσο για $K=12$, όσο και για $K=18.5$.

Επομένως οι τροχιές O_1 για μεγάλα K φεύγουν μακριά από την περιοχή του σημείου ($x=0.7$, $y=0.4$) όπου δημιουργούνται οι νέες νησίδες. Για $K=12$ και $K=18.5$ οι νέες περιοδικές τροχιές που δημιουργούνται δεν προέρχονται από διακλάδωση της τροχιάς O_1 . Είναι «άνώμαλες» (irregular) περιοδικές τροχιές (Contopoulos 1970) που δημιουργούνται κατά ζεύγη (μια ευσταθής και μια άσταθής) εκ του μηδενός. Οι χαρακτηριστικές καμπύλες των τροχιών αυτών δίνονται στο Σχ. 17. Στο σχήμα αυτό δίδονται οι συντεταγμένες x των περιοδικών τροχιών O_1 , O_1^* , O_1^{**} , O_1^{***} , που δημιουργούνται όταν $K=4$ (O_1 =κανονική (regular) περιοδική τροχιά), και πλησίον των τιμών $K=12$ (O_1^*), $K=18.5$ (O_1^{**}) και $K=25$ (O_1^{***}). Ακριβέστερα οι τροχιές αυτές εμφανίζονται για

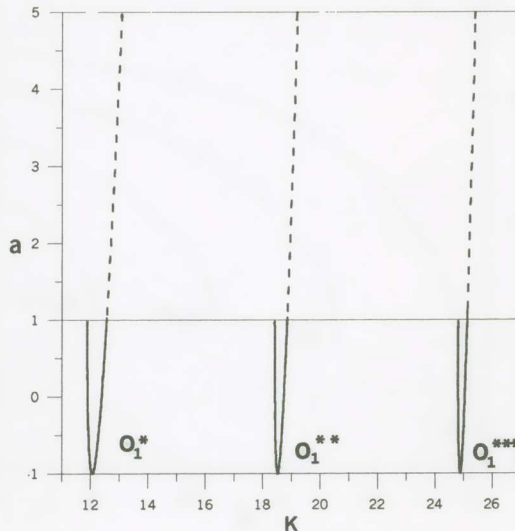

Σχ. 17. Χαρακτηριστικές των περιοδικών τροχιών O_1 , O_1^* , O_1^{**} , O_1^{***} . (—) ευσταθείς, (- -) άσταθείς.

$K=11.889$, $K=18.432$ και $K=24.821$. Οι τροχιές O_1^* , O_1^{**} , O_1^{***} , είναι ανώμαλες. Δημιουργούνται ως ευσταθείς περιοδικές τροχιές σε ένα ελάχιστο K ή κάθε μία, μαζί με μία ασταθή περιοδική τροχιά, ή όποια δὲν σημειώνεται στο σχῆμα αυτό.

Ἡ ευστάθεια τῶν τροχῶν O_1^* , O_1^{**} , O_1^{***} δίνεται στο Σχ. 18. Ἡ ευστάθεια ἢ αστάθεια τῶν τροχιῶν χαρακτηρίζεται ἀπὸ μία «παράμετρο ευσταθείας a » (Hénon 1965) συναρτήσεως τοῦ K . Οἱ τροχιές εἶναι ευσταθεῖς ὅταν $|a| < 1$ καὶ ασταθεῖς ὅταν $|a| > 1$. Οἱ νέες τροχιές εἶναι ἀρχικὰ ευσταθεῖς ἐνῶ γιὰ μεγαλύτερα K γίνονται ασταθεῖς καὶ ἡ αστάθειά τους ἀξάνει καθὼς τὸ K ἀξάνει.

Κάθε ευσταθῆς περιοδικὴ τροχιά πού γίνεται ασταθῆς ἀκολουθεῖται ἀπὸ μία ἀκολουθία ἄπειρων ευσταθῶν περιοδικῶν τροχιῶν μὲ διπλασιασμὸ τῆς περιόδου σὲ κάθε διακλάδωση, οἱ ὁποῖες καλύπτουν ἓνα μικρὸ διάστημα τιμῶν τοῦ K . Οἱ ἀκολουθίες αὐτὲς καταλήγουν σὲ μιὰ ἀπειρία ασταθῶν περιοδικῶν τροχιῶν πού δημιουργοῦν χάος. Ἐπομένως οἱ νησίδες ευσταθείας γύρω στὶς τιμές $K=12$, $K=18.5$, $K=25$ κλπ. ἀφοροῦν μικρὰ διαστήματα τιμῶν τοῦ K ἐνῶ ἔξω ἀπὸ τὰ διαστήματα αὐτὰ τὸ χάος κυριαρχεῖ.

Σχ. 18. Ὁ δείκτης ευσταθείας a συναρτήσεως τοῦ K γιὰ τὶς οἰκογένειες περιοδικῶν τροχιῶν πού δημιουργοῦνται γιὰ $K=11.89$, $K=18.41$ καὶ $K=24.81$.

5. Περιοδικές τροχιές στον άξονα x

Οι δευτερεύουσες νησίδες τών Σχ. 5 και 6 που εύρισκονται κατά τόν άξονα $x(y=0, \text{ και } y=1)$ περιβάλλουν εύσταθεϊς περιοδικές τροχιές οί όποϊες εύρισκονται άκριβώς πάνω στον άξονα x (Σχ. 7).

Οί περιοδικές αυτές τροχιές δημιουργοῦνται όταν $y'=y \pmod{1}$ δηλαδή όταν

$$\frac{K}{2\pi} \sin(2\pi x) = 1 \pmod{1} \quad (5)$$

Άς θεωρήσουμε τήν περίπτωση $(K/2\pi)\sin(2\pi x)=1$. Τότε ή εξίσωση

$$\sin(2\pi x) = \frac{2\pi}{K} \quad (6)$$

έχει λύση όταν

$$K \geq 2\pi \quad (7)$$

Διά $K=2\pi$, είναι $2\pi x=\pi/2$, άρα $x=1/4$. Όταν $K>2\pi$, τότε τὸ x έχει δύο τιμές, μία στο διάστημα $0<x<1/4$ και μία στο διάστημα $1/2>x>1/4$. Οί αντίστοιχες τιμές τών y και y' είναι $y'=0$ και $y'=1$ (άρα $y'=0 \pmod{1}$).

Άνάλογες τιμές εύρισκονται όταν $\sin(2\pi x)=-2\pi/K$. Τότε υπάρχουν δύο λύσεις γύρω από τὸ $x=-1/4 (=3/4 \pmod{1})$ μία μεγαλύτερη και μία μικρότερη από τὸ $x=3/4$.

Η εύστάθεια τών τροχιών αυτῶν εύρίσκεται άν υπολογίσουμε τις ιδιοτιμές λ τών άπειροστῶν μεταβολῶν από τις περιοδικές τροχιές. Αυτές προκύπτουν από τις εξισώσεις

$$\delta x' = \delta x + \delta y + K \cos(2\pi x) \delta x = \lambda \delta x \quad (8)$$

$$\delta y' = \delta y + K \cos(2\pi x) \delta x = \lambda \delta y$$

άπό τις όποϊες προκύπτει

$$\lambda^2 - 2 \left(1 + \frac{K}{2} \cos(2\pi x) \right) \lambda + 1 = 0 \quad (9)$$

Όταν ή απόλυτος τιμή τοῦ $1 + (K/2) \cos(2\pi x)$ είναι μεγαλύτερη τοῦ 1, ή τροχιά είναι άσταθής και όταν είναι άπολύτως μικρότερη τοῦ 1, ή τροχιά είναι εύσταθής.

Έπομένως οί τροχιές με $0<x<1/4$ είναι πάντοτε άσταθεϊς (όμοίως και οί τροχιές με $1>x>3/4$) και δέν δημιουργοῦν νησίδες γύρω τους (Σχ. 7). Άντιθέτως, οί τροχιές με $1/2>x>1/4$ (ή $1/2<x<3/4$) είναι εύσταθεϊς και δημιουργοῦν γύρω τους νησίδες όταν $1 + K/2 \cos(2\pi x) > -1$, όπου

$$\cos(2\pi x) = - \left(1 - \left(\frac{2\pi}{K} \right)^2 \right)^{1/2} \quad (10)$$

ἄρα

$$4 > K - \left(1 - \left(\frac{2\pi}{K} \right)^2 \right)^{1/2} \quad (11)$$

ἤ

$$K < 2\pi \left(1 + \left(\frac{4}{\pi^2} \right) \right)^{1/2} \quad (12)$$

Οἱ δευτερεύουσες τροχιές δίνονται ἀπὸ τὶς σχέσεις

$$x = \pm \frac{1}{2\pi} \sin^{-1} \left(\frac{2\pi}{K} \right) \pmod{1} \quad (13)$$

καὶ εἶναι εὐσταθεῖς ὅταν

$$2\pi < K < 2\pi \left(1 + \frac{4}{\pi^2} \right)^{1/2} \quad (14)$$

δηλαδή $6.283 < K < 7.448$

Οἱ τροχιές αὐτὲς δημιουργοῦν διακλαδώσεις λόγω συντονισμῶν καὶ σὲ κάθε συντονισμό παρατηροῦνται ἀπότομες ἐλαττώσεις τοῦ μεγέθους τῶν νησίδων. Π.χ. στὸν συντονισμό $1/3$ οἱ νησίδες ἐξαφανίζονται στιγμιαιῶς (γιὰ μία μόνο τιμὴ τοῦ K) (Σχ. 5, 6).

Παρόμοια φαινόμενα παρατηροῦνται ὅταν

$$\frac{K}{2\pi} \sin(2\pi x) = \pm 2 \quad (15)$$

Τότε ἔχουμε νέες περιοδικές τροχιές ὅταν $K \geq 4\pi$, πὺ εὐρίσκονται στὰ σημεῖα

$$x = \pm \frac{1}{2\pi} \sin^{-1} \left(\frac{4\pi}{K} \right) \pmod{1} \quad (16)$$

Δύο τροχιές εἶναι ἀσταθεῖς καὶ δύο εὐσταθεῖς ὅταν

$$4\pi < K < 4\pi \left(1 + \frac{1}{\pi^2} \right)^{1/2} \quad (17)$$

Οἱ εὐσταθεῖς τροχιές δημιουργοῦν νησίδες ὅπως εἰς τὰ Σχ. 5, 6 (ἐστιγμένους γραμμές). Ἀνάλογα φαινόμενα ἐμφανίζονται ὅταν $K > 6\pi$, $K > 8\pi$ κλπ.

6. Συμπεράσματα

Διαπιστώσαμε ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἐπαναληπτικότητα στὸ χάος πὺ δημιουργεῖται

στην «τυπική απεικόνιση» (1) για μεγάλες τιμές της μη γραμμικότητας K . Δηλαδή για τιμές του K που απέχουν μεταξύ τους $\Delta K=6.3$ εμφανίζονται νησίδες ευσταθείας σε ένα μικρό διάστημα τιμών του K .

Η επαναληπτικότητα αυτή εξηγείται από τη μορφή των ασυμπτωτικών καμπυλών της βασικής ασταθούς περιοδικής τροχιάς ($x=0.5, y=0$). Οι ασυμπτωτικές αυτές καμπύλες περιβάλλουν τις νησίδες (όταν υπάρχουν νησίδες). Το μήκος των ασυμπτωτικών τροχιών αυξάνει περίπου γραμμικά με το K . Όταν το K αυξάνει κατά ακέραιο πολλαπλάσιο του $\Delta K=6.3$, τα άκρα των ασυμπτωτικών καμπυλών U και S , χωρίς το modulo 1, εύρισκονται στην ίδια περίπου θέση ως προς τα τετράγωνα $[(n, n+1), (n, n+1)]$ και $[(0,1), (n, n+1)]$ αντίστοιχα, όπως και οι καμπύλες U και S για $K=6$ σε σχέση με το αρχικό τετράγωνο $[(0,1), (0,1)]$. Η μορφή των τόξων των ασυμπτωτικών καμπυλών πλησίον των άκρων των είναι παρόμοια, και αυτό εξηγεί την δημιουργία παρομοίων κενών, όπου εμφανίζονται οι νησίδες.

Οι νησίδες περιβάλλουν ευσταθείς περιοδικές τροχιές, οι οποίες δημιουργούνται στις ίδιες περίπου θέσεις (πλησίον του σημείου ($x=0.7, y=0.4$)). Οι τροχιές αυτές, εκτός από την πρώτη O_1 , που είναι ευσταθής μεταξύ $K=4$ και $K=6.28$, είναι ανώμαλες, δηλαδή δημιουργούνται εκ του μηδενός σε μια ελάχιστη τιμή του K κάθε μία. Οι τροχιές αυτές γίνονται ασταθείς για λίγο μεγαλύτερα K , αφού σχηματίζουν μία ακολουθία διακλαδώσεων, που οδηγεί σε άπειρες ασταθείς περιοδικές τροχιές, οι οποίες δημιουργούν χάος εις την περιοχή του σημείου ($x=0.7, y=0.4$).

Επομένως το χάος, το οποίο κυριαρχεί για μεγάλες τιμές του K δεν είναι πλήρες, αλλά περιλαμβάνει νησίδες ευσταθείας, οι οποίες επαναλαμβάνονται κατά περιοδικό τρόπο καθώς το K αυξάνει.

Παρόμοια φαινόμενα επαναληπτικότητας στο χάος, εμφανίζονται σε άλλες απεικονίσεις, αλλά και σε δυναμικά συστήματα όπως είναι οι γαλαξίες και το παγιδευμένο πλάσμα. Επομένως τα φαινόμενα αυτά φαίνεται ότι είναι πολύ γενικά και ή πρακτική τους σημασία μεγάλη. Με τον τρόπο αυτό ελπίζουμε να μπορέσουμε να εντοπίσουμε περιοχές ευσταθείας σε πολύ χαοτικά συστήματα, όπως είναι το πλάσμα. Αυτό θα βοηθήσει σημαντικά στον προγραμματισμό της παγιδεύσεως του πλάσματος ακόμη και όταν η ενέργεια των σωματίων του πλάσματος είναι μεγάλη.

SUMMARY

The distinction between order and chaos in a dynamical system is done by considering the distribution of the successive intersections of the orbits by a Poincaré surface of section. The successive intersections define a map. A representative map is the “standard map” $x'=x+y'$, $y'=y+(K/2\pi)\sin(2\pi x)$ (modulo 1). When the parameter K increases chaos increases in general, and it appears to be complete when $K=8$. However, important islands of stability were observed for much larger K , e.g. $K=12$, 18.5 etc. The appearance of islands is recurrent with a period about $\Delta K=6.3$. The islands that exist for $K=6$ reappear in approximately the same positions for $K=12$, etc. As K increases these islands increase and decrease in size in a characteristic way that seems to be universal (generic). For a little larger K the islands disappear, but they reappear near $K=18.5$, etc. We give a topological explanation of this phenomenon. Some islands are explained by analytic calculations. We study in particular the periodic orbits around which the islands are formed.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Benettin, G., Cercignani, C., Galgani, L. and Giorgilli, A.: 1980, *Lett.Nuovo Cim.* **28**, 1.
- Contopoulos, G.: 1970, *Astron. J.* **75**, 96.
- Contopoulos, G., Harsoula, M., Voglis, N. and Dvorak, R.: 1999, *J. Phys. A* **32**, 5213.
- Duarte, P.: 1994, *Ann.Inst.Henri Poincaré* **11**, 359.
- Hénon, M.: 1965, *Ann. Astrophys.* **28**, 992.
- Newhouse, S.E.: 1983, in Iooss, G., Helleman, R.H.G. and Stora, R. (eds) “Chaotic Behaviour of Deterministic Systems”, *North Holland*, Amsterdam, 443.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 10^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΚΛΑΣΣΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ. – Ἡ τύχη, ἡ χειρόγραφη παράδοση καὶ ἡ ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ συγγράμματος τοῦ Γαληνοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ὑπὸ Αἰμιλίου Δ. Μαυρουδῆ*, διὰ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Νικολάου Κονομῆ.

Ὁ Γαληνός (129-199 ἢ 210 ἢ 216 μ.Χ.)¹ ὑπῆρξε ἀναμφίβολα ὁ διασημότερος γιατρός τῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς. Ἡ μεγάλη φήμη, τὴν ὁποία ἀπέκτησε ἤδη ὅσο

* AEM. MAVROUDIS, *The fortunes, manuscript tradition and arabic translation of Galen's De Anatomicis Administrationibus*.

Εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν καθηγητὴ Gundolf Keil πού μοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἐργαστῶ κατὰ διαστήματα, κατὰ τὸ παρελθὸν καὶ τελευταῖα κατὰ τὸ πανεπιστημιακὸ ἔτος 2001-2002, στὸ ὑπὸ τὴ διεύθυνσή του Institut für Geschichte der Medizin (Würzburg), ὅπου εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ χρησιμοποιήσω τὴν πλουσιότατη βιβλιοθήκη γιὰ τὴ συγγραφή τοῦ ἀνα χειρᾶς μελετήματος. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν καθηγητὴ Γ. Μ. Παράσογλου γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις του, τὸν Hassan Badawi γιὰ τὴ βοήθειά του ὅσον ἀφορᾷ μεταφράσεις ἀραβικῶν κειμένων καὶ τὸν Θ. Κουρεμένο γιὰ τὴ βοήθειά του στὴν ἀγγλικὴ περίληψη.

1. Βλ. Th. Rütten, «Galenos», στὸ: *Ärztlexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert hrsg. von W. U. Eckart und Chr. Gradmann*, München, 1995, σσ. 149-152 (γιὰ τὴν προβληματικὴ χρονολογία τοῦ θανάτου τοῦ Γαληνοῦ βλ. στίς σσ. 149 καὶ 151). Ὁ V. Nutton δέχεται ὡς ἔτος γέννησης τοῦ Γαληνοῦ τὸ 129 μ.Χ., ὅσον ἀφορᾷ ὁμως τὸ ἔτος θανάτου του φαίνεται ὅτι θεωρεῖ πιθανότερο τὸ 216 μ.Χ., στηριζόμενος σὲ ἀραβικὲς βιογραφικὲς μαρτυρίες: βλ. «Galenos», *DNP* 4 (1998) 748-756 (στ. 748: «129 bis ca. 216 n. Chr.» καὶ στ. 749). Ἀπὸ τοὺς Ἀραβες πού διασώζουν τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Γαληνός ἔζησε ὀγδόντα ἑπτὰ ἔτη (καὶ ὄχι ἑβδομήντα, ὅπως παραδίδει ἡ Σουδα) μνημονεύω τὸν Ishāq ibn Hunain καὶ τὸν Ibn Abi Usaibi'a. Ἡ ἄποψη γιὰ μετάθεση τοῦ ἔτους θανάτου τοῦ Γαληνοῦ περὶ τὰ μέσα τῆς δευτέρης δεκαετίας τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. γίνεται ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὄλο καὶ περισσότερους μελε-

ζοῦσε, ὀφειλόταν στις πρωτοποριακές γιὰ τὴν ἐποχὴ του ἐπιστημονικὲς μελέτες, καὶ διακωνίστηκε ἀνὰ τοὺς αἰῶνες –κυρίως στὴ Δύση– χάρις στὰ πολυάριθμα, γνήσια ἢ ψευδεπίγραφα, ἔργα, ποὺ ἔχουν παραδοθεῖ μὲ τὸ ὄνομά του καὶ συγχροτοῦν τὸ Corpus Galenicum². Ἡ φιλολογικὴ ἐπιστήμη δὲν ἔχει ἀποφανθεῖ ἀκόμη γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γνησιότητας πολλῶν ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτά, ἐνῶ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Περγαμηνὸ γιαιτρὸ ἔχομε τὴ ρητὴ μαρτυρία ὅτι, καὶ κατὰ τὴν ἐποχὴ του, κυκλοφοροῦσαν χαλκευμένα συγγράμματα ἀποδιδόμενα σ' αὐτόν³. Ἀντίθετα, πάλι κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Γαληνοῦ, συγγράμματα ποὺ εἶχε γράψει ὁ ἴδιος τὰ εἶχαν οἰκειοποιηθεῖ ποικιλοτρόπως διάφοροι κάτοχοι τῶν ἀντιγράφων⁴. γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἀναγκάστηκε –μᾶλλον σὲ μεγάλη ἡλικία– νὰ καταγράψει τὰ γνήσια ἔργα του στὸ σύγγραμμα *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*⁵.

τητές. Βλ. ἀκόμη K. D. White, «'The Base Mechanics Arts'? Some Thoughts on the Contribution of Science (Pure and Applied) to the Culture of the Hellenistic Age», στό: P. Green (ἐκδ.), *Hellenistic History and Culture*, Berkeley - Los Angeles - Oxford 1993, σ. 230: «A.D. 129 - after 210»· P. N. Singer, *Galen, Selected Works. Translated with an Introduction and Notes*, Oxford - New York 1997, σ. lii: «c. 210 (?) Galen dies», κ.ἄ.

2. Βλ. G. Fichtner, *Corpus Galenicum. Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften*, Tübingen, Institut für Geschichte der Medizin, 1992.

3. Βλ. Γαλην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* [XIX 8, 3-9, 4 K. = Gal. scr. min. II 91, 3-13]: ἐν γὰρ τοι τῷ Σανδαλαρίῳ, καθ' ὃ δὴ πλεῖστα τῶν ἐν Ῥώμῃ βιβλιοπωλείων ἐστίν, ἐθεασάμεθα τινὰς ἀμφισβητούντας, εἴτ' ἐμὸν εἶπὲ τὸ πιπρασόμενον αὐτὸ βιβλίον εἶπ' ἄλλου τινός· ἐπεγέγραπτο {μῆ} γὰρ «Γαληνὸς ἰατρός». ὠνομήμενον δὲ τινὸς ὡς ἐμὸν, ὑπὸ τοῦ ξένου τῆς ἐπιγραφῆς κινήθει τις ἀνὴρ τῶν φιλολόγων ἐβουλήθη γινῶναι τὴν ἐπαγγελίαν αὐτοῦ· καὶ δύο τοὺς πρώτους στίχους ἀναγνοὺς εὐθέως ἀπέριψε τὸ γράμμα, τοῦτο μόνον ἐπιφθεγξάμενος ὡς οὐκ ἔστιν ἡ λέξις αὕτη Γαληνοῦ καὶ ψευδῶς ἐπιέγραπται τουτὶ τὸ βιβλίον.

4. Βλ. Γαλην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* [XIX 9, 13 κ.ε. K. = Gal. scr. min. II 92, 4 κ.ε.]: διὰ τ' οὖν αὐτὸ τοῦτο καὶ διότι πολυειδῶς ἐλωβήσαντο πολλοὶ τοῖς ἐμοῖς βιβλίοις, ἄλλοι κατ' ἄλλα τῶν ἐθνῶν ἀναγιγνώσκοντες ὡς ἴδια, μετὰ τοῦ τὰ μὲν ἀφαιρεῖν, τὰ δὲ προστιθέναι, τὰ δ' ὑπαλλάττειν, ἄμεινον ἡγοῦμαι δηλῶσαι πρῶτον αὐτοῦ τοῦ λελωβῆσθαι τὴν αἰτίαν ... (11-13) τοῦ μὲν δὴ πολλοὺς ἀναγιγνώσκειν ὡς ἴδια τὰ ἐμὰ τὴν αἰτίαν αὐτὸς οἶσθα, κράτιστε Βάσσει ... (16 κ.ε.) τινῶν μὲν οὖν [sc. τῶν ἐμῶν μαθητῶν ἢ φίλων] ἀποθανόντων οἱ μετ' ἐκείνους ἔχοντες [sc. τὰ ἐμὰ βιβλία] ἀρεσθέντες αὐτοῖς ἀνεγίγνωσκον ὡς ἴδια *** παρὰ τῶν ἐχόντων κοινωνησάντων αὐτοῖς εἰς τὴν ἑαυτῶν πατρίδα πορευθέντες ὑποδιείψαντες ἄλλος ἄλλως <κατ> αὐτὰ τὰς ἐπιδείξεις ἐποιοῦντο. φωραθέντων δ' ἀπάντων τῷ χρόνῳ ...

5. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Γαληνοῦ γράφτηκε ὕστερα ἀπὸ τὸ *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων* (ἀφοῦ ἐκεῖ προαναγγέλλεται ἡ συγγραφή του) καὶ κατὰ πᾶσα πιθανότητα πρὶν ἀπὸ τὸ *Περὶ ἀντιδότων*. Βλ. καὶ J. Ilberg, «Ueber die Schriftstellerei des Klaudios Galenos, III.», *RhM N. F.* 51 (1896) 195-196. Βλ. ὅμως καὶ τὴν παρατήρησιν τοῦ M. Simon, *Sieben Bücher Anatomie des Galen*.

Ἀσχολούμενος ὅμως μέ τήν καταγραφή τῶν συγγραμμάτων του ὁ Γαληνός παραθέτει ἐπί πλέον καί τίς ἀκόλουθες ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιά τήν τύχη τους, φυσικά κατὰ τήν ἐποχή του. Σημειώνει λοιπόν ὁ Περγαμηνός γιατρός ὅτι ἀπό ἀρκετά συγγράμματά του ὑπῆρχε ἕνα μόνον ἀντίγραφο, ἐπειδὴ αὐτά γράφτηκαν ὕστερα ἀπό παράκληση συγκεκριμένου προσώπου, στό ὁποῖο καί δόθηκε τὸ ἀντίγραφο γιά ἀποκλειστική χρήση καί ὄχι πρὸς ἔκδοσιν⁶. Προφανῶς γιά τὰ συγγράμματα αὐτά ὑπῆρχε αὐξημένος κίνδυνος ὀριστικῆς ἀπωλείας. Τὸ δεύτερο ἐνδεχόμενο ὀριστικῆς ἀπωλείας ἀφοροῦσε περιπτώσεις κατὰ τίς ὁποῖες τὸ μοναδικὸ ἢ ὅλα τὰ ἀντίγραφα ἐνός ἔργου ἦταν κατατεθειμένα στήν ἴδια βιβλιοθήκη –κάτι ὄχι ἀσυνήθιστο τὸν 2ο αἰ. μ.Χ., κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ Γαληνοῦ–, διατρέχοντας τὸν κίνδυνο νὰ καταστραφοῦν μαζί μέ τὴ βιβλιοθήκη σὲ περίπτωση πυρκαγιᾶς⁷. γιά παράδειγμα, ἡ μεγάλη πυρκαγιὰ τοῦ Τεμένους τῆς Εἰρήνης στὴ Ρώμη τὸ 192 μ.Χ., κατὰ τὴν ὁποία καταστράφηκαν μεταξύ ἄλλων καί κατὰ τὸ παλάτιον αἱ μεγάλαι βιβλιοθήκαι, ἔγινε ἡ αἰτία ἀπωλείας τῶν ἔργων ἀρκετῶν συγγραφέων⁸. Σχετικὲς πληροφορίες γι' αὐτὴ τὴν καταστροφικὴ πυρκαγιὰ διασώζονται καί ἀπὸ ἄλλους ἀρχαίους συγγραφεῖς, ἀλλὰ καί ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Γαληνό, ὅταν δικαιολογεῖ τὴν ἐνασχόλησή του γιά δευτε-

⁶ Ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων βιβλίον θ 'ιε', zum ersten Male veröffentlicht nach den Handschriften einer arabischen Übersetzung des 9. Jahrh. n. Chr., τ. 1, Leipzig 1906, σσ. XV-XVI. Λεπτομερέστερα σχετικὰ μέ τὸ θέμα τῆς χρονολόγησής τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* βλ. παρακάτω, τὴν ὑποσημ. 56.

6. Βλ. Γαλην., Π. τῶν ἰδ. βιβλ. [XIX 10, 3-6 K. = Gal. scr. min. II 92, 13-16]: φίλοις γὰρ ἢ μαθηταῖς ἐδίδοτο [sc. τὰ ἐμὰ βιβλία] χωρὶς ἐπιγραφῆς ὡς ἂν οὐδὲν πρὸς ἔκδοσιν ἀλλ' αὐτοῖς ἐκεῖνοις γεγονότα δεηθεῖσιν ὧν ἤκουσαν ἔχειν ὑπομνήματα, καί ὁ.π. 1 [XIX 11, 12-14 K. = Gal. scr. min. II 93, 19-21]: ἐγὼ μὲν οὖν οὐδ' εἶχον ἀπάντων αὐτῶν ἀντίγραφα μειρακίους ὑπαγορευθέντων ἀρχομένοις μανθάνειν ἢ καί τισι φίλοις ἀξιώσασσι δοθέντων.

7. Βλ. Γαλην., Π. τῶν ἰδ. βιβλ. 2 [XIX 19, 9-15 K. = Gal. scr. min. II 99, 18-25]: κατὰ τοῦτον οὖν τὸν χρόνον συνελεξάμην τε καί εἰς ἕξιν ἤγαγον μόνιμον ἅ τε παρὰ τῶν διδασκάλων ἐμεμαθήκειν ἅ τ' αὐτὸς εὐρήκειν, ἔτι τε ζητῶν ἕνια περὶ τὴν εὖρεσιν αὐτῶν {εἶχον} ἔγραψα πολλὰ γυμνάζων ἐμαυτὸν ἐν πολλοῖς προβλήμασιν ἰατρικοῖς τε καί φιλοσόφοις, ὧν τὰ πλείεστα διεφθάρη κατὰ τὴν μεγάλην πυρκαϊάν, ἐν ἣ τὸ τῆς Εἰρήνης τέμενος ἅμα καί πολλοῖς ἄλλοις ἐκαύθη.

8. Βλ. Γαλην., Π. συνθ. φαρμ. τῶν κ. γέν. 1, 1 [XIII 362, 1-363, 1 K.]: Ἦδη μοι καί πρόσθεν ἐγγράπτο πραγματεῖα [sc. Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη], δυοῖν μὲν ἐξ αὐτῆς τῶν πρώτων βιβλίων ἐκδοθέντων, ἐγκαταλειφθέντων δὲ ἐν τῇ κατὰ τὴν ἱεράν ὁδὸν ἀποθήκη μετὰ τῶν ἄλλων, ἠνίκα τὸ τῆς Εἰρήνης τέμενος ὅλον ἐκαύθη καί κατὰ τὸ παλάτιον αἱ μεγάλαι βιβλιοθήκαι· τῆνικαῦτα γὰρ ἐτέρων τε πολλῶν ἀπώλοντο βιβλία καί τῶν ἐμῶν ὅσα κατὰ τὴν ἀποθήκην ἐκείνην ἔκειτο, μηδένος τῶν ἐν Ρώμῃ φίλων ἔχειν ὁμολογοῦντος ἀντίγραφα τῶν πρώτων δυοῖν, κ.ἄ.: Δίων Κάσσιος, Ρωμ. ἱστ. 72, 24 [III 305, 7-20 Boissevain], καί Ἡρωδιανός, Τῆς μετὰ Μάρκ. βασ. ἱστ. 1, 14 [σ. 26, 25-28, 2 Bekker]. Βλ. καί Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. IX.

ρη φορά με τὸ ἴδιο θέμα καὶ τὴν ἀνάγκη συγγραφῆς ἔργου ὁμότιτλου με κάποιον προηγούμενο⁹.

Ἡ χειρόγραφη παράδοση τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* συνδέεται στενά με τὶς πυρκαγιές αὐτὲς ποὺ ἀπέπλησαν στὴ Ρώμη τὴν πλούσια ἰατρικὴ —γιὰ νὰ περιοριστῶ μόνο σ' αὐτήν— συγγραφικὴ παραγωγὴ τῶν δύο πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων¹⁰. Τὸ σύγγραμμα αὐτὸ γράφτηκε κατ' ἀρχὰς σὲ δύο βιβλία καὶ δόθηκε στὸν Φλάβιο Βοηθό, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ ἀποχωρήσει ἀπὸ τὴ Ρώμη ὡς διοικητὴς τῆς ἐπαρχίας Παλαιστίνης Συρίας¹¹.

Ὁ Φλάβιος Βοηθός (2ος αἰ. μ.Χ.)¹², ἀπὸ τὴν Πτολεμαΐδα τῆς Παλαιστίνης, ἦταν ἓνας εὐγενὴς Ρωμαῖος πολίτης ποὺ ἀνέλαβε διάφορες διοικητικὲς θέσεις στὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία (π.χ. τὸ 163 μ.Χ. χρημάτισε *consul suffectus* καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 166 *legatus proconsularis*). Ὁ Βοηθός εἶχε ἔντονον ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ φιλοσοφία καὶ ἰδιαίτερώς τὴν Ἀριστοτελική· ἐπίσης ἦταν κάτοχος διαφόρων ἐπιστημῶν τῆς

9. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὰ ὅσα ἀφηγεῖται ὁ Γαληνὸς σχετικὰ με τὴν τύχη τῆς πρώτης γραφῆς τοῦ ἔργου *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη* (βλ. τὴν προηγούμενη ὑποσημείωση).

10. Γιὰ τὴν ἰατρικὴ παραγωγὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ δευτέρου μεταχριστιανικοῦ αἰῶνα βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα παρατήρηση τοῦ M. Wellmann, *Die pneumatische Schule bis auf Archigenes und ihrer Entwicklung* [PhU 14], Berlin 1895, σ. 65 (με ἀφορμὴ τὶς ταυτίσεις κειμένων ποὺ παραθέτει ὁ Ὅρειβάσιος στὸ ἔργο του *Ἰατρικαὶ συναγωγαὶ ἀπὸ τοὺς Σχολιαστὲς R καὶ R²*). Κάνω λόγο γιὰ τὴν τύχη αὐτῶν τῶν μεταγενέστερων συγγραμμάτων, ἐπειδὴ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ἔργων παλαιότερων γιατρῶν (ὅπως φυσικὰ καὶ ἄλλων συγγραφέων) φαίνεται ὅτι εἶχε χαθεῖ ἀπὸ πολὺ νωρίς, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ὁ Γαληνὸς μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἤδη στὴν ἐποχὴ του συγγράμματα πλεῖστα παλαιῶν ἀνδρῶν οὐκέτι σώζονται (βλ. Γαλην., *Ἰπόμν. εἰς Ἰπποκρ. Π. φύσ. ἀνθρ.* 1, 27 [XV 67, 16 K. = CMG V/9/1, σ. 36, 19-20]).

11. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 1, 1 [II 215, 1-7 K.]: *Ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις ἐγράψα μὲν καὶ πρόσθεν, ἤνικα τὸ πρῶτον ἀνῆλθον ἔναρχος εἰς Ῥώμην, ἄρχειν ἡργμένου τοῦ καὶ νῦν ἡμῶν ἄρχοντος Ἀντωνίνου ... ὅτι Φλάβιος Βοηθός, ἀνὴρ ὑπατος Ῥωμαίων, ἐξιών ἐκ Ῥώμης εἰς τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα Πτολεμαΐδα, παρεκάλεσέ με τὰς ἐγχειρήσεις ἐκείνας αὐτῷ γράφειν, καὶ ὁ.π. 1, 3 [II 234, 10-12 K.]: αἱ μὲν γὰρ ἔμπροσθεν ἐγχειρήσεις ἀνατομικαὶ διὰ δυοῖν ὑπομνημάτων ἐγεγόνεισαν, ἔχουσαι τάξιν τὴν αὐτὴν τῇ Μαρίνου. Πρβ. καὶ ὑποσημ. 14. Βλ. καὶ W. L. H. Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures, The Later Books. A Translation*, Cambridge 1962, σ. XI. Γιὰ τὴν ἐπαρχία τῆς Παλαιστίνης Συρίας βλ. J.-P. Rey-Coquais, «Συρία», *Ἰστ. Ἑλλην. Ἔθν.* τ. 6, Ἀθήνα 1976, σ. 284.*

12. Γιὰ τὸν Φλάβιο Βοηθό βλ. Kappelmacher, «Flavius» (51), *RE* VI/2 (1909) 2534-2535· F. Kudlien, «F.(lavius)» (III/1), *DKP* 2 (1967) 575, καὶ V. Nutton, «F.(lavius)» (II 13), *DNP* 4 (1998) 547. Βλ. ἀκόμη E. Groag - A. Stein, *Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III.*, Pars III., Berolini et Lipsiae 1943, σ. 143, λ. ἀρ. 229.

φύσεως και τῆς ἰατρικῆς. Συγκαταλεγόταν μεταξύ τῶν ἐπιφανῶν φίλων και θαυμαστῶν τοῦ Γαληνοῦ, ὁ ὁποῖος μᾶς δίνει ἀρκετές πληροφορίες γιὰ τὸν Βοηθὸ και κυρίως γιὰ τὰ ἀνατομικὰ και τὰ φυσιολογικὰ ἐνδιαφέροντά του. Ὁ Βοηθὸς ὡς Ἀριστοτελικὸς ἐξεδήλωσε ἔντονη ἐπιθυμία νὰ ἐντρυφήσει στὸ πρόβλημα τῆς δημιουργίας τῆς φωνῆς (θέμα προσφιλὲς στὸν Ἀριστοτέλη και τοὺς Στωικούς) και τῆς φυσιολογίας τῆς ἀναπνοῆς· ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς ἐπιφανεῖς Ρωμαίους, ποὺ ποτὲ δὲν ἀπουσίαζε ἀπὸ τίς ἀνατομικὲς ἐπιδείξεις τοῦ Περγαμηνοῦ γιαιτροῦ. Ἔτσι ὁ Γαληνὸς κάνει συχνὰ λόγο γιὰ τὸν Βοηθὸ, στὸν ὁποῖον ἀφιέρωσε ἀρκετὰ συγγράμματά του, ποὺ θέμα τους εἶχαν τίς ἔρευνές του γιὰ τὴν ἀποσαφήνιση ζητημάτων Ἀνατομικῆς ἢ Φυσιολογίας¹³.

Στὴν ἔδρα τῆς διοικήσεώς του ὅμως ὁ Βοηθὸς ἀπεβίωσε, τὸ χειρόγραφο του *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ του, ἦταν πλέον ἀπρόσιτο στὸν Γαληνὸ (τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι χάθηκε), ἐνῶ τὰ ἀντίγραφα ποὺ ὑπῆρχαν στὴ Ρώμη καταστράφηκαν ἀπὸ πυρκαγιὰ¹⁴. Ἐπίσης κανεὶς ἀπὸ τοὺς φίλους τοῦ Γαληνοῦ δὲν εἶχε στὰ χέρια του ἀντίγραφο τοῦ ἔργου αὐτοῦ¹⁵. Γιὰ τοὺς παραπάνω λόγους ὁ Γαληνὸς ἀποφάσισε ἀργότερα νὰ ἀσχοληθεῖ ἐκ νέου μὲ τίς ἀνατομικὲς ἐγχειρήσεις και νὰ ἐκθέσει ἀναλυτικότερα τὰ πορίσματα τῶν σχετικῶν ἐρευνῶν του. Ἔτσι συνέ-

13. Ἐκτός ἀπὸ τὴν «πρώτην γραφὴν» τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ὁ Γαληνὸς ἔγραψε γιὰ χάρη τοῦ Βοηθοῦ ἢ ἀφιέρωσε σ' αὐτὸν και τὰ ἀκόλουθα συγγράμματα: *Περὶ τῶν τῆς ἀναπνοῆς αἰτίων* (βιβλία δύο), *Περὶ φωνῆς* (βιβλία τέσσαρα), *Περὶ τῆς Ἱπποκράτους ἀνατομῆς* (βιβλία ἕξι), *Περὶ τῆς Ἐρασιστράτου ἀνατομῆς* (βιβλία τρία), *Περὶ τῆς ἐπὶ τῶν ζώντων ἀνατομῆς* (βιβλία δύο), *Περὶ τῆς ἐπὶ τῶν τεθνεώτων ἀνατομῆς* (βιβλίον ἓν), *Περὶ τῶν Ἱπποκράτους και Πλάτωνος δογμάτων* (τὰ βιβλία α' -ς') και *Περὶ χρείας μορίων* (μόνον τὸ α' βιβλίον).

14. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 1, 1 [Π 216, 7-9 K.]: ἐπεὶ δ' ἐκεῖνος μὲν [sc. ὁ Βοηθός] ἤδη τέθνηκεν, ἐγὼ δὲ οὐκ ἔχω τῶν γενομένων ὑπομνημάτων ἀντίγραφα [sc. Π. ἀνατ. ἐγγ.] διδόναι τοῖς ἐταίροις, δι' ἐγκαύσεως ἀπολομένων ὧν εἶχον ἐν Ρώμῃ· πρὸς και Π. τῶν ἰδ. βιβλ. 1 [XIX 16, 1-3 = Gal. scr. min. Π 96, 22-24]: ἃ [sc. τὰ βιβλία *Περὶ χρείας μορίων* κ.ἄ.] λαθῶν ὁ Βοηθὸς ἐξῆλθε τῆς πόλεως ἐμοῦ πρότερος, ἄρξεν τῆς Παλαιστίνης Συρίας ἐν ἧ' και ἀπέθανεν. Ἡ πυρκαγιὰ ποὺ κατέστρεψε τὴν «πρώτην γραφὴν» τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* (σὲ δύο βιβλία) ἦταν προγενέστερη αὐτῆς τοῦ 192 μ.Χ.· βλ. σχετικὰ J. Ilberg, «Ueber die Schriftstellerei des Klaudios Galenos, I.», *RhM N. F.* 44 (1889) 212, ὑπόσημ. 1, και Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑπόσημ. 5], τ. 1, σ. IX.

15. Αὐτὸ τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὴν παράκληση ποὺ ἀπηύθυναν οἱ φίλοι του πρὸς τὸν Γαληνὸ· βλ. Π. ἀνατ. ἐγγ. 1, 1 [Π 216, 7-11 K.]: ... ἐγὼ δ' οὐκ ἔχω τῶν γενομένων ὑπομνημάτων [sc. Π. ἀνατ. ἐγγ.] ἀντίγραφα διδόναι τοῖς ἐταίροις, ... διὰ τοῦτο παρακαλεσάντων αὐτῶν, ἔδοξεν ἄμεινον εἶναι γράφειν ἕτερα.

γραψε σύγγραμμα ομότιτλο με τὸ ἤδη χαμένο ἀλλὰ κατὰ πολὺ ἐκτενέστερο¹⁶, ἀφοῦ συγκροτοῦνταν ἀπὸ δεκαπέντε βιβλία καὶ περιελάμβανε τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν γνώσεων τοῦ Γαληνοῦ (καὶ φυσικὰ ὅσα ἐπὶ μέρους ζητήματα εἶχε πραγματευτεῖ ὁ Γαληνὸς σὲ κάποια εἰδικὰ ἀνατομικὰ συγγράμματα)¹⁷. Ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ πολύ-

16. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 1, 1 [II 216, 11-16 K.]: δευτέραν δ' αἰτίαν [sc. τῆς συγγραφῆς τῆς δεκαπεντάβιβλης ἀνατομικῆς πραγματείας], διὰ τὸ βελτίω μακροῦ τῆς τότε τὴν νῦν μοι γενησομένην ἀποδειχθῆσθαι πραγματείαν, ἅμα μὲν εἰς διέξοδον ὑπομνημάτων πλείονων ἐκταθεῖσαν ἕνεκα σαφηνείας, ἅμα δ' ἀκριβεστέραν ἐκείνης ἐσομένην, ὡς ἂν πολλῶν ἐν τῷ μεταξύ προσεξευρημένων μοι θεωρημάτων ἀνατομικῶν. Κατὰ τὸν Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XI, τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ὀλοκληρώθηκε στὴν ἐκτενῆ μορφή του (τῶν δέκα πέντε βιβλίων), κατὰ πᾶσα πιθανότητα, τὸ 177 μ.Χ. στὴ Ρώμη: βλ. καὶ Ch. Singer, *Galen On Anatomical Procedures. Περὶ Ανατομικῶν Ἐγχειρήσεων. De Anatomicis Administrationibus. Translation of the Surviving Books with Introduction and Notes*, London - New York - Toronto 1956, σσ. XIII καὶ XV. Γιὰ τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* βλ. ἐπίσης I. Garofalo, «Note filologiche sull' anatomia di Galeno», *ANRW* II/37/2 (1994) 1790-1833 (κυρίως σσ. 1801 κ.έ.). R. J. Hankinson, «Galen's Anatomical Procedures: A Second - Century Debate in Medical Epistemology», *ANRW* II/37/2 (1994) 1834-1855. S. Fortuna, «I Procedimenti anatomici di Galeno e la traduzione latina di Demetrio Calcondila», *MS* 11/1 (1999) 9-28. ἀκόμη E. Borlone, «La pratica anatomica nell' antica Roma», στό: *Atti der XXV congresso nazionale di storia della medicina celebrazioni Morgagnane, Forli, 17-18 Ottobre - Bologna, 19 Ottobre 1971*, Forli 1973, σσ. 383-388. Γιὰ τὴ λοιπὴ βιβλιογραφία βλ. Fichtner, *Corpus Galenicum* [βλ. ὑποσημ. 2], σσ. 16-17, καὶ J. Kollesch, «Bibliographia Galeniana. Die Beiträge des 20. Jahrhunderts zur Galenforschung», *ANRW* II/37/2 (1994) 1389-1390. Γιὰ τὰ ἀνατομικὰ συγγράμματα τοῦ Γαληνοῦ ὁ ἐνδιαφερόμενος μπορεῖ νὰ ἀνατρέξει στὴ σύντομη ἀνασκόπηση τοῦ E. T. Withington, «Galen's Anatomy», στό: *Proceedings of the Third International Congress of the History of Medicine, London July 17th to 22nd 1922*, Antwerp 1923, σσ. 96-100, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀνατομικὴ τεχνικὴ καὶ ὀρολογία τοῦ Γαληνοῦ βλ. F. Ullrich, *Die anatomische und vivisektorische Technik des Galen*, Leipzig 1919 (Diss. inaug. med.), καὶ A. Faller, *Die Entwicklung der makroskopisch-anatomischen Präparierkunst von Galen bis zur Neuzeit* [ActaAnat, Supp. 7], Basel 1948, καὶ E. Marchel, *Galens anatomische Nomenklatur*, Bonn 1951 (Diss. inaug. med.). Τέλος γιὰ τὴ γαληνικὴ ἀνατομικὴ κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ κυρίως τὴν Ἀναγέννηση βλ. A. Cunningham, *The Anatomical Renaissance. The Resurrection of the Anatomical Projects of the Ancients*, Hants 1997, καὶ R. K. French, *Dissection and Vivisection in the European Renaissance*, Hants 1999. Βλ. καὶ τὴν ὑποσημ. 17.

17. Ὅπως π.χ. τὰ *Περὶ μυῶν ἀνατομῆς*, *Περὶ νεύρων ἀνατομῆς*, *Περὶ φλεβῶν καὶ ἀρτηριῶν ἀνατομῆς*: βλ. Γαλην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* 3 [XIX 23, 9-24, 1 K. = Gal. scr. min. II 102, 20-103, 7], καὶ εἰδικότερα σ. 103, 2-7: εἰ δέ τις βούλοιο μετὰ τὴν τῶν ὀστέων ἀνατομὴν ἐπὶ τὰς ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις εὐθέως ἔρχεσθαι, δυνατόν ἐστιν αὐτῷ παρελθεῖν τὰς {περὶ} τῶν ἀγγείων τε καὶ νεύρων ἀνατομὰς, ὥσπερ γε καὶ τὴν τῶν μυῶν: ἅπαντα γάρ τὰ τῆς ἀνατομῆς ἐν ταῖς ἐγχειρήσεσι γέγραπται. Τὰ συγγράμματα αὐτὰ μαζὶ μετὰ τὸ *Περὶ ὀστέων τοῖς εἰσαγομένοις* (ποῦ δὲν ἀπευθύνεται στὸν Βοηθό) ὡς θεματικὰ συγγενῆ συνενώθηκαν ἀπὸ τοὺς Ἀλεξανδρινούς γιατρούς (πρὶν ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ

βιβλίου συγγράμματος κατατέθηκε –κατά τή συνήθεια πού ἤδη μνημονεύτηκε– στό Τέμενος τῆς Εἰρήνης¹⁸. Μετά τήν κατάθεση τοῦ χειρογράφου ὁ Γαληνός ἄρχισε τή δημοσίευση τοῦ ἔργου τμηματικά. Κατά τή ρητή μαρτυρία του, ὅταν ξέσπασε στή

κατάκτηση) σέ ἓνα πεντάβιβλο corpus (*Περὶ ἀνατομῆς τοῖς εἰσαγομένοις*), γνωστό στους Ἕλληνας ὡς *Kitab al-Maqālat al-hams fi t-taṣṣih* (Τὸ βιβλίον τῶν πέντε πραγματειῶν γιά τήν Ἀνατομική), βλ. M. Klamroth, «Ueber die Auszüge aus griechischer Schriftstellern bei al-Ja'qūbi», *ZDMG* 40 (1886) 618· M. Steinschneider, «Die griechischen Aerzte in arabischen Uebersetzungen», *VAPA* 124 (1891) 280-281 [= M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen*, Graz 1960, σσ. 332-333]· H. Ritter - R. Walzer, *Arabische Übersetzungen griechischer Ärzte in Stambuler Bibliotheken* [SPAW, philol.- hist. Kl., 1934, XXVI], Berlin 1934, σσ. 24-25 [820-821]· A. Dietrich, *Medicinalia Arabica. Studien über arabische medizinische Handschriften in türkischen und syrischen Bibliotheken* [AAWG, philol.- hist. Kl., Dritte Folge, Nr.66], Göttingen 1966, σ. 37· M. Ullmann, *Die Medizin im Islam* [HO I/VI/1], Leiden - Köln 1970, σ. 40· E. Lieber, «Galen in Hebrew: The Transmission of Galen's Works in the Mediaeval Islamic World», στό: V. Nutton (ἐκδ.), *Galen: Problems and Prospects*, London 1981, σσ. 172-173· πρβ. J. Irigoin, *Tradition et critique des textes grecs*, Paris 1997, σ. 220, καί Hunain ibn Ishâq, *Σχετικά μέ τά μεταφρασμένα ἔργα τοῦ Γαληνοῦ* 8 [σ. 7 Bergsträsser]. Γενικά γιά τὸ ζήτημα τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ κανόνα –μέρος τοῦ ὁποῖου ἀποτελέσαν τὰ πέντε ἀνατομικά συγγράμματα πού μνημονεύτηκαν– βλ. Klamroth, ὁ.π., σσ. 615-622· O. Temkin, «Geschichte des Hippokratismus im ausgehenden Altertum», *Kyklos* 4 (1932) 76-79· M. Meyerhof, «Voraussetzungen und Anfänge der arabischen Heilmittellehre», *CZ* 85 (1942) 2963-2964· E. Hintzsche, «Wege der Überlieferung der galenischen Anatomie», *CZ* 96 (1944) 3422· Dietrich, ὁ.π., σσ. 32-38· Ch. Burnet - D. Jacquart, *Konstantine the African and 'Alī Ibn al-'Abbās al-Mağṣī. The Pantegni and Related Textes* [SAM 10], Leiden - New York - Köln, 1994, σσ. 75-77· I. Garofalo, «La traduzione araba dei compendi Alessandrini delle opere del canone di Galeno. Il compendio dell'Ad Glauconem», *MS* 6 (1994) 329-348· Irigoin, ὁ.π., σσ. 220-221, κ.ἄ.

18. Ὁ R. R. von Töply θεωρεῖ ὅτι δὲν εἶναι σαφές, ἂν ὁ Γαληνός ἔγραψε δύο ἢ τρία ἔργα *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, βασίζοντας τήν ἀμφιβολία του στά ὅσα σημειώνει ὁ Γαληνός στήν ἀρχή τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ σωζόμενου συγγράμματος· βλ. *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 1, 1 [Π 215, 1-3 K.]: Ἀνατομικάς ἐγχειρήσεις ἔγραψα μὲν καί πρότερον, ἤνίκα τὸ πρῶτον ἀνῆλθον ἐναγχος εἰς Ρώμην, ἄρχην ἡρμημένου τοῦ καί νῦν ἡμῖν ἄρχοντος Ἀντωνίνου. Ἐάν ὅμως κάποιος διαθέσει ὀλόκληρο τὸ κεφάλαιο 1 τοῦ πρώτου βιβλίου, θά ἀντιληφθεῖ σαφῶς ὅτι ἡ ἀνατομική πού ἔγραψε ὁ Γαληνός, μόλις ἐφθάσε στή Ρώμη, καί τὸ δίβιβλο ἀνατομικὸ σύγγραμμα πού ἔδωσε στὸν Βοηθό εἶναι τὸ ἴδιο ἔργο (αὐτὴ ἐξ ἄλλου τήν ἀποψη ἀσπάζονται ὅλοι οἱ σύγχρονοι μελετητές). Ὡς ἐπακόλουθο τῆς παραπάνω ἀποψῆς του ὁ von Töply, κάνοντας λόγο γιά τίς ἀνατομικές ἐγχειρήσεις, σημειώνει τρία ὁμοτίτλα συγγράμματα: 8. *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* – 8α. Οἱ ἀνατομικές ἐγχειρήσεις, γιά τίς ὁποῖες γίνεται λόγος στό χωρίο πού προμνημονεύτηκε. 8β. Τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* σέ δύο βιβλία, πού ὁ Γαληνός ἔδωσε στὸν Βοηθό. 8γ. Τὸ δεκαπεντάβιβλο ὁμοτίτλο σύγγραμμα· βλ. von Töply, *Studien zur Geschichte der Anatomie im Mittelalter*, Leipzig - Wien 1898, σ. 7.

Ρώμη ή μεγάλη πυρκαγιά στο Τέμενος τῆς Ειρήνης εἶχε προφθάσει νὰ δημοσιεύσει μόνο τὰ ἔντεκα πρῶτα βιβλία τοῦ συγγράμματος. Τὰ ὑπόλοιπα —μαζὶ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα συγγράμματα ποὺ φυλάσσονταν ἐκεῖ— καταστράφηκαν ὀλοσχερῶς. Ἔτσι ὁ Γαληνὸς ἀναγκάστηκε νὰ ξαναγράψει τὰ βιβλία 12-15¹⁹.

Ἄξιζει νὰ παρατεθεῖ ἐδῶ —σὲ μετάφραση— τὸ χωρίο τοῦ Γαληνοῦ, στὸ ὁποῖο καταγράφεται αὐτὴ ἡ τόσο σημαντικὴ πληροφορία γιὰ τὴν ἱστορία *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*: ἀνακεφαλαιώνοντας τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου 11, ὁ Περγαμηνὸς γιὰ τὸς σημειώνει²⁰:

«Σχετικὰ ὅμως μὲ τὸ παραπάνω θέμα θεωρῶ ὅτι δὲν χρειάζεται νὰ ἀσχοληθῶ στὸ σημεῖο αὐτό, ἐπειδὴ θὰ γράψω ἰδιαιτέρο σύγγραμμα γιὰ τὶς μὴ ἀντιληπτές κινήσεις [= *Περὶ ἀπόρων κινήσεων*] καὶ ἐπειδὴ στὸν προηγούμενο φόρτο μοῦ προστέθηκε ἓνα ἐπὶ πλέον βάρος. Γιατί, ἀφοῦ εἶχα γράψει τὰ βιβλία [= 15] τοῦ συγγράμματος *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, μόλις ἤμουν κοντὰ στὸ τέλος [= τῆς ἐκδόσῆς τους]²¹, συνέβη νὰ ξεσπάσει ἐκείνη ἡ μεγάλη πυρκαγιά, κατὰ τὴν ὁποία κάηκαν τὸ Τέμενος τῆς Εἰρήνης καὶ πάρα πολλές ἀποθήκες καὶ θησαυροφυλάκια στὴν Ἱερὰ Ὀδό, ὅπου εἶχαν κατατεθεῖ καὶ φυλάσσονταν ἐκεῖνα τὰ βιβλία *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* μαζί μὲ ὅλα τὰ ἄλλα συγγράμματά μου, ὥστε ἀπὸ τὰ συγγράμματά μου δὲν ἀπέμεινε ἀπολύτως τίποτε ἐκτὸς ἀπὸ αὐτά, ποὺ προηγουμένως εἶχα δημοσιεύσει καὶ εἶχα κοινοποιήσει σὲ διαφόρους μὲ ἀντίγραφα. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχα δημοσιεύσει ἤδη ἐδῶ [= στὴ Ρώμη] ἔντεκα βιβλία αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος: ὅσον ὅμως ἀφορᾷ ἐκεῖνα ποὺ θὰ ἀκολουθήσουν [= τὰ βιβλία 12-15], αὐτὰ συμπεριλαμβάνονται σ' ἐκεῖνα ποὺ κάηκαν τότε, καὶ ἔτσι θὰ τὰ γράψω γιὰ δεύτερη φορά».

Ὁ F. E. Kind²², ἐξετάζοντας τὸ ἀνατομικὸ σύγγραμμα τοῦ Λύκου τοῦ Μακεδόνα σὲ σχέση μὲ τὰ ἀνατομικὰ συγγράμματα τοῦ Γαληνοῦ —στὰ ὁποῖα ἐντοπίζονται καὶ οἱ σημαντικότερες μνεῖες του—, καταλήγει καὶ σὲ κάποια συμπεράσμα-

19. Βλ. καὶ Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. IX· ἀκόμη Withington, «Galen's Anatomy» [βλ. ὑποσημ. 16], σ. 99· Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σσ. XI-XII, κ.ἄ.

20. Βλ. Γαλην., *II. ἀνατ. ἐγχ.* 11 [Simon, *Anatomie des Galen* (βλ. ὑποσημ. 5), τ. 2, σ. 98 = Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* (βλ. ὑποσημ. 11), σσ. 107-108].

21. Τὸ ὅτι ἐδῶ ἐννοεῖται τὸ «τέλος» τῆς ἐκδόσῆς τους προκύπτει σαφῶς ἀπὸ τὰ ὅσα καταγράφονται στὴ συνέχεια τοῦ χωρίου· ἂν ὁ Γαληνὸς δὲν εἶχε γράψει καθόλου τὰ βιβλία 12-15, θὰ ἦταν παράλογο νὰ κάνει λόγο γιὰ τὴν καταστροφή τους ἀπὸ τὴν πυρκαγιά καὶ νὰ ἀναγγέλλει τὴ συγγραφή τους γιὰ δεύτερη φορά.

22. Βλ. «Lykos» (52), *RE XIII/2* (1927) 2408-2417 (εἰδικὰ στ. 2414-2416).

τα σχετικά με τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*. Κατὰ τὸν Kind ὁ Γαληνὸς μέχρι τὸ 192 μ.Χ. ἔγραψε καὶ δημοσίευσε μόνο τὰ βιβλία 1-11· εἰδικότερα τὰ βιβλία 1-4 δημοσιεύτηκαν ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (169-180 μ.Χ.)²³, ἐνῶ τὰ 5-11 ἐπὶ Κομμόδου (180-192 μ.Χ.)· γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῶν λοιπῶν βιβλίων δὲν κάνει λόγο, με ἐξαίρεση τὸ βιβλίον 13, γιὰ τὸ ὁποῖο δηλώνει ὅτι συγκροτήθηκε μετὰ τὸ 192 μ.Χ. Ὅσον ἀφορᾷ τὰ βιβλία 12-15 ὁ Kind φαίνεται νὰ πιστεύει ὅτι ὁ Γαληνὸς ἄρχισε νὰ τὰ γράφει (ὅχι νὰ ἐτοιμάζει τὴ δημοσίευσή τους), ἀφοῦ ἐξέδωσε τὰ προηγούμενά τους· προφανῶς αὐτὸ συνέβη λίγο πρὶν τὴν πυρκαγιά, ἀφοῦ κατὰ τὸ 192 ὑπῆρχαν ἤδη σημειώσεις γιὰ τὴ σύνταξιν τῶν βιβλίων 12-15, στίς ὁποῖες ἐργαζόταν (οἱ σημειώσεις αὐτὲς κάηκαν).

Ὁ K. Bardong²⁴, παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὶς παραπάνω προτάσεις τοῦ Kind, τὶς ὁποῖες βασικὰ ἀποδέχεται, κλίνει καὶ αὐτὸς πρὸς τὴν ἄποψιν ὅτι τὰ δεκαπέντε βιβλία τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* γράφτηκαν σταδιακὰ, καὶ μάλιστα θεωρεῖ ὅτι μπορεῖ νὰ τὰ ἐντάξει στὸ σύνολό τους κατὰ ὁμάδες σὲ τρεῖς χρονικὲς περιόδους: τὰ βιβλία 1-5 γράφτηκαν καὶ ἐκδόθηκαν ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου, καὶ μάλιστα μετὰ τὸ ἔργο *Περὶ μυῶν ἀνατομῆς*: τὰ βιβλία 6-11 ἐπὶ Κομμόδου καὶ τὰ τελευταῖα 12-15 ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου (193-199 μ.Χ.) (γιὰ τὴ μορφή τῶν βιβλίων πού κάηκαν ὁ Bardong φαίνεται νὰ συμφωνεῖ μετὰ τὸν προηγούμενον μελετητὴν).

Ὁ Kind καὶ ὁ Bardong ὡδηγήθησαν στὰ συμπεράσματα αὐτά, μὴ λαμβάνοντας ὑπ' ὄψιν στὸ σύνολό της καὶ ἔτσι παρερμηνεύοντας τὴ μαρτυρία πού σώζεται στὸ μόνον Ἀραβικὰ παραδεδομένο κείμενον τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ὅπου ὁ Γαληνὸς κάνει ρητὰ λόγο γιὰ τὴ συνολικὴ συγγραφὴ τοῦ ἔργου (15 βιβλία) («ἀφοῦ εἶχα γράψει τὰ βιβλία τοῦ συγγράμματος *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*»· γιὰ ὁλόκληρο τὸ σχετικὸ κείμενον βλ. λίγο παραπάνω) ἄρκετὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιά 192 μ.Χ., καὶ ἀκολούθως γιὰ ἐπεξεργασία καὶ δημοσίευσιν τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων. Συνεπῶς ἡ πιθανὴ δημοσίευσιν κάποιων (ἐπεξεργασμένων) βιβλίων μεταξὺ τῶν ἐτῶν 169-180 μ.Χ. —στὰ χρονικὰ ὅρια δηλαδὴ πού οἱ δύο αὐτοὶ μελετητὲς

23. Μετὰ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ σημειώνω ὅτι σφάλλει ὁ A. Touwaide, «Lykos» (13), *DNP* 7 (1999) 574, ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Γαληνὸς γνώρισε τὰ συγγράμματα τοῦ Λύκου λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 186 μ.Χ.: ὁ Γαληνὸς μνημονεύει τὸ ἀνατομικὸ σύγγραμμα τοῦ Λύκου ἤδη στὸ πρῶτο βιβλίον τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, τὸ ὁποῖο κατὰ τὴ σύμφωνη γνώμη τοῦ J. Ilberg, τοῦ F. E. Kind καὶ τοῦ K. Bardong γράφτηκε πρὶν τὸ 180 μ.Χ., ὅπως ἐπίσης καὶ στὸ προγενέστερο *Περὶ μυῶν ἀνατομῆς*.

24. Βλ. «Beiträge zur Hippokrates- und Galenforschung», *NAWG*, philol.- hist. Kl., Jahr 1942, σσ. 631-632.

θέτουν για τή δημοσίευση τῆς πρώτης ομάδας— δὲν σημαίνει ὅτι δὲν εἶχε γραφεῖ ἤδη τὸ σύνολο τοῦ ἔργου· ἀντίθετα μάλιστα, ἂν ἡ πληροφορία τοῦ Γαληνοῦ για τὴν κατ' ἀρχὴν συγγραφή καὶ τῶν δέκα πέντε βιβλίων συνδυαστεῖ με τὸ ἐνδεχόμενο τῆς δημοσίευσης τῶν τεσσάρων (Kind) ἢ πέντε (Bardong)²⁵ πρώτων μεταξύ 169 καὶ 180, προκύπτει τὸ ἀσφαλές συμπέρασμα ὅτι ὁλόκληρο τὸ σύγγραμμα ἦταν ἤδη, πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση αὐτή, κατατεθειμένο στὸ Τέμενος τῆς Εἰρήνης. Συνεπῶς ἡ ἀποψη τοῦ J. Ilberg, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖ τὴ συγγραφή τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου, πρέπει νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ²⁶. Ἐξάλλου για τὴ χρονολόγηση τῆς πρώτης συγγραφῆς τῆς δεύτερης ομάδας τῶν βιβλίων (5-11 Kind, 6-11 Bardong) τοῦ *Π. ἀνατ. ἐγγ.* ἐπὶ Κομμόδου δὲν προσκομίζεται κανένα πειστικὸ ἐπιχείρημα, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου χρονολογῶνται πολλὰ συγγράμματα προγενέστερα τοῦ ἀνατομικοῦ (τὴν πρόταση αὐτὴ ἔκανε ὁ Kind, ἐνῶ ὁ Bardong τὴ θεωρεῖ ἀξιοπρόσεκτη). Πάντως ὁ Bardong δὲν ἀπορρίπτει ἐντελῶς τὸ ἐνδεχόμενο, τὰ βιβλία 6-11 νὰ γράφτηκαν κατὰ τὴν ἴδια περίοδο με τὰ προηγούμενά τους (1-5).

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ βιβλία 12-15 πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι οἱ δύο αὐτοὶ μελετητὲς φαίνεται νὰ μὴν λαμβάνουν ὑπ' ὄψη στὴν παραπάνω ἐξέταση τὴ ρητὴ δήλωση τοῦ Γαληνοῦ ὅτι μετὰ τὴν καταστρεπτικὴ πυρκαγιὰ τοῦ 192 μ.Χ. τὰ ἔγραψε για δεύτερη φορά («καὶ ἔτσι θὰ τὰ γράψω για δεύτερη φορά»). Ἐπομένως εἶναι ἐντελῶς περιττὴ ἡ ἐπισήμανση τοῦ Bardong ὅτι τὰ βιβλία αὐτά, στὴ μορφή ποὺ διασώθηκαν γράφτηκαν μετὰ τὸ 192, ἀφοῦ αὐτὸ δὲν ἀμφισβητήθηκε ποτὲ ἀπὸ κανέναν (τὸ πρόβλημα εἶναι ἂν πρόκειται για τὴν οὐσιαστικὰ πρώτη «γραφὴ» τους, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ παραπάνω μελετητὴς, ἢ για τὴ δεύτερη, καὶ ποιά εἶναι ἡ πιθανότερη ἐκδοχὴ με βάση τίς πηγές). Ἄλλὰ καὶ ἡ τοποθέτηση ἀπὸ τὸν Bardong τῆς συγγραφῆς τῶν ἐξεταζόμενων βιβλίων στὴ χρονικὴ περίοδο 193-199 —καὶ ὅχι ἐνδεχομένως λίγο ἀργότερα— δὲν βασίζεται σὲ κανένα ἄλλο ἐπιχείρημα, παρὰ στὴν ἀποδοχὴ ὅτι ὁ

25. Οἱ ὁμαδοποιήσεις τῶν βιβλίων τοῦ ἐξεταζόμενου συγγράμματος ποὺ προτείνονται καὶ ἡ κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο δημοσίευσή τους δὲν προκύπτει ἀπὸ κανένα στοιχεῖο, ἀλλὰ εἶναι καθαρὰ ὑποθετικὴ. Ἔτσι ἡ ἀποψη ὅτι ἡ πρώτη ομάδα ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τὰ βιβλία 1-5 (Bardong) βασίζεται ἀπλῶς στὴ διαπίστωση ὅτι ἀποτελοῦν θεματικὴ ἐνότητα.

26. Βλ. «Schriftstellerei, 1.» [βλ. ὑποσημ. 14], σσ. 223-225 καὶ 229· ἀκριβέστερα ὁ Ilberg τοποθετεῖ τὴ συγγραφή ὁλόκληρου τοῦ ἔργου στὸ δεῦτερο μισὸ τῆς βασιλείας τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου.

Περγαμηνός γιατρός πέθανε τὸ 199/200 μ.Χ.²⁷, κάτι ὅμως πού σήμερα ἀμφισβητεῖται ἔντονα²⁸.

Τέλος σχετικά μὲ τὴν ἐπεξεργασία πού ἔκανε ὁ Γαληνὸς στὰ βιβλία τοῦ συγγραμματος πρὶν τὴν τελικὴ δημοσίευσή τους πιστεύω ὅτι ἐπρόκειτο μᾶλλον γιὰ μικροεπεμβάσεις· εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο ἕνας γιατρός ὅπως ὁ Γαληνὸς νὰ καταθέσει σὲ μιὰ δημόσια βιβλιοθήκη κάποιον ἀτελὲς καὶ μὲ ἐνδεχόμενα σφάλματα ἔργο του, ἐνῶ ἀκόμη περισσότερο πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ τὸ ἐνδεχόμενο ὅτι εἶχε καταθέσει στὸ Τέμενος τῆς Εἰρήνης τὶς πρόχειρες σημειώσεις, πάνω στὶς ὁποῖες ἐργαζόταν²⁹. Ἴσως συνέπεια τῆς ἐπεξεργασίας αὐτῆς εἶναι τὰ διάφορα στοιχεῖα, πού ὑποδεικνύουν, ὅχι τὸν διαφορετικὸ χρόνο συγγραφῆς τῶν βιβλίων, ὅπως πιστεύουν ὁ Kind καὶ ὁ Bardong, ἀλλὰ τὸν διαφορετικὸ χρόνο δημοσίευσής τους³⁰. Ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ

27. Αὐτὸ βέβαιον δὲν λέγεται ρητῶ, προκύπτει ὅμως ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ὡς τελευταία συγγραφικὴ περίοδος τοῦ Γαληνοῦ καταγράφει τὴ βασιλεία τοῦ Σεπτίμιου Σεβήρου καὶ ὡς τελευταῖο ἔργο τοῦ γιατροῦ αὐτοῦ τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Εἶναι πιθανὸν ὅμως τὰ βιβλία 12-15 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* νὰ γράφτηκαν γιὰ δευτέρη φορά μετὰ τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Ἀκόμη ὁ Bardong δὲν ὑπεσέρχεται στὸ πρόβλημα πού σχετίζεται μὲ τὴ σειρά τῶν βιβλίων τοῦ ἐξεταζόμενου ἀνατομικοῦ συγγράμματος.

28. Βλ. σχετικά στὴν ὑπόσημ. 1.

29. Θεωρεῖται βέβαιον ὅτι ὁ Γαληνὸς χρησιμοποιοῦσε σημειώσεις εἴτε γιὰ τὶς δημόσιες διαλέξεις εἴτε γιὰ τὰ μαθήματά του, αὐτὲς ὅμως εἶναι λογικὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι προορίζονταν γιὰ προσωπικὴ χρῆση καὶ βρισκόνταν στὴ βιβλιοθήκη τῆς οἰκίας του (φυσικὰ μερικὲς ἀπὸ τὶς σημειώσεις αὐτὲς ἀποτελέσαν τὸν πυρῆνα μεταγενέστερων συγγραμμάτων). Πιθανότατα στὸ Τέμενος τῆς Εἰρήνης κατατίθεντο συγγράμματα, ἢ ἐπεξεργασία τῶν ὁποίων εἴτε εἶχε περατωθεῖ εἴτε ἐπρόκειτο νὰ τοὺς γίνε μια ἐπιθεώρηση πρὶν τὴν τελικὴ ἀντιγραφή τους.

30. Προφανῶς ἀποτέλεσμα τῆς ἐπεξεργασίας πού ἔκανε ὁ Γαληνὸς στὰ συγγράμματά του εἶναι ἡ ἀκόλουθη διαπίστωση: ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ Περγαμηνὸς γιατρός μαρτυρεῖ ρητῶ ὅτι πρῶτα γράφτηκε τὸ *Περὶ μυῶν ἀνατομῆς* καὶ ἀργότερα τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* (βλ. *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 1, 3 [Π 227, 8-9 K.]: *γέγραπται δ' οὐ πρό πολλοῦ καὶ ἡ τῶν μυῶν ἀνατομὴ καθ' ἑαυτὴν* (= τὸ μονόβιβλο *Περὶ μυῶν ἀνατομῆς*), στὸ *Περὶ μυῶν ἀνατομῆς* μνημονεύεται τὸ δεύτερο βιβλίον τοῦ μεγάλου ἀνατομικοῦ συγγράμματος (βλ. *Π. μυῶν ἀνατ.* [XVIII/2, σ. 1024, 10-14 K.]: *Τὰ προεκδοθέντα περὶ τῶν κατὰ τὸν πόδα μυῶν. Ἐπειδὴ τοῖς ἑταίροις [ἐτέ- Kühn: amici mei transl. lat.] εἶδοξε συντομώτερον ἢ κατὰ τὴν τῶν ἄλλων ἀναλογίαν ἐρμηνεύσαι τὰ κατὰ τὸν πόδα, διὰ τοῦτο τὰ ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων εἰρημένα καταλέγειν ἐνταῦθα μετήνεγκα τόνδε τὸν τρόπον ἔχοντα*. Βλ. ἐπίσης καὶ ὅσα ἐπισημάνθηκαν παραπάνω, σχετικά μὲ τὸ βιβλίον 11 τοῦ *Π. ἀνατ. ἐγγ.* Παρόμοιες διαπιστώσεις δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του οὔτε ὁ Kind οὔτε ὁ Bardong. Τὶς προτάσεις τῶν δύο αὐτῶν μελετητῶν γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν βιβλίων 1-11 τοῦ *Π. ἀνατ. ἐγγ.* τὶς ἀποδέχεται σὲ γενικὲς γραμμὲς καὶ ὁ I. Garofalo, ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὰ βιβλία 12-15 διαφοροποιεῖται γράφοντας ὅτι «i libri

ἐδῶ ἓνα χωρίο, ἐπίσης ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ βιβλίου 11 τοῦ Π. ἀνατ. ἐγγ. [= ἀραβ. μτφρ.], τὸ ὁποῖο φωτίζει τὸ ζήτημα τῆς μορφῆς κάποιων γαληνικῶν συγγραμμάτων ποὺ ἦταν κατατεθειμένα στὸ Τέμενος τῆς Εἰρήνης, ἀλλὰ ὄχι ἀκόμη ἔτοιμα πρὸς δημοσίευση· βλ. [τ. 2, σ. 99 Simon]: «Υπάρχουν καὶ πολλὰ ἄλλα βιβλία (κεφάλαια Simon) γιὰ τὴν Ἀνατομική, τὰ ὁποῖα κάρηκαν, τέτοια, ποὺ δὲν τὰ εἶχα ἐπεξεργαστεῖ ἐκ νέου, οὕτως ὥστε νὰ εἶναι ἐπιτρεπτή ἡ δημοσίευσή τους. Μᾶλλον φρόντισα νὰ τὰ συντάξω μόνο σχεδιαγραμματικά καὶ νὰ τὰ δώσω τελικὴ μορφὴ (feste Form) χωρὶς (ὅμως) καθορισμένη σειρά ...».

Τὸ χωρίο ὅμως τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ποὺ παρατέθηκε παραπάνω, ἔχει ἰδιαίτερη ἀξία καὶ γιὰ ἓναν ἀκόμη λόγο. Ὁ Γαληνὸς σημειώνει ὅτι πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 192 μ.Χ. εἶχε προλάβει νὰ δημοσιεύσει τὰ βιβλία 1-11 τῆς μεγάλης ἀνατομικῆς πραγματείας του· στὸ τέλος ὅμως τοῦ βιβλίου 11 μνημονεύει τὴν πυρκαγιὰ αὐτή, ποὺ κατέστρεψε ὄχι μόνο τὰ βιβλία 12-15 τῆς ἀνατομικῆς πραγματείας ἀλλὰ καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα του. Τὸ συμπέρασμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ διαπίστωση αὐτὴ εἶναι ὅτι τὸ κείμενο τοῦ βιβλίου 11, ὅπως διασώθηκε μέσῳ τῆς ἀραβικῆς μετάφρασής του, δὲν εἶναι δυνατό, σὲ καμιά περίπτωσή, νὰ εἶναι τὸ ἴδιο μὲ αὐτὸ ποὺ δημοσιεύθηκε πρὶν τὸ 192 μ.Χ.³¹: ἢ πρόκειται γιὰ κάποια μεταγενέστερη ἐπεξεργασμένη μορφὴ τοῦ ἢ ἔστω πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι ἔγινε μόνον κάποια προσθήκη στὸ τέλος τοῦ βιβλίου 11. Πάντως ἡ προσθήκη αὐτὴ ἔγινε α) μετὰ τὸ 192 μ.Χ., καὶ ἐνδεχομένως μερικὰ χρόνια μετὰ τὴν πυρκαγιὰ (αὐτὸ πρέπει νὰ ὑποδηλώνει ἡ ἔκφραση: «συνέβη νὰ ξεσπάσει ἐκείνη ἡ μεγάλη πυρκαγιὰ», ἂν βέβαια ἀποδίδεται σωστὰ τὸ σχετικὸ κείμενο), καὶ β) πρὶν γραφτεῖ τὸ ἔργο *Περὶ ἀπόρων κινήσεων*³², καὶ φυσικὰ ἐνῶ δὲν εἶχε ἀρχίσει ἀκόμη ἢ ἐκ νέου συγγραφή τῶν κατεστραμμένων βιβλίων.

XII-XV, erano già scritti ma non diffusi, quando l'incendio del tempio della Pace (192) distrusse»· βλ. Galenus, *Anatomicarum Administrationum libri qui supersunt novem, earundem interpretatio arabica Hunaino Isaaci filio ascripta*, τ. 1, Neapoli 1986, σ. IX. Βλ. καὶ τίς ἀπόψεις τοῦ Singer, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 16], σσ. XIII, XV, XX, καὶ τοῦ Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XI, γιὰ τὴ διαδικασία συγχροτήσεως τοῦ ἐξεταζόμενου γαληνικοῦ συγγράμματος.

31. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἔχει διαφύγει τῆς προσοχῆς τοῦ Kind καὶ τοῦ Bardong.

32. Τὸ ἔργο δὲν καταγράφεται στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Σχετικὰ μὲ αὐτὸ βλ. C. J. Larrain, «Ein bislang unbekanntes griechisches Fragment der Galen zugeschriebenen Schrift *Περὶ ἀπόρων κινήσεων* (De motibus dubiis)», *Philologus* 137 (1993) 265-273, καὶ στὸν ἴδιο, «Galen, *De motibus dubiis*: Die lateinische Übersetzung des Niccolò da Reggio», *Traditio* 49 (1994) 171-232.

Ἀπὸ τὴν ἀξιοποίηση λοιπὸν τῶν στοιχείων ποὺ προεκτέθηκαν προκύπτει σαφῶς ὅτι, ἀφοῦ τὰ δεκαπέντε βιβλία ἦταν ἤδη ἔτοιμα πρὶν τὸ 192 μ.Χ., εἶναι λογικὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ βιβλία 12-15 γράφτηκαν γιὰ δευτέρη φορά μετὰ τὸ ἔτος αὐτό, καὶ ἐνδεχομένως ἀφοῦ μεσολάβησαν ἀρκετὰ χρόνια, πότε ἀκριβῶς ὅμως εἶναι μᾶλλον ἀδύνατο νὰ καθοριστῆ μετὰ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα³³. Τὸ πρόβλημα τοῦ καθορισμοῦ τοῦ ἔτους συγγραφῆς τους ἐπιτείνεται καὶ ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ σειρά τῶν βιβλίων αὐτῶν παρουσιάζεται στὴν ἀραβικὴ καὶ τὴ συριακὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*³⁴ διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ ποὺ παραδίδεται στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, στὸ κεφάλαιο ὅπου ὁ Γαληνὸς καταγράφει τὸ περιεχόμενον τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος³⁵.

Ὁ Μ. Simon στὴν προσπάθειά του νὰ ἐρμηνεύσει τὴν παραπάνω ἀσυνέπεια καὶ βασισμένος σὲ κάποιες διαπιστώσεις προέβη στὶς ἀκόλουθες ὑποθέσεις: Κατ' ἀρχὴν ἐπισήμανε ὅτι στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* –ποῦ ἀποδοδεδειγμένα γράφτηκε μετὰ τὸ 192 μ.Χ.³⁶– δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὰ τέσσερα βιβλία (12-15) τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ποὺ κἀηκαν. Αὐτό, κατὰ τὸν Simon, εἶναι περίεργο, καὶ ὀδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι τὴν ἐποχὴ συγγραφῆς τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* τὰ ἀπωλεσθέντα βιβλία τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος εἶχαν ξαναγραφτεῖ (ἀφοῦ τὸ ἔργο παρουσιάζεται πλῆρες). Ἄν ὅμως πράγματι συνέβη αὐτό, τότε τὸ λάθος στὴν καταγραφή τῆς σειρᾶς τῶν βιβλίων τοῦ συγγράμματος δὲν μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ. Ὡς δευτέρη καὶ πιθανότερη ὑπόθεση ὁ Simon προέβαλε τὸ ἐνδεχόμενον νὰ συνέταξε ὁ Γαληνὸς τὴ σχε-

33. Ἕνα ἄλλο μείζον πρόβλημα ποὺ σχετίζεται μετὰ τὴ συγγραφὴ τῶν βιβλίων 12-15 [= ἀραβ. μτφρ.] ἀφορᾷ τὸ ὑλικό, στὸ ὁποῖο βασίστηκε ὁ Γαληνὸς γιὰ νὰ τὰ ξαναγράψει. Ἄν τὸ 192 μ.Χ. κἀηκαν οἱ πρόχειρες σημειώσεις του, τότε ὁ Γαληνὸς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνασυνθέσει ἐξ ἀρχῆς τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων αὐτῶν· ἂν ὅμως κἀηκε μιά σχεδὸν τελικὴ μορφή τους, καὶ ὅχι οἱ σημειώσεις, τότε θὰ τίς εἶχε ὡς βάση γιὰ τὸ ξαναγράψιμο τῶν βιβλίων. Μία ἐνδειξὴ γιὰ τὸ ὅτι οἱ σημειώσεις τοῦ Γαληνοῦ εἶχαν διασωθεῖ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὴ διαπίστωση τοῦ Duckworth, ὁ ὁποῖος στὰ βιβλία 12-15 ἐντοπίζει χωρία, στὰ ὁποῖα διαφαίνεται ὅτι ὁ Γαληνὸς ἀπευθύνεται σὲ μαθητὴ (-τές) του ἢ σὲ ἀκροατήριον, ὅπως ἐπίσης καὶ χωρία τὰ ὁποῖα σίγουρα δὲν ἀνήκαν στὸ ὑλικὸ τῶν μαθημάτων «καὶ ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτει ὅτι ἡ σύνθεσις αὐτοῦ τοῦ μεγάλου ἔργου ἐκτείνεται σὲ μιά σημαντικὴ (χρονικὴ) περίοδο»: βλ. Galen *On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XI.

34. Μετὰ τὴν σειρά τῶν βιβλίων τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης συμφωνεῖ καὶ ἡ περιγραφή τοῦ Hunain (βλ. παρακάτω): μετὰ τὴν ἴδια σειρά καταγράφουν τὰ βιβλία καὶ οἱ al-Ya'qūbī (9ος αἰ. μ.Χ.) καὶ Ibn Abi Usaibi'a (13ος αἰ. μ.Χ.). Γιὰ τὴ σύγκριση τῆς καταγραφῆς τοῦ al-Ya'qūbī καὶ τοῦ Ibn Abi Usaibi'a βλ. Klamroth, «Ueber die Auszüge» [βλ. ὑποσημ. 17], σσ. 624-625· βλ. ἀκόμη F. Sezgin, *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Leiden 1970, τ. 3, σσ. 98-100.

35. Γιὰ τὸ σχετικὸ κείμενον βλ. παρακάτω.

36. Γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* βλ. παρακάτω, ὑποσημ. 56.

τική ένότητα του *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* μὲ βάση ἕναν παλιὸ κατάλογο ποὺ εἶχε καταρτίσει (πιθανὸν ὡς προσχέδιο γιὰ τὴ συγγραφή του *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*): ὅταν τελείωσε ἡ συγγραφή του *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ ὀριστικοποιήθηκε ἡ σειρά τῶν βιβλίων ποὺ τὸ συγκροτοῦσαν, ὁ Γαληνὸς παρέλειψε νὰ κάνει τίς ἀπαραίτητες διορθώσεις στὴ σχετικὴ ένότητα του *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Ἡ δυνατότητα ὅμως γιὰ μιὰ τέτοια ἐνέργεια προϋποθέτει ὅτι τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* εἶχε γραφτεῖ ἀλλὰ δὲν εἶχε δημοσιευτεῖ. Ἐκτὸς καὶ ἄν, καταλήγει ὁ Simon, ὅταν περατώθηκε ἡ συγγραφή του ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ὁ Γαληνὸς δὲν εἶχε γράψει ἀκόμη τὴν τελικὴ μορφή του *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, κάτι ποὺ ἐνδεχομένως δὲν ἔκανε ποτέ, ἐνῶ «ἢ ἕως ἐμᾶς σωζόμενη μορφή αὐτοῦ τοῦ συγγράμματος ἀνάγεται σὲ (ἀτελῆ) ἀντίτυπα ποὺ τότε εἶχαν ἤδη δημοσιευτεῖ (= εἶχαν δοθεῖ σὲ κάποιους ἢ ὑπῆρχαν κάπου κατατεθειμένα), ἄρα ὑποθετικὰ παρέμειναν ἀδιόρθωτα»³⁷.

Μὲ τὰ παραπάνω καταβάλλεται προσπάθεια νὰ ἐρμηνευτεῖ ἡ ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στὴν καταγραφή του *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* καὶ στὴν παραδεδομένη σειρά τῶν

37. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ τοῦ Simon δὲν φαίνεται ἐντελῶς ἀβάσιμη. Ὑπενθυμίζω ὅτι τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* –ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κακὴ χειρόγραφη παράδοσή του– εἶναι ἀρκετὰ ἐλλιπὲς ὅσον ἀφορᾷ τὴν καταγραφή τῶν γαληνικῶν συγγραμμάτων. Ἄν ἐξαιρέσει κανεὶς τὰ τμήματά του ποὺ εἶναι ἐλλιπῆ ἐξ αἰτίας χασμάτων, σὲ ἄλλα κεφάλαια παραλείπονται μερικὰ ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα συγγράμματα, ὅπως π.χ. τὸ *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ τόπους*, τὸ *Περὶ συνθέσεως φαρμάκων τῶν κατὰ γένη*, ποὺ καταγράφονται στὸ προγενέστερο *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων*, μὲ τὸν τίτλο ἢ *περὶ συνθέσεως φαρμάκων πραγματεία*: βλ. *Π. τῆς τάξ. τῶν ἰδ. βιβλ.* 2 [XIX 56, 5 K. = Gal. scr. min. II 85, 25-26]. Ἀλλὰ καὶ ἄλλα ἀκόμη ἔργα ποὺ μᾶς εἶναι γνωστὰ εἴτε ἀπὸ τὴν ἄμεση παράδοση εἴτε ἀπὸ ἀναφορὲς τοῦ ἴδιου τοῦ Γαληνοῦ δὲν περιλαμβάνονται στὴν καταγραφή αὐτῆ: βλ. καὶ Αἰ. Δ. Μαυρουδῆς, «Ἡ κατάταξη τῶν ἔργων τοῦ Γαληνοῦ στὴν αὐτοεργογραφία του (Παρατηρήσεις στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*)», *Ἑλληνικά* 46 (1996) 271, ὑποσημ. 1. Ὁ Hunain ὅμως προσπαθεῖ νὰ δικαιολογήσει τίς παραλείψεις αὐτὲς μὲ ἄλλον τρόπο: βλ. *Σχετικὰ μὲ τὰ συγγράμματα τὰ ὁποῖα ὁ Γαληνὸς δὲν μνημονεύει στὸν κατάλογο τῶν ἔργων του* [σσ. 91-92 Bergsträsser]: «Ὅσον ἀφορᾷ τὴν αἰτία, γιὰ τὴν ὁποία ὁ Γαληνὸς δὲν κατέγραψε μὲ τοὺς τίτλους τοὺς αὐτὰ τὰ συγγράμματα στὸν κατάλογό του, (ἢ παράλειψη αὐτῆ ἔγινε) εἴτε ἐπειδὴ δὲν τὰ εἶχε γράψει ἀκόμη, εἴτε ἐπειδὴ, <ὅταν κατάρτιζε τὸν κατάλογο>, δὲν εἶχε στὰ χέρια του κανένα χειρόγραφο τους, εἴτε ἐπειδὴ, ἐξ αἰτίας τῆς πυρκαγιᾶς ποὺ κατέστρεψε τὴ βιβλιοθήκη του, σιέφτηκε [? (τὸ ἐρωτηματικὸ τίθεται ἀπὸ τὸν ἐκδότη, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν σημειώνει τί πρόβλημα ἐντοπίζει στὸ σημεῖο αὐτό)] ὅτι δὲν ἔπρεπε πάλι νὰ τὰ καταγράψει, ἐπειδὴ δὲν εἶχε πλέον κανένα ἀντίγραφο τους». Συνεπῶς καθίσταται σαφὲς ὅτι ἡ ἄποψη τῶν μελετητῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπιχειροῦν νὰ χρονολογήσουν τὸ *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* προσκομίζοντας ὡς μόνον ἀποδεικτικὸ ἢ ἔστω ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο τὴ μὴ καταγραφή σ' αὐτὸ κάποιων γαληνικῶν ἔργων, εἶναι ἰδιαίτερα ἐπισηφλής.

βιβλίων 12-15 τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*. Παρ' ὄλο πού με τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα δὲν μπορεῖ νὰ ὀδηγηθεῖ κάποιος σὲ μιὰ ἀναντίρρητα ἀποδεκτὴ ἐξήγηση, εἶναι ὅμως δυνατόν, ὑποστηρίζει ὁ Simon, νὰ ἀποδειχθεῖ με ἀρκετὰ μεγάλη βεβαιότητα ποιά ἀπὸ τίς δύο σειρὲς τῶν βιβλίων εἶναι ἡ ὀρθή. Σημειώνει λοιπὸν ὁ Γερμανὸς φιλόλογος ὅτι ὁ Γαληνὸς συχνὰ κάνει συγκριτικὰ λόγους γιὰ τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ γιὰ τὸ *Περὶ χρείας μορίων* καὶ σημειώνει ὅτι «ἡ σειρά τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* πρέπει νὰ ἀντιστοιχεῖ κατὰ τὸ περιεχόμενον μετὰ τὴν σειρά τοῦ *Περὶ χρείας μορίων*», πρᾶγμα πού ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ μετάφραση. Συνεπῶς ἡ σειρά τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* πού ὄντως προέρχεται ἀπὸ τὸν Γαληνὸ εἶναι αὐτὴ τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης, ἐνῶ ἡ σειρά ἀπαρίθμησης τῶν βιβλίων τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* εἶναι λανθασμένη. Τὸ συμπέρασμα τοῦ αὐτοῦ ὁ Simon θεωρεῖ ὅτι ἀποτελεῖ, ἐπίσης, ἓνα ἀκόμη ἐπιχείρημα ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι τὰ βιβλία 12-15 τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος ἀνήκουν στὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Γαληνοῦ³⁸.

Τὴν τύχη τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ὕστερα ἀπὸ τὴν συμπλήρωσή του αὐτὴ δυστυχῶς δὲν μποροῦμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε κατὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες. Ἐκείνο πού εἶναι δυνατό νὰ ὑποστηρίξουμε με βεβαιότητα εἶναι ὅτι τὸ πλήρες κείμενο τοῦ συγγράμματος σωζόταν τουλάχιστον ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Hunain ibn Ishâq, ὁ ὁποῖος ἀντέβαλε τὴν ἀραβικὴ καὶ τὴν συριακὴ μετάφραση μετὰ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο καὶ ἔκανε βελτιωτικὰ ἐπεμβάσεις³⁹. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι σὲ συγγραφεῖς μετὰ τὸν Γαληνὸ ἐντοπιζόνται παραθέματα ἀπὸ τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ὅλα ὅμως τὰ παραθέματα αὐτὰ εἶναι ἐρανισμένα ἀπὸ τὰ πρῶτα βιβλία τοῦ συγγράμματος, ἀπὸ αὐτὰ δηλαδὴ πού σώζονται στὰ Ἑλληνικά ἕως σήμερα⁴⁰.

38. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σσ. XV-XVI. Μεταξὺ τῶν τελευταίων ἔργων τοῦ Γαληνοῦ, ὕστερα ἀπὸ τὰ πορίσματα νεότερων μελετῶν, πρέπει νὰ συγκαταριθμηθεῖ καὶ τὸ *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς*: βλ. V. Nutton, «Galen On Theriac: Problems of Authenticity», στί: A. Debru (ἐκδ.), *Galen On Pharmacology, Philosophy, History and Medicine. Proceedings of the Vth International Galen Colloquium, Lille, 16-18 March 1995* [SAM 16], Leiden - New York - Köln 1997, σσ. 133-151, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

39. Ἡ ἀντιβολὴ ἀπὸ τὸν Hunain τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης μετὰ τὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο προκύπτει ἀπὸ τίς παρατηρήσεις του, πού παραδίδονται σὲ χειρόγραφα τῆς μετάφρασης αὐτῆς· γιὰ τὴν ἀντιβολὴ τῆς συριακῆς κάνει ρητὰ λόγους ὁ ἴδιος. Γιὰ τὸν Hunain Ibn Ishâq βλ. παρακάτω.

40. Βλ. ἐνδεικτικὰ στὸν Ὁρειβάσιου (4ος αἰ. μ.Χ.), στὸ ἔργο του *Ἱατρικαὶ συναγωγαί*, ὅπου στὸ ὑπόμνημα τῶν πηγῶν καὶ τῶν παράλληλων χωρίων—μεταξὺ τῶν ἄλλων—ἐντοπιζόνται χωρῖα ἀπὸ τὰ βιβλία 9, 10 καὶ 11 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, τὰ ὁποῖα δὲν περιλαμβάνονται στὴν ἐκδόση τοῦ Kühn, προϋποθέτον ὅμως τὴ γνώση ἐκ μέρους τοῦ Ὁρειβασίου χειρογράφου πού

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἐπιτρέπει τὴ διατύπωση τῆς ἀκόλουθης, μᾶλλον βέβαιης, ὑπόθεσης: 1) Τὰ ἀντίγραφα τοῦ ἔργου ποὺ σώζονται ἕως σήμερα προέρχονται ἀπὸ ἓνα χειρόγραφο, ποὺ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ σ' ἐκεῖνο ποὺ καταστράφηκε μόνον ἐν μέρει, στὴν πυρκαγιὰ τοῦ 192 μ.Χ.⁴¹ 2) Ἀντίγραφο (ἢ ἀντίγραφα) τοῦ πλήρους ἔργου –τοῦ συμπληρωμένου μετὰ τὸ 192 μ.Χ.– εἶχε μεταφερθεῖ ἴσως ἀπὸ κάποιον Ἑλληνα γιατρό στὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίαι τῆς αὐτοκρατορίας (ὑπενθυμίζω ὅτι οἱ διαπρεπέστεροι γιατροὶ προέρχονταν ἀπὸ τὶς ἐπαρχίαι αὐτές)⁴², καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔφτασε στὰ χέρια Ἀράβων, Σύρων κ.ἄ., καὶ εἰδικότερα στὰ χέρια αὐτῶν ποὺ ἔκαναν τὶς μεταφράσεις τοῦ κειμένου του. Πάντως εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπῆρχαν στὴν Ἀνατολὴ ἀρκετὰ χειρόγραφα μὲ τὸ πλῆρες ἐλληνικὸ κείμενο, τελικὰ ὅμως κατὰ πᾶσα πιθανότητα ὅλα χάθηκαν⁴³.

περιεῖχε τὰ ἔντεκα βιβλία τῆς γαληνικῆς ἀνατομικῆς, ποὺ ἐκδόθηκαν πρὶν ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 192 μ.Χ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ πρῶτος ποὺ ἐντόπισε στὸν Ὀρειβάσιω χωρὶα ἀπὸ τὰ χαμένα βιβλία τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ἦταν ὁ Ch. Daremberg στὴν ἔκδοσιν τοῦ Ὀρειβασίου (1858, μὲ γαλλικὴ μετάφραση) τὰ ἀποσπάσματα αὐτὰ τὰ κατέγραψε καὶ ὁ J. Raeder στὴν ἔκδοσιν τοῦ ἴδιου βυζαντινοῦ γιατροῦ (CMG). Οἱ δύο αὐτοὶ μελετητὲς ὅμως συγγέουν μερικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Ὀρειβασίου μὲ ἀνατομικοῦ περιεχομένου κείμενα τοῦ γαληνικοῦ *Περὶ χρείας μορίων*, ἀποδίδοντάς τα στὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*. Ἐκεῖνοι τέλος ποὺ ἀντέβαλαν λεπτομερῶς τὰ δύο ἀνατομικοῦ περιεχομένου βιβλία τοῦ Ὀρειβασίου (δηλαδὴ τὸ 24 καὶ τὸ 25) μὲ τὴν ἀγγλικὴν μετάφρασιν τῶν βιβλίων 12-15 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* (ἀπὸ τὸν Duckworth [βλ. ὑποσημ. 11]) καὶ ἐντόπισαν τὰ ἀποσπάσματα ποὺ ὄντως προέρχονται ἀπὸ αὐτὸ τὸ γαληνικὸ σύγγραμμα εἶναι οἱ R. K. French - G. E. R. Lloyd, «Greek Fragments of the Lost Books of Galen's Anatomical Procedures», *AGM* 62 (1978) 235-249. Ἔτσι λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν χειρόγραφην παράδοσιν διασώζονται, ἅμεσα ἢ ἔμμεσα, μόνον τὰ βιβλία 1-8, τὸ 9 ἐν μέρει καὶ ἓνα μικρὸν τμήμα τῶν βιβλίων 10 καὶ 11· βλ. καὶ Sezgin, *Gesch. d. arab. Schrifttums* [βλ. ὑποσημ. 34], τ. 3, σ. 98. Βλ. καὶ Garofalo, *Galenus, Anatomicarum Administrationum libri* [βλ. ὑποσημ. 30], τ. 2, Napoli 2000, σσ. 581-591.

41. Βλ. καὶ Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XII.

42. Ἐνδεικτικὰ μνημονεύω τὸν Ἀσκληπιάδην τὸν Βιθυνό, τὸν Ἀθήναιον ἀπὸ τὴν Ἀττάλεια, τὸν Θεμισῶνα τὸν Λαοδικέα, τὸν Ἡρᾶ καὶ τὸν Ἀρεταῖον ἀπὸ τὴν Καππαδοκία, τὸν Ἀρχιμένην ἀπὸ τὴν Ἀπάμεια, τὸν Θεσσαλὸν τὸν Τραλλιανόν, τὸν Ροῦφο καὶ τὸν Σωρανό ἀπὸ τὴν Ἐφεσο ἀλλὰ καὶ τὸν ἴδιον τὸν Γαληνὸν ποὺ καταγόταν ἀπὸ τὴν Πέργαμον.

43. Μέχρι σήμερα πάντως δὲν ἔχει ἐντοπιστεῖ κανένα. Ὁ Hunain Ibn Ishâq εἶχε χρησιμοποιήσει μερικὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα ἀντιβάλλοντάς τὸ κείμενό τους (ὅπως δὴποτε τουλάχιστον τρία)· βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. XIII, καὶ παρακάτω στὸ ἄρθρον αὐτό (ὅπου γίνεται λόγος γιὰ τὰ σχόλια τοῦ Hunain). Γιὰ τὶς διάφορες αἰτίαι ἀπωλείας ἱατρικῶν (κ.ἄ.) συγγραμμάτων βλ. ὅσα παρατηρεῖ ὁ Γαληνός, *Υπόμν. εἰς Ἱπποκρ. Π. φύσ. ἀνθρ.* 1, 2 [XV 23, 15-24, 16 = CMG V/9/1, σσ. 14, 26-15, 10].

Στό σημείο αυτό αξίζει να θυγεί ένα γεγονός που εξακολουθεί να παραμένει έως σήμερα ανερμήνευτο: Γιατί τὰ τέσσερα τελευταία βιβλία (12-15) τοῦ ὑπὸ ἐξέταση ἔργου πολλαπλασιάστηκαν μὲ ἀντίγραφα στὴν Ἀνατολή καὶ ἐπιβίωσαν ἐκεῖ γιὰ ἑπτὰ τουλάχιστον αἰῶνες μετὰ τὸν Γαληνό, ἐνῶ δὲν διασώζεται καμιά μαρτυρία γιὰ ὑπαρξὴ ἀντιγράφων στὴ Δύση, ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τὴν πληροφορία τοῦ συγγραφέα τους πὺ ἀναγκάστηκε νὰ τὰ γράψει γιὰ δεύτερη φορὰ. Τὸ γεγονός τῆς ἐπιβίωσης τοῦ πλήρους ἔργου μόνο στὴν Ἀνατολή πιστεύω ὅτι θὰ μπορούσε νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὸ ἐνδεχόμενο, πὺ ὑποστηρίζεται ἀπὸ σύγχρονους μελετητές, ὅτι ὁ Γαληνὸς σὲ μεγάλη ἡλικία (κατὰ τὰ τέλη ἴσως τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.) ἐγκατέλειψε τὴ Ρώμη καὶ ἐπέστρεψε στὴ γενέτειρά του τὴν Πέργαμο, ὅπου πιθανὸν καὶ πέθανε (τὸ 216 μ.Χ.)⁴⁴. Ἡ παρουσία τοῦ Γαληνοῦ στὴν Ἀνατολή κατὰ τὰ τέλη τῆς ζωῆς του καὶ ὁ ἐκεῖ θάνατός του μαρτυρεῖται σὲ ἀραβικὲς πηγές⁴⁵. Ἄν ἡ ὑπόθεση γιὰ τὸ τελευταῖο ταξίδι τοῦ γιατροῦ αὐτοῦ στὴν Πέργαμο εἶναι ὀρθὴ καὶ ἂν οἱ ἀραβικὲς μαρτυρίες ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα, τότε δὲν χρειάζεταν κάποιος γιατρός πὺ ἀπὸ τὴ Ρώμη θὰ μετέφερε τὸ ἔργο σὲ κάποια πόλη τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας· ὡς προέκταση τῆς ὑπόθεσης αὐτῆς θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὰ βιβλία 12-15 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* γράφτηκαν ἀπὸ τὸν Γαληνό στὴν Πέργαμο κατὰ τὴν ἐκεῖ τελευταία παραμονή του.

Ἰστέρα ἀπὸ ὅλα ὅσα ἀναπτύχτηκαν ἕως τώρα πρέπει νὰ διατυπωθοῦν ἐδῶ μερικὲς συνολικὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴ σχέση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* μὲ τὸ *Περὶ χρείας μορίων* καὶ τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν πιθανὴ παραμονὴ τοῦ Γαληνοῦ στὴ γενέτειρά του κατὰ τὰ τελευταία χρόνια τῆς ζωῆς του.

44. Δυστυχῶς οἱ πληροφορίες τῶν πηγῶν γιὰ τὰ τελευταία χρόνια τῆς ζωῆς τοῦ Γαληνοῦ εἶναι ἐλλιπέστατες, καὶ οἱ μαρτυρίες τῶν Ἀράβων συγγραφέων δὲν μποροῦν, τουλάχιστον πρὸς τὸ παρόν, νὰ ἐλεγχοῦν γιὰ τὴν ἀκρίβειά τους· γιὰ τὸ τελευταῖο ταξίδι πάντως τοῦ Γαληνοῦ στὴν Πέργαμο καὶ γιὰ τὸ ἐνδεχόμενο νὰ πέθανε ἐκεῖ βλ. τὰ ὅσα σημειώνουν ὁ Th. Rütten καὶ ὁ V. Nutton στὴ βιβλιογραφία τῆς ὑποσημ. 1.

45. Ὁ al-Mubassir ben Fâtik παραδίδει τὴν πληροφορία γιὰ τὸν θάνατο τοῦ Γαληνοῦ στὴν πόλη al-Faramâ (Πηλούσιον), ἐνῶ ὁ γεωγράφος al-Istakhri παρέχει πληροφορίες γιὰ τὸν τάφο του, πὺ ὑπῆρχε ἐκεῖ· βλ. V. Nutton, «Galen and Egypt», σπό: J. Kollersch - D. Nickel (ἐκδ.), *Galen und das hellenistische Erbe. Verhandlungen der IV. Internationalen Galen-Symposiums veranstaltet vom Institut für Geschichte der Medizin am Bereich Medizin (Charité) der Humboldt-Universität zu Berlin 18.-20. September 1989* [Sudhoffs Archiv, Beihefte/Heft 32], Stuttgart 1993, σ. 11. Ἰπάρχει βέβαια καὶ μιὰ ἄλλη παράδοση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ Γαληνὸς πέθανε στὴ Σικελία.

α) Είναι γνωστό ότι τὸ *Περὶ χρείας μορίων* συγκροτήθηκε σὲ δύο φάσεις: τὸ πρῶτο βιβλίον του γράφτηκε κατὰ τὴν πρώτη παραμονὴ τοῦ Γαλιηνοῦ στὴ Ρώμη (162-166 μ.Χ.)⁴⁶, καὶ σίγουρα πρὶν τὸ 166, ἀφοῦ τὸ πῆρε μαζί του ὁ Φλάβιος Βοηθός, ὅταν ἀναχώρησε γιὰ τὴν Παλαιστίνη Συρία ὡς *legatus proconsularis*⁴⁷. τὰ ὑπόλοιπα δέκα ἕξι γράφτηκαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου (169-180 μ.Χ.), καὶ μάλιστα μεταξὺ τῶν πρώτων βιβλίων τῆς περιόδου αὐτῆς⁴⁸. Ὁ Γαλιηνὸς ἤδη κατὰ τὴ συγγραφὴ τοῦ πρώτου βιβλίου εἶχε καταλήξει στὴ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ συνόλου τῶν βιβλίων, καὶ τὸ προδῆλωσε στὸν ἐπίλογό του⁴⁹. Ἄν λοιπὸν εἶχε σκοπὸ νὰ ἀκολουθήσει τὴν ἴδια ἐπακριβῶς σειρὰ πραγμάτευσης τῶν θεμάτων καὶ στὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* —τὸ ὁποῖο, ὅπως δηλώνεται ρητὰ

46. Βλ. Ilberg, «Schriftstellerei, I.» [βλ. ὑποσημ. 14], σ. 228, καὶ Bardong, «Beiträge» [βλ. ὑποσημ. 24], σ. 633.

47. Βλ. Γαλιην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* 1 [XIX 15, 16-16, 3 K. = Gal. scr. min. II 96, 19-24]: ἐν τῷ χρόνῳ τούτῳ περὶ μὲν τῶν Ἱπποκράτους καὶ Πλάτωνος δογμάτων ἕξ βιβλία <συνέγραψα> προ-
τρεψαμένου με τοῦ Βοηθοῦ, περὶ δὲ μορίων χρείας ἐν τῷ πρῶτον, ἃ λαβὼν ὁ Βοηθός ἐξῆλθε τῆς πόλε-
ως ἐμοῦ πρότερος, ἄρξων τῆς Παλαιστίνης Συρίας, ἐν ἧ καὶ ἀπέθανεν. Βλ. καὶ Nutton, «F.(lavius)»
[βλ. ὑποσημ. 12], στ. 547.

48. Βλ. Ilberg, «Schriftstellerei, I.» [βλ. ὑποσημ. 14], σ. 229 (ὅπου τὰ βιβλία β' -ιζ' καταγρά-
φονται ὡς τὰ πρῶτα ποὺ γράφτηκαν ἐπὶ Μ. Αὐρηλίου), καὶ Bardong, «Beiträge» [βλ. ὑποσημ. 24],
σ. 633 (ὅπου καταγράφονται μεταξὺ τῶν πρώτων — πρόκειται γιὰ τὸ πέμπτο μεταξὺ τριάντα ἐπτὰ
συγγραμμάτων, ποὺ ὁ Bardong ἐντάσσει σ' αὐτὴ τὴ χρονικὴ περίοδο). Ὁ R. Walzer (*Galen on Jews
and Christians*, London 1949, σ. 11) σημειώνει ὅτι τὸ ἔργο συμπληρώθηκε μεταξὺ τοῦ 169 καὶ τοῦ
176 μ.Χ., καὶ ὁ Singer (*Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 16], σσ. XIX-XX) ὅτι
ὀλοκληρώθηκε τὸ 175 μ.Χ.

49. Βλ. Γαλιην., *Π. χρ. μορ.* 1, 25 [III 86, 8-87, 10 K.]: ὦρα μοι καταπαύειν τὸν πρῶτον
λόγον ἐνταῦθα. τὰ γὰρ ὑπόλοιπα τῆς ὅλης χειρὸς μόρια, τὰ κατὰ τὸν καρπὸν τε καὶ τὸν πῆχυν καὶ
τὸν βραχίονα, καὶ διὰ τοῦ δευτέρου γράμματος ἐξηγήσομαι. καῖπειτα διὰ τοῦ τρίτου τὴν ἐν τοῖς σκέ-
λεσιν ἐπιδείξω τέχνην τῆς φύσεως. ἐξῆς δὲ τούτοις, ἐν μὲν τῷ τετάρτῳ καὶ πέμπτῳ περὶ τῶν τῆς
τροφῆς ὀργάνων, ἐν δὲ τοῖς ἔχομένοις δύο περὶ τοῦ πνεύμονος αἰρῶ. καῖπειτα τῶν μὲν κατὰ τὴν
κεφαλὴν αὐτὴν ἐν δύοσιν τοῖς ἐφεξῆς ἐρῶ· ὀφθαλμῶν δὲ μόνων ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τὴν κατασκευὴν
ἐξηγήσομαι. τὸ δὲ ἐπὶ τῷδε γράμματι τὰ κατὰ τὸ πρόσωπον ὄργανα περιέξει. τὸ δ' αὖ δικοιδέκατον
ἀμφὶ τῶν κατὰ τὴν ῥάχιν ἐρεῖ. καὶ μὲν γε καὶ τὸ τρισκαιδέκατον, ὅσον ἐπίλοιπον ἦν τῶν κατὰ τὴν
ῥάχιν, ἢ τῶν κατ' ὠμοπλάτας ὑπελείπετο, προσθήσει σύμπαν. ἐν δὲ τοῖς ἐφεξῆς δύο τὰ γεννητικὰ
μόρια καὶ τὰ κατ' ἰσχίον ἅπαντα δέιμι. τὸ δὲ ἕξκαιδέκατον σύγγραμμα τὸν περὶ τῶν κοινῶν ὀργάνων
ὄλου τοῦ ζώου ποιησεται λόγον, ἀρτηριῶν δηλονότι καὶ φλεβῶν καὶ νεύρων. Εἶθ' ὡσπερ ἐπ' ὁδὸς τις
ἐπὶ τούτοις πᾶσι τὸ ἰζ' ἔστι γράμμα, τὴν τε διάθεσιν ἁπάντων τῶν μορίων ἅμα τοῖς οἰκείοις μεγέθε-
σιν ἐξηγούμενον, ἐνδεικνύμενόν τε τῆς ὅλης πραγματείας τὴν ὠφέλειαν.

από τὸν ἴδιο τὸν συγγραφέα του, εἶναι μεταγενέστερο ἔργο⁵⁰-, εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ τὸ πράξει, χωρὶς νὰ ἀπαιτεῖται νὰ ἀποκαταστήσει ἐκ τῶν ὑστέρων τὴν ἀντιστοιχία τῶν βιβλίων ἀνάμεσα στὸ ἀνατομικὸ σύγγραμμα καὶ στὸ σχετικὸ μὲ τὴ «χρεία» τῶν μερῶν τοῦ σώματος. Ἔτσι, καὶ ἂν ἀκόμη ἐτοίμαζε –ὅπως εἰκάζει ὁ Simon– ἀπὸ ἀρκετὰ νωρὶς ἓνα σχεδιάσμα τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, θὰ μπορούσε νὰ καταγράψει ἐξ ἀρχῆς σ' αὐτὸ τὴν ὀριστικὴ σειρὰ τῶν βιβλίων τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος, χωρὶς νὰ ἀπαιτοῦνται μεταγενέστερες διορθώσεις καὶ ἑναρμονίσεις.

6) Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Simon ὅτι ὁ Γαληνὸς καθιστᾶ σαφὲς πῶς ἡ πραγμάτευση τῶν ἀνατομικῶν θεμάτων πρέπει νὰ γίνεται κατ' ἀντιστοιχία μὲ τὸ *Περὶ χρείας μορίων* καὶ ὅτι τηρεῖ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ, εἶναι ἀληθὴς μόνο κατὰ τὸ πρῶτο σκέλος τῆς. Πράγματι ὁ Περγαμηνὸς γιατρός ἐπικροτεῖ τὴν παραπάνω ἀντίστοιχη πραγμάτευση, δὲν τὴν τηρεῖ ὅμως ἀπαράβατα. Ὁ ἴδιος σημειώνει ὅτι, ἐνῶ τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* μέχρι τὸ τρίτο βιβλίον βρίσκεται σὲ ἀντιστοιχία θεμάτων μὲ τὸ *Περὶ χρείας μορίων*, κρίνει ὅτι πρέπει νὰ διαταράξει τὴν ἀντιστοιχία αὐτὴ μὲ τὴν προσθήκη δύο βιβλίων σχετικὰ μὲ τοὺς μῦς (παρόμοιου περιεχομένου βιβλία δὲν ὑπάρχουν στὸ *Περὶ χρείας μορίων*)⁵¹. κατὰ συνέπεια τὸ ἕκτο βιβλίον, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπανέρχεται στὴ σειρὰ τῶν θεμάτων τοῦ *Περὶ χρείας μορίων*, ἀντιστοιχεῖ θεματικὰ στὸ τέταρτο τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἡ ὑποστηριζόμενη ἀπὸ τὸν Simon ἀντιστοιχία δὲν τηρεῖται, ἀποδεικνύεται σαφῶς καὶ ἀπὸ τὴ συνέχεια τοῦ συγγράμματος: τὸ βιβλίον 12 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* [= ἀραβ. μτφρ.]⁵² θέμα του ἔχει τὰ γεννητικά

50. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 4, 1 [II 415, 1-421, 7 K.]. Βλ. καὶ Ilberg, «Schriftstellerei, I.» [βλ. ὑποσημ. 14], σ. 229· Bardong, «Beiträge» [βλ. ὑποσημ. 24], σσ. 633-640· Singer, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 16], σ. XIII (: τὸ ἔργο εἶχε γραφτεῖ στὸ σύνολό του τὸ 177 μ.Χ.)· Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XI (: ἡ συγγραφή τοῦ ἔργου περατώθηκε τὸ 177 μ.Χ., ὅχι ὅμως καὶ ἡ ἐκδόσή του).

51. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 4, 1 [II 417, 8 κ.ε. K.]: ἐβουλόμην μὲν οὖν μοι τὰς πραγματείας ἀμφοτέρας τὴν αὐτὴν ἐσχηκέναι τάξιν ἐν ἅπασιν, ὥσπερ ἐν τοῖς πρώτοις δύο βιβλίοις. Ἐπεὶ δ' ὡς ὁρῶ, καθ' ἐκάστην ἡμέραν αἰεὶ καὶ μᾶλλον ἐπιδίδωσιν ἢ περὶ τὸ φαυλότερον μέρος τῆς ἀνατομῆς σπουδῆ, τοῦ χρησιμωτέρου σχεδὸν ἀπάντων ἀμελούντων, οὐ λόγῳ μόνον ἔγνω προτρέψαι τοὺς νέους ἐπὶ τὸ κατεπιεῖγον αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς κατὰ τὴν διδασκαλίαν τάξεως. Ἄ γὰρ ἀξιῶ πρότερα μανθάνειν αὐτούς, ταῦτα καὶ γράφω πρότερον κατὰ τήνδε τὴν διέξοδον τῶν λόγων ... (σ. 420, 1-7) διὰ τοῦτ' οὖν ἐγὼ τῆ τῶν κώλων ἀνατομῆ προσθεῖναι διέγνω ἕτερα δύο βιβλία· τοῦτ' ἐν τέταρτον ὅλης τῆς πραγματείας ἐσόμενον, ἕτερον δ' ἐπ' αὐτῷ πέμπτον. ἐν οἷς ἀπάσης τῶν μυῶν τῆς ἀνατομῆς πληρωθείσης, ἐπανήξω πάλιν ἐπὶ τὴν αὐτὴν τάξιν τῆ περὶ χρείας μορίων πραγματείας.

52. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς σειρᾶς τοῦ βιβλίου αὐτοῦ στὸ σύγγραμμα θὰ γίνει λόγος λίγο παρακάτω.

μόρια, ἐνῶ τοῦ *Περὶ χρείας μορίων* τὰ σχετικὰ μετὰ τὴν *ράχη* (σπονδυλικὴ στήλη κτλ.)· τέλος τὰ ζητήματα τῶν φλεβῶν καὶ τῶν ἀρτηριῶν ἀποτελοῦν τὸ θέμα τοῦ βιβλίου 13 τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος [= ἀραβ. μτφρ.], στὸ *Περὶ χρείας μορίων* ὁμως ἐξετάζονται στὸ βιβλίον 16. Ἀπὸ τὶς παραπάνω διαπιστώσεις λοιπὸν προκύπτει σαφῶς ὅτι ἡ σειρά τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ χρείας μορίων* δὲν εἶναι ἀκριβῶς ἀντίστοιχη μετὰ αὐτὴν τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, καὶ τελικὰ δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἐπικαλεσθεῖ κάποιος ὡς ἀποδεικτικὴ γιὰ τὴν πραγματικὴν σειρά (τουλάχιστον συνολικὰ) τῶν βιβλίων τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος⁵³.

γ) Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διαφωνία πού ἐντοπίζεται στὴν σειρά τῶν βιβλίων 12-15 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* μετὰ τῆς σχετικῆς καταγραφῆς τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* καὶ τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης, κατέστη σαφές ἀπὸ τὰ παραπάνω ὅτι αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ ἐξ ἀρχῆς πρόχειρη καταγραφή τῆς σειρᾶς τῶν βιβλίων καὶ σὲ μὴ διόρθωση τῶν τροποποιήσεων πού ὑπέστη τὸ σύγγραμμα. Ἐκεῖνο στὸ ὁποῖο πιθανότατα ἔχει δίκιο ὁ Simon εἶναι ὅτι ὁ Γαλιηνὸς εἶχε ἐνδεχομένως κατὰ νοῦν νὰ ἐτοιμάσει ἕναν κατάλογο τῶν ἔργων του καὶ ὅτι ἔκανε κάποια σχετικὴ προεργασία. Ὑποθέτω ὅτι ἡ ἰδέα αὐτὴ τοῦ εἶχε γεννηθεῖ ἀπὸ ἀρκετὰ νωρίς, ἀφοῦ ἤδη τὸ σύγγραμμα τοῦ *Περὶ θώρακος καὶ πνεύμονος κινήσεως*, πού ἔγραψε στὴ Σμύρνη (τὸ 151 μ.Χ.), τὸ εἶχε οἰκειοποιηθεῖ κάποιος λίγο χρόνο μετὰ τὴν συγγραφή του⁵⁴, ἐπίσης καὶ ἄλλα συγγράμματά του εἶχαν παρόμοια τύχη⁵⁵. Αὐτὸς ἐξ ἄλλου εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖον καὶ ὁ φίλος του Βάσσος τὸν προέτρεπε νὰ καταρτίσει ἕναν κατάλογο τῶν γνήσιων ἔργων του. Φαίνεται πάντως ὅτι ἀνάμεσα στὴν προτροπὴ τοῦ Βάσσου καὶ στὴ δημοσίευση τοῦ συγγράμματος μεσολάβησε κάποιον χρονικὸ διάστημα ἢ ἴσως ἡ σχε-

53. Βλ. Συνεπῶς ὁ σχετικὸς ἰσχυρισμὸς τόσο τοῦ Simon ὅσο καὶ τοῦ Ilberg, «Schriftstellerei, I.» [βλ. ὑποσημ. 14], σ. 224, καὶ τοῦ Bardong, «Beiträge» [βλ. ὑποσημ. 24], σ. 632, ὑποσημ. 2, ἔρχεται σὲ ἀντίθεση ὄχι μόνον μετὰ τὶς δηλώσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Γαλιηνοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὰ πορίσματα πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν σύγκριση τῶν δύο αὐτῶν συγγραμμάτων.

54. Βλ. Γαλιην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* 2 [XIX 17, 3-11 K. = Gal. scr. min. II 97, 23-98, 6]: *τρία δ' ἄλλα περὶ θώρακος καὶ πνεύμονος κινήσεως, ἡνίκ' ἐν Σμύρνη διέτριβον, ἔγραψα συμφοιτητῆ χαρισάμενος μέλλοντι μετὰ τὴν ἀποδημίαν εἰς τὴν πατρίδα πορεύεσθαι χάριν τοῦ μελετήσαντα κατ' αὐτὰ ποιήσασθαι τιν' ἐπίδειξιν ἀνατομικῆν. ἀποθανόντος οὖν ἐν τῷ μεταξύ τοῦ νεανίσκου τὰ βιβλία παρὰ τισιν ἦν, ὑπονοούμενα τῆς ἐμῆς ἐξέως εἶναι, καὶ τὶς ἠλέγχθη προοίμιόν τι τεθεικῶς αὐτοῖς εἶτ' ἀναγιγνώσκων ὡς ἴδια.*

55. Βλ. Γαλιην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* [XIX 9, 13-18 K. = Gal. scr. min. II 92, 4-8]: *διὰ τ' οὖν αὐτὸ τοῦτο καὶ διότι πολυειδῶς ἐλωβήσαντο πολλοὶ τοῖς ἐμοῖς βιβλίοις, ἄλλοι κατ' ἄλλα τῶν ἐθνῶν ἀναγιγνώσκοντες ὡς ἴδια μετὰ τοῦ τὰ μὲν ἀφαιρεῖν, τὰ δὲ προστιθέναι, τὰ δ' ὑπαλλάττειν, ἄμεινον ἡγοῦμαι δηλωῶσαι πρῶτον αὐτοῦ τοῦ λελωβῆσθαι τὴν αἰτίαν.*

τική πρόθεση τοῦ Γαληνοῦ νὰ εἶχε προηγηθεῖ χρονικά⁵⁶. Ἄν ὁ Γαληνὸς εἶχε ἀρχίσει τὸ προσχέδιο τοῦ συγγράμματος πρὶν τὸ 192 μ.Χ., καὶ ἀφοῦ εἶχε ἤδη συγγράψει τὰ 15 βιβλία τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ τὰ εἶχε καταθέσει στὸ Τέμενος τῆς Εἰρήνης, εἶναι λογικὸ νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ εἶχε καταγράψει στὴν ἐργογραφία του μὲ τὴν ὀριστικὴ σειρὰ τους καὶ τὴ συνοπτικὴ δήλωση τοῦ περιεχομένου τους (ὅπως δηλαδὴ παραδίδονται στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*). Ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Γαληνὸς εἶχε καταλήξει στὴν ὀριστικὴ σειρὰ τῶν βιβλίων τῆς ἀνατομικῆς του καὶ ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ καταγραφόμενη στὸ αὐτοεργογραφικὸ σύγγραμμά του ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἕνα ἐκτενὲς χωρίο τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, τὸ ὁποῖο ἐντοπίζεται στὸ τέταρτο βιβλίον τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ, καὶ ὅπου ὁ Γαληνὸς ἐκθέτει συνοπτικὰ τὴ δομὴ τοῦ συγγράμματος. Ἡ σχετικὴ περιγραφή τοῦ Περγαμηνοῦ γιατροῦ δὲν εἶναι λεπτομερῆς καὶ πάντοτε κατὰ βιβλίον, ἡ ἐκθεση ὅμως τῶν θεμάτων τελειώνει μὲ τὰ γεννητικὰ ὄργανα, ὅπως δηλαδὴ καὶ στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*⁵⁷. Ἐν τῷ μεταξύ συνέβη ἡ

56. Βλ. Γαλην., *Π. τῶν ἰδ. βιβλ.* [XIX 8, 1 κ.έ. K. = Gal. scr. min. II 91, 1 κ.έ.], ἀπὸ ὅπου προκύπτει ὅτι ὁ Γαληνὸς ἀποφάσισε νὰ ὑλοποιήσει τὴ συμβουλὴ τοῦ Βάσσου ὕστερα ἀπὸ κάποιο συγκεκριμένο περιστατικὸ. Φυσικὰ δὲν μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε πόσο διάστημα μεσολάβησε ἀνάμεσα στὴν προτροπὴ τοῦ Βάσσου καὶ στὴ συγγραφή τοῦ ἔργου. Πάντως τὸ ὅτι ὁ Γαληνὸς σχεδιάζε τὴ δημοσίευση τῆς καταγραφῆς τῶν ἔργων του συνάγεται καὶ ἀπὸ τὴ σχετικὴ προαναγγελία πού γίνεται στὸ *Π. τῆς τάξ. τῶν ἰδ. βιβλ.* 4 [XIX 60, 7-8 K. = Gal. scr. min. II 89, 9-11]: ... δι' ἐκείνου δὲ δευχθήσεται τοῦ γράμματος, ἐν ᾧ τὴν γραφὴν ποιήσομαι ἀπάντων τῶν ἐμῶν βιβλίων. Σημαντικότερη ὅμως πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ὑποθέσεως γιὰ σχετικὴ σκέψη (καὶ προεργασία;) τοῦ Γαληνοῦ εἶναι ἡ μνεία τῆς σχεδιαζόμενης καταγραφῆς τῶν ἔργων πού ἐντοπίζεται στὸ ἔργο *Τέχνη ἰατρικὴ* πού γράφτηκε μετὰ τὸ 193 μ.Χ. ἀλλὰ μᾶλλον ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸ *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων*: βλ. *Τέχνη ἰατρ.* 37 [I 411, 16-412, 3 K.]: περὶ δὲ τῶν ἄλλων συγγραμμάτων τε καὶ ὑπομνημάτων ὧν ἐγράψαμεν, οὐκ ἀναγκαῖόν ἐστι διεξέρχεσθαι νῦν, ὑπὲρ ἀπάντων γε μέλλοντας ἐρεῖν ἐτέρωθεν, καθ' ἕνα ἴσως ἢ δύο βιβλία τὴν ἐπιγραφὴν ἔχοντα, *Γαληνοῦ Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Πιθανότατα ὁ Γαληνὸς μνημονεύει τὴν προτροπὴ τοῦ Βάσσου γιὰ φιλοφρονητικούς λόγους, ἐνῶ ὁ ἴδιος σχεδιάζε ἴσως ἀπὸ πολὺ ἐνωρίτερα τὴν καταγραφὴ τῶν συγγραμμάτων του. Σχετικὰ μὲ τὴν παραπάνω χρονολόγηση τῶν τριῶν συγγραμμάτων πού μνημονεύονται βλ. Ilberg, «Schriftstellerei, III.» [βλ. ὑποσημ. 5], σσ. 195-196 (μετὰ τὸ 193 μ.Χ.: *Τέχνη ἰατρικὴ, Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων, Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*). Ἡ σειρὰ συγγραφῆς τῶν ἰδίων συγγραμμάτων, ἡ ὁποία προτείνεται ἀπὸ τὸν Bardong, —ἀν εἶναι ὀρθή— συνηγορεῖ ἀκόμη περισσότερο ὑπὲρ τῆς ἄποψης γιὰ ἀρκετὰ πρόωμη σκέψη τοῦ Γαληνοῦ ὅσον ἀφορᾷ τὴν καταγραφὴ τῶν ἔργων του: ὁ μελετητὴς αὐτὸς θέτει τὴ συγγραφή τοῦ *Περὶ τῆς τάξεως τῶν ἰδίων βιβλίων* πρὶν ἀπὸ τὸ 192 μ.Χ. καὶ τῆς *Τέχνης ἰατρικῆς* μετὰ τὸ 193 μ.Χ., ἀλλὰ ἀρκετὰ πρὶν ἀπὸ τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*: βλ. Bardong, «Beiträge» [βλ. ὑποσημ. 24], σσ. 639-640. Βλ. καὶ ὑποσημ. 58.

57. Βλ. *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 4, 1 [II 416, 9 κ.έ.]: ἐν δὲ τῆδε τῇ νῦν προκειμένη πραγματείᾳ [sc. *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*] σκοπὸς ἐστὶ μοι διττός, εἷς μὲν ὅπως ἂν τις ἀκριβῶς θεάσαιτο τῶν

πυρκαγιά τοῦ 192 μ.Χ. καὶ καταστράφηκαν τὰ βιβλία 12-15. Στὸ ἔτος αὐτὸ λοιπὸν πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ ἡ ἔναρξη τῶν προβλημάτων πού σχετίζονται μὲ τὴν παράδοση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*. Ἐπειδὴ οἱ προηγούμενες ὑποθέσεις ἀποδείχτηκαν λανθασμένες καὶ ἐπειδὴ δὲν ἔχει προκύψει ἔως τώρα κάποιο νέο διαφωτιστικὸ στοιχεῖο, εἶναι βέβαια ἀδύνατο νὰ προταθεῖ ὀριστικὴ λύση· ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ ὅμως τῶν ὄσων ἐκτέθηκαν καὶ ἀξιολογήθηκαν προηγουμένως, θὰ μπορούσαν νὰ διατυπωθοῦν οἱ ἀκόλουθες σκέψεις:

Ὁ Γαληνός, ὅταν δημοσίευσε τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* (μετὰ τὸ 192 μ.Χ.)⁵⁸, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν εἶχε ξαναγράψει τὰ τέσσερα βιβλία πού κάηκαν, πιθανότατα ἄφησε τὴν περιγραφή τοῦ συγγράμματος ἀμετάβλητη, σχεδιάζοντας φυσικὰ τὴ συμπλήρωσή του τηρώντας τὴν παλαιὰ δομὴ. Ἀντὶ λοιπὸν τῶν ἄλλων ἐξηγήσεων γιὰ ἐνδεχόμενη ἀλλαγὴ τῆς σειρᾶς τῶν βιβλίων τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος ἀπὸ τὸν Γαληνό, γιὰ μὴ διόρθωση τῆς σχετικῆς καταγραφῆς στὸ προσχέδιο τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, καὶ γιὰ «ἐκδόση» μὴ διορθωμένης μορφῆς τῆς γαληνικῆς ἐργογραφίας, θεωρῶ λογικότερο νὰ συνδυάσω τὴν παράδοση τῶν βιβλίων 12-15 τῆς ἀνατομικῆς μόνον στὴν Ἀνατολὴ μὲ τὴν ἐνδεχόμενη ἐκεῖ παραμονὴ τοῦ Γαληνοῦ πρὶν τὸν θάνα-

μορίων ἕκαστον, ὧν τὰς χρείας ἐν ἐκείνῃ διήλθον, ἕτερος δ' εἰς τὸ τῆς ἱατρικῆς τέχνης ἀνῆκον τέλος. ... (σ. 417, 17 κ.έ.) καὶ διὰ τοῦτο μετὰ τὴν τῶν κώλων ἀνατομὴν ἐν τοῖς πρὸ τοῦδε γεγραμμένην ἐφεξῆς γράψω κατ' ἄλλα δύο τὴν ἐκτὸς ἀνατομὴν ὅλου τοῦ σώματος, ὅση γε κατὰ τοὺς μῦς ἐστίν, ἀρξάμενος ἀπὸ τῶν κατὰ τὸ πρόσωπόν τε καὶ τὴν κεφαλὴν μορίων· ... (σ. 420, 1 κ.έ.) διὰ τοῦτ' οὖν ἐγὼ τῆ τῶν κώλων ἀνατομῇ προσθεῖναι διέγνων ἕτερα δύο βιβλία· τοῦτ' ἐμὲν τέταρτον ὅλης τῆς πραγματείας ἐσόμενον, ἕτερον δ' ἐπ' αὐτῷ πέμπτον. ἐν οἷς ἀπάσης τῶν μυῶν τῆς ἀνατομῆς πληρωθείσης, ἐπανήξω πάλιν ἐπὶ τὴν αὐτὴν τάξιν τῆ περὶ χρείας μορίων πραγματεία. καὶ πρῶτον μὲν ἐρῶ περὶ τῶν τῆς τροφῆς ὀργάνων, εἴτ' ἐφεξῆς περὶ τῶν τοῦ πνεύματος, ἐπ' αὐτοῖς δὲ περὶ τῶν κατὰ τὸν ἐγκέφαλόν τε καὶ νωτιαῖον ἀπάντων μορίων, εἴτα τῶν γεννητικῶν ὀργάνων, οἷς ἔπεται τὰς ἐπὶ τῶν ἐμβρύων ἐγχειρήσεις εἰπεῖν.

58. Μέχρι τελευταῖα οἱ περισσότεροι μελετητὲς θεωροῦσαν τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* ὡς τὸ τελευταῖο ἢ προτελευταῖο ἔργο τοῦ Γαληνοῦ, καὶ ἡ συγγραφή του τοποθετοῦνταν σίγουρα μετὰ τὸ 192 καὶ μᾶλλον στὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.: βλ. Ilberg, «Schriftstellerei, III.» [βλ. ὑποσημ. 5], σ. 196, καὶ Bardong, «Beiträge» [βλ. ὑποσημ. 24], σ. 640. Τὸ καθοριστικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγηση αὐτῆ ἦταν ἡ κρατούσα ἄποψη ὅτι ὁ Γαληνὸς πέθανε τὸ 199 (ἢ τὸ 200), ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ γνώμη ὅτι τὸ *Πρὸς Πίσωνα περὶ τῆς θηριακῆς* δὲν ἦταν γνήσιο γαληνικὸ ἔργο. Ἐπειδὴ ὅμως σήμερα τὸ 199 δὲν θεωρεῖται πλέον ὡς τὸ ἀναμφισβήτητο ἔτος θανάτου τοῦ γιατροῦ αὐτοῦ, ἴσως νέα στοιχεῖα συντελέσουν στὴν ἀναθεώρηση τῆς παραπάνω χρονολόγησης. Σημειῶνω πάντως ὅτι ὁ Hunain Ibn Ishâq φαίνεται νὰ πιστεύει ὅτι τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* δὲν ἀνήκει στὰ ἐντελῶς τελευταῖα ἔργα τοῦ Γαληνοῦ, καὶ ὅτι ὁ γιατρός αὐτὸς ἔγραψε ἀρκετὰ ἔργα του μετὰ τὴ συγγραφή του (αὐτὸ μάλιστα τὸ ἐπικαλεῖται ὡς ἕναν ἀπὸ τοὺς λόγους μὴ πληρότητας τῆς γαληνικῆς αὐτοεργογραφίας): γιὰ τὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Hunain βλ. τὴν ὑποσημ. 37.

τό του. Ἐξ ἄλλου ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ χωρίου Π. ἀνατ. ἐγγ. 4, 1 [Π 416, 9 κ.έ. Κ.] δὲν τίθεται πλέον θέμα γιὰ τὴν ὀρθὴ σειρά τῶν βιβλίων, ἀλλὰ μόνον γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς διατάραξης τῆς σειρᾶς αὐτῆς⁵⁹. Ἀπὸ τὴ συνεκτίμηση λοιπὸν τῶν στοιχείων ποὺ ὑπάρχουν νομίζω ὅτι μποροῦν νὰ προκύψουν δύο μόνον ἐξηγήσεις γιὰ τὴ διαφορετικὴ σειρά τῶν βιβλίων τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης:

– Πιθανότατα ἡ διαφορετικὴ σειρά τῶν τεσσάρων τελευταίων βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* στὴν ἀραβικὴ μετάφρασή του ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμη ἐνδειξὴ ὅτι ὁ Γαληνὸς ἔγραψε τὰ βιβλία αὐτά, γιὰ δευτέρη φορά, στὴν Ἀνατολή, ὅπου ἐνδεχομένως δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του ἀντίγραφο τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*⁶⁰, ὥστε νὰ προσαρμόσει τὴ σειρά τους στὴν ἀντίστοιχη περιγραφή, καὶ μὲ αὐτὴ τὴ διαφορετικὴ σειρά τῶν βιβλίων του ἐγίνε γνωστὸ στοὺς Ἀραβες τὸ ἀνατομικὸ σύγγραμμα. Ἄν ἰσχύει αὐτό, ἡ καταγραφή τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* ἀποτυπώνει τὴ σειρά τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* πρὶν τὴν πυρκαγιά, ἐνῶ ἡ ἀραβικὴ μετάφραση διασώζει τὴ σειρά μὲ τὴν ὁποία γράφτηκαν μετὰ τὴν πυρκαγιά.

– Ἴσως ὅμως νὰ μὴν ἀπαιτεῖται καμιὰ ἰδιαίτερα πολὺπλοκη ὑπόθεση γιὰ τὴ διαφορετικὴ σειρά τῶν βιβλίων 12-15. Ἄν παρατηρήσει κανεὶς τὴ σχετικὴ καταγραφή τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* καὶ τὴ σειρά τῶν βιβλίων 12-15 [= ἀραβ. μτφρ.], θὰ διαπιστώσει ὅτι τὸ πρόβλημα προκύπτει ἀπὸ τὴ σειρά τοῦ βιβλίου, ποὺ θέμα του ἔχει τὰ γεννητικὰ μόρια, καὶ τὸ ὁποῖο βρίσκεται σὲ λανθασμένη (μεθοδολογικὰ) θέση στὴν ἀραβικὴ μετάφραση. Ἐνῶ στὸ χωρίο τοῦ Π. ἀνατ. ἐγγ. 4, 1 [Π 416, 9 κ.έ. Κ.], τὰ σχετικὰ μὲ τὰ γεννητικὰ μόρια καταγράφονται ὡς θέμα τοῦ τελευταίου βιβλίου τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, καὶ στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* τὸ βιβλίο αὐτὸ καταγράφεται ὡς δέκατο πέμπτο (= τελευταῖο), καὶ ἀκόμη τὴν ἴδια σειρά ἔχει καὶ στὸ *Περὶ χρειᾶς μορίων*, στὴν ἀραβικὴ μετάφραση εἶναι δωδέκατο⁶¹. Συνηπῶς θὰ

59. Γιὰ τὸ σχετικὸ κείμενο βλ. τὴν ὑπόσημ. 57.

60. Αὐτὸ δὲν εἶναι καθόλου περίεργο, ἀφοῦ ὁ Γαληνὸς μαρτυρεῖ πολλές φορές ὅτι δὲν εἶχε στὴ διάθεσή του ἀντίγραφο ἔργων του.

61. Παραθέτω πρὸς σύγκριση τὴ σειρά τῶν βιβλίων 12-15 τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* στὴν καταγραφή τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* καὶ στὴν ἀραβικὴ μετάφραση, καθὼς καὶ τὴ σειρά τῶν βιβλίων 12-15 τοῦ *Περὶ χρειᾶς μορίων*:

<i>Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων</i>	Π. ἀνατ. ἐγγ. (ἀραβ. μτφρ.)	<i>Περὶ χρειᾶς μορίων</i>
12: Ἀρτηρίες, φλέβες	Γεννητικὰ μόρια	Ράχη (σπονδυλικὴ στήλη κτλ.)
13: Νεῦρα ἐγκεφάλου	Φλέβες, ἀρτηρίες	Ράχη (τὰ λοιπὰ)
14: Νεῦρα νωτιαίου	Νεῦρα ἐγκεφάλου	Γεννητικὰ μόρια
15: Γεννητικὰ μόρια	Νεῦρα νωτιαίου	Γεννητικὰ μόρια (κυούμενα)
(16:		Φλέβες, ἀρτηρίες)

κατέληγα ὅτι τὸ σφάλμα βρίσκεται στὴ σειρά τῶν βιβλίων τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης, χωρὶς αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι ὀφείλεται σὲ Ἕλληνας (μεταφραστὴ ἢ ἀντιγραφέα, πού γιὰ κάποιον λόγο μετέβαλαν τὴ σειρά τῶν βιβλίων). Ἐν τὸ βιβλίον 12 τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης μετακινήθῃ στὴ δέκατη πέμπτη θέση, καὶ τὰ βιβλία 13, 14 καὶ 15 μετακινήθωσιν μιὰ θέση πρὸς τὰ πίσω, τότε ἡ σειρά τῶν βιβλίων ἐναρμονίζεται πλήρως μὲ τὴ σειρά καταγραφῆς τους στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Ὑποθέτω ὅτι γιὰ τὸ σφάλμα αὐτὸ δὲν εὐθύνονται οἱ Ἕλληνας, ἐπειδὴ ὁ Hunain Ibn Ishâq μαρτυρεῖ ὅτι ἀντέβαλε τὴν ἀραβικὴν μετάφραση μὲ τρία τουλάχιστον ἑλληνικὰ χειρόγραφα⁶². Ἐπειδὴ ἐπισημαίνει διάφορες ἀποκλίσεις τοῦ κειμένου, φθορὲς κτλ., εἶναι λογικὸ νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι θὰ σημειώσῃ καὶ τὸ μείζον πρόβλημα τῆς διαφορετικῆς σειράς τῶν βιβλίων τους, ἂν ὑπῆρχε· ἐπίσης δὲν διατυπώνει καμιά σχετικὴ παρατήρηση καὶ γιὰ τὴ συριακὴν μετάφραση, στὴν ὁποία ἡ σειρά τῶν βιβλίων ταυτίζεται μὲ αὐτὴ τῆς ἀραβικῆς. Ἄφοῦ λοιπὸν ἡ σειρά τῶν βιβλίων τῶν μεταφράσεων συμφωνοῦσε μὲ τὴ διαδοχὴ τῶν βιβλίων στὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔγιναν οἱ μεταφράσεις, πρέπει νὰ θεωρηθῇ βέβαιον ὅτι εἴτε ἰσχύει ἡ προηγούμενη πρόταση γιὰ λάθος τοῦ Γαληνοῦ εἴτε ἡ μετάθεσις τοῦ βιβλίου ἔγινε —ἠθελήμενα ἢ ἀθέλητα— σὲ ἑλληνικὸν χειρόγραφο, καὶ μάλιστα ἀρκετὰ νωρὶς. Εἶναι σημαντικὴ ἡ διαπίστωση ὅτι στὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* δὲν προεξαγγέλλεται συστηματικὰ στὸ τέλος κάποιου βιβλίου τὸ θέμα τοῦ ἐπομένου οὔτε ἐπίσης καὶ τὸ ἀντίθετο⁶³ (ὅπως συμβαίνει σὲ περιπτώσεις ἄλλων συγγραμμάτων)⁶⁴. Βέβαιον ἐστὶν ἡ ἀρχὴ τῶν περισσότερων

Γιὰ τὴν ἀκρίβεια στὸ *Περὶ χρῆσεως μορίων* ἢ πραγμάτευσις τῶν σχετικῶν μὲ τὰ γεννητικὰ μόρια γίνεται στὰ δύο βιβλία μὲ τὰ ὁποῖα τελειώνει ἡ ἐξέτασις τῶν ἐπὶ μέρος μορίων τοῦ σώματος· στὸ δέκατο ἕκτο βιβλίον, ὁ Γαληνὸς κάνει λόγο συνολικὰ γιὰ τὶς φλέβες καὶ τὶς ἀρτηρίες, ἐπειδὴ προηγούμενως εἶχε μιλήσει γιὰ τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ διεσπασμένως, ἐξετάζοντάς τα σὲ σχέση μὲ διάφορα ὄργανα.

62. Βλ. παρακάτω, ὑποσημ. 104.

63. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ διαπιστώσῃ εὐκόλως κάποιος τόσο ἀπὸ τὰ βιβλία πού διασώζονται στὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον ὅσο καὶ σ' αὐτὰ πού παραδίδονται μόνο σὲ ἀραβικὴν μετάφραση. Σημειῶνω πάντως ὅτι στὸ τέλος τοῦ βιβλίου 1 κάνει λόγο γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἐπομένου (βλ. II 279, 1-4 K.)· στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου 7, ἀφοῦ μνημονεύσει τὸ θέμα τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἀναφέρει καὶ τὸ θέμα τοῦ προηγούμενου (βλ. II 588, 1-7 K.)· τέλος ἀπὸ τὰ ὅσα σημειῶναι στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου 8 διαφαίνεται ὅτι αὐτὸ ἔχει τὸ ἴδιον θέμα μὲ τὸ προηγούμενόν του (βλ. II 651, 1-3 K.). Αὐτὲς εἶναι οἱ μόνες περιπτώσεις πού ἐντοπίζονται στὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, κατὰ τὶς ὁποῖες παρέχονται κάποια στοιχεῖα γιὰ τὴ διαδοχὴ βιβλίων τοῦ συγγράμματος.

64. Στὸ *Περὶ χρῆσεως μορίων* ἐφαρμόζεται ὄχι πάντοτε ἀλλὰ ὅπωςδήποτε συνεπέστερα ἡ πρακτικὴ αὐτὴ, στὸ τέλος κάποιου βιβλίου νὰ προεξαγγέλλεται τὸ θέμα τοῦ ἐπομένου· βλ. π.χ. στὸ τέλος τοῦ βιβλίου 2 (III 167, 4-6 K.): *καταπαύσαντες οὖν ἐνταῦθα [sc. στὸ βιβλίον 2] τῶν περὶ τῶν χειρῶν*

βιβλίων γίνεται μνεία τοῦ περιεχομένου τους, χωρίς ὅμως νὰ σημειώνεται καὶ γιὰ ποῖο βιβλίο τοῦ συγγράμματος πρόκειται· ἔτσι δὲν ὑπάρχει κάποιο συνδετικό στοιχείο μεταξύ τῶν βιβλίων. Ἄν τὸ κάθε βιβλίο ἀποτελοῦσε ἰδιαίτερο κύλινδρο, κάποια σύγκριση θὰ ἦταν σχετικὰ εὐκόλη.

Μὲ βάση λοιπὸν τὰ στοιχεῖα, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐξέταση, μπορούμε νὰ ὑποστηρίξουμε τὸ ἐνδεχόμενο τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων 12-15 ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* στὴν Πέργαμο, καὶ νὰ διαπιστώσουμε τὴν ἐπιβίωση καὶ τῶν δεκαπέντε βιβλίων τοῦ ἔργου αὐτοῦ, στὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο, μέχρι τουλάχιστον τὸν 9ο αἰ., κατὰ τὸν ὁποῖον ἔζησε ὁ Hunain⁶⁵.

Μαρτυρίες –ἔμμεσες– γιὰ τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ἐντοπιζοῦνται σποραδικὰ καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, χωρίς ὅμως νὰ δηλώνεται ἂν οἱ μαρτυρίες αὐτὲς ἀφοροῦν τὸ σύνολο τοῦ ἔργου ἢ μόνον τὸ τμήμα του ποὺ ἔχει παραδοθεῖ στὰ Ἑλληνικὰ μέχρι σήμερα. Ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς συγγραφεῖς ποὺ μνημονεύουν τὸ ἔργο καὶ ἔζησαν μεταξύ τοῦ 9ου καὶ τοῦ 14ου αἰ. ἀναφέρω χαρακτηριστικὰ τὸν Μιχαὴλ Ἰταλικό⁶⁶.

Ἡ ἄμεση παράδοση τοῦ ἑλληνικοῦ κειμένου βασίζεται σὲ ἀρκετὰ γνωστὰ χειρόγραφα⁶⁷, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ σημαντικότερο εἶναι ὁ κώδικας Parisinus graec. 1849

λόγον, ἐπὶ τὰ σκέλη μεταησόμεθα [sc. στὸ βιβλίο 3] διὰ τὴν τῆς κατασκευῆς ὁμοίότητα (στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου 3 συνοψίζει τὸ θέμα του, ποὺ εἶναι τὰ σχετικὰ μὲ τὰ σκέλη = κῶλα)· στὸ τέλος τοῦ βιβλίου 4 (III 339, 4-7 K.) κάνει λόγο γιὰ τὸ θέμα τοῦ βιβλίου ποὺ ἀκολουθεῖ· στὴν ἀρχὴ τοῦ βιβλίου 6 σημειώνει τὰ θέματα τῶν δύο προηγούμενων βιβλίων ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου αὐτοῦ (III 409, 1-4 K.), ἐνῶ στὸ τέλος τοῦ ἴδιου βιβλίου ἐξαγγέλει τὸ θέμα τοῦ ἐπομένου, κ.ο.κ. Συνεπέστερο παράδειγμα παραπομπῆς στὴ σειρά τῶν βιβλίων του ἀποτελεῖ τὸ τετράβιβλο γαληνικὸ σύγγραμμα *Περὶ προγνώσεως σφυγμῶν*.

65. Βλ. καὶ Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. IX.

66. Πρβ. σχετικὰ Αἰ. Δ. Μαυρουδῆς, «Ὁ Μιχαὴλ Ἰταλικὸς καὶ ὁ Γαληνὸς (*Μονωδία ἐπὶ τῷ ἀκτουαρίῳ τῷ Παντεχνῆϊ*)», *Ἑλληνικά* 43 (1993) 35.

67. Σχετικὰ βλ. H. A. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte*, Teil I.: Hippokrates und Galenos [APAW, philos.- hist. Kl., 1905], Berlin 1906 (ἀνατύπ.: Leipzig-Amsterdam 1970), σ. 66. D. Cambell, «Galen, the Flower of the Anatomical School of Alexandria, with Special Reference to his Works which were translated Into Arabic, and the Greek, Latin and Arabic MSS. of his Work On Anatomical Administration, and the Inference to be Drawn Therefrom», στὸ: *Proceedings of the Third International Congress of the History of Medicine, London July 17th to 22nd 1922*, Antwerp 1923, σσ. 148-149, καὶ Garofalo, *Galenus, Anatomicarum Administrationum libri* [βλ. ὑποσημ. 30], τ. 1, σσ. X-XII καὶ XXVIII· τ. 2, σ. XIII. Τὸ κείμενο ποὺ παραδίδει ὁ κώδικας Marcianus graec. V 4 δὲν εἶναι μέρος τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ὅπως πιστεύει ὁ Diels (αὐτόθι), ἀλλὰ συγκροτεῖται ἀπὸ δύο

πού χρονολογείται στον 12ο αϊ.⁶⁸. Επίσης είναι γνωστά αρκετά χειρόγραφα που παραδίδουν το σύνολο ή τμήμα τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης⁶⁹.

Σημειώνω ἀκόμη ὅτι τὰ ἑπτὰ τελευταῖα βιβλία τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* μεταφράστηκαν ἀπὸ τὰ Ἀραβικά στὰ Λατινικά ἀπὸ τὸν W. A. Greenhill (1814-1894), τὸ χειρόγραφο ὅμως τῆς μετάφρασης αὐτῆς θεωρεῖται σήμερα χαμένο⁷⁰. ἀνέκδοτη παραμένει καὶ ἡ γαλλικὴ μετάφραση, ἐπίσης ἀπὸ τὰ Ἀραβικά, τῶν ἴδιων βιβλίων, ἡ ὁποία ἔγινε ἀπὸ τὸν G. Dugat γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν Ch. Daremberg⁷¹.

τιμήματα ἀνατομικοῦ περιεχομένου, πού τὸ πρῶτο προέρχεται ἀπὸ τὸ προσγραφόμενο στὸν Γαλλνὸ ἔργο *Εἰσαγωγή ἢ Ἰατρός* καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὸ ἔργο *Περὶ φλεβῶν καὶ ἀρτηριῶν ἀνατομῆς*. βλ. M. Formentin, *I codici greci di medicina nelle tre Venezie* [SBN 10], Padova 1978, σ. 53 (ἀρ. 7 καὶ 8) καὶ σ. 65 (ἀρ. 97). βλ. ἀκόμη I. Garofalo, «Le Ἀνατομικαὶ Ἐγχειρήσεις di Galeno e la traduzione araba della scuola di Hunain ibn Ishâq», *SCO* 31 (1981) 257, ὑποσημ. 3. Ἐπίσης ὁ κώδικας Mutinensis graec. 226, τὸν ὁποῖον ὁ Diels ὁμοίως τὸν συμπεριλαμβάνει μεταξύ τῶν χειρογράφων πού παραδίδουν τὸ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, περιέχει κείμενα ἀνατομικοῦ περιεχομένου, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ ἄλλα συγγράμματα τοῦ Γαλλνοῦ. βλ. Garofalo, αὐτόθι.

68. Βλ. Garofalo, *Galenus, Anatomicarum Administrationum libri* [βλ. ὑποσημ. 30], τ. 1, σ. IX (παλαιότερα ὑπῆρχε ἡ ἀποψη ὅτι ὁ κώδικας προερχόταν ἀπὸ τὸν 14ο αἶ.).

69. Βλ. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte* [βλ. ὑποσημ. 67], Teil I., σ. 66. Βλ. ἀκόμη Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σσ. X-XIII. Cambell, «Galen, the Flower of the Anatomical School of Alexandria» [βλ. ὑποσημ. 67], σ. 149. στὸν ἴδιο, *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, τ. 1, Amsterdam 1926 (ἀνατύπ.: 1974), σ. 22. C. F. Mayer, «The Collection of Arabic Medical Literature in the Army Medical Library, with a Checklist of Arabic Manuscript», *BHM* 11 (1942) 211. Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XIV, καὶ Sezgin, *Gesch. d. arab. Schrifttums* [βλ. ὑποσημ. 34], τ. 3, σσ. 99-100. Ὁ Sezgin γνωρίζει περισσότερα χειρόγραφα ἀπ' ὅ,τι ὁ Diels καὶ ὁ Simon, καὶ εἶναι σημαντικό ὅτι καταγράφει χειρόγραφα πού βρίσκονται σὲ βιβλιοθήκες τῆς Ἀνατολῆς. Βλ. καὶ Garofalo, *Galenus, Anatomicarum Administrationum libri* [βλ. ὑποσημ. 30], τ. 1, σσ. XVII-XVIII καὶ τ. 2, σσ. X καὶ XIII.

70. Ἐπρόκειτο γιὰ χειρόγραφο (Schedae Grennhill) πού βρισκόταν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Royal College of Physicians τοῦ Λονδίνου. βλ. Diels, *Die Handschriften der antiken Ärzte* [βλ. ὑποσημ. 67], Teil I., σ. 66, καὶ Cambell, «Galen, the Flower of the Anatomical School of Alexandria» [βλ. ὑποσημ. 67], σ. 149. Ὁ Ch. Singer πιστεύει ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτῆς τῆς λατινικῆς μετάφρασης μᾶλλον καταστράφηκε κατὰ τὸν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. βλ. «A MS. Translation of the Arabic Version of Galen's *De anatomicis administratombus*», *JHM* 7 (1952) 85.

71. Τὸ χειρόγραφο τῆς ἀνέκδοτης γαλλικῆς μετάφρασης βρίσκεται ἐπίσης στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Royal College of Physicians τοῦ Λονδίνου. ἡ μετάφραση αὐτὴ περατώθηκε τὸ 1855 (ἡ συνοδευτικὴ ἐπιστολὴ τοῦ G. Dugat πρὸς τὸν Ch. Daremberg φέρει ἡμερομηνία: 17 Ἀπριλίου 1855). Πρῶτος διαπίστωσε τὸ περιεχόμενο τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ὁ Singer, «A MS. Translation of the Arabic Version of Galen's *De anatomicis administratombus*» [βλ. ὑποσημ. 70], σσ. 85-86. στὸν ἴδιο, *Galen On*

Ὁ Ἀραβας γιατρός Hunain Ibn Ishâq στὸ ἔργο του γιὰ τὶς συριακὲς καὶ τὶς ἀραβικὲς μεταφράσεις γαληνικῶν συγγραμμάτων (*Risâlâ ila 'Alî ben Yahyâ fi dikr mâ turğîma min kutub Galinûs bi-îlmihî wa-ba'd mâ lam yutargam* = Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Ἄλντ βεν Γιαχιά σχετικά μὲ τὰ ὅσα γνωρίζει γιὰ τὰ μεταφρασμένα ἔργα τοῦ Γαληνῶ καὶ γιὰ μερικὰ μὴ μεταφρασμένα), τὸ ὁποῖο ἔγραψε γιὰ χάρις τοῦ φίλου του Ἄλντ βεν Γιαχιά, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὰ δεκαπέντε βιβλία τοῦ ἔργου τοῦ Γαληνῶ (Galinus, Djalinus) *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* (*Kitâb fi 'Ilâg at-Taşîh* κατὰ τὸν Hunain, καὶ *Kitâb at-Taşîh al-kabîr* κατὰ τὸν al-Ya'qûbi) μεταφράστηκαν στὰ Συριακὰ ἀπὸ τὸν Aijûb ar-Ruhâwî⁷² γιὰ τὸν Gibrîl Ibn Bohtîsô⁷³. Ἡ μετάφραση ὅμως ἦταν κακή, καὶ ὁ Hunain δυσκολεύτηκε πολὺ γιὰ νὰ τὴ διορθώσει καὶ νὰ τὴν καλυτερεύσει. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ παραπάνω ὁ Hunain παρέχει πληροφορίες γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν βιβλίων τοῦ γαληνικοῦ συγγράμματος, γιὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ κάθε βιβλίου καὶ ἀκόμη γιὰ τὴ μετάφραση, τὸν μεταφραστὴ καὶ τὶς δικές του ἐπεμβάσεις στὴ μετάφραση⁷⁴. Ἡ περιγραφή τοῦ Hunain συμφωνεῖ μὲ τὴ σειρά τῶν βιβλίων τῆς παραδομένης ἀραβικῆς μετάφρασης.

Ὁ Hunain ibn Ishâq [Λατινικά: Johannitius] (192-260 ἢ 264 ἀπὸ Ἐγίρας [= 809-873 ἢ 877 μ.Χ.]⁷⁵, νεστοριανὸς χριστιανός, γεννήθηκε στὴν al-Hira.

Anatomical Procedures [βλ. ὑποσημ. 16], σ. XXV, καὶ Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σσ. XV-XVI: παλαιότερα ἐπικρατοῦσε ἡ ἐσφαλμένη ἀποψη ὅτι στὸ παραπάνω χειρόγραφο περιέχεται ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, καὶ ὅτι αὐτὴ εἶχε γίνῃ ἀπὸ τὸν Grennhill βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. 11 (ὁ Simon εἶχε πληροφορηθεῖ ἔμμεσα γιὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ χειρογράφου), καὶ Cambell, «Galen, the Flower of the Anatomical School of Alexandria» [βλ. ὑποσημ. 67], σ. 149.

72. Ὁ Aijûb ar-Ruhâwî (Ἀραβικά: Ayyob Urhaya: Συριακά: Ἰὼβ ἀπὸ τὴν Ἔδεσσα), Σύρος γιατρός, πέθ. τὸ 832 μ.Χ. Μετέφρασε στὰ Συριακὰ πολλὰ ἔργα τοῦ Γαληνῶ, ἐνῶ ἔγραψε καὶ δικὰ του συγγράμματα σχετικά μὲ τὴ φυσικὴ φιλοσοφία καὶ τὴν ἰατρική. βλ. Ullmann, *Medizin im Islam* [βλ. ὑποσημ. 17], σσ. 101-102 (κυρίως, 109 καὶ 122).

73. Γιὰ τὸν Gibrîl (πέθ. τὸ 827 μ.Χ.), προσωπικὸ γιατρὸ τοῦ χαλίφη Harun ar-Rasid, τοῦ γιοῦ τοῦ al-Amin καὶ τοῦ Ma'mun βλ. Sezgin, *Gesch. d. arab. Schrifttums* [βλ. ὑποσημ. 34], τ. 3, σσ. 226-227, καὶ Ullmann, *Medizin im Islam* [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 109.

74. Βλ. G. Bergsträsser, *Hunain ibn Ishâq, Über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen zum ersten Mal herausgegeben und übersetzt* [AKM XVII/2], Leipzig 1925 (ἀνατύπ.: Nendeln, Liechtenstein 1966), σσ. 15-16. Γι' αὐτὴ τὴ συριακὴ μετάφραση βλ. καὶ R. Degen, «Galen im Syrischen: Eine Übersicht über die syrische Überlieferung der Werke Galens», στὸ: V. Nutton (ἐκδ.), *Galen: Problems and Prospects*, London 1981, σ. 136.

75. Ἄπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὸν Hunain ibn Ishâq, διάσημο μετάφραστὴ τοῦ Γαληνῶ καὶ «διορθωτὴ» μεταφράσεων ποὺ ἔχουν γίνῃ ἀπὸ ἄλλους, ἐνδεικτικὰ βλ. G. Bergsträsser,

Ἦταν γιὸς φαρμακοποιοῦ καὶ σπούδασε στὴ Βαγδάτῃ κοντὰ στὸν Yuhanna ibn Masawaih. Ὑστερα ἀπὸ φιλονικεῖα μὲ τὸν δάσκαλό του, ἐγκατέλειψε τὴν πόλιν, ἄρχισε νὰ ταξιδεύει καὶ ἀπέκτησε τέλεια γνώση τῶν Ἑλληνικῶν. Ἐπιστρέφοντας στὴ Βαγδάτῃ ἄρχισε τὴ μεταφραστικὴ δράση του. Ὑπῆρέτησε ὡς προσωπικὸς γιατρός τοῦ χαλίφη al-Mutawakkil. Ὁ Hunain ὑπῆρξε ὁ παραγωγικότερος μεταφραστὴς ἰατρικῶν συγγραμμάτων. Μετέφρασε στὰ Συριακὰ καὶ τὰ Ἀραβικὰ περισσότερα ἀπὸ ἑκατὸ ἔργα τοῦ Ἱπποκράτη, τοῦ Γαληνοῦ καὶ ἄλλων γιατρῶν. Ἐπίσης μετέφρασε καὶ κάποια φιλοσοφικά, ἀστρονομικά, μαθηματικά καὶ μαγικά συγγράμματα. Ἀκόμη ἔγραψε ὑπομνήματα, συνόψισε ἢ διασκεύασε διάφορα συγγράμματα. Τέλος, συνέγραψε καὶ δικὰ του πρωτότυπα ἔργα.

Παραθέτω ἀμέσως παρακάτω σὲ μετάφραση τὴν ἐξεταζόμενη ἐνότητα τοῦ ἔργου τοῦ Ἀραβὰ γιατροῦ ὅσον ἀφορᾷ ὅμως τὴν περιγραφή τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* πιστεύω ὅτι ὁ Hunain δὲν ἔκανε πιθανότατα ὁ ἴδιος τὴ σχετικὴ περίληψη ἀλλὰ παρέθεσε —μεταφράζοντάς τινε στὰ Ἀραβικὰ— τὴν περίληψη τοῦ ἔργου ποὺ δίνει ὁ ἴδιος ὁ Γαληνὸς στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*⁷⁶. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι οἱ περίληψεις τοῦ Hunain —του-

Hunain ibn Ishâq und seine Schule. Sprach- und literargeschichtliche Untersuchungen zu den arabischen Hippokrates- und Galen-Übersetzungen, Leiden 1913· στὸν ἴδιο, *Neue Materialien zu Hunain ibn Ishâq's Galen-Bibliographie* [AKM XIX/2], Leipzig 1932 (ἀνατύπ.: Nendeln, Liechtenstein 1966)· βλ. καὶ παραπάνω, τὴν ὑποσημ. 74· M. Meyerhof, «New Light on Hunain ibn Ishâq and his Period», *Isis* 8 (1926) 685-723· L. M. Sa'dî, «A Bio-bibliographical Study of Hunayn Ibn Is-haq al-Ibadi (Johannitius) (809-877 A.D.)», *BHM* 2 (1934) 409-446· G. Strohmaier, «Hunain ibn Ishâq», *EnclIsl.*, τ. 3, Leiden 21971, σσ. 578-581· St. u. N. Ronart, *Lexikon der Arabischen Welt. Ein historisch-politisches Nachschlagewerk*, Zürich-München 1972, στὸ λ. «Hunain b. Ishâq al-'Ibâdî» (σσ. 437-438)· *Hunayn Ibn Ishâq. Collection d'articles publiée à l'occasion du onzième centenaire de sa mort* [= *Arabica* 21/3 (1975) 229-330], Leiden 1975· G. C. Anawati, «Hunayn Ibn Ishâq», *DSB* 15/Suppl. 1 (1978) 230-234· A. Z. Iskandar, «Hunayn Ibn Ishâq», *DSB* 15/Suppl. 1 (1978) 234-249· D. Brandenburg, *Die Ärzte des Propheten. Islam und Medizin*, Berlin 1992, σ. 42, κ.ἀ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ σημειώσω πρὸς ἀποφυγὴ παρεξηγήσεων ὅτι τὰ ἀραβικὰ ὀνόματα μερικὲς φορὲς παρουσιάζονται στὸ μελέτημα αὐτὸ μὲ διαφορετικὴ λατινικὴ μεταγραφή, αὐτὸ ὅμως ὀφείλεται στὶς διαφορετικὲς ἀρχὲς ποὺ ἀκολουθοῦνται ἀπὸ τοὺς μελετητές κατὰ τὴ μεταγραφή. Γενικὰ ἀκολουθῶ τὴ μορφή τῶν ὀνομάτων καὶ τῶν τίτλων ποὺ προτείνει ὁ F. Sezgin (*Gesch. d. arab. Schrifttums*), ἐκτός ἀπὸ τοὺς τίτλους καὶ τὰ παραθέματα, ὅπου ἀφῆνω ἀπαράλλακτη τὴν ἀποκλίνουσα ὀρθογραφία.

76. Τουλάχιστον μέχρι τὸ ἐνδέκατο βιβλίο. Γιά τὴ διαφορετικὴ σειρὰ τῶν τεσσάρων τελευταίων βιβλίων βλ. παραπάνω, στὸ ἄρθρο αὐτὸ (ὅπου ἐκτίθενται προτάσεις γιὰ τὴν ἐρμηνεῖα τῆς). Σημειῶν ὅτι ἀπὸ τὸν M. Simon κ.ἀ. ἔχει παρατηρηθεῖ ἡ ἀναντιστοιχία τῆς σειρᾶς τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* στὴν ἀραβικὴ μετάφραση καὶ στὴν καταγραφή τοῦ ἴδιου τοῦ Γαληνοῦ στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, δὲν ἔχει διατυπωθεῖ ὅμως ἡ σκέψη ὅτι ὁ Hunain μεταφράζει ἐνδεχομέ-

λάχιστον γὰ τὰ ἐπτὰ τελευταῖα βιβλία ποὺ περιλαμβάνονται στὴν ἔκδοση τοῦ Simon εἶχα τὴ δυνατότητα νὰ τὰ ἐλέγξω— βρίσκονται πλησιέστερα πρὸς τὸ κείμενο τῆς σχετικῆς ἐνότητας τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* παρὰ πρὸς τὶς περιλήψεις ποὺ προτάσσονται σὲ κάθε ἓνα βιβλίο τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης· βλ.

Hunain Ibn Ishâq,

Σχετικὰ μὲ τὰ μεταφρασμένα ἔργα

τοῦ Γαληνοῦ 21

[σσ. 15-16 Bergsträsser]:

Τὸ σύγγραμμα *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*.

Αὐτὸ τὸ σύγγραμμα ὁ Γαληνὸς

τὸ ἔγραψε σὲ δεκαπέντε βιβλία.

Στὸ πρῶτο βιβλίο περιγράφει

τοὺς μῦς καὶ τοὺς συνδέσμους

ποὺ ὑπάρχουν στὸ χέρι.

Στὸ δεύτερο βιβλίο τοὺς μῦς

ποὺ ὑπάρχουν στὸ πόδι.

Γαληνός,

Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων 3

[XIX 23, 18-25, 5 K. =

Gal. scr. min. II, 103, 6-104, 9]:

Ἄπαντα γὰρ τὰ τῆς ἀνατομικῆς

ἐν ταῖς ἐγχειρήσεσι γέγραπται.

τὸ μὲν οὖν πρῶτον ἐν αὐταῖς

περὶ τῶν κατὰ τὰς χειρᾶς ἐστὶ

μυῶν καὶ συνδέσμων⁷⁷,

τὸ δὲ δεύτερον περὶ τῶν κατὰ

τὰ σκέλη μυῶν καὶ συνδέσμων⁷⁸.

νως τμῆμα τῆς καταγραφῆς αὐτῆς τοῦ Γαληνοῦ. Δὲν μπορεῖ μάλιστα νὰ ἀποκλεισθεῖ τὸ ἐνδεχόμε-
νο ὁ Hunain νὰ μεταφράζει καὶ τὸ τμῆμα τῆς γαληνικῆς καταγραφῆς ποὺ ἀφορᾷ τὰ βιβλία 12-15,
προσαρμόζοντάς τιν ἐπὶ σειρὰ ποὺ εἶχαν τὰ βιβλία ἐπὶ συριακῆ (καὶ τὴν ἀραβικῆ) μετάφραση.
Θεωρῶ πάντως ἀξιοπρόσεκτο τὸ ὅτι ὁ Hunain δὲν σημειώνει τίποτε γι' αὐτὴ τὴν ἀναντιστοιχία, ἀφοῦ
εἶναι θέβαιο ὅτι γινώριζε τὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων* τὸ ὁποῖο μετέφρασε στὰ Συριακὰ καὶ στὰ
Ἀραβικὰ· βλ. Hunain ibn Ishâq, *Σχετικὰ μὲ τὰ μεταφρασμένα ἔργα τοῦ Γαληνοῦ* 1 [σ. 3
Bergsträsser].

77. Βλ. Γαλην., *Ἰπποκρ. Π. ἀγμ.* 1, 16 [XVIII/2, σ. 360, 16-18 K.]: *εἰ δέ σοι μέλει τῶν περὶ τὸν πῆχυν ἀπάντων μυῶν ἐπίστασθαι τὴν θέσιν, ἐκ τοῦ πρώτου τῶν ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων μαθήσει.* Πρβ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 2, 3 [II 290, 16-291, 2 K.]: *καὶ δι' αὐτὸ γε τοῦτο προὔταξα τὰς χειρᾶς [= στὸ βιβλίο 1] καὶ σκέλους [= στὸ βιβλίο 2] ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις ἀπάσῶν τῶν ἄλλων, ἐπὶ τὰ κατεπιγόντα καὶ μεγάλην χρεῖαν τῇ τέχνῃ παρέχοντα πρῶτον ἰέναι τοὺς νέους ἀξίῶν, καὶ 2, 4 [II 292, 1-3 K.]: ἐν μὲν οὖν τῷ πρὸ τούτου βιβλίῳ [sc. ἐν τῷ πρώτῳ] τὴν ἐγχείρησιν, ὁποῖαν τινὰ χρὴ ποιῆσθαι τῶν περὶ τὴν χεῖρα μυῶν, ὑφηγησάμην.*

78. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 1, 11 [II 279, 1-4 K.]: *κατὰ δὲ τὸν δεύτερον [sc. λόγον] ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις ἐρῶ τῶν ἐν τοῖς σκέλεσι μυῶν καὶ συνδέσμων, προσθήσω δὲ καὶ τὸν περὶ τῶν ὀνύχων λόγον, κοινὸν ὄντα τῶν κώλων ἀμφοτέρων.* Στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Γαληνὸς δίνει μιὰ κάπως ἐκτενέστερη περιγραφή τοῦ περιεχομένου τοῦ δευτέρου βιβλίου τῆς ἀνατομικῆς πραγματείας, συμπληρώνοντας ὅτι σ' αὐτὸ θὰ γίνῃ λόγος καὶ περὶ τῶν ὀνύχων. Βλ. ἀκόμη ὁ.π. 2, 4 [II 292, 3-4 K.]: ...

Στὸ τρίτο βιβλίον τὰ νεῦρα καὶ τὰ ἀγγεῖα
ποῦ ὑπάρχουν στὰ χέρια καὶ στὰ πόδια.

Στὸ τέταρτο τοὺς μῦς ποῦ κινοῦν τίς
παρειές, τὴν κάτω γνάθο, τὸ κεφάλι,
τὸν λαϊμὸ καὶ τὴν ὠμοπλάτη.

Στὸ πέμπτο τοὺς μῦς τοῦ θώρακα, τοῦ
δέρματος τῆς κοιλίας, τῶν δύο μερῶν τῆς
πλάτης καὶ τῶν ἰσχιῶν.

Στὸ ἕκτο περιγράφει τὰ ὄργανα τῆς
θρέψης καὶ κυρίως τὸ στομάχι, τὰ ἔντερα,
τὸ ἥπαρ, τὸν σπλῆνα, τὰ νεφρά, τὴν κύστη,
καὶ σπλῆν καὶ νεφροὶ καὶ κύστις
καὶ τὰ παρόμοια.

Στὸ ἕβδομο καὶ τὸ ὄγδοο περιγράφει
τὴν ἀνατομία τῶν ὀργάνων τῆς ἀναπνοῆς,
καὶ μάλιστα στὸ ἕβδομο περιγράφει πῶς
φαίνονται κατὰ τίς ἀνατομὲς ἡ καρδιά,
οἱ πνεύμονες καὶ οἱ ἀρτηρίες,

τὸ δὲ τρίτον περὶ τῶν ἐν τοῖς
κώλοις νεύρων καὶ ἀγγείων⁷⁹,

τὸ δὲ τέταρτον περὶ τε τῶν τὰς γνάθους καὶ
τὰ χεῖλη κινούντων μυῶν καὶ {περὶ} τὴν
κάτω γένυν ἔτι τε τῶν τὴν κεφαλὴν
καὶ τράχηλον <καὶ> ὠμοπλάτας,

τὸ δὲ πέμπτον περὶ τῶν τοῦ θώρακος μυῶν
καὶ τῶν κατ' ἐπιγαστρῖον καὶ τῶν ψοῶν
καὶ τῶν <κατὰ> ῥάχιν⁸⁰,

τὸ δ' ἕκτον περὶ τῶν τῆς τροφῆς ὀργάνων,
ἅπερ ἐστὶν ἔντερα καὶ γαστήρ ἡ ἥπαρ τε

ὅσα τ' ἄλλα σὺν τούτοις⁸¹.

τὸ δ' ἕβδομον καὶ ὄγδοον τῶν πνευματικῶν
μορίων ἀνατομὴν περιέχει,

τὸ μὲν ἕβδομον

τῶν κατὰ τὴν καρδίαν

καὶ τὸν πνεύμονα καὶ τὰς ἀρτηρίας

τεθνεωῶτος τε καὶ ζῶντος ἔτι τοῦ ζώου⁸²,

ἐνταῦθα δὲ [sc. ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ] κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐπὶ τῶν σκελῶν ὁ λόγος ἔσται μοι, καὶ
Π. μυῶν ἀνατ. [XVIII/2, σ. 1024, 10-14 K.]: Τὰ προεκδοθέντα περὶ τῶν κατὰ τὸν πόδα μυῶν ...
διὰ τοῦτο τὰ ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων εἰρημένα καταλέγειν ἐνταῦθα μετῆνεργα
τόνδε τὸν τρόπον ἔχοντα. Βλ. καὶ τὴν ἐπόμενη ὑποσημείωση.

79. Βλ. Γαλην., Ὑπόμν. εἰς Ἱπποκράτους Π. διαίτ. ὀξ. νοσημ. 2, 10 [XV 528, 17-529, 4 K.]:
εἰσὶ γὰρ ἔνδον ἐν τῇ κατ' ἀγκῶνα διαρθρώσει πλείους φλέβες, ἃς τέμνειν εἰώθαμεν· εἴρηται δὲ περὶ
αὐτῶν αὐτάρκως κατὰ τε τὸ τρίτον γράμμα τῶν ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων καὶ τῇ τῶν φλεβῶν τε
καὶ ἀρτηριῶν ἀνατομῇ· πρβ. καὶ Π. φλεβ. καὶ ἀρτηρ. ἀνατ. 7 [II 804, 13-14 K.]: διὸ καὶ ταῖς
ἀνατομικαῖς ἐγχειρήσεσιν ἢ τῶν μυῶν ἀνατομῇ προηγεῖται τῆς τῶν ἀγγείων.

80. Βλ. Γαλην., Π. ἀνατ. ἐγχ. 6, 14 [II 588, 5-10 K.]: κατάλοιποι δ' εἰσὶν οἱ κατελιφότες
ἅπασαν τὴν κάτω χώραν τῶν φρενῶν ὀκτῶ μύες, οἳ μᾶλλον τι τοῖς τῆς τροφῆς ὀργάνοις, ἢ τοῖς τοῦ
πνεύματος ὑπὸ τῆς φύσεως παρεσκευασμένοι εἰσὶ, περὶ ὧν οὐδὲν ἔτι δέομαι λέγειν, εἰρημένων ἔμπρο-
σθεν ἐν τῇ τῶν ἐκτός μορίων ἀνατομῇ κατὰ τὸ πέμπτον γράμμα.

81. Βλ. Γαλην., Π. ἀνατ. ἐγχ. 7, 1 [II 589, 3-5 K.]: ἐν τῷ πρό τούτου βιβλίῳ [sc. ἐν τῷ
ἕκτῳ] διήλθον ἐν ἀρχῇ περὶ τῶν τῆς τροφῆς ἀγγείων.

82. Βλ. Γαλην., Π. ἀνατ. ἐγχ. 7, 1 [II 589, 1-3 K.]: πρόκειται μὲν ἐν τῷδε τῷ γράμματι [sc.
ἐν τῷ ἕβδομῳ] διελεῖν, ὅπως ἂν τις ἐγχειρήσαιο τῇ τῶν πνευματικῶν ὀργάνων ἀνατομῇ.

καὶ στὸ ὄγδοο πῶς φαίνεται κατὰ τὴν ἀνατομὴ ὁ θώρακας συνολικά.	τὸ δ' ὄγδοον τῶν καθ' ὅλον τὸν θώρακα ⁸³ .
Ἐν ὀλόκληρο τὸ ἕνατο βιβλίον τὸ ἀφιερώνει μόνον στὴν περιγραφὴ τῆς ἀνατομίας τοῦ ἐγκεφάλου καὶ τοῦ νωτιαίου μυελοῦ.	τὸ δ' ἕνατον ἐγκεφάλου τε καὶ νωτιαίου ἀνατομὴν ἔχει ⁸⁴ ,
Στὸ δέκατο βιβλίον περιγράφει τὴν ἀνατομία τῶν ὀφθαλμῶν, τῆς γλώσσας καὶ τοῦ οἰσοφάγου καὶ ὅ,τι συνάπτεται μὲ τὰ μέρη αὐτά ⁸⁵ .	τὸ δὲ δέκατον ὀφθαλμῶν καὶ γλώττης καὶ στομάχου καὶ τῶν τούτοις συνεχῶν,
Στὸ ἐνδέκατο περιγράφει ὅ,τι ὑπάρχει τὸν λάρυγγα καὶ στὰ ὀστέα, τὰ ὅποια οἱ Ἕλληνες παρομοιάζουν μὲ τὸ γράμμα Λ τοῦ ἀλφαβήτου τους, καὶ ὅ,τι ἔχει ἐξάρτησιν ἀπὸ αὐτά, ὅπως ἐπίσης τὰ νεῦρα ποῦ καταλήγουν στὸ σημεῖο αὐτό ⁸⁶ .	τὸ δ' ἐνδέκατον τῶν κατὰ τὸν λάρυγγα καὶ τὸ καλούμενον ὑσειδὲς ὀστοῦν καὶ τῶν συνεχῶν αὐτοῖς ἔτι <τε> τῶν εἰς αὐτὰ παραγι- γνομένων νεύρων.
Μετὰ τὸ ἐνδέκατο βιβλίον ἐντοπίζεται τὸ πρόβλημα ποῦ προαναφέρθηκε σχετικὰ μὲ τὴ σειρά τῶν τεσσάρων τελευταίων βιβλίων τοῦ συγγραμματος:	
Στὸ δωδέκατο περιγράφει τὴν	τὸ δὲ δωδέκατον ἀρτηριῶν

83. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 8, 1 [II 651, 1-3 K.]: ἔστι μὲν ἔτι καὶ τοῦτο τὸ βιβλίον [sc. τὸ ὄγδοον] ἀνατομικὰς ἐγχειρήσεις διδάσκον ἐπὶ τῶν τοῦ πνεύματος ὀργάνων.

84. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 9, 1 [II 707, 1-4 K.]: ὡς δ' ἂν τις κάλλιστα θεάσαιτο τὰ διὰ τῆς ἀνατομῆς ἐν ἐγκεφάλῳ τε καὶ νωτιαίῳ φαινόμενα, θεθεωῶτός τε καὶ ζῶντος ἔτι τοῦ ζώου, διὰ τοῦδε τοῦ λόγου [sc. τοῦ ἐνάτου] ὀηλωθήσεται.

85. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 10 [Simon, *Anatomie des Galen*, τ. 2 (βλ. ὑποσημ. 5), σ. 24]: «Στὸ βιβλίον αὐτὸ πραγματεύεται [sc. ὁ Γαληνός] τὰ σχετικὰ μὲ τοὺς ὀφθαλμούς, τὴ γλῶσσα καὶ τοὺς βρόγχους». Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ σύγγραμμα τοῦ Hunain ibn Ishâq γιὰ τὴν ἀνατομία τῶν ὀφθαλμῶν βασίζεται κυρίως στὸ ἕνατο καὶ τὸ δέκατο βιβλίον τοῦ γαληνικοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*: βλ. M. Meyerhof - C. Prüfer, «Die Augen-anatomie des Hunain ibn Ishâq. Nach einem illustrierten arabischen Manuskript», *AGM* 4 (1910) 163-190 (εἰδικὰ σσ. 167 καὶ 169).

86. Ἡ περιλήψιν ποῦ προτάσσεται στὸ βιβλίον 11 εἶναι ἰδιαίτερα ἐκτενής: βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 11 [Simon, *Anatomie des Galen* (βλ. ὑποσημ. 5), τ. 2, σ. 61]: «Περὶ τῆς τῶν περιεχομένων τοῦ ἐνδέκατου βιβλίου τοῦ συγγραμματος *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*: Σχολιάζονται τὰ τμήματα τοῦ λάρυγγα, στὸ σῶμα τοῦ πιθήκου· ἢ κατασκευὴ τῶν μυῶν τοῦ λάρυγγα καὶ τὰ ὄργανα ποῦ γειτνιάζονται μὲ τὸν λάρυγγα, στὸ σῶμα τοῦ χοίρου· τί εἶδος σχῆμα ἔχει τὸ ὀστοῦν ποῦ εἶναι ὅμοιον μὲ τὸ ἐλληνικὸ γράμμα Λ (ὑσειδὲς ὀστοῦν), στὸ σῶμα τοῦ χοίρου· ἢ ρίζα τῆς γλώσσας, ἢ λειτουργία καὶ ἢ χρησιμότητα τῆς γλώσσας καὶ τὸ νεῦρον τοῦ λαίμου (Vagus) – Ἐνδέκατο βιβλίον».

ἀνατομία τῶν γεννητικῶν ὀργάνων ⁸⁷ .	καὶ φλεβῶν, ⁸⁸
Στὸ δέκατο τρίτο τὴν ἀνατομία	τὸ δὲ τρισκαιδέκατον τῶν
τῶν φλεβῶν καὶ τῶν ἀρτηριῶν ⁸⁹ .	ἀπ' ἐγκεφάλου νεύρων,
Στὸ δέκατο τέταρτο τὴν ἀνατομία τῶν	τὸ δὲ τεσσαρεσκαιδέκατον
νεύρων ποῦ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο ⁹⁰ ,	τῶν ἀπὸ νωτιαίου,
καὶ στὸ δέκατο πέμπτο τὴν ἀνατομία	τὸ δὲ πεντεκαιδέκατον
τῶν νεύρων ποῦ ξεκινοῦν	τῶν γεννητικῶν μορίων.
ἀπὸ τὸν νωτιαῖο μυελό ⁹¹ .	

Ἔστερα ἀπὸ τὴν περίληψη τοῦ ἔργου ὁ Hunain συνεχίζει:

«Τὸ σύγγραμμα αὐτὸ τὸ μετέφρασε στὰ Συριακὰ ὁ Aijūb ar-Ruhāwī γιὰ τὸν Gibrīl ibn Bohtisō. Ἐγὼ πρὶν ἀπὸ λίγο καιρὸ τὸ βελτίωσα γιὰ τὸν Jūhannā ibn Māsawaih, καὶ κοπίασα πάρα πολὺ γιὰ νὰ τὸ διορθώσω».

Ὁ Hunain ibn Ishāq στὸ παραπάνω ἀπόσπασμα περιγράφει τὴ συριακὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ ὄχι τὴν ἀραβικὴ. Παρέθεσα ὅμως τὴν περιγραφὴ αὐτὴ, ἐπειδὴ ἀνταποκρίνεται στὴ διάρθρωση καὶ τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸν μεταφραστή, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὴ σωζόμενη ἀραβικὴ μετάφραση πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε κάποια προβλήματα ποῦ σχετίζονται μὲ τὸ πρόσωπό του. Ἡδὴ οἱ Ἀραβες εἶχαν παρατηρήσει ὅτι ὁ Hunain, στὸν κατάλογο τῶν ἔργων τοῦ Γαληνοῦ ποῦ μετέφρασε στὰ Συριακὰ καὶ τὰ Ἀραβικά –ἢ ποῦ ἐπιμελήθηκε καὶ βελτίωσε–, ἐνῶ μνημονεύει τὴ συριακὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ τὸν πρῶτο μεταφραστή, ὄχι μόνο δὲν συμπεριλαμβάνει τὴν ἀραβικὴ

87. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 12 [Simon, *Anatomie des Galen* (βλ. ὑποσημ. 5), τ. 2, σ. 100]: «Τὸ συνολικὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου ἀποτελεῖ σχολιασμὸ τῆς κατασκευῆς τῶν γεννητικῶν ὀργάνων».

88. Πρβ. Γαλην., *Π. ἀνωμ. δυσκρ.* 2 [VII 735, 9-12 K.]: ἀλλ' ἔστιν ὁμοιομερῆ τε καὶ πρῶτα, πλήν ἀρτηριῶν τε καὶ φλεβῶν· αὗται γὰρ ἐξ ἰνῶν τε καὶ ὑμένων σύγκεινται, καθ' ὃ καὶ ταῖς ἀνατομικαῖς ἐγχειρήσεσιν ἐλέγετο.

89. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 13 [Simon, *Anatomie des Galen* (βλ. ὑποσημ. 5), τ. 2, σ. 123]: «Ἐδῶ θὰ σοῦ περιγράψω ποῖα εἶναι ἡ ὁδὸς γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἀνατομίας τῶν φλεβῶν καὶ τῶν ἀρτηριῶν κατὰ τὴν καλύτερη μέθοδο».

90. Βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 14 [Simon, *Anatomie des Galen* (βλ. ὑποσημ. 5), τ. 2, σ. 165]: «Σ' αὐτὸ [sc. τὸ βιβλίον] συζητεῖται ἡ ἀνατομία τῶν νεύρων ποῦ ξεκινοῦν ἀπὸ τὸν ἐγκέφαλο».

91. Στὸ βιβλίον αὐτὸ δὲν προτάσσεται περίληψη· βλ. Γαλην., *Π. ἀνατ. ἐγγ.* 15 [Simon, *Anatomie des Galen* (βλ. ὑποσημ. 5), τ. 2, σ. 203]. Γιὰ μιὰ λεπτομερῆ καταγραφὴ τῶν περιεχομένων τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, τὰ ὁποῖα παραδίδονται μόνο στὰ Ἀραβικά, βλ. Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σσ. V-IX.

μετάφραση μεταξύ αὐτῶν πού ἐξεπόνησε ἢ διόρθωσε ὁ ἴδιος, ἀλλὰ δὲν κάνει οὔτε νύξη γιὰ ὑπαρξή της.

Στὰ δύο βασικά χειρόγραφα πού παραδίδουν τὴν ἀραβικὴ μετάφραση καὶ τὰ ὁποῖα χρησιμοποίησε γιὰ τὴν ἔκδοσή του ὁ M. Simon –ὅπως καὶ στὰ ὑπόλοιπα πού ἔλαβε ὑπ' ὄψη του ὁ I. Garofalo– ἡ μετάφραση συνδέεται μόνο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Hunain⁹².

Ὡστόσο ὁ Ibn al-Nadim στὸ ἔργο του *Kitab al-Fihrist* (γράφτηκε τὸ 987 μ.Χ.)⁹³ σημειώνει σχετικὰ: «Ἡ Μεγάλῃ Ἀνατομικῇ, σὲ δεκαπέντε βιβλία. Ὁ Hunain στὸν κατάλογό του δὲν σημειώνει ποιὸς τὴ μετέφρασε στὰ Ἀραβικά. Ἐγὼ τὴν εἶδα σὲ μετάφραση τοῦ Hubais»⁹⁴. Ὁ al-Nadim ἐπίσης κάνει καὶ μίαν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα διαπίστωση σχετικὰ μὲ τὸν Hunain, σημειώνοντας ὅτι ὁ Ἀραβας λόγιος στὸν κατάλογό του συμπεριέλαβε καὶ μεταφράσεις πού ἔγιναν ἀπὸ τὸν Hubais⁹⁵, τὸν Isa ben Ja'hja καὶ ἄλλους. Μὲ ἀφορμὴ τὴν παρατήρηση αὐτὴ τοῦ al-

92. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. X· πρόκειται γιὰ τοὺς κώδικες Oxoniensis Bodl. Marsh. 158/2 (Uri 567) καὶ Londinensis (Mus. Brit.) Add. 23406 (olim 1355). Κατὰ τὸν Simon στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς κώδικες αὐτοὺς προτάσσεται ἡ δήλωση (Λατινικά): «Galeni de Administratione anatomica libri quindecim; interprete Honein ben Isaac», καὶ στὸν δεύτερο ἡ δήλωση: «Claudius Galenus – de administrationibus anatomicis libri XV interprete Hunain Ibn Ishaak». Ὁ Simon ὅμως μᾶς παρέχει καὶ τὴν ἐπὶ πλέον ἐνδιαφέρουσα πληροφορία ὅτι τὰ ὀνόματα τοῦ Hunain καὶ τοῦ Hubais στὰ χειρόγραφα διαφόρων ἀραβικῶν μεταφράσεων ἐλληνικῶν ἔργων ἐναλλάσσονται δημιουργώντας μεγάλα προβλήματα ὅσον ἀφορᾷ τὴν πατρότητα τῶν μεταφράσεων: βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. XVI. Σχετικὰ μὲ τὸ ζήτημα αὐτὸ βλ. al-Nadim, *The Fihrist* 7, 3 [τ. 2, σ. 683 Dodge], σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ σχόλιο τοῦ Dodge στὴ σ. 682, ὑποσημ. 68, ὅπου σημειώνεται ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ γαλινικοῦ *Περὶ σφυγμῶν τοῖς εἰσαγομένους* ἀποδίδεται ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση εἴτε στὸν Hunain εἴτε στὸν Hubais· ἀλλὰ καὶ ὁ al-Nadim παρατήρησε τὴν ἴδια σύγχυση στὴ μετάφραση τοῦ Διοσκουρίδου, βλ. *The Fihrist* 7, 3 [τ. 2, σ. 290 Dodge]. Βλ. ἐπίσης Garofalo, *Galenus, Anatomicarum Administrationum libri* [βλ. ὑποσημ. 30], τ. 1, σ. X. Βλ. καὶ τὴν ὑποσημ. 69, ὅπου βιβλιογραφία γιὰ τὰ χειρόγραφα τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης.

93. Βλ. B. Dodge, *The Fihrist of al-Nadim: A Tenth Century Survey of Muslim Culture* [RC/SS 83], τ. 1-2, New York - London 1970. Βλ. ἀκόμη Ullmann, *Medizin im Islam* [βλ. ὑποσημ. 17], σσ. 72 καὶ 229, καὶ στὸν ἴδιο, *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam* [HO I/VI/2], Leiden 1972, σ. 256.

94. Βλ. al-Nadim, *The Fihrist* 7, 3 [τ. 2, σ. 683 Dodge], καὶ Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. XVII· Steinschneider, «Uebersetzungen» [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 284 [336] (οἱ ἀριθμοὶ στὶς ἀγκύλες παραπέμπουν στὶς σελίδες τοῦ συγκεντρωτικοῦ τόμου), καὶ Klamroth, «Ueber die Auszüge» [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 624.

95. Ὁ Hubais ibn al-Hasan ad-Dimisqui ὑπῆρξε ἀνιψιός, μαθητὴς καὶ συνεργάτης τοῦ Hunain. Μετέφραξε κυρίως ἀπὸ τὰ Συριακὰ στὰ Ἀραβικά· βλ. Ullmann, *Medizin im Islam* [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 119· Sezgin, *Gesch. d. arab. Schrifttums* [βλ. ὑποσημ. 34], τ. 3, σσ. 265-266 κ.ά. (σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ἄρθρα γιὰ τὸν Hunain γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὸν ἀνιψιό του).

Nadim ὁ Steinschneider σημειώνει ὅτι, ἂν κάποιος ἐξετάσει τὸν κατάλογο τοῦ Hunain γιὰ τὶς συριακὲς καὶ τὶς ἀραβικὲς μεταφράσεις τῶν γαληνικῶν ἔργων, θὰ διαπιστώσει ὅτι οἱ περισσότερες ἀπὸ αὐτὲς ἔχουν γίνεи ἀπὸ τὸν Hunain στὰ Συριακὰ, «καὶ ὅτι αὐτὸς συχνὰ ἔχει διορθώσει ἢ ἐπιθεωρήσει τὶς μεταφράσεις ποὺ ἔχουν γίνεи στὰ Ἀραβικὰ ἀπὸ ἄλλους»⁹⁶.

Ὁ Ibn al-Kifti († 1248 μ.Χ.), στὸ *Kitab Ihbâr al-'ulamâ' bi-ahbâr al-hukamâ'*⁹⁷, ἀποδίδει ἐπίσης τὴ μετάφραση στὸν Hubais, προφανῶς ἀναπαράγοντας τὴν πληροφορία τοῦ al-Nadim⁹⁸.

Σὲ διάφορες ὁμῶς σημειώσεις στὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῶν χειρογράφων, ἢ στὸ τέλος τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων, καθὼς καὶ σὲ σχόλια στὰ περιθώριά τους ἐντοπίζεται, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε, τὸ ὄνομα τοῦ Hunain. Ἔτσι στὸ τέλος τοῦ δέκατου βιβλίου ὑπάρχει ἡ σημείωση: «Τέλος τοῦ δέκατου βιβλίου τοῦ συγγράμματος *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*. Τὸ μετέφρασε ὁ Hunain ben Ishâk»⁹⁹. ἀνάλογη σημείωση ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὸ τέλος τοῦ δωδέκατου βιβλίου¹⁰⁰. Τὰ σχόλια ποὺ ὑπάρχουν στὰ περιθώρια, ἐκτὸς ἀπὸ δύο, ἀποδίδονται ὅλα στὸν Hunain¹⁰¹.

Ἀπὸ τὴ συνεξέταση τῶν στοιχείων τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου καὶ τῶν μαρτυριῶν ἄλλων Ἀράβων συγγραφέων προκύπτει τὸ συμπέρασμα, ἀποδεκτὸ πρὸς τὸ παρόν —ἀπ' ὅσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω— ἀπὸ ὅλους σχεδὸν τοὺς ἐρευνητές, ὅτι ἡ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* στὰ Ἀραβικὰ ὀφείλεται στὸν Hubais, ὁ ὁποῖος στηρίχθηκε στὴ συριακὴ μετάφραση τοῦ ἔργου, ἡ ὁποία ἔγινε ἀπὸ τὸν ar-Ruhâwî καὶ ἀναθεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Hunain· στὴ συνέχεια ὁ Hunain ἐπιθεώρησε τὴν ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ ἀνιψιοῦ του καὶ ἔγραψε τὰ σχόλια ποὺ παραδίδονται στὰ περιθώρια τῶν χειρογράφων¹⁰².

96. Βλ. Steinschneider, «Uebersetzungen» [βλ. ὑποσημ. 17], σσ. 268 [320]-269 [321]. Γιὰ τὸν Hunain ὡς μεταφραστὴ καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸν Hubais βλ. Ullmann, *Medizin im Islam* [βλ. ὑποσημ. 17], σσ. 115-116, καὶ Meyerhof, «Voraussetzungen» [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 2967.

97. Βλ. Ullmann, *Medizin im Islam* [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 231.

98. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. XVII: «Ἡ μεγάλη Ἀνατομικὴ, δέκα πέντε βιβλία, μετάφραση τοῦ Hubais»· Steinschneider, «Uebersetzungen» [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 284 [336], κ.ἄ.

99. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 60.

100. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 122.

101. Γιὰ τὸ σύνολο τῶν σχολίων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Hunain ὅσον ἀφορᾷ τὰ βιβλία 9-15 βλ. λίγο παρακάτω.

102. Βλ. ἐνδεικτικὰ Sa'dî, «A Bio-bibliographical Study of Hunayn» [βλ. ὑποσημ. 75], σ. 429, ἀρ. (70) (καὶ ὑποσημ. 72)· Steinschneider, «Uebersetzungen» [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 284 [336]· Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. XVII· τὴν ἀπόψη τοῦ Simon δέχεται καὶ ὁ C.

Ἡ ἔκταση καὶ τὸ εἶδος τῶν ἐπεμβάσεων τοῦ Hunain στὴ μετάφραση τοῦ Hubais δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ μὲ βάση τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα, οὔτε φυσικὰ νὰ ἐντοπιστοῦν τὰ σχετικὰ χωρία. Μποροῦμε ὅμως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐπενέβη μεταφραστικὰ ἢ ὅτι τὸν ἀπασχόλησαν καθ' οἰονδήποτε τρόπο τουλάχιστον τὰ χωρία ἐκεῖνα, γιὰ τὰ ὁποῖα παραδίδονται σχόλιά του.

Στὰ σωζόμενα σχόλια ὁ Hunain

α) δίνει σημαντικὲς, ἀν καὶ ἀσαφεῖς, πληροφορίες γιὰ τὴ χειρόγραφη παράδοση τῶν δεκαπέντε βιβλίων τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος. Ἐλέγχοντας τὴ μετάφραση ὁ Hunain παραπέμπει σὲ ἓνα¹⁰³, σὲ τρία¹⁰⁴ ἢ σὲ μερικὰ¹⁰⁵ καὶ ἄλλοτε σὲ

Brockelmann στὴ βιβλιοκρισία τοῦ παραπάνω βιβλίου τοῦ Simon· βλ. *ZDMG* 62 (1908) 392-397 (εἰδικὰ σ. 392)· πρβ. καὶ Simon, «Zum arabischen Galen», *ZDMG* 63 (1909) 454 καὶ 455· Bergsträsser, *Hunain ibn Ishâq und seine Schule* [βλ. ὑποσημ. 75], σσ. 41 κ.έ.· Cambell, «Galen, The Flower of the Anatomical School of Alexandria» [βλ. ὑποσημ. 67], σ. 149· Meyerhof, «New Light on Hunain Ibn Ishâq» [βλ. ὑποσημ. 75], σ. 693· Duckworth, *Galen On Anatomical Procedures* [βλ. ὑποσημ. 11], σ. XIII· Sezgin, *Gesch. d. arab. Schrifttums* [βλ. ὑποσημ. 34], τ. 3, σ. 99· Fichtner, *Corpus Galenicum* [βλ. ὑποσημ. 2], σ. 15· Iskandar, «Hunayn Ibn Ishâq» [βλ. ὑποσημ. 75], σσ. 237-238. Ὁ I. Garofalo θεωρεῖ τὴ μετάφραση αὐτὴ προῖον τῆς σχολῆς τοῦ Hunain· βλ. «Le Ἀνατομικαὶ Ἐγχειρήσεις di Galeno» [βλ. ὑποσημ. 67], σ. 258, ὑποσημ. 5, καὶ στὸν ἴδιον, *Galenus, Anatomiarum Administrationum libri* [βλ. ὑποσημ. 30], τ. 1, σ. X: «L'opera fu successivamente tradotta in arabo da discepoli di Hunain, probabilmente Hubais e Isà. La tradizione fu rivista da Hunain»· πρβ. καὶ Hintzsche, «Wege der Überlieferung» [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 3424. Ὁ H. von Staden ὅμως, παραθέτοντας ἀποσπάσματα τοῦ Ἡροφίλου ἀπὸ τὴν ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, σημειώνει ὅτι αὐτὴ ἔγινε ἀπὸ τὸν Hunain· βλ. *Herophilus. The Art of Medicine in Early Alexandria. Edition, translation and essays*, Cambridge 1989 (ἀνατύπ.: 1994), ἀποσπ. 71, 82, 90, 91, 92, 101 κ.ἄ. Γιὰ λόγους πληρότητας σημειῶνω ἐδῶ ὅτι στὰ Ἀραβικὰ παραδίδεται καὶ «ἓνα ἀνώνυμο ὑπόμνημα στὴν Ἀνατομικὴ τοῦ Γαλινοῦ, τὸ ὁποῖο ἀρχίζει ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ λαμοῦ»· βλ. Ritter - Walzer, *Arabische Übersetzungen* [βλ. ὑποσημ. 17], σ. 27, καὶ Sezgin, *Gesch. d. arab. Schrifttums* [βλ. ὑποσημ. 34], τ. 3, σ. 100.

103. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 108: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ ἓνα ἄλλο ἐλληνικὸ χειρόγραφο ἐντόπισα ἓνα χωρίο —»· σ. 136: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ κάποιον ἄλλο χειρόγραφο ἐντόπισαμε —», καὶ σ. 221: «Ὁ Hunain λέει: Βρήκαμε στὸ ἐλληνικὸ χειρόγραφο — ὅτι ὁ κλάδος — πρέπει —». (Ἡ παῦλα χρησιμοποιοῦται ἀπὸ τὸν ἐκδότη γιὰ νὰ δηλώσει ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ τελειώνει κολοβὸ τὸ σχόλιο ἢ ὅτι ἐντοπίζονται χάσματα).

104. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 87: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ τρία ἐλληνικὰ χειρόγραφα, τὰ ὁποῖα χρησιμοποίησαμε μέχρι τώρα ...».

105. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 86: «Ὁ Hunain λέει: Αὐτὸ ποῦ εἰπώθηκε ἐδῶ ... τὸ ἔχουμε βρεῖ σὲ μερικὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα ...», καὶ σ. 150: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ μερικὰ χειρόγραφα ἔχουμε ἐντοπίσει — καὶ σὲ ἓνα ἄλλο — μιὰ μικρὴ φλέβα».

(ὄλα)¹⁰⁶ τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα πού ἔλαβε ὑπ' ὄψη του, χωρίς ὅμως νὰ μᾶς πληροφορεῖ σέ ποιά ἢ ποιές βιβλιοθηκῆς βρίσκονταν τὰ χειρόγραφα αὐτά οὔτε ἂν μερικὰ βρίσκονταν στήν κατοχή του ἢ τὰ δανείστηκε ἀπό κάποιον. Πάντως τὰ ἑλληνικά αὐτά χειρόγραφα δὲν ἔχουν ἐντοπιστεῖ ἕως σήμερα, καί κατὰ πᾶσα πιθανότητα ἔχουν χαθεῖ.

β) Σημειώνει τῆ φθορὰ τοῦ κειμένου σέ χωρία ἑλληνικῶν χειρογράφων¹⁰⁷.

γ) Προτείνει κάποια προσθήκη στό παραδεδομένο ἑλληνικὸ κείμενο¹⁰⁸.

δ) Ἄσκει κριτική στό κείμενο ἑλληνικῶν χειρογράφων, στὰ ὁποῖα ἐντοπίζει διαφορές, τίς ὁποῖες εἶτε προσπαθεῖ νὰ τίς ἐξηγήσει¹⁰⁹ εἶτε προτείνει ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου, προκρίνοντας τῆ γραφή κάποιου ἀπὸ τὰ χειρόγραφα πού ἀντέβαλε¹¹⁰. Ἐπίσης δὲν ἀποφεύγει νὰ διατυπώσῃ τὴν ἀντίρρηση του ἀκόμη καί σέ περίπτωση ὁμοφωνίας τῶν χειρογράφων· βέβαια δὲν διορθώνει τὸ κείμενο, ἐκθέτει ὅμως τὸν προβληματισμὸ του¹¹¹.

106. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 89: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ ὄλα τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα ἔχουμε βρεῖ αὐτὸ πού μεταφράζουμε ...» πρβ. σ. 220: «Ὁ Hunain λέει: Αὐτὸ τὸ χωρίο, στὰ ἑλληνικά χειρόγραφα πού εἶδα, εἶναι φθαρμένο», καί σ. 221: «Ὁ Hunain λέει: Σίγουρα στὰ ἑλληνικά χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μετέφρασα ...».

107. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 220: «Ὁ Hunain λέει: Αὐτὸ τὸ χωρίο, στὰ ἑλληνικά χειρόγραφα πού εἶδα, εἶναι φθαρμένο· δὲν ἦταν ἔτσι, ὅπως τὸ μεταφράσαμε. Μόνο ἐμεῖς γνωρίζουμε καλὰ τὸν λόγο γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ μεταφράσαμε ἔτσι».

108. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 221: «Ὁ Hunain λέει: Βέβαια, στὰ ἑλληνικά χειρόγραφα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μετέφρασα, δὲν βρήκα αὐτὴ τῆ λέξη· πιστεύω (ὅτι πρέπει νὰ προστεθεῖ) ἴστων ὁποῖον μῦ».

109. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 87: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ τρία ἑλληνικά χειρόγραφα, πού χρησιμοποίησαμε ἕως τώρα –ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συριακά–, βρήκαμε ὅτι σύμφωνα μ' αὐτὸ πού ὁ Γαλιηνὸς λέει λίγο παρακάτω, αὐτὸ τὸ μεσαῖο κομμάτι δὲν εἶναι χόνδρινο ἀλλὰ ὀστεῖνο. Καί ἂν αὐτὸ εἶναι ἔτσι, τότε ἀναγκαστικά συμβαίνει ἓνα ἀπὸ τὰ δύο, ἢ ὅτι αὐτὸ εἶναι λάθος τοῦ γραφέα, ἢ ὅτι αὐτὸς πίστευε ὅτι καλύτερευσ τὸ κείμενο, οὕτως ὥστε τὸ ἀλλάξε καί τὸ ἔφθειρε».

110. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 86: «Ὁ Hunain λέει: Αὐτὸ πού εἰπώθηκε ἐδῶ, ἐννοῶ τὰ λόγια εἶναι αὐτὸ πού βρίσκεται ἀνάμεσα στὰ μέρη πού κατονομάσαμε, τὸ ἔχουμε ἐντοπίσει σέ μερικὰ ἑλληνικά χειρόγραφα συνδεδεμένο μὲ αὐτὸ πού εἰπώθηκε γιὰ τοὺς μῦς. Ὡστόσο πιστεύω ὅτι τὸ χειρόγραφο αὐτό, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἔχω κάνει τῆ μετάφραση, εἶναι σωστότερο».

111. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 89: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ ὄλα τὰ ἑλληνικά χειρόγραφα ἔχουμε ἐντοπίσει αὐτὸ πού μεταφράζουμε. Ὁ Γαλιηνὸς ὅμως δὲν ἔπρεπε νὰ πεῖ ὅστων ἀλλὰ σώμα ... (ὁ Hunain ἔχει ἀντίρρηση γιὰ τῆ γραφή ὅστων στό συγκεκριμένο χωρίο, μεταφράζει ὅμως τὸ παραδεδομένο κείμενο ὡς ἔχει).

ε) Κάνει μεταφραστικές παρατηρήσεις¹¹².

στ) Ἀποσαφηνίζει ανατομικούς ὄρους πού χρησιμοποιεῖ ὁ Γαληνός¹¹³.

ζ) Κάνει λόγο περιληπτικά γιὰ τὸ θέμα τοῦ παραπλεύρωσ κειμένου¹¹⁴.

Ἀκόμη στὰ χειρόγραφα ἐντοπίζονται καὶ μερικά ἡμιτελῆ σχόλια¹¹⁵. ἡ μορφή μὲ τὴν ὁποία διασώζονται ὀφείλεται μᾶλλον σὲ κακὴ παράδοση παρὰ στὸν Hunain. Τέλος σημειώνω ὅτι παραδίδονται καὶ δύο σχόλια χωρὶς νὰ εἰσάγονται –ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα– μὲ τὴ δήλωση «Ὁ Hunain λέει: ...», ἐνδεχομένως ὅμως καὶ αὐτὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στὸν ἴδιο συντάκτη¹¹⁶.

Τὰ ὅσα προέκυψαν ἀπὸ τὴν παραπάνω ἐξέταση θὰ μπορούσαν νὰ συνοψιστοῦν ὡς ἀκολούθως:

1. Ἡ παράδοση τῶν βιβλίων 12-15 τοῦ ἔργου *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* μόνο στὴν Ἀνατολή συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἄποψης ὅτι ὁ Γαληνός ἐνδεχομένως ἔζησε τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του στὴν Πέργαμο, καὶ ὅτι τὰ βιβλία αὐτὰ γράφτηκαν ἐκεῖ.

2. Ἡ ὀρθὴ σειρά τῶν βιβλίων 12-15 τοῦ παραπάνω ἔργου εἶναι αὐτὴ πού καταγράφεται στὴ σχετικὴ ἐνότητα τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*. Ἡ ἄποψη ὅτι στὸ

112. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 42: «Ὁ Hunain λέει: Πρέπει νὰ σταματήσουμε καὶ νὰ κοιτάξουμε ἂν ἡ μετάφραση ἀπὸ τὰ Ἑλληνικά πρέπει νὰ εἶναι ἔτσι, ὅπως τὴν ἔχω μεταφράσει, ἢ ἂν πρέπει νὰ λέει: ἢ τενόντια κεφαλὴ τοῦ μυός».

113. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 37: «Ὁ Hunain λέει: Ὁ Γαληνός λέει ἐδῶ –κατανοῶ τὰ λόγια του– ἐπιφάνεια ὅχι μὲ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο χρησιμοποιεῖται στὶς ἐκφράσεις τῶν μαθηματικῶν, τοῦ μήκους καὶ τοῦ πλάτους χωρὶς βάθος ...», καὶ σσ. 53-54: «Ὁ Hunain λέει: Πρόσεξε αὐτὸ πού λέει: ὁ Γαληνός κατανομάζει ἐδῶ τὸν μῦ πού πορεύεται ἐγκαρσίως, πού ἔχει ἐγκαρσίως διατρέχουσες ἴνες».

114. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 80: «Ὁ Hunain λέει: Σ' αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ Γαληνός μιλά γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν μερῶν τοῦ λάρυγγα στὸ σῶμα τοῦ χοίρου», καὶ σ. 95: «Ὁ Hunain λέει: Σ' αὐτὸ τὸ χωρίο ὁ Γαληνός μιλά γιὰ τὴ λειτουργία τῶν νεύρων, τὰ ὁποῖα διακρίνονται στὸν λαμὸ τοῦ ζωντανοῦ ζώου».

115. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 46: «Ὁ Hunain λέει: Ἐδῶ πρέπει –» σ. 108: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ κάποιον ἄλλο ἑλληνικὸ χειρόγραφο ἐντοπισαμε ἓνα χωρίο –» σ. 136: «Ὁ Hunain λέει: Σὲ κάποιον ἄλλο ἑλληνικὸ χειρόγραφο ἐντοπισαμε –» σσ. 136, 148, 150 καὶ 221.

116. Βλ. Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 2, σ. 90: «Στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Γαληνός μιλά γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ρίζας τῆς γλώσσας», καὶ σ. 92: «Στὸ χωρίο αὐτὸ ὁ Γαληνός μιλά γιὰ τὴ λειτουργία τῆς γλώσσας καὶ γιὰ τὴ χρησιμότητά της».

Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων παραδίδεται ἴσως μιὰ κατ' ἀρχὴν καταγραφὴ τῆς δομῆς τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*, ἡ ὁποία ἀργότερα ὀριστικοποιήθηκε τροποποιημένη, χωρὶς ὅμως νὰ διορθωθεῖ καὶ ἡ σχετικὴ ἐνότητα τοῦ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*, ἀποδεικνύεται ἀστήρικτη. Ἡ διαφορετικὴ σειρὰ τῶν βιβλίων 12-15 στὴν ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος ὀφείλεται εἴτε σὲ λάθος τοῦ Γαληνοῦ, ὅταν ἔγραψε γιὰ δευτέρη φορὰ τὰ βιβλία ποὺ προαναφέρθηκαν, εἴτε σὲ μετάθεση (ἀπὸ κάποιον ἀντιγραφέα) τοῦ βιβλίου γιὰ τὰ γεννητικὰ ὄργανα ἀπὸ δέκατο πέμπτο σὲ δωδέκατο. Ἄν δὲν πρόκειται γιὰ λάθος τοῦ συγγραφέα, ἡ μετάθεση πρέπει νὰ ἔγινε ἀρκετὰ νωρὶς σὲ ἐλληνικὸ χειρόγραφο καὶ ὅχι στὴν ἀραβικὴ μετάφραση, ἀφοῦ ὁ Hunain δὲν ἐνότισε παρόμοια ἀσυμφωνία ἀνάμεσα στὰ ἐλληνικὰ χειρόγραφα ποὺ χρησιμοποίησε καὶ στὴν ἀραβικὴ ἢ τὴ συριακὴ μετάφραση τοῦ ἔργου.

3. Ἡ ὑπερτονισμένη ἀπὸ ἀρκετοὺς μελετητὲς ἀκριβῆς ἀντιστοιχία τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ τοῦ *Περὶ χρείας μορίων* ὑφίσταται μόνον ἐν μέρει, καὶ δὲν εἶναι δυνατὸ σὲ καμιὰ περίπτωσι νὰ θεωρηθεῖ ὅτι στὸ ἓνα σύγγραμμα ἡ σειρὰ εἶναι ὀρθότερη ἀπὸ ὅ,τι στὸ ἄλλο· ὁ Γαληνὸς ἐξετάζει τὰ διάφορα θέματα κάθε φορὰ κατὰ τὸν τρόπο ποὺ κρίνει καταλληλότερο καὶ μεθοδικότερο, χωρὶς νὰ ὑποκύπτει σὲ δεσμευτικὲς σχηματοποιήσεις¹¹⁷. Συνεπῶς δὲν εἶναι μεθοδολογικὰ ὀρθὸ νὰ ἐπικαλεῖται κάποιος τὴν σειρὰ τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ χρείας μορίων* γιὰ νὰ καθορίσει τὴν σειρὰ τῶν βιβλίων τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*.

4. Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρόβλημα τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* καὶ τὰ δύο πρόσωπα, τὸν Hubais καὶ τὸν Hunain ποὺ σχετίζονται μ' αὐτήν, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς χειρόγραφης παράδοσης τῆς μετάφρασης καθ' ἑαυτήν, ἴσως βοηθήσει ὁ ἐντοπισμὸς καὶ ἡ ἀξιολόγησι καὶ ἄλλων σχετικῶν μαρτυριῶν ποὺ λανθάνουν σὲ κείμενα Ἀράβων γιατρῶν (ἢ καὶ ἄλλων λογίων). Ἐπίσης, ὅταν στὸ μέλλον ἐκδοθοῦν οἱ μεταφράσεις αὐτῶν τῶν δύο Ἀράβων—κάτι ποὺ μέχρι σήμερα ἔχει γίνεσι γιὰ μικρὸ μόνον μέρος τους—, θὰ καταστῆ δυνατὴ ἡ συγκριτικὴ μελέτη τῶν κειμένων τους, ἡ ὁποία ἴσως συμβάλλει στὴν προώθησι τῆς λύσης τοῦ προβλήματος τῆς πατρότητος τῆς μετάφρασης¹¹⁸. Μέχρι ὅμως νὰ πραγματοποιη-

117. Πρβ. ὅσα συμβουλεύει ὁ Γαληνὸς τὸν Ἰουῖστο σχετικὰ μὲ τίς προτεινόμενες ἀπὸ διαφόρους διαιρέσεις τῆς ἰατρικῆς σὲ μέρη· βλ. *De part. art. med.* 9 [CMG, Suppl. orient. II, σ. 129, 13-18]. Βλ. καὶ Αἰ. Δ. Μαυρουδῆς, «Ἡ κατάταξι τῶν ἔργων τοῦ Γαληνοῦ στὴν αὐτοεργογραφία του (Παρατηρήσεις στὸ *Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων*)», *Ἑλληνικά* 46 (1996) 276.

118. Πρβ. καὶ Simon, *Anatomie des Galen* [βλ. ὑποσημ. 5], τ. 1, σ. XVI.

θοῦν ὅλα αὐτὰ καὶ παρὰ τίς ὁποιοσδήποτε ἀμφιβολίες εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ παραμείνουμε στὴν πρόταση ποὺ θέλει τὸν Hubais μεταφραστή καὶ τὸν Hunain (καὶ τὸν Ἴsâ;) ¹¹⁹ διορθωτὴ καὶ σχολιαστὴ τῆς σωζόμενης ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ γαλιηνοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* ¹²⁰.

119. Πρβ. Garofalo, «Le Ἴ�νατομικαὶ ἐγχειρήσεις di Galeno» [βλ. ὑποσημ. 67], σ. 258, ὑποσημ. 5 (ὁ συγγραφέας δηλώνει ὅτι ἔχει κάνει γλωσσικὴ καὶ ὑφολογικὴ μελέτη μόνο τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης Π. ἀνατ. ἐγχ., γιὰ νὰ διαπιστώσει ἂν τὸ ἔργο μεταφράστηκε ἀπὸ ἓνα ἢ περισσότερα πρόσωπα, καὶ καταλήγει στὸν ἐντοπισμὸ δύο, ποὺ πιθανολογεῖ ὅτι εἶναι ὁ Hubaisch καὶ ὁ Ἴsâ· δὲν ἔχει κάνει ὅμως σύγκρισή τῆς μεῖς ἄλλες μεταφράσεις οὔτε τοῦ Hubais οὔτε τοῦ Hunain).

120. Γιὰ τίς διάφορες μεταφράσεις τοῦ ἔργου αὐτοῦ σὲ σύγχρονες γλῶσσες βλ. Fichtner, *Corpus Galenicum* [βλ. ὑποσημ. 2], σσ. 16-17. Γιὰ τὴ χαμένη λατινικὴ μετάφραση τοῦ W. A. Greenhill βλ. παραπάνω, καὶ τὴν ὑποσημ. 70, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀνέκδοτη γαλλικὴ μετάφραση τοῦ G. Dugat βλ. παραπάνω, καὶ τὴν ὑποσημ. 71. Βλ. ἀκόμη O. Temkin - C. L. Temkin, «Some Extracts from Galen's Anatomical Procedures», *BHM* 4 (1936) 466-476 (μετάφραση ἐπιλεγμένων κειμένων). Ἡ ἐξαγγελία τοῦ Ἀ. Π. Κούζη ὅτι θὰ μεταφράσει στὰ Νέα Ἑλληνικὰ ὁλόκληρο τὸ τμῆμα τοῦ γαλιηνοῦ ἀνατομικοῦ συγγράμματος ποὺ παραδίδεται μόνον Ἀραβικά, παρέμεινε ἀνεκπλήρωτη· τελικὰ δημοσιεύθηκε ἡ μετάφραση μόνον τοῦ ἑνατου βιβλίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ὅμως τὰ κεφάλαια 1-5 παραδίδονται καὶ στὰ Ἑλληνικά· βλ. Ἀ. Π. Κούζης, *Κλαυδίου Γαλιηνοῦ Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων βιβλ. θ' -ιε' . Κατὰ μετάφρασιν τοῦ ἐν τῇ Ἀραβικῇ μόνον γλώσσῃ διασωθέντος κειμένου*, Τεῦχος Α', Ἀθήναι 1910.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anawati, G. C., «Hunayn Ibn Ishâq», *DSB* 15/Suppl. 1 (1978) 230-234.
- Bardong, K., «Beiträge zur Hippokrates- und Galenforschung», *NAWG*, philol.- hist. Kl., Jahr 1942, σσ. 577-640.
- Bergsträsser, G., *Hunain ibn Ishâq und seine Schule. Sprach- und literargeschichtliche Untersuchungen zu den arabischen Hippokrates- und Galen-Übersetzungen*, Leiden 1913.
- , *Hunain ibn Ishâq, Über die syrischen und arabischen Galen-Übersetzungen zum ersten Mal herausgegeben und übersetzt* [AKM XVII/2], Leipzig 1925 (ἀνατύπ.: Nendeln, Liechtenstein 1966).
- , *Neue Materialien zu Hunain ibn Ishâq's Galen-Bibliographie* [AKM XIX/2], Leipzig 1932 (ἀνατύπ.: Nendeln, Liechtenstein 1966).
- Borlone, E., «La pratica anatomica nell' antica Roma», σπό: *Atti der XXV congresso nazionale di storia della medicina celebrazioni Morgagnane, Forlì, 17-18 Ottobre - Bologna, 19 Ottobre 1971*, Forlì 1973, σσ. 383-388.
- Brandenburg, D., *Die Ärzte des Propheten. Islam und Medizin*, Berlin 1992.
- Brockelmann, C., *ZDMG* 62 (1908) 392-397 (βιβλιοκρισία τῆς ἔκδοσης ἀπὸ τὸν Simon τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων*).
- Burnet, Ch. - D. Jacquart, *Konstantine the African and 'Alî Ibn al-'Abbâs al-Magûsî. The Pantegni and Related Textes* [SAM 10], Leiden - New York - Köln 1994.
- Cambell, D., D., «Galen, the Flower of the Anatomical School of Alexandria, with Special Reference to his Works which were translated Into Arabic, and the Greek, Latin and Arabic MSS. of his Work On Anatomical Administration, and the Inference to be Drawn Therefrom», σπό: *Proceedings of the Third International Congress of the History of Medicine, London July 17th to 22nd 1922*, Antwerp 1923, σσ. 147-149.
- , *Arabian Medicine and its Influence on the Middle Ages*, τ. 1, Amsterdam 1926 (ἀνατύπ.: 1974).
- Cunningham, A., *The Anatomical Renaissance. The Resurrection of the Anatomical Projects of the Ancients*, Hants 1997.
- Degen, R., «Galen im Syrischen: Eine Übersicht über die syrische Überlieferung der Werke Galens», σπό: V. Nutton (ἐκδ.), *Galen: Problems and Prospects*, London 1981, σσ. 131-166.
- Diels, H. A., *Die Handschriften der antiken Ärzte*, Teil I.: *Hippokrates und Galenos* [APAW, philol.- hist. Kl., 1905], Berlin 1906 (ἀνατύπ.: Leipzig-Amsterdam 1970).
- Dietrich, A., *Medicinalia Arabica. Studien über arabische medizinische Handschriften in türkischen und syrischen Bibliotheken* [AAWG, philol.- hist. Kl., Dritte Folge, Nr.66], Göttingen 1966.
- Dodge, B., *The Fihrist of al-Nadîm: A Tenth Century Survey of Muslim Culture* [RC/SS 83], τ. 1-2, New York - London 1970.

- Duckworth, W. L. H., *Galen On Anatomical Procedures, The Later Books. A Translation*, Cambridge 1962.
- Faller, A., *Die Entwicklung der makroskopisch- anatomischen Präparierkunst von Galen bis zur Neuzeit* [ActaAnat, Supp. 7], Basel 1948.
- Fichtner, G., *Corpus Galenicum. Verzeichnis der galenischen und pseudogalenischen Schriften*, Tübingen, Institut für Geschichte der Medizin, 1992.
- Formentin, M., *I codici greci di medicina nelle tre Venezie* [SBN 10], Padova 1978.
- Fortuna, S., «I Procedimenti anatomici di Galeno e la traduzione latina di Demetrio Calcondila», *MS* 11/1 (1999) 9-28.
- French, R. K., *Dissection and Vivisection in the European Renaissance*, Hants 1999.
- - G. E. R. Lloyd, «Greek Fragments of the Lost Books of Galen's Anatomical Procedures», *AGM* 62 (1978) 235-249.
- Garofalo, I., «Le Ἀνατομικαὶ Ἐγχειρήσεις di Galeno e la traduzione araba della scuola di Hunain ibn Ishaq», *SCO* 31 (1981) 257-277.
- , *Galenus, Anatomicarum Administrationum libri qui supersunt novem, earundem interpretatio arabica Hunaino Isaaci filio ascripta*, τ. 1, Neapoli 1986 καὶ τ. 2, Napoli 2000.
- , «Note filologiche sull' anatomia di Galeno», *ANRW* II/37/2 (1994) 1790-1833.
- , «La traduzione araba dei compendi Alessandrini delle opere del canone di Galeno. Il compendio dell'Ad Glauconem», *MS* 6 (1994) 329-348.
- Groag, E. - A. Stein, *Prosopographia Imperii Romani saec. I. II. III.*, Pars III., Berolini et Lipsiae 1943, σ. 143, λ. ἀρ. 229.
- Hankinson, R. J., «Galen's Anatomical Procedures: A Second - Century Debate in Medical Epistemology», *ANRW* II/37/2 (1994) 1834-1855.
- Hintzsche, E., «Wege der Überlieferung der galenischen Anatomie», *CZ* 96 (1944) 3421-3425.
- Hunayn ibn Ishâq. Collection d'articles publiée à l'occasion du onzième centaire de sa mort* [= *Arabica* 21/3 (1975) 229-330], Leiden 1975.
- Ilberg, J., «Ueber die Schriftstellerei des Klaudios Galenos, I.», *RhM* N. F. 44 (1889) 207-239.
- , «Ueber die Schriftstellerei des Klaudios Galenos, II.», *RhM* N. F. 47 (1892) 489-514.
- , «Ueber die Schriftstellerei des Klaudios Galenos, III.», *RhM* N. F. 51 (1896) 165-196.
- Irigoin, J., *Tradition et critique des textes grecs*, Paris 1997.
- Iskandar, A. Z., «Hunayn Ibn Ishâq», *DSB* 15/Suppl. 1 (1978) 234-249.
- Kappelmacher, «Flavius» (51), *RE* VI/2 (1909) 2534-2535.
- Kind, F. E., «Lykos» (52), *RE* XIII/2 (1927) 2408-2417.
- Klamroth, M., «Ueber die Auszüge aus griechischen Schriftstellern bei al-Ja'qûbi», *ZDMG* 40 (1886) 612-638.
- Kollesch, J., «Bibliographia Galeniana. Die Beiträge des 20. Jahrhunderts zur Galenforschung», *ANRW* II/37/2 (1994) 1351-1420.
- Κούτζης, Α. Π., *Κλαυδίου Γαληνοῦ Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων βιβλ. θ' - ιε' . Κατὰ μετά-*

- φρασιν τοῦ ἐν τῇ Ἀραβικῇ μόνον γλώσση διασωθέντος κειμένου, Τεῦχος Α', Ἀθήναι 1910.
- Kudlien, F., «F.(lavius)» (III/1), *DKP* 2 (1967) 575.
- Larrain, C. J., «Ein bislang unbekanntes griechisches Fragment der Galen zugeschriebenen Schrift Περὶ ἀπόρων κινήσεων (De motibus dubiis)», *Philologus* 137 (1993) 265-273.
- , «Galen, *De motibus dubiis*: Die lateinische Übersetzung des Niccolò da Reggio», *Traditio* 49 (1994) 171-232.
- Lieber, E., «Galen in Hebrew: The Transmission of Galen's Works in the Mediaeval Islamic World», στó: V. Nutton (ἐκδ.), *Galen: Problems and Prospects*, London 1981, σσ. 167-186.
- Marchel, E., *Galens anatomische Nomenklatur*, Bonn 1951 (Diss. inaug. med.).
- Μαυρουδῆς, Αἰ. Δ., «Ὁ Μιχαὴλ Ἰταλικὸς καὶ ὁ Γαλιηνὸς (Μονωδία ἐπὶ τῷ ἀκτουαρίῳ τῷ Παντεχνῆ)», *Ἑλληνικά* 43 (1993) 29-44.
- , «Ἡ κατάταξις τῶν ἔργων τοῦ Γαλιηνοῦ στὴν ἀυτοεργογραφία του (Παρατηρήσεις στὸ Περὶ τῶν ἰδίων βιβλίων)», *Ἑλληνικά* 46 (1996) 271-281.
- Mayer, C. F., «The Collection of Arabic Medical Literature in the Army Medical Library, with a Checklist of Arabic Manuscript», *BHM* 11 (1942) 201-216.
- Meyerhof, M. - C. Prüfer, «Die Augenanatomie des Hunain ibn Ishâq. Nach einem illustrierten arabischen Manuskript», *AGM* 4 (1910) 163-190.
- Meyerhof, M., «New Light on Hunain ibn Ishâq and his Period», *Isis* 8 (1926) 685-723.
- , «Voraussetzungen und Anfänge der arabischen Heilmittellehre», *CZ* 85 (1942) 2961-2969.
- Nutton, V. (ἐκδ.), *Galen: Problems and Prospects*, London 1981.
- , «Galen and Egypt», στó: J. Kollesch - D. Nickel (ἐκδ.), *Galen und das hellenistische Erbe. Verhandlungen des IV. Internationalen Galen-Symposiums veranstaltet vom Institut für Geschichte der Medizin am Bereich Medizin (Charité) der Humboldt-Universität zu Berlin 18.-20. September 1989* [AGM, Beihefte/Heft 32], Stuttgart 1993, σσ. 11-31.
- , «Galenos», *DNP* 4 (1998) 748-756.
- , «Galen On Theriac: Problems of Authenticity», στó: A. Debru (ἐκδ.), *Galen On Pharmacology, Philosophy, History and Medicine. Proceedings of the Vth International Galen Colloquium, Lille, 16-18 March 1995* [SAM 16], Leiden - New York - Köln 1997, σσ. 133-151.
- , «F.(lavius)» (II 13), *DNP* 4 (1998) 547.
- Rey-Coquais, J.-P., «Συρία», *Ἴστ. Ἑλλην. Ἔθν. τ. 6*, Ἀθήνα 1976, σσ. 279-319.
- Ritter H. - R. Walzer, *Arabische Übersetzungen griechischer Ärzte in Stambuler Bibliotheken* [SPAW, philol.- hist. Kl., 1934, XXVI], Berlin 1934.
- Ronart, St. u. N., *Lexikon der Arabischen Welt. Ein historisch-politisches Nachschlagewerk*, Zürich-München 1972, στó λ. «Hunain b. Ishâq al- 'Ibâdî» (σσ. 437-438).
- Rütten, Th., «Galenos», στó: *Ärztlexikon von der Antike bis zum 20. Jahrhundert hrsg. von W. U. Eckart und Chr. Gradmann*, München, 1995, σσ. 149-152.

- Sa'di, L. M., «A Bio-bibliographical Study of Hunayn ibn Is-haq al-Ibadi (Johannitus) (809-877 A.D.)», *BHM* 2 (1934) 409-446.
- Sezgin, F., *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Leiden 1970.
- Simon, M., *Sieben Bücher Anatomie des Galen. Ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων βιβλίον θ' -ιε', zum ersten Male veröffentlicht nach den Handschriften einer arabischen Übersetzung des 9. Jahrh. n. Chr.*, τ. 1-2, Leipzig 1906.
- , «Zum arabischen Galen», *ZDMG* 63 (1909) 453-456.
- Singer, Ch., *Galen On Anatomical Procedures. Περὶ Ανατομικῶν Εγχειρήσεων. De Anatomicis Administrationibus. Translation of the Surviving Books with Introduction and Notes*, London - New York - Toronto 1956.
- , «A MS Translation of the Arabic Version of Galen's *De anatomicis administrationibus*», *JHM* 7 (1952) 85-86.
- Singer, P. N., *Galen, Selected Works. Translated with an Introduction and Notes*, Oxford - New York 1997.
- von Staden, H., *Herophilus. The Art of Medicine in Early Alexandria. Edition, translation and essays*, Cambridge 1989 (ἀνατύπ.: 1994).
- Steinschneider, M., «Die griechischen Aerzte in arabischen Uebersetzungen», *VAPA* 124 (1891) 268-296 [= M. Steinschneider, *Die arabischen Übersetzungen aus dem Griechischen*, Graz, Akadem. Druck- u. Verlagsanstalt, 1960, σσ. 320-348].
- Strohmaier, G., «Hunain ibn Ishâq», *EncIsl.*, τ. 3, Leiden ²1971, σσ. 578-581.
- Temkin, O., «Geschichte des Hippokratismus im ausgehenden Altertum», *Kykos* 4 (1932) 1-80.
- - C. L. Temkin, «Some Extracts from Galen's Anatomical Procedures», *BHM* 4 (1936) 466-476.
- von Töply, R. R., *Studien zur Geschichte der Anatomie im Mittelalter*, Leipzig - Wien 1898.
- Touwaide, A., «Lykos» (13), *DNP* 7 (1999) 574-575.
- Ullrich, F., *Die anatomische und vivisektorische Technik des Galen*, Leipzig 1919 (Diss. inaug. med.).
- Ullmann, M., *Die Medizin im Islam* [HO I/VI/1], Leiden - Köln 1970.
- , *Die Natur- und Geheimwissenschaften im Islam* [HO I/VI/2], Leiden 1972.
- Walzer, R., *Galen On Jews and Christians*, London 1949.
- Wellmann, M., *Die pneumatische Schule bis auf Archigenes und ihrer Entwicklung* [PhU 14], Berlin 1895.
- White, K. D., «'The Base Mechanics Arts'? Some Thoughts on the Contribution of Science (Pure and Applied) to the Culture of the Hellenistic Age», σπό: P. Green (ἐκδ.), *Hellenistic History and Culture*, Berkeley - Los Angeles - Oxford 1993, σσ. 211-237.
- Withington, E. T., «Galen's Anatomy», σπό: *Proceedings of the Third International Congress of the History of Medicine, London July 17th to 22nd 1922*, Antwerp 1923, σσ. 96-100.

SUMMARY

The fortunes, manuscript tradition and
arabic translation of Galen's
De Anatomicis Administrationibus

The publication and the subsequent manuscript tradition and Arabic translation of Galen's *De anatomicis administrationibus* present rather interesting problems. Originally written before 166 AD in two books for Flavius Boethus, the treatise was later lost, after Boethus' death in Palestine. Galen himself did not know what happened to Boethus' manuscript, and there were no copies of it preserved in Rome. Galen wrote a new, expanded version of the treatise in 15 books («after I had written out the books of the work 'On Anatomical Dissections'» [transl. by Duckworth]), most likely between 169 and 180. The entire manuscript was deposited in the Temple of Peace in Rome, and the author began polishing off and publishing each book separately. Books I-11 were published by 192, when the last four books were lost in a fire; they were subsequently rewritten at an unknown time («I am returning to compose them [i.e. books XII-XV] for the second time» [transl. by Duckworth]). The views of F. E. Kind and K. Bardong, who do not accept the original composition of all 15 books and interpret the Galenic testimony at the end of the eleventh book in a different way, are criticised at this point. Before publishing each book Galen must have revised and corrected it; I believe, therefore, that all later elements in the treatise point to the time not of the original composition of the work but of the publication of each book. Only books 1-9 have survived in Greek (from book 9 only the first five chapters remain), while extracts from books 9-11 are to be found in Oribasius (4th cent. AD). Copies of the entire treatise circulated in the East until at least the 9th century (the Syriac and Arabic translations must have been based on some of these manuscripts), but there is absolutely no evidence that books 12-15 were known, even indirectly, in the West. I suggest that books 12-15 were written again during Galen's last stay in Pergamum, where he most probably died, and this explains why they became known in the East but never reached the West. As regards the order of books 12-15, which in the surviving Arabic and the lost Syriac translations are not arranged as in Galen's *De libris propriis*, a fresh evaluation of the available evidence and a critique of M. Simon's rather improbable views lead to the conclusion that we should plump for Galen's own testimony. Hunain ibn Ishâq must have used Greek manuscripts in which the original order of books 12-15 had already been disturbed for various reasons, which are discussed in this paper. Although the Arabic translation of *De anatomicis administrationibus* is attributed to Hunain in the manuscripts, Hunain himself does not mention an Arabic translation of it in his *Letter to Ali ben Yahya*, whereas later Arab authors name Hubais, nephew and pupil of Hunain, as the translator. It is usually assumed that Hunain corrected the Arabic translation of Hubais (and Isâ?) and wrote short comments on it, but the matter is still unresolved. The edition and comparison of the translations by the two Arab scholars might shed some light on this issue.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ
 المقالة العاشرة من كتاب جالينوس في عمل الشرح في من العالمين
 وذكر العيين والاسان والشعر والازوراد قد وصفت في المقالة
 قبل من من احوال الاعراض الخاصة واهو النواع الخاصة وما وقع بينهما من الالات ما ذكره كفاي
 بالسبيل الذي اذا سلكه الرجل في شغلها نزعها عن افعال الملك الاجزاء وملك الالات اجود ما يكون انما
 لوقع من الالات مع الالات الاضحية واما الاضحية في بعض الالات الموقوتة وانما ارض
 في عمل المعالاة علاج شريح اجزاء الوجود واجزاء جمع الالات مع الاجزاء والاحراض التي تظهر على كل
 واحد منها واجعل مبداء في ذلك الاجزاء التي تتبعها الالات الاضحية عند انقطع الالات او ارض
 سرابط الالات بالاصابع او ملوا او امدت اكثر مما ينبغي فان الالات التي يتبعها من الالات
 معلما انما هي الالات التي يوضع الان ايضا ان الالات مكتشف قد تحث عند العظام التي
 كما وضعت قبل ثم ياخذ بعد ذلك في العمل معطو الالات العظم الذي يقال الروح ثم يختص من الخف
 راس عضلة الصدغ حتى يصير الى العصب التي بان الخف وان كنت لم ترها قط فاذا انت لعصب
 جمع ما يجعل الصدغ من الخف من فوق فورا الى الالات وارجع في الطريق الذي فيه سلك الالات
 من عصبين البصر من الموضع العام الى الجاهل فانه تلك الطريق التي من غير ان يسيل الى ما سلكه يصل
 الى العيين فالموضع الذي تراه في الخف من ذلك الموضع بعينه انقطع الخف بالالة التي يقال
 لها كاسر العظام ولكون فوبه يقطع بذي من فون الى اسفل حتى يلبس العصب والسبب الذي
 قد يفي من العصب من بودك وتوصلها الى موضع العيين وجد الخف في فون ذلك الموضع وذلك
 مشغوب فوبه مدر الاجزاء ان يكون فوام او اوردت هذا العمل خف راس فود عيون بالعلم
 بين مده فوبه من عصب ولا من عت ولا من عوق ولا من باط واما بين جوب للعظام مغزوا عاوي
 قد نعتت وبسبب جمع ما فوبه من الالات فدايم عند جوب كاشم فامس الصم بعصها تام ر
 بعضها فندلع من الاضحية على الالات الذي سبب الشرح الالات فان يكون الخف عمن بالكون

Εἰκ. 1. Ἡ ἀρχὴ τῆς ἀραβικῆς μετάφρασης τοῦ ἔργου τοῦ Γαλιηνοῦ Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων
 (Κώδ. Londinensis Mus. Brit. 23. 406, olim 1355). – Ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ M. Simon, *Sieben Bücher
 Anatomie des Galen*, τ. 1.

بسم الله الرحمن الرحيم المقالة العاشرة من كتاب جالينوس في عمل التشريح
في هذه المقالة ذكر امر العين واللسان والشه والاذن راد فوضع في المقالة
المقالة قبل هذه من امراض الدماغ الخاصة واحراض النخاع الخاصة وما توقع بهما من الالام
ما منه كفاية للتعرف بالسبيل الذي اذا سلكه الرجل في سرجهما يطرا عيانا الى تلك الالام وتلك
الافات احودا ما يكون اما ما توقع من الافات في الحيوانات الاحياء، واما الاخر فبعضها في
الحيوانات الموتى فقط واما واصف في هذه المقالة علاج تشريح اجزاء الوجه واجمع الراس
مع الاجزاء والاعراض التي يطرا عيانا في كل واحد منها واجعل مبدآن في ذلك من الالام التي
عنها ولحمها الاعراض عدا ما يوطأ او يرضى او يسدر رباط او ينكح الاصابع او يلمس او يمدد
ما كثر ما عسى فان الاعضاء التي يالهها هذه الاشياء يطول فعلها الاحمل واما على التبيين لطيف
الآن ايضا ان الدماغ كمشوف قد تحبب عنه العظام التي تحول كما وصفناه قبل ثم شاهد بعد
ذلك في العمل منقطع او لا العظم الذي يقال له الروح لم يخلص من اللحم راس عصبه الصدع حتى
يصل الى العصبية التي ما في اللحم فان لم تره فقط فادانت مصعب جمع ما عصبه الصدع من
المانت من فوق نحو الراس الى الدماغ واروح في الطريق الذي منه سر كل واحدة من عصب البصر
من الموضع العام الى كمانتين فانه في تلك الطريق في غير ان عمل الى المساء والى مساحي نقل
الى العين فالموضع الذي تراه فيه ما في اللحم من ذلك الموضع بعيدة اقطع اللحم بالآلة التي يقال لها
كاسرة العظام ولكون قوة قطعها مدب من فوق الى اسفل حتى على العصبية والسبب الذي
فيه في هذه العصبية من يودك وتوصلك الى موضع العين وتحد اللحم في فود ذلك الموضع
داخل مشعوب ثقب مدور والاجود ان يكون فواك اذا اردت به العمل فحرف راس فرد
عشق بال لم يتق منه ثقبه من عصب ولا من عمار ولا من عرق ولا من رباط واما التي طرقت العظام
معدا عماري فوضع على ما فيه من الاعضاء وقد راسم عندي خاتم كثره على هذا

Είχ. 2. Ἡ ἀραβικὴ μετάφρασις τοῦ ἔργου τοῦ Γαληνοῦ Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων (Κώδ. Oxoniensis Bodl. Marsh 158/2, [Uri 567]). — Ἀπὸ τοῦ βιβλίου τοῦ M. Simon, *Sieben Bücher Anatomie des Galen*, τ. 1.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14^{ΗΣ} ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2002

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ (ΖΗΖΙΟΥΛΑ)

ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ. – Οί περί 'Ακαδημίας ιδέες κατά τόν 19ο αιώνα, ὑπό τοῦ 'Ακαδημαϊκοῦ κ. Βασιλείου Πετράκου*.

Ἀπό τὸ βῆμα τοῦτο ἔχουν ἀκουσθεῖ κατά τὸ παρελθὸν λόγοι περὶ τῆς 'Ακαδημίας, περὶ τῆς ιδρύσεώς της καὶ περὶ τῆς ἀποπειρας ιδρύσεως, στὰ παλαιότερα χρόνια, παρόμοιων πνευματικῶν ἰδρυμάτων στὴν Ἑλλάδα. Μὲ τὸ ζήτημα εἶχαν ἀσχοληθεῖ ὁ δημιουργὸς τῆς ἰδικῆς μας 'Ακαδημίας Δημήτριος Αἰγινήτης καὶ ὁ 'Ακαδημαϊκὸς Σωκράτης Κουγέας. Τὴν ἀνακοίνωσή μου θεωρῶ ὡς συνέχεια τῶν λόγων τους καὶ ἐλπίζω ὅτι συμβάλλει λίγο στὴ γνώση τῶν ἀντιλήψεων σημαντικῶν Ἑλλήνων τοῦ 19ου αἰ. ὡς πρὸς τὴν παιδεία καὶ τὴν ἐπιστήμη.

Ἀνάμεσα στοὺς εὐγενεῖς μύθους τοῦ 20οῦ αἰ. εἶναι καὶ ἐκεῖνος κατὰ τὸν ὁποῖο διακαῆς ἦταν ὁ πόθος τῶν Ἑλλήνων τοῦ 19ου αἰ. νὰ ιδρύσουν 'Ακαδημία μέσα στὴν ὁποία θὰ κατοικοῦσαν οἱ Μοῦσες, ὅπως ἀκριβῶς λέγει ὁ Φίλιππος Ἰωάννου στὸ ἐπίγραμμα του. Σὲ τοῦτο ἤθελαν νὰ μιμηθοῦν τὶς ξένες 'Ακαδημίες, τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας, τῆς Ἰταλίας, χωρὶς νὰ ὑπάρχουν οἱ ἀναγκαῖες προϋποθέσεις γιὰ τὴ λειτουργία της, δηλαδὴ οἱ λογοτέχνες, οἱ ποιητές, οἱ λόγιοι καὶ ἐπιστήμονες σὲ εὖλογο ἀριθμὸ πού θὰ ἔδιναν ὑπόσταση στὴν 'Ακαδημία.

Σωματεῖα καὶ σύλλογοι φιλομούσων μὲ τὴν ὀνομασία 'Ακαδημία ὑπῆρξαν σὲ τόπους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἀργότερα. Πρῶτα στὴν Κρήτη, τῶν Vini στὸ Ρέθυμνο τὸ 1561, τῶν Stravaganti στὸ Ἡράκλειο ἀργότερο, καὶ τρίτη τῶν Sterili στὰ Χανιά¹.

BASIL PETRAKOS, *The development of thinking on the issue of the creation of an Academy in Greece during the 19th century.*

1. Ν.Μ. Παναγιωτάκη, *Κρητικὸ Θέατρο* (1998) 11 ἐξ., 65 ἐξ. Τοῦ ἰδίου, *Κρητικὴ Ἀναγέννηση* (2002) 32 ἐξ., 103 ἐξ. Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφο κ. Κ. Κριμπᾶ γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῶν δύο ἔργων.

Ἵπέρμαχος ἰδρυσης Ἀκαδημίας, κατὰ μίμηση τῶν ξένων παρομοίων ἰδρυμάτων, ὑπῆρξε κυρίως ὁ Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, ὁ ὁποῖος τὸ 1842 ἦταν μέλος μόνο μιᾶς καὶ ἕως τὸ 1855, σὲ 13 χρόνια, εἶχε γίνει μέλος σὲ δεκαεξί Ἀκαδημίες καὶ Ἐταιρεῖες (καὶ ἕως τὸ τέλος τῆς ζωῆς του σὲ 79). Ἡ ἐκλογή του στὶς 16 πρώτες Ἀκαδημίες ὀφειλόταν στὴν ἔκδοση τοῦ πρώτου τόμου τοῦ ἔργου του *Antiquités Helléniques*, μιᾶς μεγάλης συλλογῆς ἀρχαίων ἐπιγραφῶν. Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶχε τύχει τότε θερμῆς ὑποδοχῆς στὸ ἐξωτερικό, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικό δέχτηκε πικρόχολες βολές ἀπὸ τὸν Κυριακὸ Πιπτάκη.

Ὁ Δημήτριος Αἰγινήτης στὸ λόγο του, κατὰ τὴν ἐναρκτήριου συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας στὶς 25 Μαρτίου 1926² μνημονεύει ὡς προδρόμους τῆς δικῆς μας τίς δύο Ἀκαδημίες ποὺ εἶχαν ἰδρυθεῖ στὴν Κέρκυρα. Τὸ 1636 ἰδρύθηκε ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἐξησφαλισμένων (*degli Assicurati*) καὶ λίγο ἀργότερα τῶν Γονύμων (*Dei Ferteli*). Τὸ 1732 γεννιέται τρίτη Ἀκαδημία, ἡ τῶν Περιπλανωμένων «*Quos Phoebus vocat errantes*», τὸ 1808 ἰδρύεται ἡ Ἴονιος Ἀκαδημία ἀπὸ τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια ἡ ὁποία τὸ 1824 ἐπανιδρύθηκε ἀπὸ τὸν Λόρδο Γκύλφορντ ὡς Πανεπιστήμιο³.

Ἦδη ἀπὸ τὸ 1934 ὁ Σωκράτης Κουγέας εἶχε ἀνακοινώσει τὴν κατὰ τὸ 1824 σχεδίαση ἰδρυσης Ἀκαδημίας στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα⁴. Ἡ Ἀκαδημία αὐτὴ δὲν θὰ ἦταν ἐκπαιδευτήριο ὅπως ἡ Ἀθωνιάς, ἡ Πατμιάς καὶ ἡ Ἴονιος, ἀλλὰ ἴδρυμα ὅπως περίπου ἡ ἰδική μας Ἀκαδημία καὶ σκοπὸς τῆς θὰ ἦταν ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων καὶ ἡ πρόοδος τῶν ἐπιστημῶν. Τριάντα ἕνα εἶναι τὰ πρόσωπα ποὺ ὑπογράφουν τὴν ἀναλυτικὴ πρόταση ἰδρυσῆς τῆς πρὸς τὸ Βουλευτικὸ Σώμα, ἡ ὁποία ἀν καὶ συζητήθηκε δὲν πραγματοποιήθηκε, διότι τὰ προβλήματα τοῦ τόπου τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἐπισκίαζαν κάθε τι τὸ ὁποῖο δὲν βοηθοῦσε στὴ διάσωση τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸν ἐχθρό. Μεταξὺ τῶν συντακτῶν τῆς πρότασης ἦσαν ὁ Ἰωάννης Κωλέττης, ὁ Ἄνθιμος Γαζῆς, ὁ Γρηγόριος Κωνσταντᾶς, ὁ Νεόφυτος Βάμβας καὶ ἄλλοι λόγιοι καὶ ἀγωνιστές. Ἀνάμεσά τους ὁ Γεώργιος Αἰνιάν, ὁ Γεώργιος Γεννάδιος, ὁ Ἀναστάσιος Πολυζωΐδης καὶ ὁ Δρόσος Μανσόλας θὰ γίνουν, δεκατρία χρόνια ἀργότερα, τὸ 1837, ἰδρυτικὰ μέλη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.

Ἀλλὰ καὶ πανεπιστήμιο ἐπέγονταν οἱ Ἑλληνες τῆς Ἐπαναστάσεως νὰ δημι-

2. ΠΑΑ 1, 1926, 31-43.

3. Ν. Παναγιωτάκη, Κρητικὸ Θέατρο 42 σημ. 68, περὶ τῶν Ἀκαδημιῶν τῆς Κέρκυρας, οἱ ὁποῖες εἶναι μεταγενέστερες τῶν τῆς Κρήτης.

4. ΠΑΑ 9, 1934, 14-22.

ουρηγήσουν. Ὁ Νικόλαος Δραγούμης⁵ διασώζει τὴ φράση τοῦ Καποδίστρια: «Θέλετε πανεπιστήμιον, ἀλλ' ἔχετε ἀχροατήριον ἢ καὶ καθηγητάς;».

Πέντε χρόνια μετὰ τὸν φόνου τοῦ Κυβερνήτου, κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1836, ἰδρύεται ἡ Φιλεκαπαιδευτικὴ Ἑταιρεία. Τὸν Ἰανουάριου τοῦ 1837 γεννιέται ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ τὸν Ὀκτώβριου τῆς ἴδιας χρονιᾶς τὸ Πανεπιστήμιον. Ἐντεκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1848, ὁ Ἀλέξανδρος Ῥαγκαβῆς, Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, σὲ συνεργασία μὲ μέλη τῆς ἐδῶ, καὶ μόλις δίχρονης, Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, ἀλλάζει τὸν Ὄργανισμὸ τῆς Ἑταιρείας. Ἡ καινοτομία τοῦ νέου Ὄργανισμοῦ εἶναι ὅτι τὰ μέλη τῆς Ἑταιρείας χωρίζονται σὲ δύο κατηγορίες: στὰ συντελεῖ, ἀπεριορίστου ἀριθμοῦ, πού πλήρωναν συνδρομὴ καὶ στὰ βουλευόμενα τὰ ὁποῖα συνέτρεχαν τὴν Ἑταιρεία μὲ τίς ἐπιστημονικὰς γνώσεις καὶ ἐργάζονταν γιὰ τὴν ἔκδοσιν ὑπομνημάτων, δηλαδὴ ἐπιστημονικὰς ἀνακοινώσεις. Τὰ βουλευόμενα μέλη ἦσαν μέχρι 30, καὶ δὲν πλήρωναν συνδρομὴν.

Στὸν νέο Ὄργανισμὸ γίνεται παραπομπὴ εἰς τὴ μέλλουσα Ἀκαδημία, τὴν ὁποία, κατὰ τὸν Ῥαγκαβῆ, ὑποκαθιστοῦσαν τὰ βουλευόμενα μέλη. Λέγεται λοιπὸν ὅτι «μέχρις οὗ ἡ Κυβέρνησις ἀποφασίσει περὶ συστάσεως ἐθνικῆς Ἀκαδημίας, τὰ βουλευόμενα μέλη θέλουσι καλεῖσθαι Σύλλογος τῶν βουλευομένων μελῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας». Εἶναι φανερὸ πὼς ἤλπιζε, ὅτι ἡ ὑποθετικὴ μελλοντικὴ Ἀκαδημία θὰ εἶχε ὡς μέλη τῆς τὰ μέλη τοῦ Συλλόγου.

Ὁ Σύλλογος ἦταν μικρογραφία ἀρχαιολογικῆς Ἀκαδημίας. Τὰ μέλη τῆς ἦσαν ὑποχρεωμένα νὰ συντάσσουν ὑπομνήματα τὰ ὁποῖα διαβάζονταν κατὰ τίς συνεδρίες τους. Πρῶτα μέλη ἦσαν γνωστότατα πρόσωπα τοῦ 19ου αἰῶνος, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ὁ Ἰάκωβος Ῥίζος Νερουλός, ὁ Σκαρλάτος Βυζάντιος, ὁ Κυριακὸς Πιττάκης, ὁ Γεώργιος Τυπάλδος, ὁ Γεώργιος Γλαράκης, ὁ Ἐδουάρδος Schaubert, ὁ Ἰωάννης Κοκκῶνης, ὁ Κωνσταντῖνος Φρεαρίτης, ὁ Ἀλέξανδρος Ῥίζος Ῥαγκαβῆς. Στούς ὑποψηφίους γιὰ μέλη τοῦ Συλλόγου ἦταν ἀκόμη ὁ Κωνσταντῖνος Ἀσώπιος, ὁ Θεόδωρος Μανούσης, καθηγητὴς τῆς ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιον, καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, τότε καθηγητὴς τοῦ Γυμνασίου, ὁ Νεόφυτος Βάμβας καὶ ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης.

Ὁ χαρακτήρας τοῦ Συλλόγου ἦταν καθαρὰ ἐπιστημονικὸς μὲ ἔμφαση εἰς τὴ φιλολογία, τὴν ἀρχαιολογία, τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μὲ τὸν Schaubert καὶ τὴν παιδαγωγικὴ καὶ τὴν ἐκπαίδευσιν μὲ τὸν Κοκκῶνη. Ὁ Ἰάκωβος Νερουλός, ὁ ὁποῖος θὰ πεθάνει

5. Ἱστορικαὶ Ἀναμνήσεις Α' (Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1973), 77.

τὴν ἐπόμενη χρονιά 1849 στὴν Κωνσταντινούπολη, ἦταν καὶ γραμματολόγος καὶ λογοτέχνης, ἀλλὰ τὴ δεύτερη ιδιότητά του δὲν τὴν πρόβαλε, ὅπως καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Ῥαγκαβῆς, ἀξιωματικὸς τοῦ πυροβολικοῦ, ποὺ φανερώθηκε ὡς ποιητὴς ἤδη ἀπὸ τὸ 1830. Καλλιεργοῦσαν καὶ οἱ δύο τὴν τέχνη τοῦ λόγου, ἀλλὰ τὸ ἰδανικὸ τους ἦσαν τὰ ἐνδοξα καὶ σοφὰ ἰδρύματα τῆς Εὐρώπης, ἡ Ἀκαδημία τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου καὶ ἡ Académie des Inscriptions et Belles Lettres τοῦ Παρισιοῦ.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ Συλλόγου ἦταν ἐνθουσιώδης. Ἐγίναν ἐννέα συνεδρίες του καὶ διαβάστηκαν σ' αὐτὲς ἐννέα ὑπομνήματα, τοῦ Πρόκες Ὅστεν, τοῦ Πιπτάκη, τοῦ Ξαθερίου Λάνδερερ, τοῦ Burnouf, τοῦ Σκαρλάτου Βυζαντίου, *Περὶ πτωχοπροδρομικῶν ποιημάτων* καὶ τοῦ Γεωργίου Τυπάλδου, *Περὶ τοῦ ἰνδικοῦ βίου καὶ τῆς ἰνδικῆς Φιλοσοφίας*.

Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1851 ὁ Ἀλέξανδρος Ῥαγκαβῆς παραιτεῖται ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τῆς ὁποίας ἦταν Γραμματεὺς, καὶ ἀπὸ τὸν Σύλλογο. Τὴν παραίτησή του αἰτιολογεῖ μὲ τὴν πτώση τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου τοῦ Συλλόγου⁶.

«Ἡ ἰδέα καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Συλλόγου ἦταν νὰ ὑπάρξει σῶμα ἀνδρῶν τῶν μάλιστα ἢ περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν ἢ περὶ τὴν ἀρχαίαν καὶ μέσην ἱστορίαν ἐπιστημόνων, οἵτινες νὰ συντρέχωσι τὴν ἑταιρείαν διὰ τῶν γνώσεων αὐτῶν καὶ νὰ ἐκδίδωσιν ὑπομνήματα. Ἡ εἰσαγωγὴ εἰς τὸ σῶμα τοῦτο ἀνθρώπων ἢ μὴ ἐχόντων μίαν τῶν δύο τούτων εἰδικότητων εἰς βαθμὸν τοσοῦτον ἕξοχον, ὥστε νὰ δικαιοῖ τὴν προτίμησιν αὐτῶν καὶ τὴν ἰσόβιον τῆς ἐκλογῆς των διάρκειαν, ἢ δι' ἄλλον τινὰ λόγον μὴ δυναμένων νὰ συντρέξωσιν ἐνεργῶς εἰς τὸ πρῶτιστον τοῦ Συλλόγου ἀντικείμενον, τὴν συγγραφὴν ὑπομνημάτων, καταστρέφει κατὰ τὴν ἐμὴν δόξαν ἐντελῶς τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ, καὶ καθιστᾷ τὴν σύστασίν του ἄσκοπον καὶ τὴν εὐδωσίαν του ἀδύνατον».

Ἐνῶ σκοπὸς τοῦ Ῥαγκαβῆ ἦταν ἡ ἵδρυση Ἀκαδημίας, ἀποφεύγει νὰ χαρακτηρίσει τὸν Σύλλογο μὲ τὸ ὄνομα αὐτό. Ἐπιθυμία του ἦταν ἡ Ἀκαδημία νὰ αποτελεῖ ἐπίσημο, κρατικὸ Ἴδρυμα, ὅπως τὸ Πανεπιστήμιο, γιατί θὰ εἶχε μεγαλύτερο κύρος. Ἡ ἀποψη αὐτὴ θὰ κυριαρχεῖ καὶ στὰ ἐπόμενα χρόνια.

Τὸ 1856 ἀναγγέλλεται ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα *Ἥλιος* ἡ δωρεὰ τοῦ Σίμωνος Σίνα γιὰ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ μεγάρου τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν. Ὁ Στέφανος Α. Κουμανούδης, 37 ἐτῶν τότε, δημοσιεύει σὲ ἀθηναϊκὴ ἐφημερίδα⁷ ἐκτενῆ διατριβὴ

6. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 147/1851.

7. Ὁ Φιλόπατρις, 6 Ἰουλίου 1856.

κατά τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας. Ἀρχίζοντας τὸ κείμενό του δίνει καὶ τὸν ὄρισμό τῆς Ἀκαδημίας σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι «σύλλογος ἀνδρῶν ἐξόχων κατὰ τὴν ἐπιστήμην, οἵτινες συνέρχονται πλεονάκις τῆς ἐβδομάδος ἢ τοῦ μηνός, ἀνακοινοῦσιν ἀλλήλοις τὰς βαθείας αὐτῶν μελέτας καὶ ἀποκαλύψεις, προκηρύττουσι ζητήματα κατὰ καιροὺς ἐπιστημονικά, κρίνουσι τὰς λύσεις αὐτῶν τὰς πεμπομένας ἔξωθεν, βραβεύουσιν αὐτάς ἐκ τῶν χρηματικῶν πόρων τοῦ καθιδρύματος, ἐκπέμπουσιν ἀποστολάς ἐξ ἀνδρῶν προσφόρων εἰς ἐρεῦνας παντοίας, δίδουσι τοῖς ἀποστελλομένοις ὁδηγίας, ἀκούουσιν αὐτῶν τὰς ἐκθέσεις ἐπανερχομένων κτλ., κτλ. συντόμως δὲ εἰπεῖν, σκοπὸς κύριος τῶν Ἀκαδημιῶν εἶναι ἡ τῆς ὅλης ἐπιστήμης προαγωγή, οὐχὶ δὲ ἡ μόρφωσις εἰδικῶν ἐπιστημῶν ἀνδρῶν, ὧν ποιεῖται χρῆσιν ἀμέσως τὸ κράτος».

Ὁ Κουμανούδης ἀναλύει συστηματικὰ τὴν ἀποψή του, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ κύριο: «Ἄν θέλωμεν νὰ εἴμεθα φιλαλήθεις, πρέπει νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἀνάγκη ἔχομεν μᾶλλον ἀλλοίωσις διδασκτικῶν καθιδρυμάτων ἢ καὶ τελειοποιήσεως τῶν ἤδη ὑπαρχόντων, οὐχὶ δὲ Ἀκαδημίας». Θεωρεῖ τὴν ἰδρυση Ἀκαδημίας ὅχι ὡς ἱκανοποίηση πραγματικῆς ἀνάγκης ἀλλὰ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς τάσης τῶν Ἑλλήνων οἱ ὁποῖοι τείνουσι «πρὸς τὰ ἀνώτερα μετὰ φιλοτιμίας καὶ φιλοδοξίας οὐ τῆς τυχεύσεως». Διερωτᾶται ἂν ὑπάρχουν οἱ ἱκανοὶ ἄνδρες ποὺ θὰ γίνουν ἀκαδημαϊκοὶ καὶ μνημονεύει τὴν κοινὴ ἀποψὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ συνένωση διαφόρων συλλόγων, ἱατρικοῦ, φυσικοῦ, ἀρχαιολογικοῦ, στὰ μέλη τῶν ὁποίων θὰ προστεθοῦν οἱ θιασῶται τῆς φιλοσοφίας, τῆς φιλολογίας καὶ τῆς πολιτικῆς, μποροῦν νὰ ἀπαρτίσουν τὴν Ἀκαδημία. Ἀρνεῖται ὅτι ὅλοι αὐτοὶ οἱ σύλλογοι καὶ τὰ ἄτομα εἶναι δυνατόν νὰ συμβάλουν στὴν προκοπὴ τῆς μελλοντικῆς Ἀκαδημίας καὶ καταλήγει, «ὅτι ἐκ μικρῶν ἤρξαντο καὶ οἱ τανῦν ἀκμάζοντες ἐν πάσῃ σοφίᾳ Εὐρωπαῖοι - - ἀλλ' οὐχὶ ἐκ τοῦ μηδενός». Πιστεύει ὅτι ἐκτὸς τῆς φιλοτιμίας μερικῶν, κύριος λόγος εἶναι ἡ ἀποτυχία τῶν συλλόγων νὰ δημιουργήσουν ἐπιστημονικὸ ἔργο. Τὸ γεγονός αὐτὸ ὠθεῖ μερικοὺς νὰ θέλουν τὴ συνένωση τῶν συλλόγων σὲ μορφή Ἀκαδημίας, ὥστε διὰ τῆς ἐνώσεως νὰ ἀλληλοδυναμωθοῦν. Ἄλλος λόγος εἶναι ἡ κατὰ τὸ παράδειγμα ξένων Ἀκαδημιῶν, Γαλλικῆς, Ἰταλικῆς, ρύθμιση τῶν γλωσσικῶν πραγμάτων. Ὁ Κουμανούδης δὲν δέχεται ὅτι ἡ γλώσσα εἶναι δυνατόν νὰ ρυθμισθεῖ ἀπὸ Ἀκαδημαϊκοὺς. Κρίνει ὅμως ὅτι μπορεῖ ἡ Ἀκαδημία νὰ εἶναι ὠφέλιμη στὸν γλωσσικὸ τομέα ἂν «περιορισθῇ εἰς ἐρεῦνας περὶ γλώσσης Ἑλληνικῆς καὶ τοῦ ὑπαρχόντος γλωσσικοῦ αὐτῆς πλούτου, ἂν κάμη αὐτὴ ἢ διατάξῃ νὰ γίνωσι λεξικά ὄρων τεχνικῶν καὶ λεξικά ἄλλα τῆς ὁμιλουμένης περιληπτικώτατα, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν ὅλων τῶν διαλεκτικῶν παρ' ἡμῖν διαφορῶν, ἂν ἐπὶ τε τῶ σκοπῶ τούτῳ καὶ ἐπὶ ἄλλῃ ἱστορικῇ χρήσει συνάξῃ καὶ ἐκδώσῃ χρονικὰ ἀνέκδοτα, διπλώματα, δημοτικὰ ἄσματα, παροιμίας κτλ. Οὕτω πως ἐνεργούσα, νομίζομεν, ὅτι ὠφελεῖ ἡ Ἀκαδημία, οὐχὶ δὲ ἐκ τρίποδος προφητικοῦ ἀποφαινομένη περὶ ὕφους καὶ συντάξεως καὶ κανονίζουσα οὕτω τὰ φύσει δυσκανόνιστα, ἅπερ μόνος ὁ χρόνος ὁ

μακρὸς καὶ ἡ χρῆσις καὶ ἡ αἴσθησις τῶν πολλῶν ἀσφαλῶς καὶ ἀκραδάντως νομοθετουῦσι».

Εἶναι ἄξιο προσοχῆς ὅτι ὁ γενικὸς ὀρισμὸς τοῦ ἔργου τῆς Ἀκαδημίας συμπίπτει ἀπολύτως μὲ τὸ ἔργο πού ἐπετέλεσε τὸ Ἰδρυμὰ μας. Δὲν ἐξέδωσε βέβαια τὰ σύντομα λεξικά, εἰδικῶς τῆς ὀμιλουμένης, ἴσως γιατί ἐπιθυμοῦσε τὰ μεγάλα καὶ τὰ πολὺ ὑψηλὰ καὶ τὰ δυσκατόρθωτα. Ἀπέφυγε ἐπίσης ἡ Ἀκαδημία καὶ τὴν ἔκδοση γραμματικῆς καὶ περιορίστηκε, πлагίως, στὶς γνωστὲς ἀπλοποιήσεις τῆς γραφομένης νεοελληνικῆς, ἔργο πού κατακρίθηκε ὡς ἡμίμετρο καὶ ὡς ἄτολμο. Παρὰ τὴν ἀντιδραστικὴ τάση πολλῶν παλαιῶν μελῶν της, ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸ ζήτημα, γιὰ γνωστούς λόγους δὲν ἐπενέβη εὐθέως στὰ γλωσσικὰ πράγματα. Ἄλλωστε ἐξ ἀρχῆς ἐξέχοντα μέλη της ἦσαν πρόσωπα ἀντίθετα πρὸς τὴν ἀντιδραστικὴ τάση λίγων πού ἔδωσαν στὴν Ἀκαδημία τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ ἀπολιθωμένου ἰδρύματος.

Στις 2 Αὐγούστου 1859 θεμελιώθηκε τὸ μέγαρο τοῦτο τῆς Ἀκαδημίας. Γιὰ τὸ μεγάλο αὐτὸ γεγονός ὁ Γεώργιος Τερτσέτης, ἀρχαιοφύλαξ τότε τῆς Βουλῆς, συνέθεσε ὠδὴ, σὲ σαπφικὸ μέτρο⁸. Στὴν ὠδὴ φαίνεται ἡ ἄλλη πλευρὰ τῶν ἀντιλήψεων τῶν Ἑλλήνων τοῦ 19ου αἰ. γιὰ τὴν Ἀκαδημία, ἡ ἰδεαλιστικὴ. Τιμᾶ ὁ ποιητὴς τὸν δωρητὴ μὲ λίγες λέξεις:

Θεῖα ἐπιστήμη! οἰκοδομεῖ ναόν Σου
 Φιλόμουσος πολίτης τῆς Ἑλλάδος·
 Ταῖς παλαιαῖς ταῖς δόξαις ν' ἀναστήσῃ
 Ἐχει βουλή.

Ὁ Τερτσέτης δὲν μνημονεύει στὴν ὠδὴ του τὴ λέξιν Ἀκαδημία, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ Φίλιππος Ἰωάννου στὸ ἐδῶ ἐπίγραμμα του⁹. Καλεῖ ὅμως τοὺς μελλοντικούς κατοίκους τοῦτου τοῦ παλατιοῦ νὰ δοξάσουν τὴν ἑλληνικὴ φυλή:

Κάμετε, τὰ μυστήρια τῆς σοφίας
 Νὰ ἱεροουργοῦν εἰς τὸν ναόν τοῦ Σίνα

8. Σωκράτους Β. Κουγέα, Ἡρωϊκὰ κείμενα τοῦ Ἀγῶνος, ΠΑΑ 1953, 109. Ἀναδημοσίευση: Πανηγυρικοὶ λόγοι Ἀκαδημαϊκῶν γιὰ τὴν 25ῃ Μαρτίου 1821 (ἔκδ. Ἰδρύματος Οὐράνη 1977), 445.

9. Μοῦσαι ἐλευθερίας συνόμιλοι αἶ τ' ἀπόδημοι
 ἐπλάζοντο χρόνον μακρὸν ἐπ' ἄλλοτρῆς
 ἔμπαλι νοστήσασαι ἐς Ἑλλάδα πολυπόθητον
 δῶρ' αὐ Ἑλλήνων παισὶ νέμουσι φίλα.

Καλοὶ ἱερεῖς· πάλε ἡ φυλή μας νᾶναι
Δόξα τῆς Γῆς.

Ἔως ἐδῶ ἡ ἀφήγησή μου ἦταν χρονολογικὴ περιπλάνηση σὲ πράγματα λίγο πολὺ γνωστά. Γιὰ τὴν ἱστορία τῶν περὶ Ἀκαδημίας ἰδεῶν ὑπάρχουν ἀκόμη στοιχεῖα, λίγα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀκολουθοῦν.

Στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας σώζεται ἐντυπο Σχεδίου Ὄργανισμοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συνεδρίου. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 35 ἄρθρα, χρονολογεῖται στὶς 12 Ἰουνίου 1867 καὶ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Φίλιππο Ἰωάννου, τὸν Εὐθύμιο Καστόρχη, τὸν Νικόλαο Σαρίπολο, τὸν πατέρα φυσικά, καὶ τὸν Ἄγγελο Βλάχο, τὸν παπποῦ τοῦ δικοῦ μας. Τὸ σημαντικὸ τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ ἐντύπου εἶναι ὅτι βρῖθαι χειρογράφων σχολίων τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη. Τὸ ὅλο δημοσιεύθηκε προσφάτως στὴν πρώτη συστηματικὴ βιογραφία τοῦ μεγάλου Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας¹⁰. Πλὴν τοῦ ἐντύπου σώζεται καὶ σημεῖωμα τοῦ Κουμανούδη στὸ ὁποῖο διηγεῖται τὴν ἀρχὴ τοῦ ζητήματος. Λέγει λοιπὸν ὁ Κουμανούδης, ὅτι στὶς 25 Μαΐου 1867, πρὶν ἀπὸ 135 χρόνια, ἔπειτα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Ὑπουργοῦ Παιδείας Χαρ. Χριστοπούλου, συνεδρίασαν στὸ Ὑπουργεῖο 18 πρόσωπα στὰ ὁποῖα τέθηκε ὑπ' ὄψει κείμενο «σχεδίου Ἀκαδημίας ρυθμιζούσης τὰ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης». Τὰ πρόσωπα αὐτὰ γνωστότατα καὶ σήμερα ἀποτελοῦν ἐξέχουσες μορφές τοῦ ἐλληνικοῦ 19ου αἰ. καὶ ἦσαν, μεταξύ ἄλλων, ὁ Κων. Ἀσώπιος, ὁ Σπυρ. Φιντικλῆς, ὁ Στ. Κουμανούδης, ὁ Εὐθ. Καστόρχης, ὁ Δημ. Βερναρδάκης, ὁ Κων. Παπαρρηγόπουλος, ὁ Θεόδ. Ὁρφανίδης, ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς, ὁ Κων. Κοντογόνης, ὁ Μιλτ. Βενιζέλος, ὁ Ἄνδρ. Μάμουκας, ὁ Ἄγγ. Βλάχος, ὁ Παν. Εὐστρατιάδης καὶ ὁ Μάρκος Ρενιέρης.

Μετὰ ἀπὸ δῶρι συζήτηση ὁ Φιντικλῆς, ὁ Κουμανούδης, ὁ Οἰκονομίδης καὶ ὁ Καλλιγᾶς ἀποχώρησαν, γιατί δὲν θεώρησαν τὴν Ἀκαδημία δυνατὴ ἢ χρήσιμη ἢ ἔγκαιρον. Ἀντιθέτως ὁ Σαρίπολος, ὁ Βερναρδάκης, ὁ Κόκκινος καὶ ὁ Βλάχος μίλησαν ὑπὲρ τῆς Ἀκαδημίας ἐνῶ ὁ Ἀσώπιος, ὁ Καστόρχης καὶ ὁ Μητσόπουλος ἦσαν ἀμφίροποι. Ἀποτέλεσμα τῆς συναντήσεως ὑπῆρξε τὸ σχέδιο Ὄργανισμοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συνεδρίου ποὺ μνημόνευσα. Ἄλλαξε δηλαδὴ ἡ ὀνομασία του ἀπὸ Ἀκαδημία σὲ Συνέδριο. Ἴσως ἦταν κι αὐτὸ ἓνας ἀρχαϊσμὸς τοῦ Φιλίππου Ἰωάννου. Ἡ σύνδεση μὲ τὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος θὰ γίνει ἀργότερα.

10. Σοφίας Ματθαίου, Στέφανος Ἀ. Κουμανούδης (1818-1899). Σχεδιάγραμμα βιογραφίας (Ἀθήναι 1999), 168-176.

Στὸ πρῶτο ἄρθρο τοῦ σχεδίου Ὁργανισμοῦ ὀρίζεται ὁ σκοπὸς τοῦ μελλοντικοῦ ιδρύματος: «Συνιστᾶται ἐν Ἀθήναις Ἑλληνικὸν Φιλολογικὸν Συνέδριον, κύριον σκοπὸν αὐτοῦ ἔχον τὴν ρύθμισιν, διαμόρφωσιν καὶ τὸν πλουτισμὸν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης διὰ προσφόρου, γραμματικῶν καὶ ἄλλων γλωσσικῶν ζητημάτων, συζητήσεως καὶ λύσεως, δι' ἧς θέλει παρασκευασθῆ ἡ σύνταξις κοινῆς γραμματικῆς, καὶ ἔτι διὰ συλλογῆς καὶ ἀναγραφῆς λέξεων καὶ φράσεων χρησίμων εἰς σύνταξιν κοινου καθ' ἡμᾶς γλώσσης λεξικοῦ».

Στὸ δεύτερο ἄρθρο ἐπεκτείνεται ὁ σκοπὸς τοῦ Συνεδρίου, διότι ὀρίζεται ὅτι «πλὴν τοῦ ἐν τῷ προηγουμένῳ ἄρθρῳ κυρίου αὐτοῦ σκοποῦ, τὸ Συνέδριον ἀσχολεῖται καθόλου περὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης ἐκ πάσης αὐτῆς ὀψεως».

Τὰ ὑπόλοιπα ἄρθρα τοῦ σχεδίου περιέχουν τὴν πλήρη ὀργάνωσιν μιᾶς Ἀκαδημίας ἔστω καὶ ἂν ὁ σκοπὸς τῆς περιορίζεται στὴ γλώσσα καὶ μόνον. Ἔχουμε, ὅπως εἶναι προφανές, μία ἀπόπειρα μίμησιν τῆς Académie Française ἡ ὁποία ιδρύθηκε στίς 29 Ἰανουαρίου 1635, μὲ σκοπὸν νὰ παρασκευάσει τὸ λεξικό, τὴ γραμματικὴν, τὴν ποιητικὴν καὶ τὴν ρητορικὴν τῆς γαλλικῆς γλώσσας.

Τὸ ἐν σχεδίῳ συνέδριον ἔχει 15 τακτικὰ μέλη καὶ ἀορίστου ἀριθμοῦ ἀντεπιστέλλοντα. Τὰ προσόντα τῶν μελῶν ὀρίζονται ἐπακριβῶς. Πρέπει νὰ διαμένουν στὴν Ἀθήνα, νὰ ἔχουν ἐκδόσει ἐπιστημονικὸ σύγγραμμα, «δόκιμον κατὰ τε τὴν ὕλην καὶ τὸ εἶδος», νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν σπουδὴν τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νεώτερης ἑλληνικῆς φιλολογίας καὶ νὰ ἔχουν ἀποδείξει ἐμπράκτως «τὸ ἐπιτυχές τῆς τοιαύτης αὐτῶν ἀσχολίας».

Τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ θνησιγενοῦς αὐτοῦ σχεδίου ιδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας βρίσκειται ἀφ' ἑνὸς στὴν σαφῆ τάσιν τῶν τεσσάρων πού τὸ ὑπογράφουν, Φιλίππου Ἰωάννου, Καστόρη, Σαριπόλου, Βλάχου καὶ τοῦ Ὑπουργοῦ Χριστοπούλου, ὁ ὁποῖος τὸ ὑποστήριξε, γιὰ τὴν ἰδρυσην ἑνὸς ἀνώτατου κρατικοῦ ιδρύματος, καὶ κυρίως στὰ ἐρμηνευτικὰ εἰρωνικὰ σχόλια τοῦ Κουμανοῦδου. Ὑπενθυμίζω ὅτι ὁ Κουμανοῦδης συνήθιζε νὰ γράφει τίς σκέψεις του, τίς ἐντυπώσεις καὶ τίς κρίσεις του σὲ χαρτιά καὶ χαρτάκια, στὰ περιθώρια καὶ στὰ ἐξώφυλλα τῶν βιβλίων καὶ ὅπου ἄλλοῦ ὑπῆρχε ἐπιφάνεια γιὰ γράψιμο. Τὰ σημειώματα αὐτὰ δὲν τὰ ἀνακοίνωνε ποτέ, ἦσαν προωρισμένα «εἰς ἑαυτὸν», ὅπως εὔστοχα τὰ ὀνόμασε ὁ Κωνσταντῖνος Θ. Δημαρᾶς.

Τὰ σχόλια του ἀρχίζουν ἀπὸ τὴν ὀνομασίαν τοῦ νέου ιδρύματος, τὸ ὁποῖο χαρακτηρίζει ὡς «συνέδριον τῶν παρανόμων Ἰουδαίων εἰς στρέβλωσιν τῆς καυμένης τῆς Ῥωμαϊκῆς γλώσσας». Δὲν λέγει γλώσσης, ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς. Στὰ σημειώματά του καὶ στίς ἐπιστολὰς του ὁ γλωσσικὸς τύπος πού μεταχειρίζεται μαλακώνει.

Στὸ ἄρθρο 2, μετὰ τὴν φράσιν «περὶ τὴν ἐξέτασιν τῆς νέας ἑλληνικῆς γλώσσης» ὁ Κουμανοῦδης προσθέτει «καὶ φιλολογίας ἐδῶ ἔμελλε νὰ τεθῆ, ἀλλ' ἐξωβελίσθη κατ' ἀσύγνωστον ἀνυποταξίας πείσμα εἰς τὰς Ὑπουργικὰς διαταγὰς. Τώρα addio

caro mio, Ὀρφανίδη καὶ Βλάχο καὶ Βερναρδάκη, δὲν θὰ ἐγκριθοῦν ὑπὸ 15 ἀνδρῶν τὰ λαμπρά σας ποιήματα καὶ δὲν θὰ στιγματισθοῦν τὰ τοῦ αἰσχίστου Λασκαράτου, Σολομοῦ, Τερτζέτη καὶ εἴτινος ἄλλου. Πόσον σᾶς κλαίω! ἀλλ' ἔχει ὁ Θεός! ἀκόμη δὲν ἐτελείωσεν ἡ πεντάμηνος διάρκεια τοῦ ὑπουργοῦ Χριστοπούλου ἢ βεβαία εἰς τὸ μέλλον μέχρι ἀφίξεως τοῦ βασιλέως Γεωργίου, καὶ ἡμπορεῖ ἀκόμη νὰ ἀλλάξῃ αὕτη ἢ παράγραφος, συγκατατιθεμένου εὐμενῶς εἰς τοῦτο τοῦ ἀκάμπτου ἐν πᾶσι καὶ ἀστεμφοῦς Φιλίππου Ἰωάννου, τοῦ στύλου τούτου πάσης πλήρους χαρακτηῆρος εὐσταθείας».

Τὴν πρώτη παράγραφο τοῦ ἄρθρου 3 τοῦ Ὁργανισμοῦ ποὺ ὀρίζει τὰ τῶν συνεδριῶν τοῦ σώματος καὶ τὰ τοῦ κυρίου θέματος τῶν συζητήσεων, τῆς ρύθμισης καὶ τοῦ πλουτισμοῦ τῆς νέας ἐλληνικῆς καὶ γενικὰ ὅσων ἀφοροῦν τῇ γλώσσᾳ καὶ τῇ φιλολογίᾳ, ὁ Κουμανούδης σχολιάζει σὲ προσωπικὸ ἐπίπεδο:

«ἐδῶ doch χῶθηκε ἡ φιλολογία καὶ πλὴν ὁ θεὸς νὰ τὰ βγάλλῃ δεξιά· ὁ Σαρίπολος λόγου χάριν θὰ εἴμπορεῖ νὰ γράφῃ πραγματείας περὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ ἐλληνισμοῦ τοῦ Ζαμπελίου καὶ ὁ Ὀρφανίδης περὶ τοῦ Ἀστραπόγιαννου τοῦ Βαλαωρίτου καὶ ὁ Κόκκινος περὶ τῆς ποτὲ μεταφράσεως τοῦ περὶ ἰδιοκτησίας συγγράμματος τοῦ Thiers, τῆς ὑπὸ Σίμου, καὶ οὕτω νὰ ἐξαιρῶνται τῆς ἀνάγκης τοῦ γράφειν περὶ τοῦ Ρουσοπουλικοῦ εἶνε καὶ περὶ τοῦ Βερναρδακικοῦ θέλω φάγῃ».

Τὸ ἄρθρο 6 διαλαμβάνει περὶ ἀντεπιστελλόντων μελῶν. Ὁ Κουμανούδης δὲν παραλείπει νὰ μνημονεύσει τὰ μελλοντικὰ μέλη αὐτῆς τῆς κατηγορίας:

«δηλ. ὁ Χιώτης εἰς τὴν Ζάκυνθον καὶ ὁ Σταματίου εἰς τὴν Λευκάδα καὶ ὁ Δεκιγάλας εἰς τὴν Σαντορίνην καὶ ὁ Σαμαρτζίδης εἰς τὴν Κσπόλιν».

Στὸ ἄρθρο 11 γίνεται λόγος γιὰ τὸ προεδρεῖο τὸ ὁποῖο θὰ ἀποτελεῖται «ἐξ ἑνὸς Προέδρου, ἑνὸς Ἀντιπροέδρου, ἀμφοτέρων ἐτησίων, καὶ ἑνὸς γραμματέως μονίμου». Τὸν τίτλο καὶ τὴν διάρκεια τῆς θητείας τοῦ γραμματέως σχολιάζει μὲ πολλὴ ὀξύτητα:

«Τοῦτον δὲν τὸν εἶπαν οὔτε διηνεκῆ οὔτε διὰ βίου, διότι ἴσως ἀναγνόντες τὸν Ἀριστοτέλην εἰς τὰ Πολιτικά¹¹ ἐνθυμήθησαν ὅτι ἐστὶ καὶ διανοίας γῆρας, καὶ διὰ νὰ μὴ θάλουν ἴσως τὸν ἐσχατόγηρων Βυζάντιον ἢ τὸν περὶ ἄλλας μερίμνας τυρβάζοντα Ραγκαβῆν, ἀλλ' ἄλλον τινὰ σφριγῶντα νέον, ἕως οὗ ἀποχρησάμενοι αὐτῷ καὶ δὴ καὶ καταχρησάμενοι, νὰ τὸν πετάξωσιν, ἵνα ὑποχρεώσωσι καὶ ἄλλον».

Στὸ ἄρθρο 27 ὀρίζεται ὅτι ἡ Ἐφημερὶς τοῦ Συνεδρίου θὰ ἐκδίδεται στὸ Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο δημοσίᾳ δαπάνῃ. Ὁ Κουμανούδης βρῖσκει ἀφορμὴ γιὰ νὰ ἐπιτεθεῖ ἐναν-

11. 1271α ἔστι γάρ, ὡσπερ καὶ σώματος, καὶ διανοίας γῆρας.

τίον του Φιλίππου Ίωάννου, με τον οποίο ήταν υποχρεωμένος να συνεργάζεται καθημερινώς στην Αρχαιολογική Έταιρεία, από το 1859 έως το 1879. Και σε άλλα σημειώματα εκφράζεται με αυστηρότητα και ειρωνεία έναντι του Φιλίππου Ίωάννου στον οποίο αποδίδει διάφορα ελαττώματα. Έδω του καταλογίζει αδιαφορία, τουλάχιστον προς την Αρχαιολογική Έταιρεία και τα συμφέροντά της.

«Τούτο δίδει αφορμήν εις πολλά σχόλια διά τον χαρακτήρα του Φιλίππου Ίωάννου, ὅστις ὀκτώ ἔτη ὦν τῆς Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Πρόεδρος δὲν ἠμπόρεσε κἀνενα ἐκ τῶν 18 ὑπουργῶν οὐδ' αὐτὸν τὸν Χριστόπουλον νὰ πείσῃ νὰ ἐκδίδεται ἐν τῷ Ἐθνικῷ Τυπογραφίῳ ἢ Ἀρχαιολογικῇ Ἐφημερίδι καὶ τώρα εὐθὺς ἐν μιᾷ στιγμῇ πείθει τὸν Χριστόπουλον περὶ τῆς ἀκαδημαϊκῆς ἐφημερίδος, διότι βέβαια τὰ ἐδῶ γεγραμμένα αὐτὸς ἐν συνεννοήσει μετὸν ὑπουργὸν ἔγραψε, κ' αὐτὸς εἶναι ὁ πρωταίτιος τοῦ νὰ γίνῃ ἀκαδημία ἅτε ἀνακοινώσας τῷ ὑπουργῷ τὴν ἐκ Παρισίων ἐκείνην ἐπιστολὴν ἐν ἣ ἐζητεῖτο παρ' ἡμῶν νὰ κάμωμεν ἐδῶ μίαν Société soeur τῆς ἐν Παρισίοις νεωστὶ ἰδρυθείσης, καὶ ἡμεῖς ἀπὸ ἀνθρωποπαρέσκεϊαν εὐθὺς τὴν ἐκάμαμεν».

Τὴν τετραμελῆ ἐπιτροπὴ πού ὑπογράφει τὸ σχέδιο (Φίλιππος Ίωάννου, Καστόρχης, Σαρίπολος καὶ Βλάχος) ὁ Κουμανούδης χαρακτηρίζει ἀρκετὰ αὐστηρά:

«Ἐπιτροπὴ περὶ γλώσσης ἑλληνικῆς ρυθμίσεως καὶ οὐδεὶς ἐν αὐτῇ ἔξ ἐπαγγέλματος ἑλληνιστής. Οὕτω τιμᾷ ὁ ὑπουργὸς Χριστόπουλος τὴν κρίσιν τοῦ καθ' αὐτὸν ὑπουργείου. Ἀλλ' ἴσως ἔγινε τοῦτο ὄχι μετ' σκοπόν. Ἄς εἴμεθα ἐπεικειῖς».

Ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα πού προσκλήθηκαν ἀπὸ τὸν Ὑπουργὸ Χριστόπουλο γιὰ νὰ συζητήσουν δὲν μνημονεύεται ὁ Ἀλέξανδρος Ραγκαβῆς. Τοῦτο συμβαίνει γιατί στίς 18 Ἀπριλίου τοῦ 1867 εἶχε ἀρχίσει τὸ ταξίδι του ἀπὸ Πειραιᾶ γιὰ τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ὅπου εἶχε διορισθεῖ Πρεσβευτής. Στὴν Ἑλλάδα ἐπέστρεψε¹² στίς 18/30 Ἰουλίου τοῦ 1868. Ἔτσι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐνδιαφερόμενο πρόσωπο γιὰ τὴν ἴδρυση τῆς Ἀκαδημίας δὲν μετέσχε στὴ σύντομη διαδικασία τῆς συζητήσεως περὶ τοῦ Φιλολογικοῦ Συνεδρίου.

Μία ἀπὸ τίς σημαντικώτερες μορφές τοῦ ἀθηναϊκοῦ 19ου αἰῶνος, ὁ Στέφανος Κουμανούδης, ἀρνεῖται τὴ δημιουργία Ἀκαδημίας, τὴν θεωρεῖ περιττὴ, καὶ πιστεύει ὅτι δὲν ὑπάρχουν τὰ κατάλληλα πρόσωπα τὰ ὁποῖα θὰ γίνουν Ἀκαδημαϊκοί. Ὁ Κουμανούδης, τὸν ὁποῖο ὁ Wilamowitz θαύμαζε¹³, ἐκπρόσωπος τοῦ Διαφωτισμοῦ,

12. Ε.Θ. Σουλογιάννη, Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς (ἐκδόσεις Ἀρσενίδη, Ἀθήναι 1995), 72-83.

13. Β.Χ. Πετράκου, Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς 1837-1987, (Ἀθήναι 1987), 238.

πνεῦμα πρακτικό καὶ ὀργανωτικό, θεωρεῖ ὅτι ἡ γλῶσσα καὶ ἡ ρύθμισή της δὲν εἶναι ἔργο Ἀκαδημίας. Τῇ γνώμῃ του αὐτῇ τῇ βάσιζε στὴ βαθειά του γνώση τῆς ἀρχαίας, τῆς λατινικῆς καὶ τῆς νέας ἑλληνικῆς. Καὶ γιὰ τὶς τρεῖς γλῶσσες μᾶς ἔδωσε λεξικά τὰ ὁποῖα καὶ σήμερα διατηροῦν ἀκέραια τὴν ἀξία τους. Ἰδιαίτερα τὸ πρωτοποριακὸ λεξικὸ του *Συναγωγὴ Νέων Λέξεων ὑπὸ τῶν λογίων πλασθιστῶν ἀπὸ τῆς ἀλώσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων*¹⁴ ἀποτελεῖ θησαυρὸ λεξικογραφίας καὶ τὸν συντάκτη του μποροῦμε νὰ χαρακτηρίσουμε ὡς Ἡρωα κτίστη τοῦ Κέντρου Ἐλεύνης Ἐπιστημονικῶν Ὁρῶν καὶ Νεολογισμῶν τῆς Ἀκαδημίας μας.

Δεκαοκτῶ χρόνια ἀργότερα, κι ἐνῶ τὸ κτίριο τῆς Ἀκαδημίας ἔχει σχεδὸν ὀλοκληρωθεῖ, τὸ ζήτημα τῆς ἰδρύσεώς της τίθεται καὶ πάλι.

Κατὰ τὸ διάστημα 7/19 Αὐγούστου - 1/11 Ὀκτωβρίου τοῦ 1885 ὁ Ραγκαβῆς βρίσκεται στὴν Ἀθήνα¹⁵. Στις 10/21 Σεπτεμβρίου τῆς χρονιᾶς αὐτῆς, ἦταν τότε 76 ἐτῶν, ὑποβάλλει στὸν Ὑπουργὸ Παιδείας Ἀντώνιο Ζυγομαλά, τῆς Κυβερνήσεως Θεοδώρου Δηληγιάννη, ὑπόμνημα μὲ συνημμένο ἐκτενὲς νομοσχέδιο περὶ ἰδρύσεως Ἀκαδημίας. Ἔχει 27 ἄρθρα καὶ συνοδεύεται μὲ σχέδιο Διατάγματος «περὶ τῆς πρώτης ἐκλογῆς τῶν μελῶν τῆς Ἀκαδημίας»¹⁶. Στὸ ὑπόμνημα ὑπενθυμίζει, ὅτι αὐτὸς διὰ τοῦ Κων. Σχινᾶ, εἶχε προτρέψει τὸν Σίμωνα Σίνα εἰς τὴν ὑπὲρ τῆς Ἀκαδημίας δωρεά του καὶ ἐκφράζει τὴν λύπη του διότι ἡ ἐπιθυμία τοῦ δωρητοῦ δὲν πραγματοποιήθηκε. Στὸ νομοσχέδιο διαιρεῖ τὴν Ἀκαδημία σὲ πέντε τμήματα, Φιλολογικὸ, Ἱστορικὸ, Φυσικομαθηματικὸ, Φιλοσοφικὸ, Καλλιτεχνικὸ. Κάθε τμῆμα θὰ περιλάμβανε «τοὺς ἐξοχωτέρους τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων καὶ ποιητῶν». Ἔργο τῆς Ἀκαδημίας ἀκόμη θὰ εἶναι ἡ καλλιέργεια καὶ ὁ καθαρισμὸς τῆς γλώσσας, τῆς ὀμιλουμένης φυσικά, καὶ ἡ σύνταξις Νεοελληνικοῦ Λεξικοῦ.

Ἡ μέριμνα τοῦ Ῥαγκαβῆ γιὰ τὴν ἰδρυση τῆς Ἀκαδημίας ἦταν μόνιμη. Ὁ Δημήτριος Αἰγινήτης (1862-1934) διηγεῖται¹⁷ ὅτι ὁ Ῥαγκαβῆς κάποτε, σὲ βασιλικὴ ἀκρόαση, ζήτησε ἀπὸ τὸν Γεώργιο τὴν ἰδρυση τῆς Ἀκαδημίας. Ὁ βασιλεὺς τὸν ρώτησε:

«Καὶ ποῦ εἶναι οἱ Ἀκαδημαῖκοί, τοὺς ὁποίους θὰ διορίσωμεν; Ὁ Ῥαγκαβῆς ἤρχισε τότε νὰ ὀνομάζῃ τὸν Ἀσώπιον, τὸν Βυζάντιον, τὸν Μανούσην, τὸν Φαρμα-

14. Ἐν Ἀθήναις 1900.

15. Σουλογιάννης 154.

16. Γεωργίου Λαῖου, *Σίμων Σίνας*, (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ἐν Ἀθήναις 1972), 399-406. Ἀλεξάνδρου Ῥίζου Ῥαγκαβῆ, *Χειρόγραφος Κώδιξ ἀρ. 35* Ἐπιμ. Εὐθ. Θ. Σουλογιάννη - Ἰφιγ. Μποτουροπούλου, (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήναι 1997), 265-277.

17. *ΙΑΑ* 1, 1926, 38.

κίδην, τὸν Φίλιππον Ἰωάννου καὶ ἄλλους ἀξίους νὰ καταλάβωσιν ἀκαδημαϊκὴν ἔδραν, πρὸ πολλοῦ ὅμως μεταστάντας τοῦ κόσμου τούτου. Ἄλλ' αὐτοὶ ἀπέθανον ἤδη, κύριε Ῥαγκαβῆ, εἶπεν ὁ βασιλεύς. Ναί, ἀλλὰ τοὺς ἀφήσατε καὶ ἀπέθανον, Μεγαλειότατε»¹⁸.

Ἡ σύντομη ἀναδρομὴ στὸν 19ο αἰῶνα ἔδειξε, νομίζω, ὅτι ἡ ἐπιθυμία γιὰ ἴδρυση Ἀκαδημίας δὲν ἦταν καθολικὴ στὸς ἐπιστημονικούς, φιλολογικούς καὶ ἀρχαιολογικούς κύκλους. Ὁ κύριος λόγος ἦταν ἡ ἔλλειψη καταλλήλων προσώπων πού θὰ γίνονταν Ἀκαδημαϊκοί, προσώπων πέραν ἀμφισβήτησεων. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἔλλειψη ἄλλων, περισσότερο ἀναγκαίων ἰδρυμάτων, ὅπως οἱ ἐπαγγελματικές καὶ οἱ τεχνικὲς σχολές, ἦταν ἐξ ἴσου σημαντικὸ ἐμπόδιο. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐρευνητικὴ ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα ἦταν ἀνύπαρκτη σχεδὸν σὲ ὅλους τοὺς ἐπιστημονικούς κλάδους. Ἡ ἀρχαιολογία, γιὰ λόγους καθαρὰ πολιτικούς καὶ οἰκονομικούς οἱ ὁποῖοι ἕως τὸ 1980 ἀποτελοῦσαν τὸν κύριον μοχλὸ τῆς προόδου τῆς ἐπιστήμης αὐτῆς, εἶχε τοὺς πλέον δραστήριους θεράποντες, τὸν Ross, τὸν Ραγκαβῆ, καὶ κυρίως τὸν Πιπτάκη, ὁ ὁποῖος ἕως τὸ 1863 θὰ διευθύνει τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Ἦδη ὅμως τὸ 1859 γίνεται Γραμματεὺς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ὁ Στέφανος Κουμανούδης, ὁ ὁποῖος δίνει ἄλλη πνοὴ στὴν ἔρευνα τῶν ἀρχαίων τῆς Ἑλλάδος, ἔρευνα ἡ ὁποία συμπληρώνεται μὲ σοβαρὲς δημοσιεύσεις. Ἡ πρώτη προσπάθειά του γιὰ τὴν ἔκδοση ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ, τοῦ *Φιλίστορας*, βάστηξε μόνο τρία χρόνια (1861-1863). Ἡ δεύτερη, μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ *Ἀθηναίου* εἶχε μεγαλύτερη διάρκεια, δέκα χρόνια (1872-1881). Ἐνδιαμέσως (1862-1874) θὰ ἐκδοθεῖ ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* τῆς Δευτέρας περιόδου ἡ ὁποία θὰ συμπληρώνεται ἀπὸ τὸν *Φιλίστορα*. Τὴ συστηματικὴ ἐρευνητικὴ ἐπιστήμη ὅμως θὰ τὴν ἀσκήσουν, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '80 καὶ πέρα, πρόσωπα πού γεννήθηκαν μετὰ τὸν Ἀγώνα, ὁ Κωνσταντῖνος Κόντος τὸ 1835, ὁ Γεώργιος Χατζιδάκις τὸ 1848, ὅταν ὁ Ραγκαβῆς δημιουργεῖ τὸν Ἀρχαιολογικὸ Σύλλογο καὶ ὁ Κουμανούδης εἶναι 30 ἐτῶν. Τὰ νέα αὐτὰ ἄτομα θὰ ἔχουν σπουδάσει στὸ Ἐξωτερικὸ καὶ θὰ εἰσαγάγουν τὸ συστηματικὸ πνεῦμα τῆς τότε Εὐρώπης. Μνημονεύω μόνο τρεῖς, τὸν Παναγῆ Καββαδία (1850-1928), τὸν Χρῆστο Τσουντα (1857-

18. Ἀπόπειρα ἰδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας ἔγινε, γιὰ τελευταία φορὰ στὸν 19ο αἰῶνα, τὸ 1900 ἐπὶ Κυβερνήσεως Γ. Θεοτόκη καὶ ὑπουργοῦ Παιδείας, πιθανώτατα, τοῦ Σπυρίδωνος Στάη. (Λαῖος 241). Τὸ σχέδιο ἰδρύσεως τῆς Ἀκαδημίας καὶ τὸν Ὄργανισμό τῆς συνέταξε ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, στὰ κατάλοιπα τοῦ ὁποίου καὶ βρέθηκε (Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. Κ' 1926, 343-346· Λαῖος 406).

1934) και τὸν Γεώργιο Χατζιδάκι (1848-1941) πού ὑπῆρξαν καὶ πρῶτα μέλη τῆς Ἀκαδημίας. Ἡ Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία θὰ ἰδρυθεῖ τὸ 1888 καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, τὸ περιοδικό της, θὰ ἐκδοθεῖ τὸ 1889.

Ὅσο καὶ ἂν ἐπιδοκιμάζουμε τίς ἐνέργειες τοῦ Ραγκαβῆ γιὰ δημιουργία Ἀκαδημίας, ἐξ ἴσου πρέπει νὰ δεχθοῦμε ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ Κουμανούδη ἦσαν ὀρθότερες, δηλαδὴ περισσότερο ρεαλιστικές. Τὸ Ἴδρυμά μας γεννήθηκε στὴν κατάλληλη στιγμή καὶ τὰ πρῶτα μέλη της, τέχνα μιᾶς Ἑλλάδος μεγαλύτερης καὶ ὠρμότερης ἀπ' ὅ,τι ἡ Ἑλλάς τοῦ 19οῦ αἰῶνα, ἀποτελοῦν τὸ παλλάδιο τῆς σημερινῆς Ἀκαδημίας.

SUMMARY

The development of thinking on the issue of the creation of an Academy in Greece during the 19th century

The first project for the creation of an Academy in Greece appeared during the 1821 Revolution (in 1824). It could not be realized because of the war conditions. In 1848 Alexander Rizos Rangavis founded a special Association from the members of the Archaeological Society, a sort of Archaeological Academy, which was not successful. In 1867 the Minister of Education Charalambos Christopoulos, in cooperation with famous scholars of Athens, attempted to found an Academy aiming at the study of the new Greek language. Stephanos A. Koumanoudis declared himself against the attempt because he considered it, at that moment, as premature and non necessary to the country.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
VAROTSOS P., SARLIS N., SKORDAS E., LAZARIDOU M. – A real-time application of spatio-temporal complexity aspects to a recent electric disturbance recorded at Ioannina. (Εφαρμογή τῆς φυσικῆς σύνθετων συστημάτων σὲ μιὰ ἠλεκτρικὴ διαταραχὴ στὰ Ἰωάννινα)	111
ΒΕΛΕΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ. – Ἡ Βασιλικὴ Β τῶν Φιλίππων στὸ πλαίσιο τῆς Ἰουστινιάνειας Ἀρχιτεκτονικῆς. (La basilique B de Philippess dans le cadre de l'architecture justinienne)	119
GODART LOUIS. – Les tablettes en linéaire B de Thèbes et la religion mycénienne. (Οἱ πινακίδες Γραμμικῆς Β τῶν Θηβῶν καὶ ἡ μυκηναϊκὴ θρησκεία)	213
ΖΟΥΜΠΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ. – Ἡ ἔννοια τοῦ ωραίου, γνῶσις ἢ συναίσθημα; (Der Begriff des "Schönen" beinhaltet "Gnosis" oder "Bewußtsein"?)	81
ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Γ., ΧΑΡΣΟΥΛΑ Μ. – Ἐπαναληπτικότητα στὸ Χάος. (Recurrence in Chaos).	243
ΛΑΒΒΑΣ Γ. – «Τὸ κάθισμα τῆς Παναγίας»: Πρόδρομος τοῦ «Τεμένους τοῦ Βράχου» εἰς Ἱερσόλυμα; (The new octagonal Church of "Kathisma" of the Holy Virgin in Jerusalem: a Forerunner of the Dome of the Rock ?)	141
ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗΣ ΠΑΝΟΣ, ΣΠΥΡΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ. – Προτεινόμενο ψηφιακὸ σύστημα πρώιμης ἀνίχνευσης καὶ ταξινόμησης καρκινικῶν μικροαποτιτανώσεων τοῦ μαστοῦ. (A suggested digital system for computer aided early detection and classification of breast cancer microcalcifications)	221
ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ ΑΙΜΙΛΙΟΣ. – Ἡ τύχη, ἡ χειρόγραφη παράδοση καὶ ἡ ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ συγγράμματος τοῦ Γαληνοῦ <i>Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων</i> . (The fortunes, manuscript tradition and arabic translation of Galen's <i>De Anatomicis Administrationibus</i>)	265
ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ. – Ἕνας συμβιβασμὸς εὐκρασίας: Ἀπὸ τοῦ Θωμᾶ Ἀκρινάτου, ἀντιφῶρος, πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη. Πρωτοβουλίες καὶ δεσμεύσεις. (Un compromis bien tempéré: De Thomas d'Aquin à Aristote, à rebours. Initiatives et engagements)	69
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. – Τὸ κτῆμα τοῦ Ἡρώδου στὸν Μαραθῶνα. (Herodes' state on the Marathon plain)	83
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. – Οἱ περὶ Ἀκαδημίας ἰδέες κατὰ τὸν 19ο αἰώνα.	

(The development of thinking on the issue of the creation of an Academy in Greece during the 19th century)	311
SEFERIS JAMES C., GEORGOULIS LAMBROS B., SEFERIS LOUISA M., SALOUHOU M. – Co-opetive Team Education and Learning: A New Paradigm for Higher Education. (Έκπαίδευση και μάθηση ομάδων σε περιβάλλον ανταγωνισμού και συνεργασίας: Ένα νέο παράδειγμα για ανώτατη εκπαίδευση)	91
ΤΟΥΝΤΑΣ ΚΩΝΣΤ. – Η άπευθείας χορήγηση ειδικῶν κυττάρων στο μυοκάρδιο σὲ διάφορες παθήσεις τῆς καρδιάς, Μέρος Α' (Πειραματικό). (Cellular Cardiomypoplasty as a therapeutic method for cardiac diseases)	199
ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΣ. – Φιλάνθρωπες ἐπιδράσεις στὸ κληρονομικὸ δίκαιο τῶν Βυζαντινῶν. (Influences de la philanthropie sur le droit de succession des byzantins).	189
ΧΡΗΣΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ. – «Παρατηρήσεις καὶ ὑποθέσεις γιὰ τοὺς χάλκινους ἀνδριάντες τοῦ Ριάτσε – Θεοί, ἥρωες, πολεμιστὲς ἢ κάτι ἄλλο. (Riace statues : Gods, Heroes, Athletes? (A fresh approach))	175

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΘ' ὙΔΗΝ

	Σελ.
Ἀρχαιολογία	
GODART LOUIS. – Les tablettes en linéaire B de Thèbes et la religion mycénienne. (Οἱ πινακίδες Γραμμικῆς Β τῶν Θηβῶν καὶ ἡ μυκηναϊκὴ θρησκεία)	213
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. – Τὸ κτῆμα τοῦ Ἡρώδου στὸν Μαραθῶνα. (Herodes' state on the Marathon plain)	83
Ἀρχιτεκτονικὴ	
ΒΕΛΕΝΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ. – Ἡ Βασιλικὴ Β τῶν Φιλίππων στὸ πλαίσιο τῆς Ἰουστινιάνειας Ἀρχιτεκτονικῆς. (La basilique B de Philippess dans le cadre de l'architecture justinienne)	119
Ἀστρονομία	
ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ Γ., ΧΑΡΣΟΥΛΑ Μ. – Ἐπαναληπτικότητα στὸ Χάος. (Recurrence in Chaos).	243
Δίκαιο	
ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΣ. – Φιλάνθρωπες ἐπιδράσεις στὸ κληρονομικὸ δίκαιο τῶν Βυζαντινῶν. (Influences de la philanthropie sur le droit de succession des byzantins).	189
Ἱατρικὴ	
ΤΟΥΝΤΑΣ ΚΩΝΣΤ. – Ἡ ἀπευθείας χορήγηση εἰδικῶν κυττάρων στὸ μυοκάρδιο σὲ διάφορες παθήσεις τῆς καρδιάς, Μέρος Α' (Πειραματικό). (Cellular Cardiomyoplasty as a therapeutic method for cardiac diseases)	199
Ἱστορία Ἀρχιτεκτονικῆς	
ΛΑΒΒΑΣ Γ. – «Τὸ κάθισμα τῆς Παναγίας»: Πρόδρομος τοῦ «Τεμένους τοῦ Βράχου» εἰς Ἱεροσόλυμα; (The new octagonal Church of "Kathisma" of the Holy Virgin in Jerusalem: a Forerunner of the Dome of the Rock ?)	141
Ἱστορία τῆς Τέχνης	
ΧΡΗΣΤΟΥ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ. – «Παρατηρήσεις καὶ ὑποθέσεις γιὰ τοὺς χάλκινους ἀνδριάντες τοῦ Ριάτσε – Θεοί, ἥρωες, πολεμιστὲς ἢ κάτι ἄλλο. (Riace statues : Gods, Heroes, Athletes? (A fresh approach))	175
Κλασικὴ Φιλολογία	
ΜΑΥΡΟΥΔΗΣ ΑΙΜΙΛΙΟΣ – Ἡ τύχη, ἡ χειρόγραφη παράδοση καὶ ἡ ἀραβικὴ μετάφραση τοῦ συγγράμματος τοῦ Γαληνοῦ <i>Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων</i> . (The fortunes, manuscript tradition and arabic translation of Galen's <i>De Anato-</i>	

<i>micis Administrationibus)</i>	265
Μηχανική	
SEFERIS JAMES C., GEORGOULIS LAMBROS B., SEFERIS LOUISA M., SALOUHOU M. – Co-opetive Team Education and Learning: A New Paradigm for Higher Education. (Έκπαίδευση και μάθηση ομάδων σε περι- βάλλον ανταγωνισμού και συνεργασίας: Ένα νέο παράδειγμα για ανώτατη εκπαί- δευση)	91
Νεότερη Ίστορία	
ΠΕΤΡΑΚΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ. – Οί περι Ἀκαδημίας ιδέες κατά τὸν 19ο αἰώνα. (The development of thinking on the issue of the creation of an Academy in Greece during the 19th century)	311
Πληροφορική	
ΛΙΓΟΜΕΝΙΔΗΣ ΠΑΝΟΣ, ΣΠΥΡΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ. – Προτεινόμενο ψηφιακό σύστη- μα πρώιμης ανίχνευσης και ταξινόμησης καρκινικῶν μικροαποτιτανώσεων τοῦ μαστοῦ. (A suggested digital system for computer aided early detection and classification of breast cancer microcalcifications)	221
Σεισμολογία	
VAROTSOS P., SARLIS N., SKORDAS E., LAZARIDOU M. – A real-time application of spatio-temporal complexity aspects to a recent electric disturbance recorded at Ioannina. (Εφαρμογή τῆς φυσικῆς σύνθετων συστη- μάτων σε μιὰ ἠλεκτρικὴ διαταραχὴ στὰ Ἰωάννινα)	111
Φιλοσοφία	
ΖΟΥΜΠΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ. – Ἡ ἔννοια τοῦ ὠραίου, γνῶσις ἢ συναίσθημα; (Der Begriff des “Schönen” beinhaltet “Gnosis” oder “Bewußtsein”?)	81
ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ. – Ἐνας συμβιβασμὸς εὐκρασίας: Ἐπὶ τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, ἀντιφῶρως, πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη. Πρωτοβουλίες καὶ δεσμεύσεις. (Un compromis bien tempéré: De Thomas d’Aquin à Aristote, à rebours. Initiatives et engagements)	69

ISSN 0369-8106